

ISSN 2225-7756

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.Каразіна

№ 1046

СЕРІЯ “ПСИХОЛОГІЯ”

Випуск 51

Започаткована 1967 р.

Харків 2013

У віснику подано результати теоретичних та експериментальних наукових досліджень у галузі фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнітивної сфери, деякі питання педагогічної, юридичної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, юридической, медицинской психологии, особенности девиантного поведения.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету. (протокол № 4 від 01.04.2013р.)

Редакційна колегія:

Іванова О.Ф. (відп. ред.) - завідувач кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Белканія Н.В. - професор факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі, доктор психологічних наук, професор.

Гриценко В.В. - завідувач кафедри загальної та соціальної психології Смоленського гуманітарного університету, доктор психологічних наук, професор.

Дементій Л.І. - декан факультету психології Омського державного університету імені Ф.М. Достоєвського, доктор психологічних наук, професор.

Коваленко А.Б. - професор кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Т. Шевченка, доктор психологічних наук, професор.

Кочарян О.С. - завідувач кафедри психологічного консультування та психотерапії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук, професор.

Кривоконь Н.І. - професор кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук;

Надарешвілі В.Г. - декан факультету соціальних та політичних наук Тбіліського державного університету імені Івана Джавакішвілі, доктор психологічних наук, професор.

Саннікова О.П. - завідувач кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, доктор психологічних наук, професор.

Сергеева Т.В. - професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор психологічних наук;

Тімченко О.В. - провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, доктор психологічних наук, професор.

Шестопалова Л.Ф. - завідувач відділом медичної психології ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», доктор психологічних наук, професор.

Яновська С.Г. (відп. секр.) - старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, факультет психології, каб. 441. тел. 8-057-707-56-32.

Електронна адреса: yanovskaya_s@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696 ПП від 04.10.2006

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Зміст

Розділ: психологія особистості

<i>Білецький О.М.</i>	Шляхи та засоби стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів	9
<i>Кострікін О. В.</i>	Особливості конфліктності особистості державних службовців	14
<i>Макаренко А.О.</i>	Топологічні одиниці психологічного простору особистості у класичній та сучасній психології	19
<i>Меднікова Г.І.</i>	Смисложиттєві орієнтації та ставлення до себе як детермінанти становлення особистісної зрілості студентів	22
<i>Научитель О.Д., Селезньова О.С.</i>	Рівень усвідомлення саморегуляції як фактор прояву механізмів психологічного захисту особистості	26
<i>Онїценко Н.В.</i>	Вплив надзвичайної ситуації на розуміння смислу життя рятувальниками Державної служби України з надзвичайних ситуацій	29
<i>Підбуцька Н.В.</i>	Психологічні особливості структури мотиваційної сфери студентів технічних спеціальностей	34
<i>Побідаш А.Ю.</i>	Особливості неусвідомленого компоненту самосприйняття та самооцінки моряків	38
<i>Сергеева Т.В.</i>	Зависимость эффективности саморазвития личности от широты когнитивно-смысловой ориентировки	43
<i>Ianovska C., Turenko R., Kalyuzhnaya O.</i>	Connection of Prokrastination and Psychological Features of a Student Personality	48
<i>Ярочая Н.А.</i>	Психологические особенности ценностных ориентаций успешных индивидов (на примере менеджеров по продажам)	52
<i>Яроцкая А.С.</i>	Психологические особенности уровня субъективного контроля личности с контрзависимыми и созависимыми моделями взаимодействия	56

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

<i>Альохіна Н. В.</i>	Соціальний інтелект в структурі соціальної компетентності фахівців фармації	60
<i>Доцевич Т.І.</i>	Рефлексивність як компонент метапізнання особистості	64
<i>Заика Е.В., Догадина Т.В., Безроднова О.В., Комаристая В.П.</i>	Развитие системности мышления студентов-биологов в курсе «Адаптогенез в биологических системах»	69
<i>Калайтан Н.Л.</i>	Структурні особливості соціального та емоційного інтелекту у студентів п'ятого курсу ВТНЗ з різним типом навчальної ідентичності	76
<i>Мельник И.М.</i>	Влияние общения на воспроизведение из социальной памяти социально значимых жизненных событий	80
<i>Смолин Ю. А., Смолина Н. Ю.</i>	Анализ структурных составляющих механизма психологии технического творчества	84
<i>Цуканова Ю.Б.</i>	Індивідуальні відмінності в естетичних вподобаннях фігур в залежності від власної одиниці часу	91

Розділ: психодіагностика

<i>Заика Е.В.</i>	Процедура корреляционного анализа по Спирмену в психологических исследованиях	95
<i>Петренко М.В., Богдан Ж.Б.</i>	К вопросу о диагностике просоциальной направленности личности	102

Розділ: гендерна психологія

<i>Коцар А.В.</i>	Особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій: гендерний аналіз	106
<i>Лучанінова Н.В.</i>	Материнство як складова гендерного функціонування сучасної жінки	110
<i>Смайлова С.А.</i>	Личностные особенности как фактор эффективности коррекции массы тела у женщин	113
<i>Старовойт Т. П.</i>	Гендерні особливості мотиваційно-ціннісної сфери студентів технічного ВНЗ з різною самооцінкою навчання	118
<i>Терещенко Н.М.</i>	Вікова динаміка організації симптомокомплексу маскулітності/фемінітності у дівчат.	122

Розділ: психологія розвитку

<i>Киреева З.А.</i>	Осознание времени в предпенсионном возрасте и старости	126
<i>Крейдун Н.П., Зімовін О.І.</i>	Вікова динаміка системи регуляції поведінки студентів	130

Розділ: Психологія праці та професійної діяльності

<i>Александров Ю.В.</i>	Характеристика і класифікація управлінських рішень, що приймаються у системі ОВС України	135
<i>Волков С.В.</i>	Психологічні особливості змісту професійної діяльності інспекторів з нагляду (контролю) за станом пожежної та техногенної безпеки	142
<i>Воробйова С.В.</i>	Командна робота у діяльності менеджерів нафтогазової галузі	148
<i>Гараев А.А.</i>	Профессиональная идентичность как научная категория	152
<i>Мацегора Я.В., Воробйова І.В.</i>	Визначення критеріїв професійного психологічного відбору на навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України	156
<i>Онуфрієва Л.А.</i>	Формування професіоналізму і психологічна підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій	161
<i>Пономаренко І.В.</i>	Психологічні особливості професійних завдань у діяльності газодимозахисників МНС України	166
<i>Шиліна А. А.</i>	Мотивація професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ з різним рівнем ургентної аддикції	170

Розділ: Психологія здоров'я та клінічна психологія

<i>Алиева Т. А.</i>	Принципы медико-психологической коррекции студентов с инвалидизацией с сердечно-сосудистыми заболеваниями.	174
<i>Беляєва О.Е.</i>	Ставлення до себе підлітків, що страждають на ожиріння	177
<i>Кочарян А.С., Свинаренко Ю.В.</i>	Основные направления исследований в перинатальной психологии	180
<i>Кукуруза Г.В.</i>	Ефективність програм раннього втручання для дітей з порушенням психічного розвитку	184

<i>Лобунець Г. Ю.</i>	Медико-психологічний супровід студентів з особливими потребами, які навчаються в вищих навчальних закладах	187
<i>Мальнева Н.А.</i>	Психологическое здоровье и его роль в становлении личности дошкольника	191
<i>Мозговой В.И.</i>	Результаты исследования готовности родителей здоровых детей к инклюзии организации активного совместного досуга со сверстниками, имеющими физические ограничения	196
<i>Савенкова І.І.</i>	Хронопсихологічне прогнозування перебігу пульмонологічних захворювань	199
<i>Сейдаметова С.И.</i>	Тип отношения к дефекту у женщин с односторонним укорочением нижней конечности травматического генеза	204
<i>Чернявская Т.П.</i>	Психологическая реабилитация лидеров бизнеса	208
<i>Шевченко Р. П.</i>	Интроспекция, как вспомогательный метод арт-терапии в клинике невротических и психосоматических расстройств у военнослужащих и сотрудников вооруженных сил Украины	213
<i>Розділ: Соціальна психологія</i>		
<i>Абсаямова К.З., Луценко О.Л.</i>	Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти	216
<i>Бучко В. Б.</i>	Психологічні аспекти резистентності до маніпуляції свідомістю	222
<i>Дідух М.Л.</i>	Розуміння етнічної індивідуалізації в іудейській традиції	226
<i>Казарова А.Н.</i>	Игровые факторы социализации подростков в социокультурных реалиях различных этапов развития общества	231
<i>Жихарева Л.В.</i>	Особливості батьківського ставлення в контексті дитячо-батьківської прихильності	234
<i>Стойчева М.І.</i>	Специфіка маніпуляції в підлітків у міжособистісних стосунках	238
<i>Розділ: Юридична психологія</i>		
<i>Перевозна Т.О.</i>	Ціннісні орієнтації в системі гальмуючих агресію структур у правопорушників зі специфічними розладами особистості	241
<i>Сорока А. В.</i>	Особливості показників самовизначення засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ	244
<i>Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»</i>		252

Content

Section: Psychology of Personality

Byletskiy A.M. Ways and means of development of future psychologists' professional «i-concept»	9
Kostrikin A.V. Civil servants' personality conflict features	14
Makarenko A.O. Topological units of individual psychological space in classical and modern psychology	19
Mednikova G.I. Life purport orientation and attitude as determinants of the development of students' personal maturity	22
Nauchtyel O.D., Selezneva O.S. The level of self-awareness as a factor in the manifestation of individual psychological defense mechanisms	26
Onishchenko N.V. Effect of emergency on understanding the meaning of State Service of Ukraine of Emergencies life rescuers	29
Pidbutska N.V. Psychological characteristics of the structure of the technical specialties students' motivational sphere	34
Pobidash A.U. Features of unconscious self-perception and self-assessment component of seafarers	38
Sergeeva T.V. The dependence of the effectiveness of self-identity on the breadth of cognitive-semantic orientation	43
Ianovska S., Turenko R., Kalyuzhnaya O. Connection of Prokrastination and Psychological Features of a Student Personality	48
Yarovaya N.A. Psychological characteristics of successful value orientations of individuals (on the sales managers case)	52
Yarotskaya A.S. Psychological characteristics of the personality level subjective control with a counter-dependent and co-dependent interaction models	56

Section: Psychology of the cognitive processes

Alyokhina N.V. Social intelligence in the structure of social competencies of pharmacy	60
Dotsevych T.I. Reflexivity as a component of personality metacognition	64
Zayka E.V., Dogadyna T.V., Bezrodnova O.V., Komarystaya V.P. The development of students-biologists' systemic thinking in the course «Adaptogenesis in biological systems»	69
Kalaytan N.L. Structural features of social and emotional intelligence in the fifth-year students HTSE with different types of academic identity	76
Melnik I.M. The influence of communication on the reproduction of the social memory of socially significant life events	80
Smolin Y.A., Smolina N.Y. The analysis of the structural components of the mechanism of psychology and technical creativity	84
Tsukanova J.B. Individual differences in the aesthetic preferences of figures based on their own time units	91

Section: psychodiagnostics

Zayka E.V. The Spearman correlation analysis procedure in psychological research	95
Petrenko M.V., Bogdan J.B. On the diagnosis of prosocial orientation of the individual	102

Section: Gender psychology

Kotsar A.V. Personality resources of overcoming of difficult life situations: gender analysis	106
Luchaninova N.V. Motherhood as a component of modern womans' gender functioning	110
Smaylova S.A. Personality characteristics as a factor of the womens' body weight correction effectiveness	113

Starovoit T.P. Gender specific features of motivation and values sphere of technical university students with different levels of educational self-evaluation	118
Tereshchenko N.M. Age dynamics of syndrom of masculinity / femininity in girls.	122
Section: Psychology of Development	
Kireeva Z.A. Awareness of time in pre-retirement age and period of senility	126
Kreidun N.P., Zimovin O.I. Age dynamics of student's behavior regulation	130
Section: Psychology of work and profession	
Alexandrov Y.V. Characterization and classification of administrative decisions taken in the system ATS Ukraine	135
Volkov S.V. Psychological features of maintenance of professional activity of government controllers are from supervision (to control) after the state of fire and technogenic safety	142
Vorobyova E.V. Teamwork in the management of oil and gas industry	148
Garaev A.A. Professional identity as a scientific category	152
Matsegora Y.V., Vorobyova I.V. The professional psychological selection criteria definition for training in higher military educational establishments of Ukraine	156
Onufrieva L.A. The professionalism formation and future socionomical occupations specialists' psychological training	161
Ponomarenko I.V. Psychological characteristics of Flue gas defenders' professional tasks of Ukrainian MUS	166
Shilina A.A. The professional police motivation of the officers with different levels of urgent addiction	170
Section: Health Psychology and Clinical Psychology	
Aliyeva T.A. The principles of medical and psychological adjustment of students with disability from cardiovascular diseases	174
Belyaeva A.E. Self-attitude of adolescents with obesity	177
Kocharyan A.S., Svyarenko Y.V.. The main direction of research in perinatal psychology	180
Kukuruza G.V. The effectiveness of early intervention programs for children with mental development	184
Lobunets G.Y. Medical and psychological support of students with special needs enrolled in higher education	187
Malneva N.O. A psychological health and its role in becoming of personality of preschool child	191
Mozgovoj V.I. The results of the study willingness of healthy children's parents to the inclusion of the active organization of joint leisure activities with peers who have physical limitations	196
Savenkova I.I. The hronological prognosis of pulmonary diseases	199
Seydametova S.I. The type of attitude to the womens' defect with unilateral shortening of the lower limb traumatic genesis	204
Chernyavskaya T.P. The role of communication in business leaders' activity	208
Shevchenko R.P. Introspection, as an auxiliary method art-therapy clinic neurotic and psychosomatic disorders have Armed Forces and the Armed Forces of Ukraine	213
Category: Social psychology	
Absalyamova K.Z., Lutsenko Y.L. Bulinh among primary school - social psychological and personality aspects	216
Bucko V.B. Psychological aspects of resistance to consciousness manipulation	222
Didukh M.L. Understanding the ethnic individuation in the jewish tradition	226

Kazarova A.N. Game factors of socialization of adolescents in the socio-cultural realities of the different stages of social development	231
Zhikhareva L.V. Features parental attitudes in the context of child-parent attachment	234
Stoychev M.I. The teenagers' specificity of manipulation in the interpersonal communication	238
Section: Law psychology	
Perevozna T.O. Value orientations in the aggression inhibitory structures among offenders with specific personality disorders	241
Soroka A.V. The features of self-convicted indicators in preparation for release from prisons	244
«Kharkiv National University Journal. Psychology Series». Articles decoration rules	252

Розділ: психологія особистості

УДК 159.95

Шляхи та засоби стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів

Білецький О.М.

В статті наведено структуру програми стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів шляхом формування учбово-професійної мотивації навчання, принципи її побудови та основні методи реалізації корекційно-розвиваючого впливу. Представлено результати контрольного дослідження, спрямованого на визначення ефективності розробленої програми. В кінці наукової статті вказано на необхідність подальшого вдосконалення розвиваючої програми для професійного становлення майбутніх психологів шляхом стимулювання процесу їх самоактуалізації.

Ключові слова: мотивація навчання, професійна «Я-концепція», майбутні психологи, корекційно-розвивальна програма.

В статье предложена структура программы стимулирования развития профессиональной «Я-концепции» будущих психологов путем формирования учебно-профессиональной мотивации обучения, принципы ее построения и основные методы реализации коррекционно-развивающего влияния. Представлены результаты контрольного исследования, направленного на определение эффективности разработанной программы. В конце научной статьи указано на необходимость дальнейшего усовершенствования развивающей программы для профессионального становления будущих психологов путем стимулирования процесса их самоактуализации.

Ключевые слова: мотивация обучения, профессиональная «Я-концепция», будущие психологи, коррекционно-развивающая программа.

In article the structure of the program of stimulation of development of professional «I-concept» of future psychologists by formation of study-professional motivation of educating, the principles of its construction and the main methods of realization of corrective - developing influence is offered. The results of control research, which are directed on determination of efficiency of the developed program, are presented. At the end of the scientific article is indicated about need of further improvement of the developing program for professional becoming of future psychologists by a way of stimulation of process of their self-actualization.

Key words: motivation of educating, professionally «I-concept», future psychologists, corrective-developing program.

Актуальність дослідження. Однією з умов входження України до спільноти європейських розвинутих країн є підвищення вимог до підготовки фахівців усіх галузей, що передбачає всебічність освіченості спеціалістів, володіння ними ґрунтовними професійними знаннями, здатність до постійного самовдосконалення. Становлення конкурентоспроможного фахівця є неможливим без позитивного ставлення до обраної професії, розвинутих уявлень про професійно важливі якості, усвідомлення власних професійних цілей та намірів, отже без розвинутої професійної «Я-концепції». Особливої важливості зазначене набуває в контексті підготовки фахівців у галузі психології. Бо саме від професіоналізму психолога, незалежно від того, в якій сфері він працює, багато в чому залежить психологічний стан людини, що в свою чергу визначає ефективність її діяльності.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної науки дослідження професійної «Я-концепції» здійснюється з різних точок зору. Так, питання взаємозв'язку «Я» та професії в контексті дослідження професійної самосвідомості особистості розглянуто у працях В.Брагіної, Ю.Гіппенрейтер, П.Горностая, О.Калітєєвської, Є.Клімова, В.Мерліна, Л.Олійник, О.Солодухової, В.Століна, Т.Титаренко, І.Чеснокової, П.Шавіра, Л.Шнейдер та ін. Особливості професійного становлення особистості у процесі фахової підготовки висвітлено у дослідженнях А.Маркової, Л.Мітіної, В.Обносова та ін. Закономірності формування у студентів вищих навчальних закладів готовності до професійної праці схарактеризовано І.Вачковим, Д.Дьоміною, В.Овсянніковою та ін.

У ряді досліджень вивчалася професійна «Я-концепція» педагогів (Г.Акопов, Є.Ісаєв, С.Косарецький, В.Слободчиков, Л.Римар, О.Цокур та ін.), юристів (Н.Соколов), лікарів (В.Андронов). Окремі аспекти професійної самосвідомості психологів розглядалися такими вченими, як Т.Акопов, О.Артем'єва, І.Ханіна, А.Зеличенко, Г.Степанова, Н.Кучеровська та ін.

На актуальність проблеми формування професійно важливих якостей особистості майбутнього психолога звертали увагу такі дослідники, як Г.Абрамова, О.Бондаренко, Ж.Вірна, Т.Данилова, Л.Долинська, І.Дубровіна, С.Максименко, В.Панок, Н.Пов'якель, В.Семиченко, Л.Терлецька, Л.Уманець, Н.Чепелева, Н.Шевченко, Л.Шнейдер та ін. Особливості процесу професіоналізації психологів досліджували Ж.Вірна, С.Максименко, О.Родіна, П.Прудков, Є.Чорний та ін.

Розробка проблеми професійної «Я-концепції» тільки починається, тому в науковій літературі вона висвітлена ще дуже слабо. Особливо гостро її недостатня розробленість відчувається в конкретних галузях професійної праці, зокрема в психології. Невивченість даної проблеми також пояснюється невизначеністю методів дослідження професійної «Я-концепції» і відсутністю єдиного підходу в стимулюванні її розвитку.

Мета даної статті полягає у визначенні шляхів та засобів стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів.

Результати дослідження. За результатами досліджень сучасних вітчизняних науковців та вчених близького зарубіжжя було визначено, що одним з головних чинників активізації навчальної діяльності студентів та підвищення її ефективності є формування навчально-професійної мотивації, яка характеризується превалюванням внутрішньої та зовнішньої позитивної мотивації навчання, а також зростанням кількісних показників власне професійних мотивів перетворення, комунікації та досягнення (Х.Дмитерко-Карабин, С.Занюк, Н.Ковальчишина, І.Мартиненко, О.Паламар, З.Ржевська-Штефан, В.Тимошенко, Б.Шаповалов та ін.).

Виходячи з цього, стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів передбачалося здійснювати шляхом формування учбово-професійної мотивації навчання. У якості засобу формування учбово-професійної мотивації навчання та стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» студентів-психологів запропоновано відповідну корекційно-розвивальну програму, структура якої наведена у табл. 1.

Завдання стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів, формування учбово-професійної мотивації вирішувалися із використанням системи методів, до якої увійшли: метод теоретичної підготовки, психодіагностичний метод, біографічний метод, метод проблематизації навчання та соціально-психологічний тренінг.

Метод теоретичної підготовки студентів-психологів використовувався для засвоєння ними теоретичних аспектів психології мотивації та самосвідомості і передбачав ознайомлення з механізмами та процесами формування мотиваційної сфери особистості.

Використання психодіагностичних методик під час роботи зі студентами мало орієнтуюче та стимулююче значення. Поінформованість студентів про особливості власної особистості формує в них зацікавленість, тобто внутрішні позитивні мотиви до засвоєння нових знань в сфері психології самосвідомості та мотивації.

Таблиця 1

Структура програми стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів шляхом формування учбово-професійної мотивації навчання

Етапи	Зміст етапу	Методи та зміст формуючого впливу	
Підготовчий етап	Інформаційний блок	Теоретичний метод	Курс міні-лекцій та бесід, спрямований на ознайомлення студентів з основними поглядами на розвиток мотивації та самосвідомості
	Інструментальний блок	Психодіагностичний метод	Розвиток уявлень майбутніх психологів про власні індивідуально-психологічні особливості, про рівень розвитку професійно важливих якостей, особливості мотивації навчання.
	Мотиваційний блок	Соціально-психологічний тренінг учбово-професійної мотивації	Формування позитивної мотивації до участі у програмі. Оптимізація міжособистісних стосунків.
Основний етап	Мотиваційний блок		Групові вправи та рольові ігри, спрямовані на розвиток навчально-професійної мотивації.
	Когнітивний блок	Біографічний метод	Самостійна робота
	Регулятивний блок	Метод проблематизації навчання	
Заключний етап	Рефлексивний блок	Рефлексія учасниками програми змін у власній мотиваційній сфері та професійній самосвідомості та прийняття таких змін для активного використання в учбово-професійній діяльності	

Для оптимізації процесів розвитку професійної самосвідомості нами використовувався біографічний метод. На прикладі біографій видатних дослідників в галузі психології ХХ-ХХІ століття студенти-психологи усвідомлювали особливості власної мотиваційної сфери та важливі професійно значущі якості. Порівняння себе з «еталоном» зумовлює поглиблене самопізнання, активізує пошук нової інформації про обрану професію, зіставлення її вимог з власними особистісними особливостями, процес набуття професійних знань та подальше вдосконалення своїх професійних якостей і вмінь.

Стимулювання усвідомлення досліджуваними власних мотивів учбово-професійної діяльності та розвиток їх мотиваційної сфери здійснювався за допомогою методу проблематизації навчання, який полягає в актуалізації конфлікту мотивів в мотиваційній сфері особистості студента-психолога. Завдяки запропонованому методу, майбутній психолог отримує доступ до сфери особистісних смислів, і, таким чином, може вирішувати свої внутрішні протиріччя, пов'язані з професійною і особистісною сферою, актуалізуючи нові смислоутворюючі мотиви або вибудовуючи ієрархію існуючих. Реалізація зазначеного методу передбачає подальше його постійне самостійне використання майбутніми спеціалістами.

Особливо ефективним методом формування внутрішньої мотивації навчання в умовах вищого навчального закладу видається нам соціально-психологічний тренінг. Мотивація навчання студентів пов'язана з цілепокладанням в учбово-професійній діяльності та перешкодами в досягненні цілей, уявленнями про самого себе, про свої здібності, про рівень своїх результатів та можливі причини їх отримання. Ці уявлення людини відносно змінні та динамічні, тому на них можна впливати, їх можна змінювати і як результат – коректувати процес мотивації [3; 8; 9].

Соціально-психологічний тренінг виконує в структурі підготовки майбутніх психологів подвійну функцію: з одного боку, він може розглядатись як майданчик для відпрацювання набутих практичних навичок в умовах, наближених до реальних умов професійної діяльності, з іншого – як можливість для особистісного розвитку та корекції своєї мотиваційної сфери, розв'язання індивідуальних та групових психологічних проблем.

Не менш важливу роль у формуванні професійних якостей майбутнього спеціаліста відіграє створення особливих умов для самостійної роботи студентів. Використання самостійної роботи у межах корекційно – розвивальної програми полягало в наступному: студенту надається конкретне учбово-пізнавальне завдання, зацікавивши його одним із вже наявних у нього сильних мотивів (наприклад, прагнення до самоствердження, бажання спілкування, націленість на рішення особистих проблем, досягнення успіху тощо); підбір змісту діяльності і організація процесу її подальшого протікання здійснювалися в такий спосіб, щоб при цьому створювалися все більш вагомі передумови для переходу пізнавальних і професійних мотивів з рангу додаткових в ранг провідних. У нашому дослідженні це досягалося за допомогою біографічного методу та методу проблематизації навчання.

Дієвість перелічених методів стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів шляхом формування учбово-професійної мотивації навчання забезпечується насамперед їх системністю, тобто нерозривним взаємозв'язком як на рівні теоретичної розробки й планування, так і на етапі практичного впровадження.

Критеріями вимірювання ефективності запропонованої програми було визначено: збагачення мотиваційної сфери майбутніх психологів, що відображається в зростанні питомої ваги внутрішніх та зовнішніх позитивних мотивів учбово-професійної діяльності; активізація внутрішньої мотивації, направленої на формування мотивів самовдосконалення та саморозвитку в професійній сфері, що виражається в зростанні рівня самоактуалізації студентів; розвиток професійної самосвідомості особистості досліджуваних, про що свідчить зростання рівня їх професійної «Я-концепції».

При впровадженні розвиваючої програми ми спиралися на загальноприйняті методологічні та методичні засади організації експериментального дослідження та тренінгової роботи. В основу організації проведення формуючого експерименту було покладено план для двох рандомізованих груп з попереднім та підсумковим тестуванням [2; 5]. Перевагою цього експериментального плану вважається висока внутрішня валідність та незначна зовнішня невалідність, яка пов'язана з можливою взаємодією тестування з формуючими впливами.

У формуючому експерименті брали участь 72 студенти другого курсу факультету психології та соціології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, які порівню увійшли до експериментальної та до контрольної групи. Програма складалася з 40 занять, які проводилися два рази на тиждень на протязі п'яти місяців.

Для визначення особливостей мотиваційного компоненту професійної «Я-концепції» майбутніх психологів ми скористалися методикою вивчення мотивів учбової діяльності А.Реана та В.Якуніна, модифікованої нами з метою визначення рівня внутрішніх та зовнішніх мотивів навчання, та методикою вивчення мотивації професійної діяльності К.Замфір в модифікації А.Реана [1; 6]. З метою визначення рівня самоактуалізації студентів-психологів нами було застосовано опитувальник «САМОАЛ» [10]. Для визначення рівня професійної «Я-концепції» майбутніх психологів ми скористалися методом репертуарних рішень на базі дослідження професійних якостей значимого професійного оточення [1; 7]. Достовірність змін в контрольній та експериментальній групі перевірялася за допомогою критерію Вілкоксона (W) із використанням статистичного пакету SPSS [4].

Слід зазначити, що відмінності між показниками професійної «Я-концепції» та мотивації навчання у досліджуваних контрольної та експериментальної групи перед застосуванням програми стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів шляхом формування учбово-професійної мотивації не досягали рівня статистичної значущості, що було статистично підтверджено за допомогою критерію Мана-Уїтні (U) із використанням статистичного пакету SPSS [4].

В результаті психодіагностичних вимірювань за визначеними показниками в експериментальній групі до та після реалізації корекційно-розвивальної програми було встановлено, що суттєво зросли середні показники професійної самосвідомості, внутрішніх учбових та внутрішніх професійних мотивів, а показники зовнішніх учбових та зовнішніх професійних мотивів значно зменшилися (табл. 2).

Таблиця 2
Показники професійної «Я-концепції» та мотивації по експериментальній групі до та після реалізації корекційно-розвивальної програми

Показники	До реалізації корекційно-розвивальної програми		Після реалізації корекційно-розвивальної програми		Показник критерію Вілкоксона, (Т емп.)
	М	σ	М	σ	
Внутрішні учбові мотиви	11,7	5,23	14,6	4,7	26**
Зовнішні учбові мотиви	9	4,6	6,6	4,14	15**
Внутрішні професійні мотиви	4,42	0,8	4,8	0,42	3*
Зовнішні професійні мотиви	3,4	0,74	2,35	0,7	32**
Рівень самоактуалізації	57,75	9,35	64,9	10,8	28,5**
Орієнтація у часі	6,3	1,34	7,6	1,13	25**
Потреба в пізнанні	5,86	1,6	7,27	1,32	24,5**
Автономність	7,9	2,66	9,6	1,9	26**
Саморозуміння	5,7	1,34	7,75	1,02	10**
Аутосимпатія	8,28	2,2	9,9	1,86	10**
Рівень професійної самосвідомості	0,32	0,19	0,45	0,18	8**

Примітка: * - розрізнення значущі на рівні $p < 0,01$, ** - розрізнення значущі на рівні $p < 0,001$

Відмінності в показниках мотивації та професійної «Я-концепції», отриманих у ході констатуючого та контрольного вимірювання по контрольній групі, не досягають рівня статистичної значущості (табл. 3).

Таблиця 3
Показники професійної «Я-концепції» та мотивації по контрольній групі

Показники	Констатуючий зріз		Контрольний зріз		Показник критерію Вілкоксона, (Т емп.)
	М	σ	М	σ	
Внутрішні учбові мотиви	11,92	4,4	12,08	4,9	194
Зовнішні учбові мотиви	9,08	4,5	9,03	4,9	196
Внутрішні професійні мотиви	4,44	0,59	4,45	0,69	66
Зовнішні професійні мотиви	3,2	0,82	3,19	0,77	100,5
Рівень самоактуалізації	57,6	9,6	58,08	9,51	225,5
Орієнтація у часі	6,27	1,75	6,3	1,89	59,5

Потреба в пізнанні	6,28	1,2	6,42	1,18	28
Автономність	7,9	2,14	8,1	2,1	80
Саморозуміння	5,7	1,3	5,7	1,14	153
Аутосимпатія	8,47	2,89	8,5	2,2	119
Рівень професійної самосвідомості	0,329	0,17	0,338	0,16	226,5

Висновки. Використання програми стимулювання розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів шляхом формування учбово-професійної мотивації призвело до суттєвого зростання показників професійної самосвідомості, внутрішніх учбових та внутрішніх професійних мотивів, а також до зниження показників зовнішніх учбових та зовнішніх професійних мотивів. Результати впровадження корекційно-розвивальної програми підтверджують, що мотивація навчання може розглядатися у якості чинника розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів.

Перспективи подальших досліджень ми пов'язуємо з удосконаленням психологічних засобів розвитку професійної «Я-концепції» майбутніх психологів шляхом стимулювання внутрішньої спрямованості на самоактуалізацію.

Література

1. Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: Монография / Н.Ц. Бадмаева. – Улан-Удэ: Издательство ВСГУТ, 2004. – 151с.
2. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В.Н. Дружинин. - М.: ИНФРА, 1997. – 256 с.
3. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности / В.И. Ковалев. - М.: АН СССР, Ин-т психологии, 1988. - 191 с.
4. Крыштановский А.О. Анализ социологических данных с помощью пакета SPSS: учеб. пособие для вузов / А.О. Крыштановский. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. - 281с.
5. Кембелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кембелл; пер. з англ. А.У. Хараша, Ю.М. Жукова, П. Б. Шошина. – М.: Прогресс, 1980. – 390с.
6. Реан А.А. Практическая психодиагностика личности: учеб. пособие / А.А. Реан. – СПб.: Издательство С.-Петербур. ун-та, 2001. – 224 с.
7. Румянцева Т.В. Психологическое консультирование. Диагностика отношений в паре / Т.В. Румянцева. - СПб.: Речь, 2006. — С.82-103.
8. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Х. Хекхаузен; – пер. с нем. – М.: Педагогика. – Т. 1. – 1986. – 408 с.
9. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. / Х. Хекхаузен; – пер. с нем. – М.: Педагогика. – М.: Педагогика. – Т. 2. – 1986. – 392с.
10. Шостром Э. Анти-Карнеги или Человек-манипулятор / Э. Шостром; пер. с англ. А. Малышевой. - Минск: ТПЦ «Полифакт», 1992. – 128 с.

УДК 316.628:323.3-057.34

Особливості конфліктності особистості державних службовців

Кострікін О.В.

У статті подано данні експериментального дослідження конфліктності особистості державних службовців. Узагальнення існуючих точок зору щодо конфліктності особистості визначило комплексний характер цього явища як сукупність психологічних, соціально-психологічних і соціальних факторів, що обумовлюють її схильність до розв'язання протиріч шляхом загострення відносин. Було визначено, що в структурі конфліктних якостей особистості держслужбовця найбільш виражені бескомпромісність та запальність, а позитивна агресивність переважає негативну. Як характерні особливості саме управлінської діяльності в органах влади, виявлено більш високий рівень конфліктності державних службовців порівняно з іншими управлінськими сферами діяльності.

Ключові слова: конфліктність, особистість, державний службовець.

В статье представлены данные экспериментального исследования конфликтности личности государственных служащих. Обобщение существующих точек зрения относительно конфликтности личности определило комплексный характер этого явления как совокупности психологических, социально-психологических и социальных факторов, обуславливающих ее склонность к решению противоречий путем обострения отношений. Было определено, что в структуре конфликтных качеств личности госслужащего наиболее выражены бескомпромиссность и вспыльчивость, а позитивная агрессивность преобладает над негативной. Характерной особенностью именно управленческой деятельности в органах власти, является более высокий уровень конфликтности государственных служащих по сравнению с другими управленческими сферами деятельности.

Ключевые слова: конфликтность, личность, государственный служащий.

The information of experimental research the personality being conflict of civil worker is presented in the article. Generalization of existing points of view in relation to the personality being conflict defined complex character of this phenomenon as to the aggregation of psychological, socio-psychological and social factors, stipulating its propensity to the decision of contradictions by intensifying of relations. It was shown that hardball and quick temper are mostly shown in the structure of conflict qualities of a civil worker personality, and positive aggressiveness prevails above negative. By a characteristic feature of exactly administrative activity in the authority, there is a higher level of personality being conflict of civil workers as compared to other administrative spheres of activity.

Keywords: personality being conflict, personality, civil worker.

У сучасному суспільстві конфліктність особистості впливає на життєдіяльність людини й розвиток соціальних груп. Історична та національна специфіка становлення та розвитку інституцій влади, формування підходів до підвищення якості управлінських послуг, що надаються населенню, вимагають визначення чинників, що обумовлюють особисту ефективність діяльності осіб, які представляють державу. В цьому контексті на перший план виходять питання подолання конфліктності як основного чинника, що впливає на ефективність комунікацій, на здійснення яких, за даними психологічних та управлінських досліджень, припадає від 50% до 90% всього робочого часу в органах влади.

Теоретична актуальність дослідження обумовлюється необхідністю визначення джерел конфліктності, її місця в структурі особистості державного службовця та розробки механізму з її профілактики й подолання.

Практична актуальність визначається необхідністю розробки заходів щодо підвищення якості управлінських послуг, що надаються населенню, які були б спрямовані на підвищення рівня психологічної компетентності державних службовців і реалізацію їх особистісного потенціалу в професійній діяльності.

Велику теоретичну цінність і практичну значущість для теорії конфліктності представляють роботи вітчизняних фахівців: Л. Я. Анцупова, Ф. М. Бородкіна, Н. В. Гришиної, А. І. Донцова, А. А. Єршова, В. І. Журавльова, Н. М. Коряк, Н. В. Крогіуса, В. Н. Кудрявцева, Л. А. Петровскої, А. В. Петровського, Є. І. Степанова, С. С. Фролова, Є. Є. Тонкова, А. І. Шипілова та інших.

Аналіз літератури з проблеми, що досліджується, показав, що в останні роки помітно активізувалася розробка теорії державної служби й кадрової політики (І. Н. Лисаковської, В. І. Лук'яненко, Є. В. Охотський, А. В. Понеделков, Б. Т. Пономаренко, В. А. Сулемов); теоретичних і методологічних основ психології особистості керівника (Ю. М. Забродін, Ю. В. Синягин, В. М. Шепель); проблем психологічного забезпечення кадрів держслужби (С. А. Анісімов, А. А. Деркач, В. М. Зазикін, Е. А. Яблокова); формування оптимальної моделі професійно важливих якостей держслужбовців (О. С. Анісімов, А. А. Бодальов, Л. І. Катаєва, Н. І. Конюхов, Н. В. Кузьміна, А. К. Маркова, В. Д. Шадріков) [3-5; 7; 8]. Проте, проблемі конфліктності державних службовців уваги приділено недостатньо й вона потребує подальшого теоретичного й практичного пророблення.

Грунтуючись на теорію рис у дослідженні індивідуальної конфліктності державних службовців, слід виходити з того, що кожна людина має певний рівень конфліктності, який залежить від індивідуально-психологічних особливостей, способу поведінки в конфлікті, якому надається перевага, досвіду спілкування й взаємодії в складних ситуаціях [6].

На сьогоднішній день у психології немає однозначного розуміння терміна конфліктність. Життєве уявлення про «конфліктну особистість» пов'язане з людиною, яка частіше інших виявляється учасником конфліктних ситуацій, тобто має підвищену схильність до сприйняття ситуацій як конфліктних або конфліктного реагування на ті або інші зовнішні обставини Н. В. Гришина [2, с. 216].

Одним з напрямків вивчення конфліктності є виділення особистісних типів і опис її в термінах

стійких особистісних тенденцій того або іншого типу соціальної поведінки. Так, К. Хорні описаний тип людини з тенденцією «руху проти людей», для якого характерно «ухвалювати й вважати такою, що саме собою розуміється, ворожість навколо себе», «протидіяти всіма шляхами, які йому доступні». Конфліктність може бути характеристикою «невротичної особистості», коли «людина невротично реагує на таку життєву ситуацію, яка в здорової людини взагалі б не викликала ніякого конфлікту» [2, с. 216].

В інших психоаналітичних поняттях «конфліктність» особистості може пов'язуватися з таким явищем, як негативізм (ворожість) – підозрілість і неприйняття допомоги, немотивована злостивість, прагнення до спору у будь-якій питанні, нав'язливе іронізування. На думку психоаналітиків, ці моделі когнітивних, емоційних і поведінкових реакцій передаються в спадщину й засвоюються в процесі індивідуального розвитку.

У якості ще однієї основи «конфліктності» особистості психологи часто розглядають неадекватність уявлень про себе й інших, що сформувалися в людини: завищена самооцінка, не відповідна до реальних можливостей особистості, тенденція до її підтвердження за рахунок низької оцінки інших і т. д. приводять до виникнення труднощів у міжособистісних стосунках. У цих випадках може виникати стійка орієнтація на переважне сприйняття негативних властивостей оточуючих і як наслідок – перевага у відношенні до них негативних оцінок.

На думку Е. Ільїна, конфліктність – це «схильність людини розв'язувати протиріччя шляхом загострення відносин» [4, с. 444]. Втім, такий підхід залишає поза фокусом уваги джерело виникнення цієї схильності, і, отже, у рамках дослідження дане визначення потребує уточнення.

Ряд авторів під конфліктністю особистості розуміє її інтегральну властивість, що відбиває частоту вступу в міжособистісні конфлікти. При високій конфліктності індивід стає постійним ініціатором напружених відносин з навколишніми незалежно від того, чи передують цьому проблемні ситуації [1, с. 154].

Заслугує на увагу класифікація причин конфліктів, запропонована М. В. Цибульської, яка має чітко виражені психологічні підстави й може бути використана для аналізу конфліктності як комплексної особистісної властивості в управлінні:

різне або абсолютно протилежне сприйняття людьми цілей, цінностей, інтересів і поведінки;
нерівне положення людей в імперативних координованих асоціаціях (одні – управляють, інші – підкоряються);

розлад між очікуваннями й вчинками людей;

непорозуміння, логічні помилки й взагалі семантичні труднощі в процесі комунікації;

нестача і неякісність інформації;

недосконалість людської психіки, невідповідність між реальністю й уявленнями про неї [9].

Узагальнюючи існуючі точки зору, слід зазначити, що конфліктність особистості визначається комплексною дією психологічних (темперамент, рівень агресивності, психологічна стійкість, рівень домагань, актуальний емоційний стан, акцентуація характеру і т. д.), соціально-психологічних (соціальні установки й цінності, відношення до опонента, спрямованість у взаємодії «на себе», компетентність у спілкуванні й ін.) і соціальних факторів (умови життя й діяльності, можливості релаксації, соціальне оточення, загальний рівень культури, можливості для задоволення потреб і т.п.), що обумовлюють її схильність до розв'язання протиріччя шляхом загострення відносин.

Мета дослідження: визначення конфліктності як складової системи психологічних якостей особистості державних службовців.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань була розроблена програма дослідження, реалізація якої припускала використання комплексу методів. Теоретичні методи: аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних, отриманих в дослідженнях з психології управління та конфліктів і психології особистості. Емпіричні методи: спостереження для виявлення основних вербальних та невербальних засобів поведінки держслужбовців, вивчення способів регулювання конфліктних ситуацій; Методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А.Ковальова для визначення схильності суб'єкта до конфліктності та агресивності як особистісних характеристик. Статистичні методи обробки даних: порівняння за допомогою описових статистик та статистичних критеріїв, кореляційний аналіз, однофакторний дисперсійний аналіз.

Загальна характеристика вибірки. Вибірку, що репрезентує генеральну сукупність, склали 60 державних службовців, що навчаються в магістратурі державного управління Харківського національного економічного університету, заочної форми навчання, та які працюють в органах державної влади й місцевого самоврядування м. Харків, Харківської, Сумської, Полтавської, Чернігівської областей та АР Крим. Вік опитаних від 25 до 49 років, серед них – 14 чоловіків та 46 жінок. Контрольну групу склали 60 представників менеджменту підприємств та організацій середнього та малого бізнесу м. Харків та Харківської, Сумської, Полтавської областей (19 чоловіків та 41 жінка).

Визначення середніх значень для групи державних службовців свідчить про те, що загальний рівень конфліктності у вибірці є середнім. В структурі конфліктних якостей найбільш виражені бескомпромісність (7,30) та запальність (5,52), значення яких перевищують середні. Позитивна агресивність переважає негативну, що є свідченням переваги конструктивізму в діях над деструктивними тенденціями, втім, в обох випадках значення агресивності є меншими за середні, а отже – ці властивості не є домінуючими при формуванні стилю поведінки.

Аналіз конфліктності державних службовців в залежності від статі свідчить про те, що жінки-державні службовці є дещо більш конфліктними за чоловіків. Втім, в межах стандартних відхилень ця

різниця є незначною і про наявність такої тенденції в загальній вибірці зробити однозначний висновок неможна. Також визначена незначна перевага у чоловіків позитивної агресивності й, менші значення, аніж у жінок – негативної агресивності. Це дещо суперечить результатам існуючих досліджень, що констатують більшу агресивність у чоловіків. Отже, можна припустити, що вказана тенденція формується або на етапі конкурсного відбору, або – в процесі професійної адаптації і соціалізації в органах влади.

На користь другої версії свідчить аналіз динаміки конфліктності в залежності від стажу роботи в органах влади. Загальний рівень конфліктності при цьому має тенденцію до зниження, що можна пояснити поступовим набуттям державним службовцем необхідних комунікативних компетенцій в процесі здійснення професійної діяльності. При цьому зменшується нетерпимість, підозрілість та негативна агресивність. Значне ж підвищення рівня конфліктності у державних службовців, що працюють понад 10 років,

Таблиця 1

Залежність загальної конфліктності від стажу роботи

стаж	стать	Середнє значення	Стандартне відхилення
1-2 роки	чол	20,00	6,928
	жін	23,33	4,774
3-5 років	чол	20,00	5,568
	жін	20,67	4,008
6-10 років	чол	13,00	6,928
	жін	20,33	4,697
>10 років	чол	25,60	3,209
	жін	23,40	2,675

може бути викликане цілою низкою причин: професійною стагнацією, емоційним вигоранням, наближенням пенсійного віку, що приводить до втрати толерантності, зростання недовіри та деструктивних дій.

Динаміка загальної конфліктності серед чоловіків та жінок має певні відмінності: у чоловіків розвиток толерантності та різке зниження конфліктності спостерігається при досить тривалому перебуванні на посаді. У жінок конфліктність зменшується значно швидше, втім діапазон зміни показника тут менший (табл. 1, рис. 1).

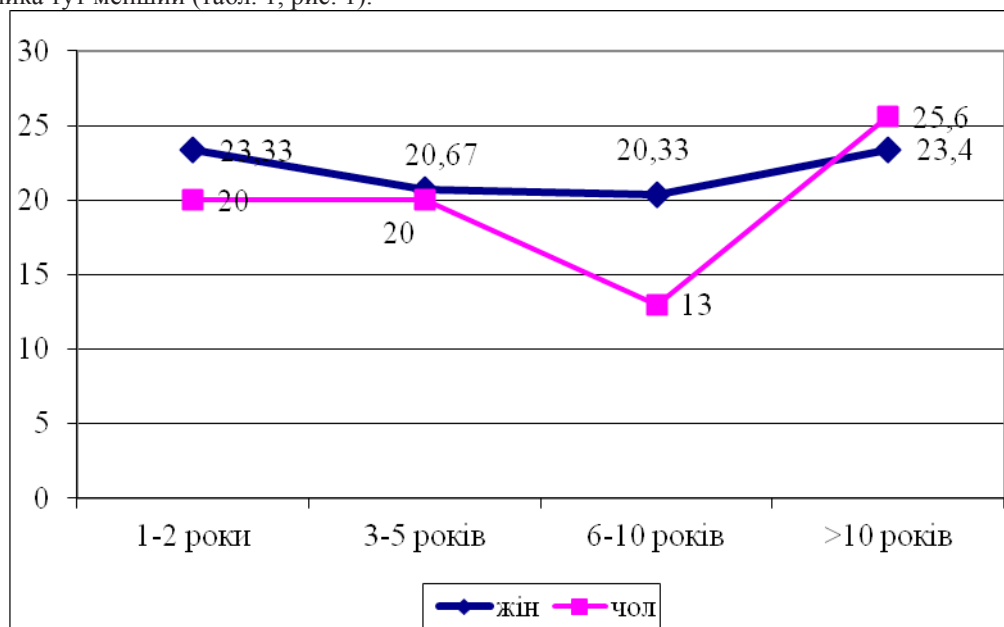

Рис. 1. Залежність загальної конфліктності від стажу роботи

Статистична достовірність залежності рівня конфліктності від стажу роботи перевірялась шляхом застосування однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) в програмі статистичної обробки інформації SPSS 17. Залежність достовірна на 5% рівні значимості (табл 2).

Таблиця 2.
Результати однофакторного дисперсійного аналізу залежності загальної конфліктності від стажу

		Сума квадратів	df*	Середній квадрат	F**	Рівень значимості.
Загальна конфліктність x стаж	Між групами (Комбінована)	242,317	3	80,772	3,761	0,016
	В групах	1202,533	56	21,474		
	Разом	1444,850	59			

* df – кількість ступенів свободи

** F-критерій – відношення міжгрупового середнього квадрату до внутрігрупового середнього квадрату

Міри зв'язку загальної конфліктності та стажу роботи: Eta=0,410; Eta Squared=0,168. Тобто, 16,8% дисперсії залежної змінної (конфліктність) пояснюються впливом незалежної змінної (стаж роботи). Застосування однофакторного дисперсійного аналізу для перевірки статистичної значущості зв'язку конфліктності та статі вказує на відсутність такої залежності (табл. 3).

Таблиця 3
Результати однофакторного дисперсійного аналізу залежності загальної конфліктності від стажу

		Сума квадратів	df	Середній квадрат	F	Рівень значимості.
Загальна конфліктність x стать	Між групами (Комбінована)	20,133	1	20,133	0,820	0,369
	В групах	1424,717	58	24,564		
	Разом	1444,850	59			

Міри зв'язку загальної конфліктності та статі: Eta=0,118; Eta Squared=0,014. Отже конфліктність держслужбовців незалежна від статі управління: й чоловіки, й жінки можуть стати учасником конфлікту, або ж продемонструвати толерантність у відношеннях з відвідувачами владних органів.

Застосування t-критерію для порівняння середніх значень загального рівня конфліктності (та її складових) у групі державних службовців та контрольній групі дозволило зробити висновок про достовірну більш високу конфліктність працівників органів влади. Також достовірно показано більш високі значення конфліктних якостей в групі державних службовців стосовно нетерпимості та менші показники – негативної агресивності (рис. 2).

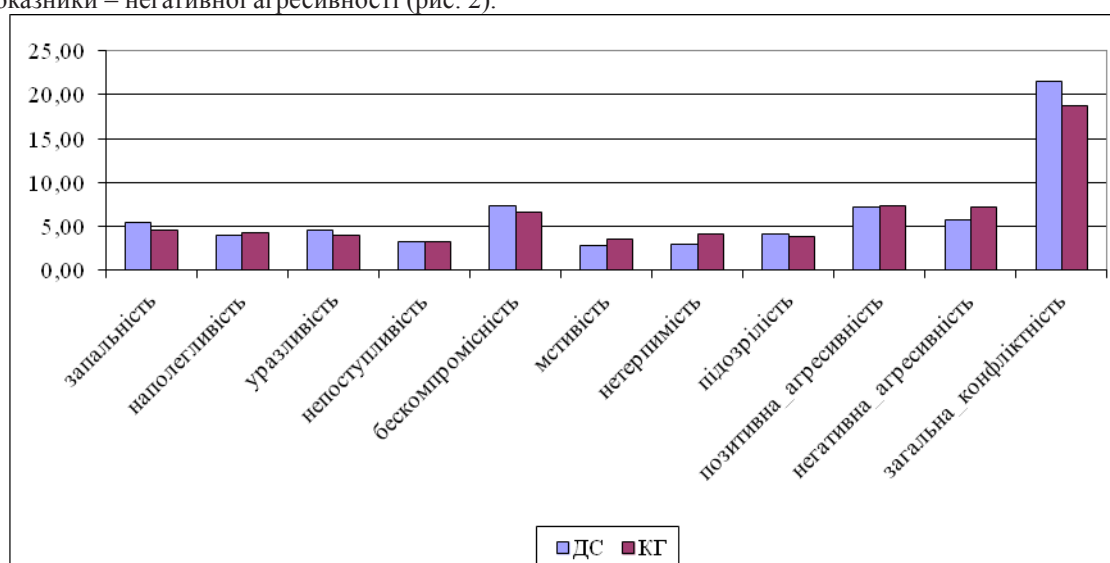

Рис. 2. Середні рівні вираженості конфліктності та її складових в групі державних службовців та контрольній групі

В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

1. В структурі конфліктних якостей особистості держслужбовця найбільш виражені бескомпромісність та запальність, значення яких перевищують середні. Позитивна агресивність переважає негативну, що є свідченням переваги конструктивізму в діях над деструктивними тенденціями, втім, в обох випадках значення агресивності є меншими за середні, а отже – ці властивості не є домінуючими при формуванні стилю поведінки.

2. Жінки-державні службовці є дещо більш конфліктними за чоловіків. Динаміка загальної конфліктності серед чоловіків та жінок має певні відмінності: у чоловіків розвиток толерантності та різке зниження конфліктності спостерігається при досить тривалому перебуванні на посаді. У жінок конфліктність зменшується значно швидше, втім діапазон зміни показника тут менший.

3. Як характерні особливості саме управлінської діяльності в органах влади, виявлено більш високий рівень конфліктності державних службовців порівняно з іншими управлінськими сферами діяльності. Також достовірно показано більш високі значення конфліктних якостей в групі державних службовців стосовно нетерпимості та менші показники – негативної агресивності.

Отже, конфліктність, що стала властивістю особистості, важко подолати раціональним самоконтролем, зусиллям волі. «Виховні» впливи з боку керівника тут також рідко приносять користь. Конфліктність в державній службі є ознакою низької професійності, тож, її подолання має бути здійснено як шляхом організаційних та інституціональних змін, так і шляхом змін в роботі з кадрами. Зменшення конфліктності державних службовців та підвищення якості надання управлінських послуг можливе, якщо:

здійснювати додатковий аналіз особистості претендента стосовно наявності високого рівня визначених конфліктних якостей на етапі профвідбору;

скоректувати систему мотивації державних службовців з урахуванням існуючих особистісних тенденцій та схильності до виникнення внутрішніх конфліктів;

здійснювати заходи щодо підвищення кваліфікації державних службовців з урахуванням терміну перебування на посаді і необхідності удосконалення комунікаційних навичок;

враховувати гендерні особливості при організації управлінської діяльності та професійних комунікацій.

Література

1. Анцупов А. Я., Баклановский С. В. Конфликтология в схемах и комментариях: Учебн. пособ. 2-е изд., перераб. – СПб.: Питер, 2009. – 304 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 544 с.
3. Жаворонкова Т. А. Социально-психологические и акмеологические факторы профессиональной подготовки госслужащих регионального управления. – дисс... канд. психол. наук. – М., 1998. – 155 с.
4. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с.
5. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ. – СПб. Речь, 2002.
6. Панарин И. А. Социально-психологические свойства личности государственных служащих как основа совершенствования кадровой работы. – дисс... канд. психол. наук. – М., 2002. – 168 с.
7. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 608 с.
8. Цуруль О. А. Менеджмент у державних організаціях: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – 142 с.
9. Цыбульская М. В. Конфликтология. – М.: Московский государственный университет экономики, статистики и информатики, 2007. – 150 с.

УДК 159.929.9

Топологічні одиниці психологічного простору особистості у класичній та сучасній психології

Макаренко А.О.

В статті наведений теоретико-методологічний аналіз топологічних одиниць психологічного простору особистості наведених у класичних і сучасних психологічних теоріях. Визначено, що в різних напрямках психологічного знання існує перелік топологічних одиниць, які підтверджують важливість використання категорії психологічних меж у вивченні і описанні феноменології «Я» та його нормального, хибного та патогенного розвитку. Відокремлені топологічні одиниці психологічного простору особистості мають не лише методологічне та теоретичне значення, але й володіють практичним змістом. Визначена перспектива подальших розробок проблематики топологічних одиниць психологічного простору, яка вбачається у проведенні теоретико-методологічного аналізу категорії «межі Я».

Ключові слова: топологічні одиниці, психологічний простір, межі «Я».

В статье приведен теоретико-методологический анализ топологических единиц психологического пространства личности, приведенных в классических и современных психологических теориях. Определено, что в различных направлениях психологического знания существует перечень топологических единиц, подтверждающих важность использования категории психологических границ в изучении и описании феноменологии «Я» и его нормального, ложного и патогенного развития. Выделенные топологические единицы психологического пространства личности имеют не только методологическое и теоретическое значение, но и обладают практическим содержанием. . Определена перспектива дальнейших исследований проблематики топологических единиц психологического пространства, усматриваемая в проведении теоретико-методологического анализа категории «границы-Я».

Ключевые слова: топологические единицы, психологическое пространство, границы «Я».

The paper presents a theoretical and methodological analysis of the topological space of personality psychological units has given in classical and modern psychological theories. Determined that in different directions of psychological knowledge there is a list of topological units, confirming the importance of the category of psychological boundaries in the study and description of the phenomenology of «I» and its normal, false and pathogenic development. Dedicated topological units psychological space of personality are not only methodological and theoretical significance, but also have a practical content. Determine the prospects of further research issues of topological units of psychological space, is seen in the conduct of theoretical and methodological analysis of the category of the “boundary-Self.”

Key words: topological units, psychological space, the boundaries of «Self».

Однією з методологічних тенденцій сучасної психології є об'єднання не лише внутрішньо індивідуальних складових, а також розуміння взаємодії людини з оточуючим середовищем. «Психологічний простір» включає чимало топологічних одиниць і є результатом розвитку особистості як суб'єкта. Одним з перших на важливість середовищних умов у формуванні образу «Я» та розвитку особистості звернув увагу У. Джеймс, теорія котрого зажила як одна з найвідоміших при наближенні до аналізу топологічних категорій психологічного простору особистості [9]. Ідеолог емпіризму та прагматизму розмежовує «Я, що пізнає», яке пізнає «І», тобто «чисте Я», та «емпіричне Я», яке пізнає як «те», тим самим відмітивши неоднорідну природу особистості. Емпіричну особистість У. Джеймс назвав фізичною особистістю та описував як матеріальний носій психологічних якостей. «Емпіричне Я» (me) - це загальний підсумок, сума всього того, що людина може назвати своїм, включно не лише власне тіло, або духовні сили, а також – одяг, домівку, родину, друзів, репутацію, креативні досягнення, масток та навіть яхту і поточний рахунок. Пізнавальний елемент в свідомості особистості (me) розділено У. Джеймсом на три компоненти: «матеріальне Я» – тілесна організація, одяг, родина, домівка, добуток праці; «соціальне Я» – розуміється автором, як визнання особистості з боку інших людей (у кожної людини стільки особистостей скільки інших людей визнають її в ньому); «духовне Я» - об'єднання станів свідомості, конкретних духовних властивостей. Подібно до У. Джеймса Н. Д. Узнадзе не протиставляв особистість середі її життєдіяльності та вважав, що в структуру особистості входять об'єкти, які сприяють підтриманню її своєрідних якостей. В роботах Н. Д. Узнадзе [1] були визначені просторові виміри особистості, до яких відносяться: 1. Тіло людини. 2. Одяг, прикраси, зброя як частина костюма. 3. Меблі та інші побутові предмети. 4. Різні архітектурні формати та простори.

К. Левін [4] вважав за необхідне формалізувати опис внутрішньої динаміки засобами категорій фізико-математичних понять – поля, напруги, валентності, вектора та скаляра, за що теорія К. Левіна наряду з теорією поля також отримала назву топологічна. Поле – фундаментальна ідея теорії К. Левіна та основний пояснювальний конструкт, котрий стосовно до вивчення індивідуальної психології є «життєвим простором» людини. В «психологічне поле» суб'єкта входять сам суб'єкт, його внутрішній стан та оточення. Розділи між системами психологічного поля є кордонами. Функція кордонів полягає в тому, що останні ізолюють та разом з тим забезпечують зв'язок між примикаючими областями «психологічного поля». Життєвий простір в теорії К. Левіна виступає не як статична та закрита система, але як динамічний та здатний змінюватися від ситуації до ситуації простір. Життєвий простір розширюється, при чому іноді це відбувається поступово, а іноді різкими стрибками, що більш властиве кризам розвитку. К. Левін виділяв три головних аспекти розширення поля: 1. Розширення тієї області, що носить характер нинішньої реальності. 2. Розширення як зростаюча диференціація у вимірі реальність-ірреальність. 3. Розширення темпорального виміру, тобто «психологічного минулого» і «психологічного майбутнього», котрі співіснують як частини життєвого простору «тут» і «зараз». Також К. Левін ставив задачу виділення у категорії поля його «ситуаційних одиниць». Він вважав необхідним

розрізняти психологічні ситуації різного масштабу – значущі і незначущі. Розуміння ситуацій різного масштабу дає конструктивний засіб рішення багатьох складних проблем, підкреслював К. Левін. При намаганні змістовного наповнення життєвого простору, застерігав К. Левін, існує спокуса обмежитися суто психологічними явищами, мотивами, когнітивними схемами та виключити об'єктивні події, що не впливають на людину прямо, аномією намагання змістовного наповнення життєвого простору вимагає враховування багатьох процесів у фізичному і соціальному світі, усіх тих фізичних, економічних, правових явищ, котрі можуть впливати на індивіда, і тому мають бути введені до життєвого простору людини. Символічне зображення внутрішнього світу особистості зображувалося К. Левіном у вигляді кола, що знаходиться у центрі овалу, який в свою чергу символізує життєвий простір, що має дві основних межі: зовнішня відділяє життєвий простір від реального фізичного та соціального мікросвітів, внутрішня відділяє внутрішній світ особистості від її психологічного середовища в межах життєвого простору. Оболонкою внутрішнього простору є сенсомоторна область, котра слугує фільтром між внутрішнім та зовнішнім середовищем.

Послідовником К. Левіна Дж. Велвудом [цит. за 5] було виділено в психологічному просторі три взаємопов'язані складові (топографічні одиниці): «орієнтований простір» – як простір психологічного вектору, меж і сил; «афективний простір» – як афективний внутрішній ландшафт, що розширюється та стягується; «відкритий простір» – як представлене в структурі свідомості, загальне необумовлена єдність суб'єкта і об'єкта в акті їх взаємодії.

Одним з поштовхів для виникнення гештальттерапії, засновником котрої вважається Ф. Перлз [9], слугувала теорія поля К. Левіна. Гештальт орієнтована психотерапія підкреслювала необхідність існування міцних особистісних меж для досягнення індивідуальності, цілісності, та унікальності особистості, котра при нечіткості або порушенні меж розвивається в бік неврозу. Головним предметом психології Ф. Перлз вважав динаміку меж контакту, котрі проявляють себе з тим, хто не є «мною», та стають тією частиною, в яку «Я» постійно входить в процесі свого розвитку. Ф. Перлз не проводив чіткої межі між «Я» та зовнішнім світом, рахуючи, що вони постійно взаємодіють один з одним, тобто, межа розглядається не як ізоляція «Я» від оточуючого середовища, а скоріше, як складне поле, на якому відбувається контакт «Я» з «не-Я». На межі контакту відбуваються всі психологічні події – думки, почуття і дії індивіда. При цьому «Я» визначається як ієрархічна система контактів, що найбільш виразно проявляється на межі взаємодії, отримання досвіду. Порушення на межі контакту, у разі їх стереотипності представляють собою чотири механізми розвитку неврозу. При інтроєкції людина засвоює почуття, думки, погляди, норми, оцінки інших людей, котрі не асимілюються його особистістю, а «ковтаються» некритично. Неасимільований досвід (інтроєкт) – є чужою для людини частиною його особистості. Механізм проекції протилежний інтроєкції. Якщо при інтроєкції людина переносить всередину себе дещо, що належить зовнішньому світу, та не здатна виокремити це дещо від самого себе, то при проекції дещо внутрішнє переноситься до зовнішнього світу. При включенні конфлюєнції (злиття) людина перестає розмежовувати «Я» та «не-Я» і знаходиться у злитті з оточуючим світом. За таких умов неможливо розрізнити власні почуття і бажання, від почуттів і бажань інших людей. Ретрофлексія спостерігається в випадках, коли потреби не можуть бути задовільні, ні у зв'язку з їх блокуванням соціальним середовищем, і тоді енергія, що призначена для маніпулювання у зовнішньому середовищі, спрямовується на самого себе. Отже, при ретрофлексії порушення межі контакту міститься в тому, що межа між суб'єктом і іншими відсутня, а дії, адресовані іншим, спрямовуються на себе. Ф. Перлз підкреслював, що для того, щоб ситуація реалізувалась природньо (не примусово), необхідним є внутрішній контроль на тим, що відбувається (я цього хочу, а не я повинен), для ефективного використання нового досвіду потрібно його асимілювати. Переривання контакту та придушення емоцій зміщують рівновагу організм-середовище.

Один з ведучих теоретиків трансперсональної психології К. Уїлбер [10], дає опис процесу відповіді на питання «хто я?» наступним чином: «Коли ви відповідаєте на питання, хто ви, відбувається одна проста річ. Знаєте ви про це чи ні, але описуючи, пояснюючи або навіть просто внутрішньо відчувачи своє «я», ви проводите розумову розмежувальну лінію через поле вашого досвіду; все, що опиняється всередині цієї межі, ви відчуваєте і називаєте «я», а все, що опиняється зовні неї, ви називаєте «не-я». Іншими словами, ваша самототожність цілком залежить від того, де ви проведете цю прикордонну лінію» [10, С.17]. Отже, згідно К. Уїлберу в основі будь-яких відповідей на питання «хто я?» лежить фундаментальна процедура проведення лінії між «собою» і «не собою». Межа між «Я» та «не-Я» здатна зміщуватись, що нерідко відбувається. Різновидів розмежувальних ліній так само багато, як і індивідів, котрі їх проводять, але кожна така лінія відноситься до одного з декількох класів, що ясно розрізняються. Найбільш типовою та загальноприйнятною пограничною лінією є межа шкіри, оточуюча організм людини. Всередині межі шкіри все деякою мірою є «мною», а зовні «не мною». Дещо за межами шкіри може бути «моїм», але не «мною». Окрім межі шкіри, згідно К. Уїлберу, існує й інша широко розповсюджена та міцно усталена погранична лінія, що проводиться багатою кількістю людей. Цей спосіб встановлення межі виникає у людини не відразу. В самій своїй суті цей спосіб виникає в результаті відповіді на ще одне питання: «Моє тіло – це я, чи не-я?». Отже, визнаючи повну законність розподілу «Я» та «не-Я», людина проводить лінію всередині своєї психосоматичної єдності. Результатом цього нового способу проведення пограничної лінії стає те, що тіло залишається «за межою». Людина вважає рівною себе своєму «Его» та проводить паралель зі своїм розумом. Цей другий головний спосіб проведення межі між «Я» та «не-Я», установлює ототожнення себе зі своїм «Его». Отже, людина відчуває тотожним собі не весь організм, а лише одну із сторін організму – «Его». Оскільки людина не бажає ототожнювати себе зі своїм цілісним організмом, то саме більше, що вона може собі дозволити це, образ усього організму. Таким чином, межа між «Я» та «не-Я» може бути доволі рухомою, тому навіть всередині «Его» може бути побудована межа ще одного типу. З різних причин людина може відмовитись вважати своїми деякі із сторін власної психіки. Відбувається, розщеплення психіки, відчуження, придушення або проєкціювання деяких її аспектів. К. Уїлбером наведено чотири варіанти рішення питання про те, де проходить межа між «Я» та «не-Я». Перший рівень «маски» – сама вузька територія «Я», котра прирівнюється тільки до частини свідомості, до того, що людина демонструє оточуючому середовищу. Оскільки індивід ототожнює себе лише з деякими сторонами

психіки (маскою), решта її частина сприймається як «не-Я», як територія, що лякає і сприймається чужою. Другий рівень «Его» – ця межа проходить між свідомістю людини та її тілом, при цьому існують конфліктні відносини між сферами духу та тіла. Третій рівень «цілісного організму» – межа проходить між тілом і зовнішнім світом, душа і тіло знаходяться у стосунках гармонії та єдності, разом із тим вони протистоять світу. Четвертий рівень «ототожнення себе із Всесвітом», К. Уїлбер вказував, що при такому рівні меж, як таких, не існує, а простір «Я» розширюється до безкінечності.

Власне бачення психологічного простору представлено Л. П. Грінмаком [цит. за 8]. Автором було виділено дві реальності: 1) інформаційно-енергетичні і топологічні взаємовідносини індивіда з оточуючим життєвим простором та 2) суб'єктивне моделювання внутрішнього психологічного простору особистості, на основі чого будуються взаємовідносини з оточуючим світом. За думкою дослідника, такі характеристики психологічного простору як величина та чіткість мають першочергове значення для комфорту людини. При сприйнятті свого внутрішнього простору як занадто великого та незаповненого, людина відчуває самотність і пустку. У разі сприйняття внутрішнього простору занадто тісним, переповненим, людина втрачає свободу та стає залежною. Повноцінний «склад» суб'єктивної моделі життєвого простору передбачає, що минуле, теперішнє і майбутнє є у наявності, досяжні для усвідомлення та не перекривають одне одного. А. А. Бодальов [3] виділяє три параметри суб'єктивного простору світу: 1) Об'єм або протяжність цього простору, котрі визначаються тим, що зберігається і актуалізується у свідомості людини з оточуючого його об'єктивного простору. 2) Ступінь зв'язку змістовного наповнення цього суб'єктивного простору світу з теперішнім, майбутнім та минулим. 3) Залежність змістовного багатства суб'єктивного простору світу від сформованості особистості.

В російській сучасній психології ідеї психологічного простору глибоко розроблені в роботах С. К. Нартової-Бочавер [5]. Психологічний простір особистості (ППО) автор тлумачить як «...суб'єктивно значущий фрагмент буття, що визначає актуальну діяльність та стратегію життя людини. Він включає комплекс фізичних, соціальних та суто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті речі, соціальні зв'язки, настанови). Ці явища стають значущими в контексті психологічної ситуації, набуваючи для суб'єкта особистісного сенсу, і починають охоронятись усілякими досяжними йому фізичними і психологічними засобами» [5, С. 136]. Центральне місце, вказує автор у феноменології психологічного простору займає стан його меж, тих фізичних і психологічних маркерів, що відділяють область особистісного контролю та приватності однієї людини від такої області іншої. Психологічний простір особистості залежить від усвідомленості життєдіяльності людини та її інтенсивності. Авторка вбачає в ППО сталу характеристику особистості, і як її стан. В стабільні періоди життя простір тяжіє до рівноваги; під час кризових періодів життя межі можуть втрачати власну міцність, а особистість регресує. Найбільш важливою властивістю ППО, на думку С.К. Нартової-Бочавер, є міцність його меж, що дають людині суверенність власного «Я». Автор наводить наступні властивості ППО: 1. Людина відчуває простір як своє, привласнене або створене самостійно, і тому він є цінним. 2. Людина має можливість контролювати та захищати все, що знаходиться і виникає всередині простору. 3. ППО не рефлектується без виникнення проблем, «прозорий» і тому з важко піддається позитивному опису. 4. Найважливішою характеристикою ППО є цілісність його меж. Простір із цілісними межами, автор називає суверенними, через те, що його володар може підтримувати автономію, простір із порушеними межами – депривованими (депривується потреба у приватності). Автор вказує на шість вимірів ППО, котрі відображають фізичні, соціальні і духовні аспекти людського буття, а саме: власне тіло, територію, особисті речі, часовий режим, соціальні зв'язки та смаки (цінності). Нормальна суверенність розвивається у онтогенезі протягом всього життєвого шляху із власними віковими завданнями кожної стадії.

Висновки і перспектива подальших розробок у даному напрямі. В різних напрямках психологічного знання існує перелік топологічних одиниць, які підтверджують важливість використання категорії психологічних меж у вивченні і описанні феноменології «Я» та його нормального, хибного та патогенного розвитку. Виокремлені топологічні одиниці психологічного простору особистості мають не лише методологічне та теоретичне значення, алей володіють практичним змістом. Перспектива подальших розробок проблематики топологічних одиниць психологічного простору вбачається у проведенні теоретико-методологічного аналізу категорії «межі Я», як ґрунтовної категорії організації психологічного простору його регуляції, варіативний ряд яких діє у широкому режимі та забезпечує, або не забезпечує здорове функціонування особистості.

Література

1. Абзианидзе Ш. Г. О пространственных измерениях личности / Ш. Г. Абзианидзе, Р. С. Джорбенидзе // Психология и архитектура / под ред. Т. Нийта, М. Хейдметса, Ю. Круусвала. – Таллин, 1983. – С.56-60.
2. Аммон Г. Динамическая психиатрия / Г. Аммон – СПб.: Психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева, 1995. – 200 с.
3. Бодалев А. А. Общее и особенное в субъективном пространстве мира и факторы, которые их определяют // Мир психологии, 1999, 4, с. 26-29.
4. Левин К. Теория поля в социальных науках Курт Левин.- СПб.: Речь, 2000. – 368 с.
5. Нартова-Бочавер С. К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. – СПб.: Питер, 2008. – 400с.а
6. Очерки динамической психиатрии. Транскультуральное исследование/подред. М.М. Кабанова, Н.Г. Незнанова. -СПб.: Институт им. В.М. Бехтерева, 2003.- 438 с.
7. Перлз Ф. Опыты психологи самопознания / Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмэн. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – С.17-190.
8. Психология личности. Учебное пособие / под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. - М.: Эксмо, 2007. -653 с.
9. Психология самосознания. Хрестоматия / Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах-М, 2003. –
10. Уилбер К. Никаких границ/ К.Уилбер. – М.: Изд-во АСТ, 2003. –109с.

УДК 159.923.2

Смисложиттєві орієнтації та ставлення до себе як детермінанти становлення особистісної зрілості студентів

Меднікова Г.І.

У статті надано теоретичне обґрунтування та результати емпіричного дослідження ставлення до себе і смисложиттєвих орієнтацій як детермінантів становлення особистісної зрілості в студентському віці. Встановлено специфіку взаємозв'язку складових смислу життя та модальностей ставлення до себе студентів на різних етапах підготовки, визначено своєрідність цього взаємозв'язку на третьому курсі навчання у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: ставлення до себе, смисложиттєві орієнтації, особистісна зрілість, криза третього курсу.

В статье предоставлено теоретическое обоснование и результаты эмпирического исследования самоотношения и смысловых ориентаций как детерминантов становления личностной зрелости в студенческом возрасте. Установлена специфика взаимосвязи составляющих смысла жизни и модальностей самоотношения студентов на разных этапах подготовки, определено своеобразие этой взаимосвязи на третьем курсе обучения в высшем учебном заведении.

Ключевые слова: самоотношение, смысловые ориентации, личностная зрелость, кризис третьего курса.

The article presents theoretical grounds and results of the empirical research of self-attitude and purpose-of-life orientations as determinants of personal maturity formation in the students' age. The specificity of interrelation between the components of purpose of life and modalities of the students' self-attitude in different training periods has been identified, the originality of this interrelation of the third-year students at higher educational institution has been determined.

Key words: self-attitude, purpose-of-life orientations, personal maturity, crisis of the third course.

Трансформаційні процеси, що відбуваються у вищій освіті України, потреба суспільства не тільки у високоосвічених фахівцях, але й фахівцях, здатних вирішувати важливі життєві завдання, привертає увагу науковців до проблем, пов'язаних із становленням особистісної зрілості сучасного студента, його здатністю регулювати свою активність, прямуючи шляхом саморозвитку, самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації.

Різні аспекти проблеми особистісної зрілості вивчалися у працях таких вітчизняних та закордонних дослідників, як К.О. Абульханова, Л.І. Анциферова, О.О. Бодальов, Н.В. Бордовська та А.О. Реан, С.Л. Братченко, А.О. Деркач, Н.М. Дідик, Г.А. Дьоміна, Р.Р. Калініна, Д.Н. Корзінкова, Н.В. Кузьміна, Д.О. Леонт'єв, О.А. Лукасевич, С.Д. Максименко, Л.П. Овсянецька, Е.З. Омаров, В.А. Петровський, Л.В. Потапчук, М.Ю.Семенов, Т.П. Скрипкіна, О.В. Темрук, Т.М. Титаренко, І.А. Шляпнікова, О.С. Штепа, Е. Берн, Е. Еріксон, А. Маслоу, Г.Оллпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е.Фром та ін. У більшості з цих робіт наголошується на наявності зв'язку між становленням різних аспектів особистісної зрілості та розвитком Я-концепції, самосвідомості, осмисленістю життя, підкреслюється, що юнацький вік є сенситивним періодом для формування детермінантів становлення особистісної зрілості. Разом з тим, специфіка зв'язку між окремими компонентами самосвідомості та осмисленості життя як детермінантів становлення особистісної зрілості в юнацькому віці залишається недостатньо дослідженою.

Мета даної статті полягає у визначенні специфіки взаємозв'язку смисложиттєвих орієнтацій та ставлення до себе студентів на різних етапах підготовки.

Одним з найважливіших детермінантів саморозвитку та самоздійснення людини є її ставлення до себе. Вивчаючи ставлення до себе як складову системи ставлень людини та її самосвідомості, науковці визнають його самобутню пристрасність і особистісну цінність, пов'язуючи його формування із особистісним смислом і смислом «Я», що обумовлює необхідність досліджень ставлення до себе у зв'язку із смисловою сферою особистості.

Ставлення до себе, виступаючи в якості компонента самосвідомості особистості, у той же час є центральною ланкою її внутрішнього світу, що забезпечує його єдність і цілісність. Як відзначає І.І. Чеснокова, «кожний акт самосвідомості – це взаємодія самопізнання й ставлення до себе. З одного боку, відношення особистості до себе виникає й формується в процесі самопізнання на різних його рівнях, з іншого боку – ставлення до себе в тій формі, у якій воно зложилося на даному етапі розвитку особистості, суттєво впливає на весь процес самопізнання, визначаючи його специфіку, спрямованість і індивідуальний, особистісний відтінок» [10, С. 117].

У роботах О.М. Колишко, С.Р. Пантілеєва, О.Т. Соколової, В.В. Століна, І.І. Чеснокової та інших, відзначається, що ставлення до себе впливає на процеси самопізнання, самосприйняття й сприйняття інших людей, саморегуляції, а також виступає однією з найважливіших детермінантів саморозвитку людини. У психолого-акмеологічних дослідженнях відзначається, що ставлення до себе, функціонує одночасно і як компонент системи ставлень людини, і як компонент самосвідомості. Як компонент системи ставлень ставлення до себе, з одного боку, забезпечує процеси самовизначення й самореалізації людини, а з іншого, - виступає як їх результат. Як компонент самосвідомості ставлення до себе забезпечує оцінку своїх характеристик як сприятливих або перешкоджаючих самовизначенню й самореалізації й одночасно емоційно-ціннісне прийняття себе [4].

Починаючи з теоретичних і емпіричних робіт В.В. Століна, С.Р. Пантілеєва, О.Т. Соколової, у вітчизняній психології ставлення до себе розглядається як безпосередня представленість у свідомості особистісного смислу «Я». Д.О. Леонт'єв, наприклад, ставить знак рівності між поняттями ставлення

до себе й смислу Я [2]. Згідно В.В. Століна, основою ставлення до себе є процес, у ході якого власні риси і якості оцінюються особистістю стосовно мотивів, що виражають потребу в самореалізації. Зміст ставлення до себе відбиває, насамперед, специфіку переживання смислу «Я» для суб'єкта, похідного від реального його буття [6].

Таким чином, якщо традиційним у психології можна вважати погляд на ставлення до себе як на афективну складову самосвідомості, яка так чи інакше визначається когнітивним змістом образу Я, то в концепції В.В. Століна «ставлення до себе не є прямим наслідком знання про себе, хоча феноменологічно виводиться з нього» [6, С.7].

У свідомості суб'єкта ставлення до себе семантично оформляється (когнітивна складова) і переживається (емоційна складова). Когнітивна складова ставлення до себе у свідомості виражається в суб'єктивному наділенні себе рисами, тобто в самосприйнятті, емоційна – у виникненні емоцій, почуттів, спрямованих на самого себе. Суб'єкт при цьому ставиться до свого «Я» залежно від того, чи сприймається воно як негативна, позитивна або конфліктна (суперечлива) умова досягнення мотивів особистості. Звідси ставлення людини до себе може бути позитивним («Я» – умова, що сприяє самореалізації), негативним («Я» – умова, що перешкоджає самореалізації) або конфліктним («Я» – умова, що одночасно є і сприятливою і перешкоджаючою самореалізації) [5].

Ставлення до себе визначає область значимого в сфері «Я», виступає як безпосередня представленість у свідомості особистісного смислу Я и задає орієнтири взаємозалежних процесів самоактуалізації (пробудження потреби в саморозвитку), самовдосконалення (повного розгортання особистісних і професійних якостей та реалізації накопиченого творчого потенціалу) та самореалізації (пред'явлення світу свого «Я» через творчість) [4].

У ході проведеного емпіричного дослідження ставлення до себе вивчалось за допомогою опитувальника «Методика дослідження ставлення до себе» С.Р. Пантілєєва і В.В. Століна. Для оцінки смисложиттєвих орієнтацій використовувався тест СЖО Д.О. Леонтєєва.

У дослідженні брали участь 502 студента 1 (126 чоловік), 3 (240 чоловік) та 5 (136 чоловік) курсів ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Української інженерно-педагогічної академії, ХРІДУ НАДУ при Президентіві України, Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Порівняння показників смисложиттєвих орієнтацій студентів різних курсів показало, що всі вони знаходяться у межах нормативу. Спостерігається незначне збільшення практично за всіма показниками на рівні 3 курсу, але воно не досягає рівня статистичної значущості (табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення показників смисложиттєвих орієнтацій по групах студентів різних курсів

Показники СЖО	1 курс	3 курс	5 курс
Цілі	33,554	34,820	33,928
Процес	32,250	33,010	32,826
Результат	26,821	27,523	27,044
Локус контролю-Я	22,304	23,045	22,710
Локус контролю-життя	32,250	32,225	32,812
Сумарний показник	108,036	109,162	109,00

За результатами кореляційного аналізу (за Пірсоном) показників за шкалами методики дослідження ставлення до себе С.Р. Пантілєєва, В.В. Століна та шкалами тесту СЖО, отриманих при дослідженні студентів 1 курсу, було визначено 33 статистично значущі кореляційні зв'язки (табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок показників смисложиттєвих орієнтацій та ставлення до себе студентів 1 курсу

Показники СЖО	Модальності ставлення до себе								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Цілі	-	,396***	,505***	-	-	-	,305***	-,518***	-,291**
Процес	-	,346***	,427***	,323***	-	-	,362***	-,582***	-,398***
Результат	,302***	,275**	,357***	,302***	,264**	-	,363***	-,571***	-,428***
Локус контролю-Я	-	,352***	,462***	-	,334***	-	,321***	-,508***	-,405***
Локус контролю-життя	,263**	,350***	,460***	,332***	,327***	-	,411***	-,510***	-,371***

Примітка: 1. * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$;

2. 1 – відкритість, 2 – самовпевненість, 3 – самокерівництво, 4 - відображене ставлення до себе, 5 - самоцінність, 6 – самоприйняття, 7 - самоприв'язаність, 8 - внутрішня конфліктність, 9 – самозвинування.

По групі студентів 3 курсу визначено 18 значущих кореляційних зв'язків (табл.3).

Таблиця 3

Взаємозв'язок показників смисложиттєвих орієнтацій та ставлення до себе студентів 3 курсу

Показники СЖО	Модальності ставлення до себе								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Цілі	-	-	-	,227**	,226**	-	-	-	-
Процес	,249**	,256**	,311***	,307***	,324***	-	-	-,190*	-,224**
Результат		,303***	,247**	,267**	,279**	-	-	-	-
Локус контролю-Я	-	-	-	,263**	-	-	-	-,195*	-
Локус контролю-життя	,250**	-	,226**	,311***	-	-	-	-	-

Примітка: 1. * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$;

2. 1 – відкритість, 2 – самовпевненість, 3 – самокерівництво, 4 - відображене ставлення до себе, 5 - самоцінність, 6 – самоприйняття, 7 - самоприв'язаність, 8 - внутрішня конфліктність, 9 – самозвинувачення.

По групі досліджуваних 5 курсу визначено 30 значущих кореляційних зв'язків (табл. 4).

Таблиця 4

Взаємозв'язок показників смисложиттєвих орієнтацій та ставлення до себе студентів 5 курсу

Показники СЖО	Модальності ставлення до себе								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Цілі	,228**	,335***	,325**	,294***	-	-	,246**	-,461***	-,401***
Процес	-	,326***	,035***	-	-	-	-	-,511***	-,461***
Результат	,248**	,328***	,288**	,279**	-	-	-	-,321***	-,373***
Локус контролю-Я	,323***	,371***	,407***	,287**	-	-	,339***	-,421***	-,422***
Локус контролю-життя	,311***	,375***	,406***	,256**	-	-	-	-,434***	-,472***

Примітка: 1. * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; *** – $p < 0,001$;

2. 1 – відкритість, 2 – самовпевненість, 3 – самокерівництво, 4 - відображене ставлення до себе, 5 - самоцінність, 6 – самоприйняття, 7 - самоприв'язаність, 8 - внутрішня конфліктність, 9 – самозвинувачення.

Аналіз визначених кореляційних зв'язків показав, що смисложиттєві орієнтації значно більшою мірою пов'язані із тими вимірами ставлення до себе, що представляють аспекти самоповаги та самоприниження [3]. Значно меншою мірою пов'язані з показниками осмисленості життя ті модальності ставлення до себе, що представляють аспект аутосимпатії, який за своїм змістом відповідає емоційно-ціннісному компоненту ставлення до себе.

Аспект самоповаги по змісту визначається шкалами самокерівництва, самовпевненості, закритості (внутрішньої чесності), відображеного ставлення до себе. Ці шкали виражають оцінку власного «Я» індивіда по відношенню до соціально-нормативних критеріїв: цілеспрямованості, волі, успішності, моральності, соціального схвалення тощо. Самоповага припускає процес оцінки себе в порівнянні із соціально значимими критеріями, нормами, еталонами – уявленнями про благополучного й ефективного індивіда, закладеними в ідеальний образ «Я» суб'єкта [3]. Емоційно-оцінний компонент ставлення до себе формується на інтерсуб'єктному рівні і відображає суб'єкт-суб'єктні відношення вищості та переваги [1]. Оскільки емоційно-оцінне ставлення до себе пронизано соціально бажаними характеристиками: успішністю в діяльності, досягненням поставлених цілей, статусним положенням, воно є достатньо відкритим для самоспостереження, залежить від актуальних життєвих досягнень, значною мірою піддається трансформації і підтримці на відносно стійкому позитивному рівні.

Самоприниження, як аспект ставлення до себе, включає у себе модальності самозвинувачення і внутрішньої конфліктності та відображає наявність негативного емоційного тону ставлення до себе. Самоприниження припускає страждання позицію «Я» як «об'єкта» і перекидання відповідальності за невдачі на інших або зовнішні обставини. З точки зору В. Франкла, до внутрішнього конфлікту може призводити утрата смислу існування, але, в той же час, внутрішньоособистісні конфлікти, що виникають у процесі життєдіяльності, необхідні людині для її повноцінного розвитку, вони відіграють стимулюючу роль у становленні особистості. При цьому значна роль відводиться відповідальності людини як суб'єкта, автора свого життя, що проявляється в прийнятті рішень, у здійсненні виборів у ситуації протиріччя, в усвідомленні безлічі можливостей [7]. Визначені у ході нашого дослідження позитивні кореляції показників осмисленості життя з показниками самоповаги як аспекту ставлення до себе та негативні кореляції із аспектом самоприниження виявляються у світлі вищезазначеного цілком зрозумілими.

Відносно невелика кількість кореляційних зв'язків осмисленості життя та модальностей емоційно-ціннісного компоненту ставлення до себе може пояснюватися тим, що даний аспект

самоставлення не має зовнішніх по відношенню до особистості оцінних засад і мало залежить від її реальних успіхів та невдач.

Привертає до себе увагу своєрідність взаємозв'язку осмисленості життя та ставлення до себе, визначена по групі студентів 3 курсу, яка, по-перше, полягає у меншій кількості значущих кореляцій в цілому, порівняно із групами першокурсників і п'ятикурсників, по-друге, у значно меншій кількості кореляцій між показниками осмисленості життя і показниками внутрішньої конфліктності та самозвинувачення, по-третє, у більшій кількості кореляцій між показниками осмисленості життя і показником такої модальності ставлення до себе, як відображене ставлення інших, що належить до емоційно-оцінного компоненту.

Для пояснення отриманих результатів слід звернутися, як до структурних чинників захисту ставлення до себе, так і до психологічного змісту так званої кризи третього курсу, яка пов'язана із труднощами формування професійної ідентичності, наявністю конфлікту між існуючими раніше уявленнями про обрану професію і нового бачення професії, що сформувалося у процесі навчання. Питання самовизначення знову стають актуальними й переосмислюються на новому рівні. Успішним вирішенням кризи третього курсу стає більш відповідальне ставлення до професійного навчання, формується спрямованість на особистісний і професійний саморозвиток. У протилежному випадку виникає розчарованість в обраній професії, спустошеність, розгубленість відносно свого майбутнього, пов'язаного з професійною самореалізацією, що не може на позначатися на осмисленості свого життя в цілому [8].

Отримані по групі третьокурсників результати свідчать про те, що даний період характеризується наявністю точок біфуркації, тобто особистісна система набуває критичного стану, з якого система може перейти на вищий рівень впорядкованості та функціонування, або стан системи набуває рис хаотичності, що обумовлює виникнення граничних і патологічних порушень [9].

Незначна, порівняно з іншими курсами, кількість кореляцій між осмисленістю життя та внутрішньою конфліктністю може пояснюватися необхідністю захисту «Я» від негативних емоцій і підтримки самоповаги на відносно постійному рівні. Цій же меті слугує і зниження цінності несприятливої для суб'єкта оцінної активності оточуючих або спрямовування цієї активності у сприятливе для самооцінки суб'єкта русло, що у нашому дослідженні проявляється у вигляді підвищення кількості позитивних кореляцій між складовими осмисленості життя та відображеним ставленням інших. Дія захисних механізмів ставлення до себе при цьому супроводжується зняттям з себе відповідальності за свої справи й вчинки, перекладання її на інших людей.

Висновки. Смісложиттєві орієнтації студентів значно більшою мірою пов'язані із емоційно-оцінним компонентом ставлення до себе, ніж з емоційно-ціннісним, що пов'язано із психологічним змістом даних вимірів ставлення до себе. Зв'язок між всіма показниками осмисленості життя та такими модальностями ставлення до себе, як внутрішня конфліктність і самозвинувачення, визначається по групах студентів 1 та 5 курсів. Оборненість цього зв'язку вказує на те, що на даних етапах підготовки більшість студентів досить чітко уявляють собі смисл власного життя, можливість і здатність керувати ним. У протилежному випадку внутрішньоособистісний конфлікт здатний виконувати свою стимулюючу функцію, чому не перешкоджають механізми захисту позитивного ставлення до себе. Визначені по групі третьокурсників особливості зв'язку ставлення до себе та осмисленості життя відображають несприятливі для подальшого становлення особистісної зрілості студентів тенденції, бо стратегія захисту позитивного ставлення до себе, що послаблює внутрішню напругу, може перешкоджати реалізації стимулюючої функції внутрішнього конфлікту.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у комплексному вивченні ціннісно-сислової регуляції та самосвідомості студентів як детермінантів становлення особистісної зрілості.

Література

1. Кольшко А.М. Психология самоотношения / А.М. Кольшко. - Гродно: ГрГУ, 2004. - 102 с.
2. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. - М.: Смысл, 1997. - 64 с.
3. Пантеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. - 110 с.
4. Селезнева Е.В. Самоотношение как акмеологический феномен / Е.В. Селезнева // Мир психологии. - 2008. - №4. - С. 238-249.
5. Столин В.В. Познание себя и отношение к себе в структуре самосознания личности: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологи» / В.В. Столин. - М., 1985. - 37 с.
6. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. - 286 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуша, Е.В. Эйдмана. - М.: Прогресс, 1990. - 368с. - (Библиотека зарубежной психологии).
8. Хазратова Н.В. Психологічні проблеми та особистісні кризи студентського віку // Особистісні кризи студентського віку. Зб. наук. статей. За ред. Т.М. Титаренко. - Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-т у ім. Лесі Українки, 2001. - С. 7-21.
9. Харитонов В.А. Психологічні аспекти корекції смісложиттєвих орієнтацій соціально дезадаптованих підлітків / В.А. Харитонов // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПНУ / За ред. С.Д. Максименка. - Т. XIII, Ч.5. - С. 383-394.
10. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. - М.: Наука, 1977. - 144 с.

УДК 159.923.5

Рівень усвідомлення саморегуляції як фактор прояву механізмів психологічного захисту особистості

Научитель О.Д., Селезньова О.С.

Дослідження присвячене аналізу питання про специфіку прояву механізмів психологічного захисту у особистості у підлітковому віці. У статті розглянуто які механізми психологічного захисту найчастіше проявляються у підлітків, який існує характер взаємозв'язку між механізмами психологічного захисту та рівнем саморегуляції особистості. Аналіз даних проводився з урахуванням віку, статі підлітка та з урахуванням такого чинника як рівень усвідомлення саморегуляції. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про наявність як подібних тенденцій, так і відмінностей в структурі особистісних механізмів психологічного захисту підлітка

Ключові слова: механізми психологічного захисту, саморегуляція.

Исследование посвящено анализу вопроса о специфике проявления механизмов психологической защиты личности в подростковом возрасте. В статье рассмотрено какие механизмы психологической защиты чаще всего проявляются у подростков, каков характер взаимосвязей между механизмами психологической защиты и уровнем саморегуляции личности. Анализ данных проводился с учетом возраста, пола подростка и с учетом такого фактора как уровень осознания саморегуляции. Проведенное исследование позволяет сделать вывод про существование подобных тенденций, так и отличий в структуре личностных механизмов психологической защиты подростка.

Ключевые слова: механизмы психологической защиты, саморегуляция.

Research is devoted to the analysis of the question of the specific manifestations of psychological defense mechanisms of personality in adolescence. The paper considers what psychological defense mechanisms most often seen in teenagers, what the nature of the relationship between defense mechanisms and the level of self-identity. Data were analyzed by age, sex and teen taking into account such factors as the level of self-awareness. This study leads to the conclusion about the existence of such trends, and differences in the structure of personal defense mechanisms of teenager.

Keywords: psychological defense mechanisms, self-regulation.

Актуальність. На сьогоднішній день сучасне суспільство відчуває на собі агресивний вплив навколишнього середовища яке в свою чергу провокує й зростання психологічного навантаження на особистість. Особливо це стосується особистості підлітка, який ще не повною мірою має навички щодо свідомого реагування на ці виклики.

У вітчизняній науковій літературі є достатня кількість праць які торкаються розкриття проблеми щодо саморегуляції в підлітковому віці. Нею займалися К.А. Абульханова-Славская, Н.М. Апетик, И.С. Булах, А.А. Кацера, О.А. Конопкина та інші.

Разом з тим слід мати на увазі, що питання про те як саме пов'язані між собою рівень усвідомлення саморегуляції та механізми психологічного захисту підлітка розробтані не повною мірою.

У даній роботі автори намагалися знайти відповідь на питання про те які механізми психологічного захисту частіше за все проявляються у підлітковому віці за умов, що підлітки мають різний рівень усвідомлення саморегуляції.

В якості робочої гіпотези ми припустили, що рівень усвідомлення саморегуляції дівчатками і хлопчиками на різних етапах їх розвитку в період підліткового віку може по-різному визначати прояв їх механізмів психологічного захисту.

Для перевірки робочої гіпотези авторами було проведено лангітюдне дослідження протягом трьох років. У ньому прийняли участь більш ніж 100 підлітків, учнів шостих - восьмих класів загальноосвітніх шкіл м. Харкова

Всі методи для отримання необхідної інформації були підібрані у відповідності до мети проблеми дослідження, а отримані результати аналізувалися з урахуванням статі підлітка і його віку.

Спочатку нами уточнювалася структура механізмів психологічного захисту особистості підлітка. Отримані результати дозволили встановити наступні факти.

Незалежно від статі підлітка для захисту свого «Я» і у хлопчиків, і у дівчаток відбувається включення таких механізмів психологічного захисту як «регресія», «заміщення» і «компенсація».

Разом з тим, статі підлітка по-різному визначає який саме буде задіяний механізм для захисту його психіки щоб подолати ті фактори, що несуть таку загрозу. Зокрема, зафіксовано факт того, що в структурі захисних особистісних механізмів у підлітків-хлопчиків у порівнянні з однолітками дівчатками частіше включаються такі механізми психологічного захисту як «інтелектуалізація», «проекція» та «подавлення». Тобто, у хлопчиків у підлітковому віці, щоб захистити своє «я» від різного роду негативного впливу на його психіку відбувається або повне недопущення змісту який несе психотравмуючі наслідки для його психіки або як варіант

відбувається досить грубе його спотворення. Можливий варіант і нейтралізації психотравмуючого фактора через раціоналізацію його змістів за допомогою логічних перестановок або маніпуляцій.

У дівчаток частіше проявляються механізми Его-захисту «заперечення» та «реактивні утворення». Тобто, дія механізмів психологічного захисту спрямована на те, щоб виключити проникнення в психіку особистості травмуючих чинників зовнішньої реальності, так ніби їх реально не існує або ж шляхом трансформації емоційної напруги.

Уточнення того чи будуть відбуватися зміни структури прояву механізмів внутрішнього особистісного захисту з урахуванням віку підлітка показало наступне.

Нами було зафіксовано той факт, що на всіх етапах розвитку особистості підлітка механізми психологічного захисту «заперечення», «інтелектуалізація», «подавлення» та «реактивні утворення» проявляються з однаковою частотою.

Разом з тим, було встановлено, що відповідно до віку підлітка по-різному визначається частота зустрічальності різних механізмів психологічного захисту.

По-перше, це виявилось у тому що, чим підліток старше за віком, тим у нього найбільш явно домінують механізми Его-захисту «проекція» та «компенсація». Тобто, включаються ті механізми психологічного Его-захисту, де спотворення реальності, болючою для психіки підлітка, негативні переживання, можна перенаправити на інший об'єкт.

У свою чергу, чим вік підлітка молодше, тим прагнення запобігти появи внутрішньої тривоги, у нього проявляється через включення механізму захисту «регресія». Психіка підлітка починає реагувати неадекватно на оточуючу його ситуацію, обираючи той спосіб реагування, який був би природний на більш ранніх стадіях розвитку особистості. Іншими словами, у підлітка відбувається повернення від вищих форм поведінки до нижчих форм поведінки. Часта ворожість в поведінці і відносинах, являє собою позбавлення від внутрішнього конфлікту за допомогою перенесення дії з недоступного об'єкта на доступніший об'єкт. Замість того, усвідомити справжню причину виникнення і дії реального чинника, як травму чого, відбувається його заміщення

Далі нами уточнювався характер взаємозв'язків між рівнем саморегуляції підлітка і включенням відповідних механізмів психологічного захисту з урахуванням їх статі і віку.

Було виявлено той факт, що у підлітків: хлопчиків і дівчаток, з урахуванням того який їм притаманне показник рівня здатності до саморегуляції у них по-різному починають проявлятися механізми психологічного захисту.

Так у хлопчиків, виявлено існування прямого характеру взаємообумовленості між високим рівнем саморегуляції з активним осмисленням і логічної трансформацією психотравмуючих ситуацій. Разом з тим ігнорування зовнішньої реальності, що пов'язана з загрозою руйнування самозбереження, престижу, самоповаги реалізує установку жорсткого контролю меж психологічного простору. Побудова внутрішньої і зовнішньої цілеспрямованої активності у відповідності з моделлю реальної ситуації не дає можливість спотворювати причини того, що відбувається.

Якщо у хлопчика низька здатність регулювати свою поведінку то є прямий взаємозв'язок між нею та незрілими механізмами психологічного захисту.

Недопущення в свідомість психотравмуючих чинників і відповідно не можливість адекватно оцінити результати своєї діяльності взаємообумовлено ослабленням самоконтролю, коли розрядка емоційної напруги здійснюється за допомогою імпульсивних агресивних вчинків, які усвідомлюються лише після їх завершення.

У дівчаток при високому рівні саморегуляції поведінки подолання й розрядка психічної напруги, здійснюється шляхом формування такої поведінки, яка суперечить підсвідомим бажанням і почуттям які не можуть бути прийнятими особистістю.

Дівчатам з середнім рівень саморегуляції поведінки притаманне прояв взаємозв'язку між раціональною побудовою внутрішньої та зовнішньої цілеспрямованої активності та несвідомим бажанням відповідати вимогам зовнішнього середовища.

У випадках, якщо існує низький рівень саморегуляції поведінки, то незрілість захисних стратегій взаємопов'язана з реалізацією ситуаційної регуляції поведінки. Чинники зовнішньої реальності, які є травмуючими для особистості дівчини або ігноруються, або спотворюються.

Вивчення характеру взаємозв'язку між рівнем саморегуляції та механізмами психологічного захисту відповідно до віку підлітка дало змогу виявити наступне.

У молодшого підлітка, є прямий взаємозв'язок між високим рівнем саморегуляції та механізмом психологічного захисту «компенсація» та зворотній з «регресією». Можливо припустити, що механізмом який дозволяє регулювати свою поведінку у них виступає заміна психотравмуючого об'єкта або перемикання емоційної напруги на іншу сферу. Разом з тим, прояв ригідності, прагнення уникнути внутрішньої тривоги за допомогою тих способів поведінки, які були адекватні на більш ранніх стадіях розвитку, заважає вчасно міняти цілі та способи їх досягнення, відповідно до вимог реальної ситуації.

Якщо саморегуляція виражена на середньому рівні, то існує прямий характер взаємозв'язку з «заміщенням» та зворотній з «подавленням». Тобто здатність керувати своєю поведінкою у молодших підлітків взаємообумовлені з заміною неприйнятною, ситуації яка емоційно травмує на активність що соціально схвалюється, як правило, відходом з реального світу у світ фантазій.

Разом з тим блокування вже пережив тієї неприємної і небажаної інформації пов'язаної з загрозою руйнування самозбереження, престижу, самоповаги реалізує установку жорсткого контролю меж психологічного простору.

Якщо у підлітка низький рівень саморегуляції поведінки то є прямий святок з механізмами психологічного захисту «регресія» та «проекція». Тобто можливо зробити висновок про те, що подолання та розрядка внутрішньої психічної напруги шляхом спотворення реальності й утримання цього образу в звичних межах взаємообумовлені ригідністю адаптаційно-регуляторних механізмів.

У старшому підлітковому віці якщо є наявність високого рівня саморегуляції поведінки то існує прямий взаємозв'язок з механізмом психологічного захисту «компенсація» та зворотній з «заміщенням». Тобто перемикання емоційної напруги на надзадоволення в інших сферах напругу залежить від здатності контролювати імпульсивні прояви агресії.

При середньому рівні саморегуляції поведінки є прямий взаємозв'язок його з механізмом психологічного захисту «регресія». Побудова внутрішньої та зовнішньої цілеспрямованої активності відповідно з моделлю реальної ситуації не дає можливість реалізації зрілих захисних стратегій.

При низькому рівні саморегуляції поведінки – прямий характер взаємозв'язку з механізмами психологічного захисту «заперечення» і «подавлення» і «проекція». Низька здатність з боку підлітка регулювати свою поведінку взаємодоповнюється в свою чергу використанням незрілих психологічних захистів реагування на події навколишнього середовища.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про наявність як подібних тенденцій, так і відмінностей в структурі особистісних механізмів психологічного захисту підлітка.

Подібність, по-перше, проявилось в тому, що незалежно від свого пола підлітки однаковою мірою використовують такі механізми психологічного захисту як «регрес», «заміщення» і «компенсація». По-друге, їм притаманне включення механізмів психологічного захисту «заперечення», «подавлення» і «інтелектуалізацію».

Різниця проявилось в тому, що дівчатам більшою мірою властиве подолання афективної напруги шляхом заперечення або трансформації негативних факторів зовнішньої реальності. У той же час юнаки блокують небажану інформацію, через знаходження раціональне виправдання своїй поведінці.

Чим старше вік підлітка, тим більше він прагне уникнути внутрішню тривоги за допомогою спотворення негативних фактів і переключення емоційної напруги на компенсаторне задоволення в інших сферах. Чим молодше вік підлітка, тим скоріше він повертаються до простих і добре засвоєних ним форм поведінки.

Відмінності знайшли відображення й у характеру взаємозв'язку між рівнем сформованістю регуляції поведінки та механізмами психологічного захисту.

У дівчат контроль взаємодії з дійсністю у цілях збереження позитивного ставлення до себе здійснюється за допомогою формування протилежної неприйнятним бажанням і почуттям поведінки. У теж час юнаки створюють гармонію між бажаним і реальним становищем шляхом логічного виправдання небажаних почуттів, бажань, поведінки.

У старшому підлітковому віці подолання афективного напруження, яке виникає в процесі регуляції поведінки йде за допомогою заміни психотравмуючого об'єкта, переключення активності на задоволення в інших сферах. У молодших підлітків основною регуляторної стратегією подолання небезпечної і тривожної інформації виступає відхід від вирішення проблем, прагнення замаскувати, відсунути відповідальність за свою поведінку.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. О путях построения типологии личности /К.А. Абульханова-Славская //Психологический журнал. – 1983. – Том 4. –№1. – С.14–29.
2. Конопкин О.А. Механизмы осознанной саморегуляции произвольной активности человека //Субъект и личность в психологии саморегуляции: Сб. науч. тр. /Под. ред. В.И. Моросановой. М.; Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ, 2007. – С.12–30
3. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека /В.И. Моросанова. – М.: Наука, 2001. – 192 с.
4. Моросанова В.И. Личностные аспекты саморегуляции произвольной активности человека /В.И. Моросанова //Психологический журнал. – 2002. – № 6. – С. 12–18.
5. Моросанова В.И. Саморегуляция и самосознание субъекта /В.И. Моросанова, Е.А. Аронина // Психологический журнал. – 2008. – №1. – С. 14–22.

УДК 159.9

Вплив надзвичайної ситуації на розуміння смислу життя рятувальниками Державної служби України з надзвичайних ситуацій

Онiщенко Н.В.

В статті розглядаються питання впливу психотравмуючої ситуації на особистість в загалі та на розуміння нею смислу життя зокрема. Представлено результати дослідження розуміння фахівцями-рятувальниками сутності смислу життя в залежності від набутого ними досвіду виконання професійних обов'язків в умовах надзвичайної ситуації, а саме, від досвіду виконання діяльності в ситуаціях, де мали місце людські жертви.

Ключові слова: смисл життя, надзвичайна ситуація, зіткнення зі смертю, рятувальник.

В статье рассматривается вопрос влияния психотравмирующей ситуации на личность в общем и на понимание ею смысла жизни в частности. Представлены результаты исследования понимания специалистами-спасателями смысла жизни в зависимости от приобретенного ими опыта выполнения профессиональных обязанностей в условиях чрезвычайной ситуации, а именно, от опыта выполнения деятельности в ситуациях, где имели место человеческие жертвы.

Ключевые слова: смысл жизни, чрезвычайная ситуация, столкновение со смертью, спасатель.

The article deals with the influence of traumatic situations on the individual person, as well as rethinking the meaning of human life after the situation. The findings of research to rethink the meaning of life rescuers' after the professional tasks in emergency situations where there have been casualties.

Key words: the meaning of life, emergency situation, encounter with death, rescuer.

Постановка проблеми. Професійна діяльність працівників аварійно-рятувальних підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій здебільшого відбувається в умовах несприятливого впливу цілого ряду патогенних факторів, здатних викликати у фахівців різні негативні психічні стани. Відмітимо, що під впливом травматичної ситуації у людини порушується процес сприйняття безперервності життя і руйнуються індивідуальні пояснювальні схеми, які до травматичного впливу робили суб'єктивний світ зрозумілим і передбачуваним. З цієї точки зору діяльність рятувальника можна назвати професією з досить високою «психологічною вартістю», адже фахівець рятувального підрозділу зазнає на собі досить тяжкого стресогенного впливу, виконуючи свої професійні обов'язки в умовах надзвичайної ситуації (НС). Чого тільки варті трагічні події, в наслідок яких гинуть люди, діти залишаються без батьків, а наслідки таких катастроф вимірюються десятками, а іноді, сотнями скалічених людських життів. За таких обставин досить актуальним є вивчення розуміння фахівцями-рятувальниками, які майже щоденно стикаються зі смертю, особливостей смислу життя, його сутності та наповнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема смислу життя - питання, яке прийнято відносити до сфери філософії. Проте з кожним роком ця категорія стає більш звичною як для психологів-дослідників, так і для практикуючих фахівців [2]. Найбільш розробленим це питання можна вважати в межах екзистенціально-гуманістичного напрямку. Фахівці-психологи, в межах зазначеної галузі, як один із чинників так званої «переробки» смислу власного життя і зміни власних життєвих орієнтирів та пріоритетів, дуже часто розглядали зіткнення зі смертю. Вважається, що яким би не був результат подібного зіткнення, безсумнівно, що будь-які його наслідки справлять на особистість сильний вплив [3]. Засновник екзистенціальної психотерапії Віктор Франкл у своїх роботах досить докладно висвітлював питання значення усвідомлення смертності для пошуку сенсу людського життя [4]. А.В. Гнездилов, говорить що осмислення смерті веде до більш осмисленого підходу до життя. Адже саме смерть, як ніщо інше, показує цінність життя [1].

Відмітимо, що зіткнення зі смертю, як і будь-яка інша критична ситуація, по своїй суті є амбівалентною. Вона справляє двоякий вплив на людину: з одного боку, така зустріч може вселити жах перед небуттям і кінцем, тобто виразитися в підсиленому страху до смерті, й стати руйнівною силою для людини, а з іншого боку - додати життю сенсу, зробити його більш повним і змістовним. Таким чином, особистість по-різному може реагувати на критичну ситуацію зіткнення зі смертю.

Виклад основного матеріалу. На початку нашого дослідження, метою якого стало встановлення особливостей розуміння смислу життя фахівцями аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України з різним професійним досвідом (1-ша група – курсанти; 2-га група – рятувальники, які при ліквідації наслідків НС не стикалися з людськими жертвами; 3-я група – рятувальники, що мають досвід зіткнення зі смертю загиблих внаслідок НС), було проведено психодіагностичну бесіду на задану тему. При обробці результатів виникли труднощі з боку аналізу великого діапазону сфер відповідей щодо розуміння досліджуваними смислу свого життя. Такі розбіжності ми пов'язуємо саме з категорією професійного та суб'єктивного досвіду рятувальників, а також з їх віковими особливостями. Отримані в ході бесіди дані було узагальнено, результати відбито в таблиці 1.

Під час аналізу всіх відповідей досліджуваних стосовно відношення до життя та смерті, було висунуто припущення, що смислом можна назвати наповнення життя людини. Якщо говорити, що смислу не має, то скоріше життя людини буде пустим, безцільним і, відповідно, позбавленим будь-якої

цінності. Необхідно також відмітити «плаваючий» або несформований характер смислу життя.

Таблиця 1.

Особливості трактування фахівцями-рятувальниками
смислу свого життя (%)

Характеристика смислу життя	1-а група	2-а група	3-я група	j (1, 2)	j (1, 3)	j (2, 3)
Смислу життя немає	8,22	-	-	1,67	1,67	-
Смисл в самому житті	19,37	10,45	41,29	1,53	2,68*	2,91*
В любові та доброті	6,64	20,20	19,50	2,15*	2,05*	0,22
Жити, щоб приносити користь	-	12,80	15,10	2,16*	2,24*	0,42
Жити заради задоволення	10,10	-	-	1,89	1,89	-
Жити, щоб виконати своє призначення, місію	18,33	24,19	24,11	1,33	1,15	0,39
Для продовження роду	-	8,14	-	1,31	-	1,31
Смисл у самореалізації	15,39	7,17	-	1,42	2,17*	1,30
Смисл у боротьбі з труднощами	-	10,26	-	1,70	-	1,70
Смисл життя у смерті	5,25	-	-	0,67	0,67	-
В забезпеченні собі безсмертя через славу, вчинки, нащадків	16,70	6,79	-	1,58	2,17*	1,23

* $p \leq 0,05$

При цьому дуже часто смисл життя визначається рядом життєвих обставин або конкретними зовнішніми умовами. Відповідно, смисл у різні етапи та періоди життя людини може змінюватись як повністю, так і частково.

Аналізуючи отримані результати, ми звернули увагу на велику кількість варіантів відповідей у курсантів-випускників факультету аварійно-рятувальних сил. В 1-ій групі опитаних відмічено найбільшу кількість думок щодо трактування смислу життя. Загально групова тенденція дозволяє відмітити, що переважна більшість курсантів вважає смислом свого життя сам процес життя або його цінність (19,37%). На другому місці в умовному рейтингу наведено позиції, де смислом життя є виконання свого призначення, місії тощо (18,33%). І третє місце посідає така характеристика смислу життя як забезпечення собі безсмертя через славу, вчинки, нащадків (16,70%). Приведена трійка трактувань смислу життя характеризується наявністю в них вищих мотивів та, можливо, певного професійного відбитка або своєрідної професійної проєкції. Іншими словами, досліджувані 1-ї групи можуть сприймати себе вже як справжніх рятувальників, що і справляє вплив на їх ціннісно-смыслову сферу. Проте, вважаємо за необхідне зауважити, що в 1-ій групі досліджуваних відмічено такі розуміння смислу життя, яких не має в 2-ій та 3-ій групах опитаних. Серед них, наприклад, є таке, що смислу життя немає. Жоден з діючих рятувальників не надав такого трактування смислу життя.

Аналогічну ситуацію зафіксовано і відносно трактування смислу життя заради задоволення та смислу життя у смерті. В даному випадку можна припустити існування впливу саме вікових особливостей на процес формування смисложиттєвих орієнтацій, а також відсутності професійного досвіду участі в ліквідації наслідків НС, де можна зустріти людські жертви або страждання через біль втрати близької людини.

Відмітимо, що в 2-ій групі досліджуваних – рятувальників, які під час своєї діяльності не стикались з людськими жертвами, більшість – майже кожний четвертий – характеризує смисл свого життя як виконання свого призначення, місії. Трохи менша кількість досліджуваних, близько 20%, вважають смислом життя любов та доброта. І третє місце в такому умовному рейтингу відведено трактуванню, що смисл життя полягає в тому, щоб приносити користь оточуючим (12,80%). Хотілося б зауважити, що між зазначеними варіаціями трактування смислу життя та професійною діяльністю опитаних можна провести досить помітну паралель. Характер професійної діяльності фахівців-рятувальників є стовідсотково соціально спрямованим. Іншими словами, виконуючи свої професійні обов'язки, фахівці аварійно-рятувальних підрозділів ДСНС України служать людям – вони творять добру справу, допомагаючи постраждалим у нещасті.

Окремої уваги заслуговує розгляд варіантів трактувань смислу життя рятувальників, які під час виконання своїх професійних обов'язків стикались з людською смертю. Одразу відзначимо, що відповіді опитаних 3-ї групи були більш схожими одна на одну та не відрізнялись великою кількістю варіацій. Так, аж 41,29% з усіх опитаних 3-ї групи обрали смислом свого життя саме життя. Можна припустити, що це може бути обумовлено саме специфікою їх суб'єктивного досвіду та характером їх діяльності. Ці фахівці неодноразово були свідками болі людських страждань від втрати близьких та самі бачили загибель людей, а такий досвід не може не справляти впливу на особливості ціннісно-смыслові сфери особистості. Далі за убуванням представлено характеристики смислу життя, які були приведені рятувальниками 3-ї групи: смисл життя у виконанні своєї місії, призначення (24,11%), смисл життя в любові та доброті (19,50%), смисл життя в тому, щоб приносити користь (15,10%). Саме таким чином характеризують смисл життя рятувальники, які увійшли до 3-ї групи досліджуваних. Інших

варіантів, які було відмічено в 1-ій та 2-ій групах досліджуваних, в 3-ій групі не зафіксовано.

З метою більш детального вивчення особливостей смислу життя досліджуваних нами було застосовано модифіковану методику «Незавершені речення». Окрім цього даний метод дозволив проаналізувати уявлення досліджуваних щодо самого найціннішого в їхньому житті, щодо умов, у яких життя набуває чи втрачає смисл. Аналіз отриманих даних було розпочато з розгляду відповідей, що несли основне смислове навантаження та відносились до уявлень людини про смисл життя.

«Життя має сенс, якщо...». Зміст цього речення фактично відбиває позицію особистості відносно того, що наповнює її життя смислом. Встановлено, що практично кожний третій фахівець з 2-ї та 3-ї груп (33,90% та 29,67% відповідно) та лише 16,30% опитаних з 1-ї групи відмічають, що смисл життя виражається в її цільовій спрямованості. Відмінності є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Для 48,10% рятувальників 3-ї групи життя має сенс, коли вони знають, що потрібні комусь – «Життя має сенс, коли є заради кого жити». Така позиція є властивою лише 9,25% майбутніх фахівців АРП (відмінності є значущими на рівні $p \leq 0,01$). Зауважимо, що така позиція містить в собі бажання бути потрібним не тільки близьким, а і людям взагалі. Ось приклади відповідей:

✓ «Життя має сенс, якщо я приношу користь людям» (О., 39 років);

✓ «Життя має сенс, коли ти потрібен суспільству, людям» (Д., 41 рік).

Це можна пояснити проєкцією професійної спрямованості досліджуваних на їх ціннісно-смислову сферу.

Підсумовуючи отримані дані, можна стверджувати, що фахівці 2-ї та 3-ї груп більше, ніж майбутні рятувальники, орієнтовані на реалізацію потреби у власній необхідності, важливості свого існування для інших, для суспільства. Курсанти, у свою чергу, більш націлені на результат, на досягнення.

Також кожний четвертий рятувальник (як з 2-ї, так і з 3-ї груп досліджуваних) вважають, що життя наповнюється смислом, якщо є чим займатись, є бажана робота, цікава справа.

Кожен п'ятий курсант (21,65%) і 32,19% рятувальників з 2-ї групи та 35% досліджуваних з 3-ї групи вважають, що смисл життя полягає в самому житті.

Надалі розглянемо результати відповідей на питання «Життя не має сенсу, коли...». Таке формулювання речення несе в собі додаткове емоційне навантаження. Відмічаючи протилежність даного речення попередньо розглянутому, зауважимо, що їх продовження не завжди були протилежними один одному. Приблизно, один з п'яти варіантів збігався з продовженням першого речення.

Майже 15% рятувальників 3-ї групи відповіли, що в житті кожної людини обов'язково є смисл. Таку ж позицію підтримують лише 3,50% курсантів ($p \leq 0,05$). Згадаємо, що в попередньому реченні практично кожен третій фахівець відповів, що смисл життя полягає в самому житті. В теперішньому випадку у деяких досліджуваних з'явилась умова, за якої вони будуть вважати своє життя позбавленим смислу. Серед таких умов найчастіше зустрічаються: «якщо сидиш на місці», «якщо немає дітей», «якщо не має можливості розвиватись». Зауважимо, що в таких відповідях можна відзначити присутність думки про різноманітні зупинки – зупинки у професійному житті, у продовженні роду, в саморозвитку тощо.

На це питання також були отримані відповіді, які зберегли основні тенденції. Ось деякі варіанти: «Життя не має сенсу, якщо не має мети, мрії» - 35,10% курсантів, 24,86% рятувальників з 2-ї групи, 28,16% досліджуваних з 3-ї групи. Також відмітимо, що 95% таких відповідей дають досліджувані, яким ще не виповнилось 35 років. «Життя не має сенсу, якщо ти самотній, нікому не потрібний» - такої думки дотримуються 24,16% рятувальників 2-ї групи, 27,20% – 3-ї групи та 16% курсантів. Знову ж таки ми бачимо, що рятувальники більш гостро переживають своє суб'єктивне відчуття самотності та «непотрібності». Ось деякі приклади завершення цього речення:

✓ «Життя немає сенсу, якщо людина не має мети, почуває себе покинутою, нікому не потрібною» (Д., 25 років);

✓ «Життя немає сенсу, якщо воно не наповнене думкою» (А., 34 роки);

✓ «Життя немає сенсу, якщо ти прожив його бездарно, не залишив після себе щось корисне та добре» (Р., 29 років);

✓ «Життя немає сенсу, якщо ти невиліковно хворий» (О., 25 років);

✓ «Життя немає сенсу, якщо воно не приносить радощів» (Д., 38 років).

Зауважимо, що у відповідях рятувальників, на відміну від курсантів, майже не зафіксовано потреби у переживанні сильних емоцій. Це, безумовно, наслідок професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України.

Наступне речення, яке було проаналізовано нами, – це «Жити варто тому, що...». Близько 15% курсантів відповіли, що «Жити варто тому, що це цікаво» або «...тому, що життя чудове!». Таку ж точку зору поділяють 18,25% фахівців з 2-ї групи та 21,90% - з 3-ї групи ($j = 2,17$, при $p \leq 0,05$ – між 1-ю та 3-ю групами).

Близькі та кохані люди, а також друзі виступають найважливішим стимулом подальшого життя для 31,18% рятувальників з 3-ї групи і лише для 5,50% курсантів (результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$).

Необхідно також відмітити песимістичні нотки у відповідях рятувальників 2-ї групи на вказане речення – «Жити варто тому, що жити треба». Таких відповідей у цих досліджуваних було зафіксовано близько 20%.

Приблизно стільки ж опитуваних з 1-ї групи практично не змогли пояснити, чому саме потрібно жити. А ось приклади інших відповідей:

✓ «Жити варто тому, що життя цього варте» (Л., 22 роки);
 ✓ «Жити варто тому, що треба жити завжди» (О., 23 роки);
 ✓ «Жити варто тому, що є багато речей, заради яких потрібно жити» (Д, 23 роки). В таких відповідях можна розглядіти прагнення та любов до життя. Таких варіантів у 1-ій групі, на жаль, трохи менше - 13,27%.

Окремої уваги заслуговують відповіді досліджуваних, які не увійшли до вище приведених груп відповідей:

✓ «Жити варто тому, що це можливість виразити себе» (Н., 30 років, 2-а гр.);
 ✓ «Жити варто тому, що іноді відбуваються зустрічі, які запам'ятовуєш назавжди» (О., 32 роки, 2-а гр.);
 ✓ «Жити варто тому, що я не все ще зробив» (С., 40 років, 3-а гр.).

Наступним реченням, що було запропоновано рятувальникам, стало: «Що для людей є найціннішим в житті?» 38,90% фахівців з 3-ї та 33,15% рятувальників з 2-ї груп вважають для себе найбільшою цінністю свою родину, дітей, батьків. В 1-ій групі досліджуваних таку відповідь дали лише 12,56% опитаних ($j = 2,45$ та $j = 2,17$ відповідно). Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,05$.

Здоров'я – це велика цінність для 14,70% курсантів, 12,11% рятувальників з 2-ї групи та для 15,50% - з 3-ї групи. За даною відповіддю суттєвих розходжень не виявлено, хоча ми припускали, що така відповідь буде найбільш притаманною для фахівців 2-ї та 3-ї груп, адже вони в силу своєї професійної діяльності були свідками втрати здоров'я постраждалих та на собі відчули прояви хронічних захворювань. Проте, як з'ясувалося, така цінність як здоров'я, є універсальною для всіх.

Також більше половини рятувальників з 3-ї групи (67,15%), 42,17% фахівців з 2-ї групи та лише кожен третій курсант відповіли, що найціннішим є саме життя. Результати є достовірними на рівні $p \leq 0,01$ між 3-ю та 1-ю групами. Окрім вже зазначених варіантів серед відповідей зустрічались і наступні:

✓ «Найцінніше в житті – це прагнення жити» (А., 23 роки, 1-а гр.);
 ✓ «Найцінніше в житті – це ті, кого ти кохаєш та цінуєш» (Н, 37 років, 3-а гр.);
 ✓ «Найцінніше в житті це здоров'я, воля, чиста совість, друзі, родина, цікава робота» (О., 30 років, 2-а гр.).

Для деяких людей смисл життя може мати вираження у відповідальності, обов'язку. Така категорія з часом дуже змінилась та стала залежати від тенденцій формування суспільної свідомості. На сьогодні категорія обов'язку – неоднозначне поняття. Якщо обов'язки людини в окремих сферах життєдіяльності прописані законодавством країни, особистісні завдання та пріоритети кожної людини регламентувати набагато складніше.

В нашому дослідженні серед незавершених речень було і таке: «Що повинна зробити кожна людина у своєму житті?» Так, близько 20% опитаних 1-ї групи вважають, що кожна людина повинна зробити щось важливе, щось добре. Відповіді рятувальників 2-ї та 3-ї груп досліджуваних схожі на наведені, але вони відрізняються більшим спектром «добрих справ».

Також слід відзначити, що відповіді курсантів на це запитання більш орієнтовані на кінець життя (щоб після людини залишилось щось корисне, добре), а відповіді фахівців 2-ї та 3-ї груп спрямовані на процес життя (треба постійно творити добро, допомагати та приносити користь). Це можна віднести до суттєвих відмінностей у структурі смисловитих орієнтацій фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України з різним суб'єктивним та професійним досвідом.

12% рятувальників з 2-ї та 3-ї груп досліджуваних вважають, що кожна людина повинна, перш за все, залишатися людиною, жити та чинити достойно. Така ж кількість рятувальників 2-ї групи, 16,70% курсантів та 15,90% фахівців з 3-ї групи вважають, що головна задача кожного – це прагнути досягти своєї мети, встигнути зробити все, що хотілось, знайти своє призначення та реалізуватись у ньому.

Необхідно відмітити, що серед відповідей на приведені питання було відмічено досить малу кількість такої варіації, як «кожна людина у своєму житті повинна бути щасливою». З цього постає наступне питання «Що потрібно для щастя? Коли виникає таке почуття?»

Так, приблизно кожен п'ятий рятувальник з 2-ї та 3-ї групи вважає себе щасливим, коли «все добре». Поняття «добре», на думку опитаних, містить у собі такі складові, як «коли нічого не турбує», «коли не має поганих подій», «коли все йде як завжди». Також близько 18,50% рятувальників 3-ї групи відмічають, що вони є щасливими, коли у них «все виходить, як хотілось», «коли здійснюються мрії».

У наступну групу увійшли відповіді, в яких відмічається залежність особистого щастя від щастя та добробуту близьких людей, від їх присутності поруч. Таку відповідь надали 38,29% опитаних з 3-ї групи, 29,10% - з 2-ї групи – відмінності достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Серед курсантів таких досліджуваних близько 25% (у порівнянні з 3-ю групою розходження достовірні на рівні $p \leq 0,05$). Отже, можна сказати, що особливо в 3-ій групі рятувальників відмічається тенденція переходу з важливості свого щастя на добробут та благополуччя близьких людей. Також можна припустити, що саме особливості професійної діяльності, яка пов'язана з ризиком для життя, з наданням допомоги постраждалим, сприяють усвідомленню не тільки того, що найціннішим є життя, а і того, що близькі люди – це також найдорожче, що може бути у людини.

Щастя 12,89% опитаних 2-ї групи та 14,10% 3-ї групи залежить від наявності в їх житті любові та розуміння, усвідомлення своєї цінності для когось – «коли хтось кохає», «коли відчуваю і знаю, що комусь потрібен». Приблизно така ж кількість рятувальників з обох груп та 10,10% курсантів відчувають себе щасливими, коли зайняті своєю улюбленою справою, коли працюють, коли є робота.

Висновки. Протягом дослідження було відмічено, що смисл життя фахівці АРП визначають

переважно як певний його зміст або наповнення. Смысл може визначати цінність життя та його спрямованість. Встановлено, що курсанти – майбутні рятувальники, розуміють смысл життя крізь призму вищих мотивів. Також в їх трактування зазначеної категорії відмічається проекція особистісної професійної спрямованості. Загальногрупова тенденція свідчить про те, що переважна більшість досліджуваних 1-ї групи вважає смыслом свого життя сам процес життя. Зауважимо, що в 2-ій групі досліджуваних більшість рятувальників вважають смыслом свого життя виконання свого призначення, місії. Трохи менша кількість досліджуваних головним в житті вважає любов та доброту. І третє місце в такому умовному рейтингу відведено розуміння смыслу життя як присвяченні свого життя для користі оточуючих. Переважна більшість фахівців-рятувальників з 3-ї групи досліджуваних вважають смыслом свого життя саме життя. Це може бути зумовлено саме специфікою їх суб'єктивного досвіду та характером їх професійної діяльності.

Таким чином, можна стверджувати, що при оцінці свого життя, життєвої спрямованості та смысложиттєвих орієнтирів досліджувані трьох груп відрізняються змістовним наповненням зазначених категорій. Отже, професійний досвід особистості відіграє провідну роль у процесі сприйняття свого життя, в побудові та розстановці власних пріоритетів.

Література:

1. Гнездилов А.В. Путь на Голгофу: Очерки работы психотерапевта в онкологической клинике и хосписе / А. В. Гнездилов. - СПб.: Изд-во Петербург - XXI век, 1995. - 136 с.
2. Психология личности и образ жизни: Сборник статей / Сост. Е.В. Шолоховой. - М.: Мысль, 1987. - С.137-145.
3. Психология смерти и умирающего [Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко]. - Мн.: Харвест, 1998. -656 с.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл ; [Пер.с англ. и нем.] Общ. ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева; Вступ. ст. Д.А. Леонтьева. - М.: Прогресс, 1990. - 368 с.

УДК: 159.947.5:378-057.875

Психологічні особливості структури мотиваційної сфери студентів технічних спеціальностей

Підбуцька Н.В.

У статті розглядається проблема особливостей мотиваційної сфери майбутніх інженерів. Обґрунтовується необхідність її дослідження саме у студентів технічних спеціальностей. На основі проведених методик дається розгорнута характеристика установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері, особливостей внутрішньої мотивації студентів. За допомогою факторного аналізу розкривається складна структура мотиваційної сфери студента технічних спеціальностей. Виділено три фактори: «феномен орієнтації на власну активність», «феномен орієнтації на одержання влади», «феномен орієнтації на отримання насолоди від життя».

Ключові слова: мотиваційна сфера особистості, майбутній інженер, професійна підготовка, соціально-психологічні установки.

В статье рассматривается проблема особенностей мотивационной сферы будущих инженеров. Обосновывается необходимость ее исследования именно у студентов технических специальностей. На основе проведенных методик дается раскрытая характеристика установок личности в мотивационно-потребностной сфере, особенностей внутренней мотивации студентов. С помощью факторного анализа раскрывается сложная структура мотивационной сферы студентов технических специальностей. Выделено три фактора: «феномен ориентации на собственную активность», «феномен ориентации на получение власти», «феномен ориентации на получение наслаждения от жизни».

Ключевые слова: мотивационная сфера личности, будущий инженер, профессиональная подготовка, социально-психологические установки.

The article considers the problem features of motivational sphere of future engineers. The necessity of her research is among the students of technical specialties. On the basis of the techniques is given disclosed characteristics of the facilities the individual to the motivational sphere, peculiarities of the internal motivation of the student. With the help of factor analysis revealed the complex structure of motivational sphere of students of technical specialties. Allocated three factors: «the phenomenon of orientation on the own activity», «the phenomenon of orientation to gain power», «the phenomenon of orientation on the reception of pleasure from life».

Key words: motivation sphere of personality, the future engineer, vocational training, socio-psychological installation.

Вступ. У сучасних динамічних умовах суспільство вимагає від системи професійної освіти у вищій школі відповідності змісту та методів навчання змінам, що відбуваються у економіці, технологіях і промисловому комплексі України. Тому необхідно, щоб процес професіоналізації особистості студента під час підготовки у ВНЗ, був спрямований на формування компетентного конкурентоздатного фахівця, що включає багато аспектів, у тому числі і діагностику, корекцію та розвиток адекватної професійної мотивації студента.

Аналіз останніх публікацій з проблем дослідження. Вивчення мотиваційної сфери особистості присвячена велика кількість наукових досліджень вітчизняних (О.М. Леонтєв, В.К. Вілюнас, С.П. Ільїн, В.І. Ковальов, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.С. Мерлін, П.В. Симонов, П.М. Якобсон та ін.) і зарубіжних авторів (Дж. Аткинсон, Р. Холл, А. Маслоу, Х. Хекхаузен та ін.). Проблему особливостей мотиваційної сфери студентів різних спеціальностей досліджували (І.Р. Абрамович, Л.О. Буйновська, М.Є. Горська, В.О. Карнаухов, В.О. Климчук, О.А. Ларіна, Л.В. Попова, Р.І. Цветкова та ін.). Однак недостатньо уваги на думку автора приділяється питанню особливостей і динаміки розвитку мотиваційної сфери студентів інженерних спеціальностей, від професійної спрямованості та особливостей мотивації яких багато в чому залежить темпи розвитку промисловості нашої країни.

Мета статті полягає у вивченні психологічних особливостей мотиваційної сфери майбутніх інженерів. Методики, що використовувалися для дослідження: опитувальник внутрішньої мотивації Р.Раяна (адаптація В.О. Климчука, О.Л. Музики); методика «Діагностика мотиваційної структури особистості» В.Є. Мільмана; методика діагностики соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребнісній сфері О.Ф.Потьомкіної; мотивація професійної діяльності (методика К.Замфір в модифікації А.О. Реана), програмний пакет SPSS 16. Респондентами виступили 52 студенти 3-4-их курсів Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» факультетів: електроенергетичний, економічної інформатики та менеджменту, комп'ютерних та інформаційних технологій.

Результати дослідження. Діагностуючи психологічні особливості внутрішньої мотивації, а саме відчуття, що виникають під час виконання складного професійного завдання, студенти технічних спеціальностей відчувають себе на середньому рівні компетентними ($2,5 \pm 1,1$), самодермінованими ($2,45 \pm 1,2$), відчувають задоволення від діяльності ($2, \pm 1,0$) та на недостатньому рівні докладають зусилля з вирішення проблемної ситуації ($1,8 \pm 1,1$).

Враховуючи те, що процедура методики проводилася у лабораторних умовах, автор не може переносити ці результати на весь мотиваційний профіль респондентів, однак, завдання було пов'язано із майбутньої професійною діяльністю, тому можемо констатувати в цілому для вибірки недостатню зацікавленість нею.

За методикою «Діагностика мотиваційної структури особистості» В.С. Мільмана, що дозволяє виявляти деякі стійкі тенденції особистості, було визначено домінування у житті студентів тих чи інших мотиваційних тенденцій, результати якої наочно представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Особливості мотиваційної структури особистості майбутніх інженерів

Шкали	Підтримка життєзабезпечення	Комфорт	Соціальний статус	Спілкування	Загальна активність	Творча активність	Суспільна корисність
(M±σ)	13,8±2,5	15,9±3,4	17,4±3,5	20,4±3,4	14,1±3,4	19,7±3,7	16,9±4,4

Отже результати таблиці свідчать, що студенти технічних спеціальностей найважливішою є мотивація спілкування, що на думку автора є цілком природнім, оскільки однією з сучасних сторін студентського життя є приєднання до групи, бажання бути членом студентського колективу тощо. На другому місці опинилася творча активність, як реалізація себе у цікавій справі, що приносить задоволення у якості отримання якихось творчих надбань. Відповідно на третьому та четвертому місці стоїть соціальний статус та суспільна корисність, що виражається у бажанні заслужити повагу серед інших шляхом виконання значимої діяльності. Цікавим є факт того, що комфорт та підтримка життєзабезпечення як прояв матеріальних цінностей та орієнтирів у житті опинилися на останніх місцях. Модна стверджувати, що даної вибірки майбутніх інженерів, найважливішим є потреба в самореалізації власних амбіцій.

Не дивлячись на деякі відмінності з мотиваційних спрямованостей студентів технічних спеціальностей, порівнюючи загальножиттєвий профіль (середній бал – 16,7) із профілем, що спрямований на присвячення себе праці (16,9), констатуємо відсутність загальновираженої тенденції на орієнтацію щодо якогось конкретного профілю. Тобто можна стверджувати, що майбутні інженери цікавляться розвагами, активно спілкуючись, можуть водночас спрямовують власні зусилля на виконання такої діяльності, що буде приносити не лише внутрішнє задоволення, надавати можливості самоствердження, а мати суспільну значимість. Вважаємо, що саме такий загальний мотиваційний профіль є базою для становлення майбутнього професіонала.

Дослідження соціально-психологічних установок у мотиваційній сфері студентів технічних спеціальностей за методикою О.Ф.Потьомкіної представлено у таблиці 2.

Таблиця 2.

Домінування установок у мотиваційній сфері майбутніх інженерів

Шкали	Альтруїзм/егоїзм	Процес/результат	Праця/свобода	Влада/гроші
(M±σ)	5,2±2,1/3,8±2,3	6,4±1,9/5,9±1,7	4,8±1,9/6,5±1,9	3,5±2/3,4±2

Дані таблиці свідчать, що у діапазоні «альтруїзм-егоїзм» є значна перевага у показнику альтруїстичних цінностей, що може характеризувати достатньо зрілу особистість. Невелика різниця визначена серед шкал «процес-результат», однак можемо діагностувати більшість респондентів зацікавлені у виконанні самої діяльності, аніж у її результаті. Такі люди, на жаль, з точки зору ефективності діяльності менш успішні, тому що не вважають кінцевий результат справи орієнтиром для виконання професійної діяльності.

Домінування установки у студентів на свободу не викликає здивування, оскільки досліджувані ще на працюють на постійній основі і вбачають основну цінність їх життя є свобода вибору, поведінки тощо. Порівнюючи значення влади та грошей можна стверджувати, що на етапі професійної підготовки у ВНЗ, ці установки не мають достатнього значення для студентів, і відповідно до інших показників виражені недостатньо. Отже можна побудувати умовний профіль мотиваційної сфери досліджуваних студентів – «свобода-процес-альтруїзм», що на думку автора адекватно оцінює студентську молодь.

Проводячи діагностику на виявлення мотивації майбутньої професійної діяльності, можна стверджувати, що серед студентів домінує внутрішня мотивація (3,9±1,09), далі йде зовнішня позитивна мотивація (3,7±0,7), і зовнішня негативна (3,9±1,09). Таким чином, у студентів технічних спеціальностей найкращий мотиваційний комплекс виражений у 42,3% вибірки. Найгірший мотиваційний комплекс має 5,8% вибірки. Наявність цього мотиваційного комплексу свідчить про те, що у студентів є прагнення уникнути критики з боку інших людей, прагнення уникнути різних покарань та неприємностей, а от прагнення до самореалізації та отримання задоволення від своєї діяльності є меншим, ніж вище вказані прагнення. У 51,9%

вибірki майбутніх інженерів є вираженими наступні мотиваційні комплекси: $BM > ЗПМ < ЗНМ$; $BM < ЗПМ > ЗНМ$; $BM > ЗПМ = ЗНМ$; $BM < ЗПМ = ЗНМ$; $BM = ЗПМ = ЗНМ$ та $BM = ЗПМ < ЗНМ$. Тож, можна сказати, що у 51,9% вибірки студентів технічних спеціальностей у деяких випадках BM переважає, але є й такі результати, де BM менша за $ЗПМ$, або дорівнює їй. Це говорить про не визначеність студентів, що внутрішня мотивація не стабільна та не досить розвинена. Отже, для таких студентів важлива оцінка зі сторони, а самореалізація в своїй професійній діяльності досить розмита. Хоча, якщо брати загальний відсоток по BM , то він переважає над $ЗПМ$ та $ЗНМ$, тобто, студентам цікаво вчитися та опанувати власну професію.

Для більш ґрунтовного аналізу структури мотиваційної сфери майбутніх інженерів був застосований метод факторного аналізу за допомогою програми SPSS 16.

Таблиця 3

Структура мотиваційної сфери майбутніх інженерів

Змінні	Фактор 1 (питома вага 14,15%)	Фактор 2 (питома вага 13,79%)	Фактор 3 (питома вага 11,59%)
Спілкування	,754		
Соціальна корисність	,727		
Соціальний статус	,705		
Комфорт	,669		
Задоволення від діяльності		,697	
Егоїзм		-,679	,528
Внутрішня мотивація			,349
Почуття компетентності		,570	
Самодетермінованість		,519	
Процес		,514	
Зовнішня позитивна мотивація	-,320		
Влада		,326	,637
Зовнішня негативна мотивація	-,355	-,340	,604
Творча активність	,304		,545
Загальна активність	,585		,502
Життєзабезпечення	,416	-,482	,492
Альтруїзм			-,368
Докладені зусилля			

Перший фактор включає в себе наступні категорії: спілкування, соціальний статус, суспільна корисність, загальна активність, комфорт, творча активність, життєзабезпечення (всі з позитивними кореляціями). $ЗПМ$, $ЗНМ$ з негативною кореляцією.

Даний фактор представляє «феномен орієнтації на власну активність». Такі студенти дієві, отримують задоволення від власної активності, яка передбачає широкі контакти із оточенням. При цьому ця активність допомагає досягненню та реалізації бажань, пов'язаних із забезпеченням загального комфорту життя, набуття авторитету, відчуття власної необхідності у соціумі. Для майбутніх інженерів має значення саме діяльність, творча самореалізація.

Другий фактор включає в себе наступні категорії: задоволення від діяльності, почуття компетентності, самодетермінованість, процес, влада – з позитивними кореляціями. Егоїзм, $ЗНМ$, життєзабезпечення – з негативними.

Даний фактор представляє «феномен орієнтації на одержання влади». Ці респонденти орієнтовані на процес виконання діяльності для підвищення рівня компетентності, намагаються самостійно вирішувати проблеми, і мотивує їх до цього отримання соціальної цінності – влади, а не комфорт життя.

Третій фактор включає в себе наступні категорії: егоїзм, внутрішню мотивацію, влада, зовнішня негативна мотивація, творча активність, загальна активність, життєзабезпечення – з позитивними кореляціями, альтруїзм – з негативною.

Цей фактор представляє «феномен орієнтації на отримання насолоди від життя». Такі студенти проявляють власну творчу активність, відчувають задоволення від діяльності, зорієнтовані, в першу чергу, на власні потреби у створенні комфортного життя і уникання можливих неприємностей.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, досліджуючи мотиваційну сферу майбутніх інженерів можна зупинитися на таких моментах: по-перше, респонденти ще є недостатньо замотивовані на вирішення проблемних професійних завдань; по-друге, спостерігається орієнтація на спілкування та творчу активність, що характерно для даного періоду життя; по-третє, серед соціально-психологічних установок домінує свобода та процес, тобто майбутні інженери бажають знаходитися в вільних умовах життя, без жорстокого контролю ззовні, які дозволяють реалізувати свій творчий потенціал; по-четверте, в цілому існує тенденція вираженого позитивного мотиваційного комплексу, коли внутрішня мотивація має високі показники; по-п'яте, виявлено три типи мотиваційних особливостей студентів, пов'язаних з орієнтацією на діяльність, владу та задоволення від життя. В подальшому планується дослідження інших психологічних якостей особистості, що безпосередньо пов'язані із професіоналізацією студентів технічних спеціальностей.

Література

1. Ларина Е.А. Структура и динамика мотивационной сферы личности студентов разных направлений профессионального образования // автореф. на соискание научн. степени канд. псих. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Ларина Елена Анатольевна – Москва, 2010. – 29 с.
2. Климчук, В.О. Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності [Текст] :автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Климчук Віталій Олександрович. - К., 2004. - 20 с.

УДК 159.9

Особливості неусвідомленого компоненту самосприйняття та самооцінки моряків

Побідаш А.Ю.

У статті розглядаються питання психологічних особливостей самосприйняття та самооцінки моряків. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей самооцінки особистості, її самосприйняття, самовідношення, часової перспективи, соціального статусу моряків та їхніх взаємовідносини з оточуючими. Наведені результати дослідження розкривають особистісні особливості моряків, які працюють у морській галузі.

Ключові слова: самооцінка, самосприйняття, соціальний статус, часова перспектива, взаємовідносини, моряк.

В статье рассматриваются вопросы психологических особенностей самовосприятия и самооценки моряков. Представлены результаты эмпирического исследования особенностей самооценки личности, ее самовосприятия, самоотношения, временной перспективы, социального статуса моряков и их взаимоотношений с окружающими. Приведены результаты исследования, раскрывающие личностные особенности моряков, которые работают в морской отрасли.

Ключевые слова: самооценка, самовосприятие, социальный статус, временная перспектива, взаимоотношения, моряк.

The article regards the problems of psychological features of self-perception and self-concept of the seamen. The article gives the results of an empiric research of the features of self-concept of a personality, its self-perception, self-relation, time perspective, social status of the seamen and their relationships with people around them. The results of the research that describe personal features of the seamen, working in the sea branch, are given in the article.

Key words: self-concept, self-perception, social status, time perspective, relationships, seaman

Постановка проблеми. Сучасна морська галузь забезпечує майже 90% всього світового вантажообігу. А це майже мільйони робочих місць та фахівців, які задіяні у реалізації завдань морського транспорту. Вітчизняна морська галузь здебільшого використовує ще радянські напрацювання стосовно психологічного супроводу професійної діяльності моряка. Проте, з тих часів багато що зазнало змін у організації сучасного судноплавства. Це й порядок та умови формування екіпажів, умови праці та відпочинку, соціальна та правова захищеність моряків тощо.

На сучасному етапі більшість українських моряків працюють у приватних круїнгових компаніях, саме тому вони не отримують належної уваги з боку державних органів та науково-дослідних установ. Мабуть, через цей факт нам не зустрілися ґрунтовні наукові дослідження, які були б присвячені проблемі самооцінки та самосприйняття сучасних моряків.

Аналіз останніх досліджень. Проблемою психологічного забезпечення професійної діяльності моряків у вітчизняній психології займаються Демідова Т.В., Доброва Н.А., Євстаф'єв В.М., Зайцева В.А., Незавітіна Т.С., Нікітін Ю.А., Псядло Е.М., Скиба О.В., Страхов А.П., Шафран Л.М., Шеін С.В. [1; 2]. Але їх дослідження здебільшого присвячені проблемам професійного психофізіологічного відбору моряків та їх професійної придатності. Також, достатньо досліджені проблеми психофізіологічної адаптації моряків до професійної діяльності на судах упродовж довготривалих рейсів. Проте, на наш погляд, недостатньо розкриті проблеми саме соціально-психологічної адаптації моряків до сучасних умов професійної діяльності.

Мета статті. Метою даної статті є розкриття результатів емпіричного дослідження неусвідомленого компоненту самосприйняття та самооцінки сучасних працівників вітчизняної морської галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою виявлення деяких особливостей «Я-концепції» моряків нами було проведено дослідження за допомогою проективної малюнокової методики Т. С. Яценко «Я – реальне, Я – ідеальне» [3; 4]. Для проведення дослідження морякам було надано аркуш паперу та олівець з гумкою. На одному боці аркуша їм потрібно було намалювати «Я – реальне», а на протилежному – «Я – ідеальне». Відмітимо, що за малюнками можна судити про афективну сферу особистості, її потреби і т. д.

Далі результати, отримані у ході аналізів малюнків «Я – реального» та «Я – ідеального», співвідносяться одне з одним. Таким чином, за допомогою даної методики можна дослідити особливості самооцінки особистості, її самосприйняття, самовідношення, часову перспективу, соціальний статус моряків та їхніх взаємовідносини з оточуючими. Вона дозволяє отримати дані про особистісні особливості моряків, як усвідомлювані, і так не усвідомлювані самими моряками.

У нашому дослідженні прийняли участь 52 моряки, віком від 25 до 57 років. Стаж плавання на судах у досліджуваних складає від 1 до 34 років. Третина з досліджуваних мають середню спеціальну освіту, решта вищу.

При порівнянні образів «Я-реального» та «Я-ідеального» за категоріями оцінки ми змогли виявити особливості сприйняття себе моряками.

Ознаки категорії оцінки Я-концепції у моряків.

Зображення рук на малюнку найчастіше асоціюється з впевненістю у своїх силах і рівнем

самооцінки. Якщо розглянути більш детально результати порівняння, то можна сказати, що частина досліджуваних хотіли б підвищити рівень своєї впевненості у власних силах і можливостях, про це може свідчити невелике збільшення кількості м'язистих та нормальних рук на малюнках «Я-ідеального» (55,51% частоти згадування, проти 45,68% на малюнках «Я-реального»). У малюнках «Я-реального» переважають м'язисті (45,68%) та пропорційні (34,56%) руки, тобто більшість моряків мають адекватну самооцінку.

Зображення ніг на малюнку може характеризувати впевненість людини у власній позиції і своїх можливостях. Якщо ноги зображені товстими й довгими, то особистість відчуває впевненість у своїх силах і можливостях, якщо вони зображені тонкими або короткими, то це може свідчити, навпаки, про невпевненість у власних силах. Моряки хотіли б мати дещо більшу впевненість у своїх силах і позиції. Про це може свідчити збільшення кількості зображення нормальних і товстих ніг на малюнку «Я-ідеальне» (51,31% та 39,53% частоти згадування відповідно), ніж на малюнку «Я-реальне» (47,85% та 29,53% частоти згадування відповідно).

Наявність на малюнку лінії основи або землі здебільшого інтерпретується, як ознака незахищеності, адже вона розглядається, як точка відліку, і забезпечує загальну стабільність малюнка. Невелике зменшення частоти згадування лінії основи може свідчити про бажання моряків бути більш захищеними, ніж вони є на цей момент (14,17% частоти згадування на малюнках «Я-реальне» та 12,34% у малюнках «Я-ідеальне»).

Відстрочене малювання рис обличчя та голови в цілому може свідчити про труднощі самоідентифікації. Дуже мало моряків мають проблеми з само ідентифікацією (3,89% частоти згадування на обох малюнках). Це може свідчити про їхню невдоволеність собою на цьому етапі.

У випадку «зрізання» нижніх кінцівок краєм листа, можна говорити про наявність відчуття рухової та дієвої безпорадності особистості. У моряків майже не зустрічається це відчуття. Невелика кількість цих випадків присутня на малюнку «Я-реального» (3,89% частоти згадування) та може бути пов'язана з перебуванням на березі, де моряки відчувають себе бездіяльними.

Аналізуючи випадки контакту верхнього краю малюнка з верхнім краєм сторінки, можна припустити наявність бажання схватитися від реального світу у власних роздумах та фантазіях. Це може говорити про бажання моряків перенестись до свого «ідеального» світу. Це прагнення частіше зустрічається в зовсім молодих моряків і може бути викликаним певними ідеалістичними та романтичними уявленнями про роботу на морі (6,89% частоти згадування на обох малюнках).

Випадки використання нижнього краю сторінки у якості лінії основи можуть свідчити про відчуття генералізованої незахищеності, тому що таким чином моряки ніби шукають опору й самі не можуть її знайти. Це може бути пов'язане з проблемами у відносинах з кріюінгом, судновласниками тощо. Адже саме вони дуже часто нехтують правами моряків. Невелике зменшення частоти згадування нижнього краю сторінки у якості лінії основи може говорити про прагнення моряків знайти вихід із цієї ситуації, здобути свою власну точку опори та стати більш захищеними (9,62% частоти згадування на малюнках «Я-реальне» та 3,89% у малюнках «Я-ідеальне»).

Наявність на малюнку нахилу лінії землі (основи) до низу може свідчити про наявність відчуття самотності та невпевненості в собі. Моряки, у яких зустрілися подібні ознаки, здебільшого мали невеликий морський стаж та ймовірно ще не досить адаптувалися до особливостей роботи в морі. Зменшення відносної частоти згадування нахилу лінії основи (землі) у «Я-ідеальному» (0%) порівнянно з «Я-реальним» (6,89% відносної частоти згадування) ймовірно може свідчити про прагнення набути впевненості, позбутися відчуття самотності, звикнути до умов морської праці.

Аналізуючи рух людини на малюнку можна припустити, що він символізує відчуття задовільної адаптації досліджуваного. Інакше кажучи, у великій кількості моряків присутні нормальні адаптаційні можливості. Невелике збільшення відносної частоти згадування руху людини на малюнку «Я-ідеального» (37,56% відносної частоти згадування) порівняно з «Я-реальним» (32,17%) може свідчити про бажання деяких моряків підвищити власні адаптаційні ресурси особистості.

При малюванні людини слабкими лініями можна припустити можливу наявність відчуття неповноцінності, нерішучості та страху поразки. Дуже мало моряків мали таку ознаку (3,89% частоти згадування на обох малюнках). Ці відчуття можуть бути пов'язані зі слабкою адаптованістю деяких моряків до професійної діяльності та низькою самооцінкою.

Наявність самокритичності в моряків є дуже важливою рисою для інтерпретації результатів методики. Здатність особистості до аналізу та корекції своїх дій може говорити про нормальний перебіг інтелектуальних функцій і емоційну рівновагу. Як при роботі над малюнками «Я-реального», так і при роботі над малюнками «Я-ідеального» самокритичність була на однаковому рівні (45,68% частоти згадування на обох малюнках). Це може говорити про емоційну рівновагу й інтелектуальну працездатність моряків, які не були в піратському полоні.

Ознаки категорії оцінки емоційно-вольової сфери у моряків.

У результаті порівняльного аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати, що повернення досліджуваного до малювання однієї й тієї ж деталі, стирання та перемальовування її може свідчити про наявність у нього відчуття тривоги, негативного акцентування на певній деталі (і як наслідок, дії або відносинах). Зменшення кількості стирань та викреслювань на малюнку «Я-ідеального» (3,89% відносної частоти згадування), ніж на малюнку «Я-реального» (6,98%) може свідчити про бажання позбавитись відчуття тривоги в подальшому та зменшенні негативних акцентуацій. Негативні акцентуації у моряків не були здебільшого пов'язані зі сферою соціальних контактів і захищеності.

Дивлячись на невелику кількість прояву цих ознак, ці особливості можуть свідчити про певні прояви звичайних взаємин всередині екіпажу та з роботодавцями.

Якщо малюнок займає майже всю сторінку, то це може говорити про наявність у особистості фрустрації, відчуття ворожості, потреби в агресивних діях, дратівливості, напруги тощо. Відносно невелика кількість проявів цієї ознаки ймовірно характеризує суто особистісні особливості моряків та клімат у екіпажі (6,89% частоти згадування на обох малюнках). Певні негативні емоційні стани притаманні особистості навіть у відносно звичайних ситуаціях, тому це не є достовірною ознакою якихось відхилень.

Проаналізувавши намагання розмістити малюнок у верхньому лівому куті, можна припустити, що це може вказувати на наявність у моряків тривожності або регресії (реакції уникання). Ця особливість здебільшого проявлялась у моряків з відносно невеликим морським стажем і проявами невпевненості в собі. Таким чином вони ймовірно намагались приховати свою неготовність до певних аспектів професійної діяльності. Враховуючи невелику кількість проявів цієї особливості, не можна говорити про наявність певної тенденції (3,89% частоти згадування на обох малюнках).

Відхилення від звичного розміщення малюнка на сторінці може вказувати на намагання демонструвати агресивну поведінку. Наявність агресивних проявів, на наш погляд, може бути пов'язана з певними особливостями особистості моряка. Також таку поведінку можуть провокувати конфлікти та непорозуміння в екіпажі як на побутовому, так і на професійному ґрунті. При малюванні «Я-ідеального» кількість нетипового розміщення малюнка дещо зменшилася порівняно з «Я-реальним» (3,89% та 6,57% частоти згадування відповідно). Це може свідчити про прагнення моряків позбутися зайвої агресії.

Аналізуючи використання нижнього краю сторінки в якості лінії основи, можна припустити наявність депресивно забарвленого настрою. Такий настрій у моряків може бути викликаний як тривалою розлукою з родиною, так і проблемами професійного характеру. Проте не чисельність цих проявів говорить про епізодичні випадки такого явища. Зменшення частоти згадування нижнього краю сторінки в якості лінії основи може свідчити про бажання моряків у майбутньому позбутися депресивних проявів (9,68% частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,89% на малюнках «Я-ідеального»).

Наявність ненормального типу штриховки зазвичай вважається проявом тривожності. До ненормального типу можна віднести штриховку, яка виконується довше звичайного часу, виконується з великим натиском, робиться з повтором. При зображенні «Я-реального» велику кількість часу в моряків займала штриховка фону моря (3,89% відносної частоти згадування). Це може говорити про тривожні прояви щодо перебування в морі. Повернення до штриховки та сильний натиск під час її виконання спостерігалися здебільшого при зображенні корабля (3,89% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального»). Це може свідчити про наявність у моряків страхів, пов'язаних з професійною діяльністю, ймовірно їх тривожить можливість втратити роботу або ж довгий час її шукати після завершення чергового контракту. Кількість тривожних проявів при малюванні «Я-ідеального» зменшується порівняно з «Я-реальним». Це може говорити про впевненість моряків у подоланні своїх страхів.

Паузи та затримки під час малювання можуть свідчити про наявність конфліктів. Ця ознака скоріше говорить про внутрішній конфлікт, адже паузи та затримки здебільшого були пов'язані з малюнками моря, корабля. Це може говорити про наявність певних проблем у професійній діяльності, зокрема з кріюінговими агентствами та судновласниками. Проте ці конфлікти носять ситуативний характер, адже під час малювання «Я-ідеального» пауз та затримок не було (6,56% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 0% на малюнках «Я-ідеального»).

Зображення жирними лініями певного об'єкта (у цьому випадку корабля, сонця) може свідчити про фіксацію на цьому об'єкті та ворожість по відношенню до нього. Малювання корабля й сонця жирними лініями може свідчити про прояв тривоги по відношенню до професійної діяльності. Сонце може асоціюватися з джерелом роботи та прибутків, і моряки можуть хвилюватися про зменшення кількості прибутків. Зменшення кількості жирних ліній у малюнках «Я-ідеального» (0% відносної частоти згадування) порівняно з «Я-реальним» (6,78%), це говорить про ситуативність тривожних проявів та неприйнятність їх у майбутньому.

Наявність коментарів, які є недоречними ситуації, може говорити про прояви відчуття незахищеності та напруги в моряків. Це може бути пов'язане з певними негативними ситуаціями в житті. З точки зору моряків, які не були в полоні, такі коментарі знімають напруженість ситуації. Наявність коментарів ймовірно носить ситуативний характер, адже їхня кількість є дуже малою (3,89% відносної частоти згадування на обох малюнках).

Ознаки категорії оцінки власного «Я» моряків у соціумі.

За результатами порівняльного аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати, що присутність вітру на малюнку говорить про ставлення до реального світу та світу фантазій. Зображення вітру, що дме знизу вгору, присутнє у більшому ступені на малюнках «Я-реального» (6,86% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,89% на малюнках «Я-ідеального»). Це може говорити про бажання моряків перейти від реальних подій і проблем до ідеального світу. Це може бути пов'язаним з ситуативними проблемами реального світу. На малюнку «Я-ідеального» зустрічається напрямок вітру, що дме згори донизу. Це може свідчити про прагнення моряків втілити свої бажання й фантазії з ідеального світу в реальності.

Відсутність на малюнку роту, вух, носа може говорити про небажання спілкуватися. Ця тенденція

спостерігається й на малюнку «Я-реального», і на малюнку «Я-ідеального» (6,98% відносної частоти згадування на обох малюнках). Слід звернути увагу на невеликий ступінь прояву цієї ознаки. Здебільшого вона проявляється у відсутності вух на малюнку. Тобто це може бути пов'язане з небажанням моряків чути та сприймати певну інформацію, може стосуватися професійних аспектів, особистих, сімейних. І таке небажання зберігається й у майбутньому, тобто носить вже сталий характер і може розцінюватись, як особистісна особливість.

Зображення дерев і кущів на малюнку можна зазвичай асоціювати з близькими й рідними. Майже одна п'ята від загальної кількості моряків на малюнку «Я-реального» (18,36% відносної частоти згадування) зображає дерева й кущі, що може говорити про їхнє бажання більше часу бути з близькими й рідними. Збільшення кількості кущів і дерев на малюнку «Я-ідеального» (25,18%) може свідчити про необхідність більше вільного часу приділяти родині. Хмари, зображені на малюнку, можуть говорити про наявність тривожності через взаємини з оточуючими (9,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального»). Це можуть бути напружені стосунки між членами команди корабля, непорозуміння з близькими й рідними тощо. Відсутність хмар на малюнках «Я-ідеального» може свідчити про прагнення моряків налагодити успішну взаємодію зі своїм соціальним оточенням.

Затримка при малюванні рис обличчя може свідчити про певне небажання сприймати зовнішні стимули органами чуттів. Відстрочене малювання рис обличчя та голови в цілому зустрічається однаково як при малюванні «Я-реального», так і при малюванні «Я-ідеального» (3,89% відносної частоти згадування на обох малюнках). Прояв цієї ознаки є досить низьким, тому скоріше за все носить характер певної риси окремої особистості.

Малюнок, що займає маленьку площу доступного простору на сторінці, може говорити про наявність у досліджуваного відчуття неповноцінності, тенденції до уникнення реальності (6,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального»). Це може бути пов'язане з бажанням таким чином вирішити певні життєві проблеми, негаразди. Це скоріше пов'язане з певним типом реагування особистості на негативні події. При зображенні «Я-ідеального» зменшується кількість малюнків (0%), які займають маленьку площу, що може говорити про бажання позбутися проблем і бути впевненим у своїх силах і можливостях, дивитись в очі реальності.

Проаналізувавши схильність моряків до ретельної центрівки малюнка, можна сказати, що це може бути пов'язаним з відчуттям незахищеності, невмінням адаптуватися до середовища. Ця ознака здебільшого проявлялася в моряків з невеликим професійним стажем і кваліфікацією. Ця ознака може свідчити про певну занепокоєність своїм майбутнім і наявністю постійної роботи, адже мінливий ринок морської праці не дає чіткої впевненості в майбутньому. Зменшення центрівки на малюнку «Я-ідеального» може говорити про бажання стабільності, захищеності, впевненості в собі (9,45% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,78% на малюнках «Я-ідеального»).

Аналізуючи позицію людини на малюнку, можна виділити певні особливості. При зображенні людини в повний профіль можна говорити про наявність певної замкненості в собі, уникання реального світу, обмеження соціальних контактів. Проте віднести цю ознаку до визначальних важко через нечисельність її прояву. Це може бути пов'язане з типом реагування на стресові ситуації тощо. Зменшення кількості таких ознак на малюнку «Я-ідеального» може свідчити про бажання налагодити нормальні соціальні контакти й відносини в майбутньому (6,87% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 0% на малюнках «Я-ідеального»). Зображення людини в абсолютний анфас може говорити про небажання компромісу та пристосування. Ця риса більш характерна командному складові судна та проявляє себе як жорсткість управлінської позиції. За певний термін керування командний склад судна звик до непохитності їхньої позиції і не прагне компромісів. Про це свідчить і не зменшення прояву цієї ознаки при малюванні «Я-ідеального» (9,83% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та «Я-ідеального»).

У разі повної відсутності в досліджуваного спонтанних коментарів можна припустити наявність замкненості й бажання обмежити свої соціальні контакти. Це скоріше за все пов'язане з певними особливостями соціальної взаємодії моряків. Деякі з них є не дуже товарицькими й відкритими. При зображенні «Я-ідеального» кількість цих ознак не змінюється стосовно малюнка «Я-реального» (3,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та «Я-ідеального»).

Ознаки категорії оцінки напряму особистості (часової перспективи) у моряків.

За результатами порівняльного аналізу даних, отриманих за методикою, можна сказати, що напрямок вітру на малюнку символізує направленість у часі. На малюнку «Я-реального» присутній напрям вітру зліва направо (6,86% відносної частоти згадування). Він характеризує фіксацію на минулому, це здебільшого притаманне досить досвідченим морякам. На цьому етапі у них є з чим порівнювати умови праці й організацію рейсу. У результаті порівняння сучасність не завжди є кращою, саме тому ймовірно й виникає фіксація на минулому. У малюнках «Я-ідеального» присутній вітер, що дме справа наліво (3,89% відносної частоти згадування). Це може говорити про бажання перейти в майбутнє й залишити в минулому усі свої негаразди.

Розміщення малюнка у верхньому лівому куті може говорити про бажання повернутися до минулого. Це прагнення відбиває бажання моряків повернутися до своїх «кращих часів», що минули. При чому це бажання не зникає й при малюванні «Я-ідеального» (3,78% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та «Я-ідеального»). У більшості випадків це прагнення було притаманним для моряків, що працювали ще за часів Радянського Союзу й мали більшу кількість пільг і привілеїв.

Лінія землі (основи), що йде донизу зліва направо може свідчити про відчуття сумніву щодо

майбутнього та навіть небезпеки. Деякі моряки не до кінця адаптувались до специфіки професійної діяльності через певні її особливості. Це може викликати в них тривогу та страхи стосовно майбутнього. При малюванні «Я-ідеального» кількість ознак невпевненості в майбутньому знижується, що може свідчити про бажання скорішої адаптації та входження в нормальний ритм життя в майбутньому (10,62% відносної частоти згадування на малюнках «Я-реального» та 3,78% на малюнках «Я-ідеального»).

Аналізуючи розміщення малюнка відносно центра можна говорити про спрямованість у часі. Розміщення малюнка справа від центра може свідчити про спрямованість у майбутнє, а розміщення малюнка зліва від центра може говорити про тенденцію переважання елементів минулого, що тісно пов'язані з емоційною сферою. Також це може свідчити про домінування інтелектуальної сфери над емоціями. Молоді моряки розуміють, що життя ще попереду і треба дивитись у майбутнє з впевненістю. Зображення «Я-ідеального» частіше орієнтоване в майбутнє (12,35% відносної частоти згадування), ніж зображення «Я-реального» (3,78%), що може вказувати на прагнення моряків до подальшого кар'єрного росту та професійного розвитку.

Висновки. У ході аналізу даних, отриманих за методикою, у моряків можна виділити такі особливості:

- у більшості моряків, що не були в полоні піратів, присутня адекватна самооцінка, вони достатньо адаптовані, мають впевненість у власних силах і можливостях. Четверть моряків бажає зміцнити свої позиції, підвищити рівень своїх адаптаційних та опірних ресурсів особистості. Дуже рідко в моряків зустрічаються проблеми самоідентифікації, страху, невпевненості в собі, незахищеності тощо;
- серед моряків майже не зустрічаються прояви депресивних настроїв, агресивної поведінки, напруги, конфліктів, тривоги, страху тощо. У них також присутнє бажання позбутися своїх наявних проблем і їх наслідків – негативних емоційних проявів і станів;
- соціальна сфера в моряків є достатньо розвиненою, проте присутні певні проблеми соціальної взаємодії в колективі, адже вони носять ситуативний характер. Також у моряків присутнє бажання налагодити більш ефективну соціальну взаємодію;
- моряки, здебільшого, орієнтовані на майбутнє та свій розвиток у ньому, за виключенням невеликої кількості своїх колег.

Література:

1. Психологічні особливості життєвої стійкості моряків – жертв піратського полону: монографія / Н.В. Оніщенко, А.Ю. Побідаш, О.В. Тімченко, В.Є. Христенко. Харків: НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2012. – 196 с.
2. Шафран, Л. М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков. / Л.М. Шафран, Є.М. Псядло. – О.: Фенікс, 2008. – 292 с.
3. Яценко, Т. С. Малюнок у психокорекційній роботі психолога-практика / Т.С. Яценко, М.Г.Чобітько, Т.І.Донцевич. – Черкаси: «Брама», 2003. – 216 с.
4. Яценко, Т. С. Психологическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект) / Т.С.Яценко, Я.М.Кмит, Л.В.Мошенская. – М.: СИП РИА, 2000. – 227 с.

УДК: 159.92:37.03+152.2+155.25

Зависимость эффективности саморазвития личности от широты КОГНИТИВНО-СМЫСЛОВОЙ ОРИЕНТИРОВКИ

Сергеева Т.В.

Раскрывается ключевой конструкт эко-гуманистической технологии саморазвития - широта когнитивно-смысловой ориентировки личности, которая является детерминирующим фактором эффективности саморазвития личности. Анализируется триада «отношение-отражение-взаимодействие» в контексте смысловой и когнитивной ориентировки и способов деятельности в их синергетическом взаимодействии. Рассматриваются условия обеспечения эффективности саморазвития через максимизацию широты ориентировки.

Ключевые слова: эко-гуманистическая технология саморазвития, когнитивно-смысловая ориентировка, эффективность саморазвития личности.

Розкривається ключовий конструкт еко-гуманістичної технології саморозвитку – широта когнітивно-смыслового орієнтування особистості, що є детермінуючим фактором ефективності саморозвитку особистості. Аналізується триада „відношення-відображення-взаємодія” в контексті смислового і когнітивного орієнтувань та способів діяльності в їх синергетичній взаємодії. Розглядаються умови забезпечення ефективності саморозвитку через максимізацію широти орієнтувань.

Ключові слова: еко-гуманістична технологія саморозвитку, когнітивно-смысловое орієнтування, ефективність саморозвитку особистості.

The key construct of eco-humanistic technology of self-development, the breadth of personality sense-cognitive orientation, which is the determining factor of personality self-development efficiency, is revealed. The triad "attitude – reflection - interaction" in the context of sense and cognitive orientations and work methods in their synergetic interaction is analysed. Conditions of self-development efficiency assurance through the maximization of orientations breadth are considered.

Key words: eco-humanistic technology of self-development, sense-cognitive orientation, personality self-development efficiency.

Широта изначальной стратегической когнитивно-смысловой ориентировки индивида относится к основным факторам, детерминирующим эффективность саморазвития, личности [1. С.200-215].

Конструкт экзистенциальной смысловой ориентировки появился в результате исследований психологических механизмов, лежащих в основе влияния стратегической цели на эффективность учебно-познавательной деятельности [2]. Исследование было расширено на процесс саморазвития. Вынесенная «наперед» стратегическая цель обеспечивает организацию действий индивида таким образом, что результат предыдущего действия становится способом осуществления последующего. Такое «вынесение» обуславливает осознанность и системность действий и как следствие эффективное запоминание знаний в самом процессе их усвоения.

Мы развили идею, предположив, что постоянный системно детерминированный стратегической ориентировкой переход целей в средства каждый раз на более высоком уровне генерирует, как новые условия развития, так и ресурсы, способные эти условия реализовать, что в свою очередь создает перспективу развития смыслов. Здесь вступает в действие психологический механизм равновесия [1. с. 193-200], а системообразующим фактором, обеспечивающим непрерывный процесс, становится экзистенциальная когнитивно-смысловая ориентировка.

Рассмотрим, как использование этой психологической закономерности позволяет оптимизировать процесс саморазвития в условиях обучения.

В разработанной нами инновационной обучающей технологии саморазвития, основанной на эко-гуманистических принципах (Эко-гуманистическая технология саморазвития - ЭГТСР) [3], объектом развивающего воздействия, т. е. целенаправленного саморазвития в условиях обучения выступает индивидуальная когнитивно-смысловая структура (ИКСС) обучаемого. Она интегрирует в себе отношение к реальности, отражение реальности и взаимодействие с реальностью в их синергетическом единстве. Уровень ее развития обуславливает экзистенциальную эффективность индивида.

Психологическая природа и этапы формирования ИКСС подробно описаны в книге „Эко-Гуманистическое саморазвитие» [1. С. 220-223, С. 231-237]. Здесь же мы рассмотрим ИКСС, как объект оптимизации в условиях обучения.

Поскольку ИКСС интегрирует в себе отношение и отражение, то при учете психологической закономерности, связанной с зависимостью эффективности действий от широты ориентировки, можно предположить, что развитие ИКСС до максимально возможного охвата способно оптимизировать целенаправленный процесс саморазвития в условиях естественного вузовского обучения.

Для удобства изложения логики поиска ИКСС максимального охвата разделим вербально то, что неразделимо экзистенциально и начнем со смысловой ориентировки, одновременно не забывая об изначальном синергетическом единстве „отношения – отражения – действия” в детерминации эффективности саморазвития. Приведем краткое обобщение, сославшись на подробный анализ проблемы широты смысловой и когнитивной ориентировки и их синергизм, выраженный в способах деятельности при рассмотрении психологических механизмов саморазвития [1. С. 200-215].

Смысловая ориентировка (СО) изначальна задает контекст (уровень, охват, полноту, перспективу,

адекватность) определения (восприятия, отражения и интерпретации) наличной ситуации (условий, среды) как значимой в удовлетворении личностных смыслов и тем самым поддерживает внутреннюю мотивацию к целенаправленному действию, в процессе которого и осуществляется саморазвитие. Смысловая ориентировка задает контекст анализа событий с целью определения возможности реализации смысла, тем самым, задавая «дельту» между смыслами и ресурсами и изначально обуславливая амплитуду саморазвития. Кроме того, она обеспечивает системность и осмысленность действий через создание контекста и осознание личностного смысла всего процесса саморазвития, тем самым, обуславливая его эффективность. И, наконец, через осознание личностного смысла событий она поддерживает устойчивую мотивацию и обуславливает быструю автоматизацию личностно значимых стратегий за счет частого повторения успешных для реализации смысла способов деятельности, тем самым, обуславливая эффективность их трансформации в способности, интеграцию в личностные качества. Развитие новых внутренних ресурсов создает, в свою очередь новые условия, и, как следствие, новые возможности развития.

В рамках учебной ситуации ключевым моментом, определяющим эффективность саморазвития, выступает целенаправленное развитие личностных смыслов на основе понимания зависимости экзистенциальной эффективности от широты смысловой ориентировки, которая обуславливает потенциал развития, задавая «дельту» между желаемым и действительным. Что же может обеспечить максимально широкую смысловую ориентировку?

Сравнительный анализ биообусловленного «смысла выживания», социальнообусловленного «смысла качества жизни» и духовнообусловленного «смысла жизни» или «метасмысла» показывает, что самый высокий потенциал развития задается ориентировкой на экзистенциальный смысл, содержанием которого может стать «саморазвитие» как смысл жизни. Ориентировка такого охвата обеспечивается на основе психологической метакомпетентности, ведущей к осознанию эко-антропной взаимозависимости, с одной стороны, и двухвекторной направленности деятельности, которая воздействия на свой объект, ведет к изменению самого субъекта, с другой. Логическим выводом становится понимание индивидом своей роли субъекта развития среды, как условия собственного развития. Здесь устанавливается зависимость экзистенциального успеха от уровня собственного развития, детерминированного стратегией взаимодействия со средой. Это позволяет расширить экзистенциальный смысл до уровня саморазвития, что, собственно и задает максимальную широту смысловой ориентировки. Таким образом, ключевым понятием здесь выступает «взаиморазвитие».

Когнитивная ориентировка (КО) обуславливает представление индивида о мире и, как следствие, определение собственного места в нем. Обеспечивая осознание взаимосвязей и взаимозависимостей окружающего мира, когнитивная ориентировка может способствовать созданию оптимальных условий для саморазвития, выполняя целый ряд функций, а именно: она ведет к более адекватному отражению действительности; служит когнитивной предпосылкой синергизма эко-антропного взаимодействия; способствует формированию зрелого отношения к действительности на пути личностного духовного роста от зависимости через независимость к взаимозависимости; обеспечивает системность действий через осознание связей и осмысленность через осознание личностного смысла поддержки равновесия; обуславливает эффективный перенос, ведущий к частому использованию успешных действий, их быстрому закреплению, освоению, сворачиванию, трансформации в способности и интеграции в личностные качества. Появление новых ресурсов создает условия для следующего витка развития.

Когнитивная ориентировка в условиях обучения развивается на основе осознания индивидом зависимости своей экзистенциальной эффективности от ее широты. Эта задача решается посредством стратегии последовательного выявления зависимости эффективности рефлексии, интерпретаций, выбора, действий и их автоматизации, формирования нейронных сетей, и, в конечном итоге, амплитуды развития от широты когнитивной ориентировки. Логично, что экзистенциальная эффективность индивида будет зависеть от когнитивной ориентировки, обуславливающей эффективность саморазвития. Максимальная широта когнитивной ориентировки, несущая самый высокий потенциал развития – это ориентировка на познание сущности (в классической интерпретации – на поиск истины), дающая осознание всей системы выводимых из нее взаимосвязей и взаимозависимостей. Естественное стремление высокоорганизованных систем к связности как к условию своего существования – это и есть отражение их сущности, познание которой возможно через осознание взаимосвязей системы. Поэтому мы полагаем, что экзистенциальная когнитивная ориентировка максимального охвата направлена на познание взаимосвязи и взаимозависимости всего сущего. В рамках ЭГТСР когнитивная ориентировка максимального охвата обеспечивается на основе психологической метакомпетентности, ведущей к осознанию эко-антропной взаимозависимости, которая представлена нами через органическую взаимосвязь феноменологической – объективной – духовной реальностей, организованную по принципу вложенности. Осознание на таком уровне связности обуславливает максимизацию смысловой ориентировки и эффективную стратегию ее реализации (содержание способов деятельности). Саморазвитие осознается как взаиморазвитие (сотворчество), эффективность которого обеспечивается на основе синергетического взаимодействия. Таким образом, ключевым понятием здесь становится «взаимозависимость».

Интересно, что между смысловой и когнитивной ориентировками максимального охвата существует не только синергизм (синергизм детерминирован количеством связей, а адекватность отражения и перенос зависят от их охвата), но и соразмерность. Когнитивная ориентация на познание сущности, которая на экзистенциальном уровне представлена как поиск смысла жизни – это

ориентация на осознание взаимосвязей, обуславливающих этот смысл. Причем, если максимально широкая смысловая ориентировка направлена на смысл жизни, а максимально широкая когнитивная ориентировка – на поиск этого смысла, то они «работают» в синергии, поскольку задают соразмерную дельту развития.

Способы деятельности (СД) или точнее взаимодействия – деятельностная составляющая и ключевой элемент синергетической триады. Только через деятельность возможно саморазвитие (смыслы реализуются через деятельность, знания проверяются через деятельность, автоматизация осуществляется через деятельность). Как уже упоминалось, существует целый набор стратегий взаимодействия с реальностью, который зависит от отношения с ней (зависимого, независимого, взаимозависимого). Это может быть подчинение, уход, конфронтация или сотрудничество. Но независимо от того, какие способы деятельности, составляющие индивидуальный ресурс стратегий реализации личностных смыслов индивида, используются им, по своей глубинной психологической сути, это будут способы деятельности, направленные на уравнивание личностных смыслов – внутренних ресурсов – внешних условий, обеспечивающего единство двух основных экзистенциальных противоположных стремлений к сохранению и развитию.

Даже если экзистенциальная эффективность и детерминирована стратегической когнитивно-смысловой ориентировкой индивида, здесь важно насколько проактивен человек в реализации тех смыслов, которые лежат в ее основе. Осознание уровня своей ответственности происходит в результате проактивного отношения к принятым ценностям. Ценности в активе (а не в пассиве, когда они известны человеку, но не реализуются им, поскольку не осознаются их связи с собственным благополучием) и определяют личность человека. Отношение индивида к окружающему миру обуславливает его ориентацию на среду, на себя («Я»), на взаимодействие «Я – Среда» и, соответственно, детерминирует выбор экзистенциальной стратегии взаимодействия со средой.

Осознание значимости синергетического взаимодействия выводится на основе психологической метакомпетентности, в ходе сравнительного анализа экзистенциальной эффективности таких стратегий как: соперничество («я выигрываю, ты проигрываешь»), уход («мы проигрываем»), подчинение («я проигрываю, ты выигрываешь»), компромисс («мы выигрываем и проигрываем») и сотрудничество («мы выигрываем») (Рис. 1). Выбор стратегии зависимого, независимого, взаимозависимого поведения детерминирует эффективность саморазвития. Ключевое понятие здесь – «синергетическое взаимодействие».

Таким образом, стратегическая ориентировка максимального охвата, формируемая на основе метакогнитивной компетентности, обуславливает максимально возможный охват ориентировки и эффективные способы реализации смыслов:

1. уровень отношения к реальности целенаправленно формируется на основе осознания взаимозависимости уровней отражения и отношения в диапазоне «зависимость – независимость – взаимозависимость»;
2. уровень отражения реальности целенаправленно формируется на основе понимания взаимосвязи «феноменологической – объективной – духовной реальностей»;

Рисунок 1. Стратегии взаимодействия

3. уровень взаимодействия с реальностью целенаправленно формируется на основе осознания взаимозависимости уровней отражения, отношения и взаимодействия в диапазоне «борьба – подчинение – уход – компромисс – сотрудничество».

Поскольку „отношение – отражение – действие” не разделимы экзистенциально, попытаемся восстановить их единство, которое было разделено вербально для целей анализа. Синергизм смысловой и когнитивной ориентировки возможен благодаря различиям в их функциях. Обозначим основные различия. Смысловая ориентировка выражает отношение, а когнитивная – отражение; смысловая отвечает на вопрос «Зачем?», а когнитивная «Как?»; смысловая устремлена в будущее, а когнитивная синтезирует прошлый опыт; смысловая производит селекцию важных событий, а когнитивная оценивает возможность перехода на новый уровень связности. Эти различия позволяют ориентировкам

не просто дополняют друг друга, а находятся в отношении синергетического взаимодействия. При этом смысловая ориентировка обуславливает силу, а когнитивная – широту влияния. Смысловая ориентировка сообщает контекст, амплитуду и интенсивность когнитивному развитию индивида, поскольку именно она проявляет разрыв между личностными смыслами и индивидуальными (в том числе когнитивными) ресурсами, в процессе преодоления которого собственно и происходит развитие. В то же время когнитивная ориентировка обуславливает уровень развития смыслов, поскольку обеспечивает осознание взаимосвязей и взаимозависимостей окружающего мира и места индивида в нем, а также реализацию смыслов через их уравнивание с ресурсами и условиями.

Синергизм смысловой и когнитивной ориентировок проявляется непосредственно в действиях индивида. Как известно, «знать дорогу, еще не значит идти по ней», т.е. мало иметь намерения, необходимо иметь ресурсы для их реализации. Развитие индивида и, как следствие, его экзистенциальная эффективность обусловлены как его личностными смыслами, так и используемыми им стратегиями реализации этих смыслов. Стратегии реализации смысла, приобретаются на когнитивном уровне, обусловленном уровнем смысловой ориентировки, которая, в свою очередь, обусловлена осознанием взаимосвязей и взаимозависимостей окружающего мира, задаваемыми когнитивной ориентировкой.

Смысловая и когнитивная ориентировки в своем взаимодействии также обуславливают эффективность автоматизации способов деятельности, в процессе которой способы трансформируются в способности и интегрируют в арсенал личностных качеств индивида. Каждый тип ориентировки обеспечивает именно для нее характерный механизм автоматизации, но вместе они взаимоусиливают друг друга, создавая синергетический эффект, повышающий эффективность личностного развития.

Когнитивная и смысловая ориентировки предложенного уровня охвата взаимообусловлены как синергетическое единство, поскольку смысловая ориентировка формируется на основе когнитивной ориентировки, обеспечивающей понимания сущности эко-антропного взаимодействия, состоящей в органической взаимосвязи и взаимозависимости. Осознание синергетической взаимосвязи и взаимозависимости реальностей сообщает личностный смысл гармоническому развитию индивида. Происходит осознание себя субъектом развития феноменологической реальности (сознания) как условия развития объективной и духовной реальностей, которые в свою очередь являются условиями развития самой личности. Осознание субъектности на уровне экзистенциальных смыслов – сущностный момент создания ориентировки, максимального охвата.

Таким образом, построение инновационной обучающей эко-гуманистической технологии саморазвития (ЭГТСР) осуществлено с опорой на такие ключевые понятия как «взаимозависимость» – «взаиморазвитие» – «взаимодействие». Максимально возможный развивающий эффект обеспечивается в рамках ориентировки на уровне экзистенциальных смыслов, сущностной когниции и синергетического взаимодействия. Собственно они и отражают искомые условия оптимизации процесса саморазвития, которые обеспечиваются синергизмом учебной и экзистенциальной ситуаций.

Оптимизация процесса целенаправленного саморазвития предполагает создание условий оптимальной работы психологических механизмов саморазвития. Если обобщить приведенную информацию, то можно утверждать, что эффективность саморазвития личности обусловлена синергией ее отношения к реальности, отражения реальности и взаимодействия с реальностью, т.е. синергией смыслового, когнитивного и деятельностного факторов. Все это определяет ключевое значение широты когнитивно-смысловой ориентировки в экзистенциальной, социальной и профессиональной эффективности индивида.

Как было определено, ориентировка максимально возможного охвата обеспечивается при смысловой ориентировке на саморазвитие и когнитивной ориентировке на познание сущности. Обе ориентировки в синергизме обуславливают эффективность деятельности, направленной на синергетическое взаимодействие со средой.

Причем такая ориентировка должна задаваться изначально с тем, чтобы оптимизировать всю последующую деятельность обучаемых. Т.о. Определено, что основным фактором, детерминирующим эффективность целенаправленного саморазвития, выступает широта стратегической ориентировки.

Максимальный охват такой ориентировки обеспечивается на основе метакогнитивной компетентности, которая одновременно обуславливает и эффективные способы реализации смыслов. А именно:

1. уровень отношения к реальности целенаправленно формируется на основе осознания взаимозависимости уровней отражения и отношения в диапазоне «зависимость – независимость – взаимозависимость»;
2. уровень отражения реальности целенаправленно формируется на основе понимания взаимосвязи «феноменологической – объективной – духовной реальностей»;
3. уровень взаимодействия с реальностью целенаправленно формируется на основе осознания взаимозависимости уровней отражения, отношения и взаимодействия в диапазоне «борьба - подчинение – уход – компромисс – сотрудничество».

Метакогнитивная компетентность обеспечивает понимание сущности эко-антропного взаимодействия, состоящей в органической взаимосвязи и взаимозависимости. Такое осознание сообщает личностный смысл гармоническому развитию и обуславливает принятия на себя роли субъекта развития феноменологической реальности (сознания) как условия развития объективной и духовной реальностей, которые в свою очередь являются условиями развития самой личности. Осознание субъектности на уровне экзистенциальных смыслов – сущностный момент создания

ориентировки, максимального охвата. Здесь осуществляется опора на такие ключевые понятия как «взаимозависимость» – «взаиморазвитие» – «взаимодействие». Максимально возможный развивающий эффект обеспечивается в рамках ориентировки на уровне экзистенциальных смыслов, сущностной когниции и синергетического взаимодействия.

Широта когнитивной и смысловой ориентировок интегрировано представлена в сознании индивида как индивидуальная когнитивно-смысловая структура (ИКСС). По сути, она эквивалентна личности в ее целостности и определяет потенциал развития и, как следствие экзистенциальную эффективность. Чем шире ИКСС, тем больше дельта развития, шире контекст анализа, эффективнее выбор средств, реализация, автоматизация и интеграция действий в личностные ресурсы индивида. Именно она является основным объектом развивающего воздействия, а, следовательно, и оптимизации. Оптимизация ИКСС происходит на основе метакогнитивных знаний, структура которых организована вокруг взаимодействия „Я-среда” на основе психологической метакомпетентности по развивающему типу, где сущность равна саморазвитию и „Я-идеальное” рассматривается как „Я-развивающееся”, „Я-познающее”. Рисунок 2 обобщает процесс оптимизации ИКСС.

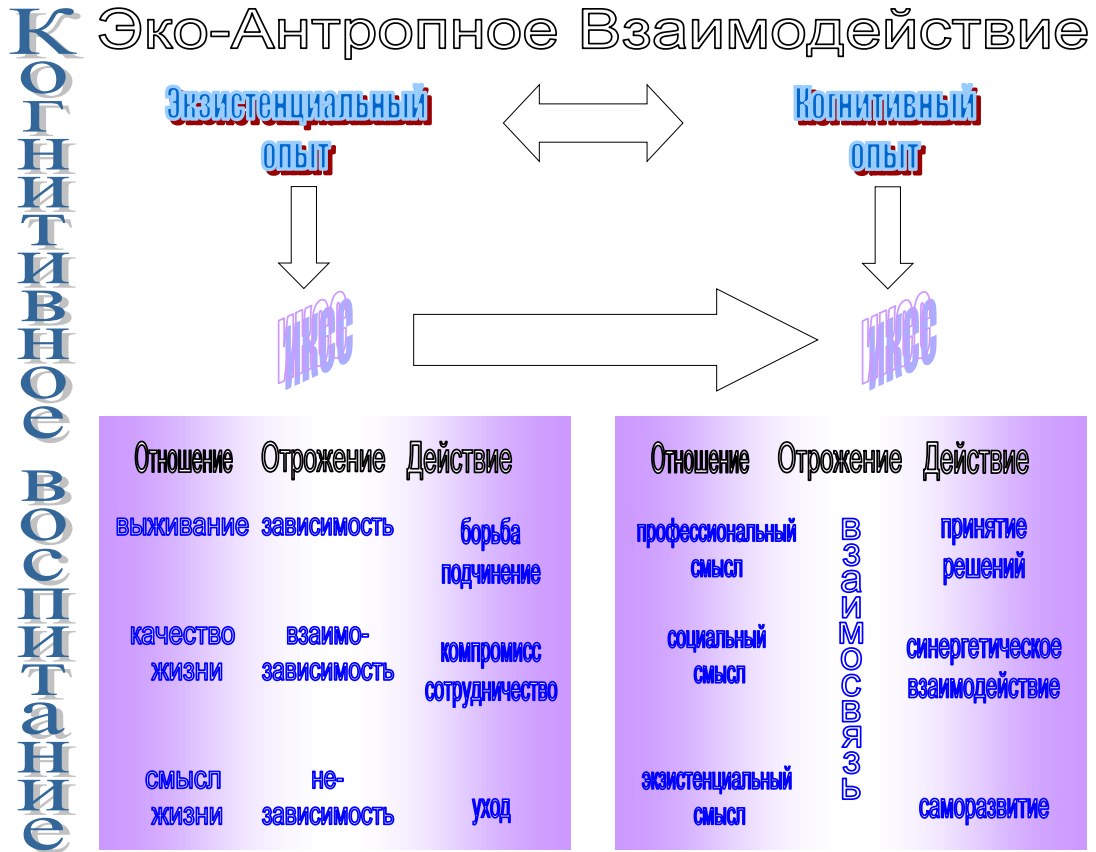

Рисунок 2. Оптимизация ИКСС

Развитие ИКСС в условиях обучения в рамках ЭГТСР происходит посредством «Техники наложения когнитивных схем». Здесь используется «психологический механизм равновесия», поскольку в результате наложения ИКСС на общественно выработанную когнитивно-смысловую структуру (ОКСС) обнаруживаются пробелы в ИКСС. Разрыв между представленными оптимальными и используемыми индивидуальными ресурсами раскрывает неэффективность последних и порождает стремление (личный смысл) восстановить равновесие между личностными смыслами, индивидуальными ресурсами и наличными условиями. Обнаруженные «провалы», собственно и задают зону развития, поскольку, подчиняясь психологическому закону, индивид стремится восстановить связность своей когнитивной схемы. В процессе восстановления связности он развивается.

Таким образом именно широта ОКСС обуславливает эффективность развития, поскольку задает его «дельту», которая и порождает смысловую ориентировку на саморазвитие. Последняя, в свою очередь, обуславливает интенсивность и частотность (а, следовательно, и скорость автоматизации) используемых способов деятельности.

Литература

1. Сергеева Т.В. Эко-Гуманистическое саморазвитие: Монография. – Х.: АП «Блок», 2009. – 547 с.
2. Серета Г. К. Организация учебно-познавательной деятельности и организации материала (опыт экспериментального обучения иностранному языку в техническом вузе) / Г. К. Серета, Т. В. Сергеева // Вестник ХГУ. Серия «Психология памяти и обучения». – Харьков, 1981. – № 209. – С. 15–18.
3. Сергеева Т.В. Эко-Гуманистическая технология саморазвития: Монография. – Х.: АП «Блок», 2010. – 215 с.

UDK 159.923.3-057.87:179.8

Connection of Prokrastination and Psychological Features of a Student Personality

Ianovska S.G., Turenko R.L., Kalyuzhna O.

В статті показаний взаємозв'язок прокрастинації та психологічних особливостей особистості. Серед досліджуваних студентів було визначено три рівні прокрастинації: високий, середній та низький. Показано, що підвищення рівня прокрастинації призводить до зниження академічної успішності студента та не впливає на наявність академічних заборгованостей. Визначено основні риси особистості студента-прокрастинатора: виражена критичність, підвищена рефлексивність, низький рівень самоповаги, нездатність до самокерування, схильність до переоцінювання власних можливостей.

Ключові слова: прокрастинація, особистість студента, академічна успішність.

В статье изучена взаимосвязь прокрастинации и психологических особенностей личности. В группе студентов, принимавших участие в исследовании, были определены три уровня прокрастинации: высокий, средний и низкий. Показано, что повышение уровня прокрастинации приводит к снижению академической успеваемости студента и не влияет на наличие академических задолженностей. Определены основные черты личности студента-прокрастинатора: выраженная критичность, повышенная рефлексивность, низкий уровень самоуважения, неспособность, к самоуправлению, склонность к переоцениванию собственных возможностей.

Ключевые слова: прокрастинация, личность студента, академическая успеваемость.

The article deals with intercommunication of procrastination and psychological features of a personality. In the group of students, taking part in the research, there were defined three levels of procrastination: high, medium and low. It was shown that the increase of procrastination level causes the decline of academic progress of a student and does not influence the presence of academic debts. The basic lines of student-procrastinator personality are defined: expressed criticism, enhanceable reflection, low level of self-esteem, inability to self-government, overevaluation of own possibilities.

Keywords: procrastination, personality of a student, academic progress.

In the conditions of permanent expansion of world view and outlook endless perception of new information, providing the revealing potential of a man, the refuse of active actions becomes a quite common phenomenon. Such inactivity and passivity can be due to the presence of procrastination - conscious putting off implementation of the set actions, despite the fact that it will result in getting problems [4]. Procrastination can influence any sphere of activity of a subject: educational (putting off home task preparation, exam preparation, writing of qualifying works), labour (failure to realize a project in time, to perform in the set term), social (laying off important phone calls, meetings, answering letters), domestic (putting off the planned repair, implementation of home duties).

The refuse of active actions is observed even at energetic part of population – young people. Students show tendency to avoid educational tasks. In fact an educational process is characterized by terms in which procrastination is more frequent. The independent overcoming of procrastination needs considerable efforts from a subject, so as habit of laying «on then» is rather steady and results in serious consequences, including those in professional even in personal area. Research of academic procrastination and its intercommunication with self-relation and personality features, will give a teacher and leader directions which will help in time to discover and correct actions of a student with the tendency to have academic debts and low academic progress.

All of it predetermines high actuality of procrastination research: its determinants, displays, individually – personality qualities of people, with tendency to it.

Such psychologists were engaged in the research of procrastination: A. Ellis, Knaus, G. Burk, L. Yuen, L. Rotblyum, L. Solomon, K. Leu, Takmen, Aytken, G. Hariot, G. Ferrary, H. Milgram, G. Batory, D. Mourer, C. Johnson, M. Speker, K. Senekal, K. Lavoye in and R. Kestner, Ya. Varvaricheva, P. Still, E. Il'in, P. Ringenbakh, N. Shukhova, E. Mikhaylova, Д. Bogdanova, M. Shumanska.

S. Posokhova studied the personality features of teenagers inclined to procrastination and able to overcome it. It appeared that one of the personal traits of procrastination is sociability, aspiration to enjoy, which gives possibility to relax [6].

T. Ponoryadova discovered also, that the high level of personality and situation anxiety can provoke and deepen the display of procrastination [5]. M. Shimansky came to the same conclusions in his researches according to his opinion there is strong connection between procrastination and personality anxiety [6].

N.V. Borovska in the researches of procrastination in schoolboys, found out next conformities to the law. For students with the high level of procrastination, compared to students not inclined to procrastination, there was low self-appraisal, small persistence in achievement of purpose, aspiring expressed to avoidance of failure, low self-regulation in educational activity, weak nervous system, poorly expressed requirement in activity (predominance of breaking), lower educational motivation (an orientation to estimation) [5].

A.A. Shilina and K.V. Evsigneeve studied features of relation among students with different level of procrastination and discovered that the level of procrastination depended on absence of self-esteem, inclination to accuse him, to find reasons of troubles only in him. Students with the low level of procrastination in a greater

level than others are characterized by self-esteem, self-guidance and also in a greater level than others by self-understanding. Students with a the high level of procrastination in a greater measure are inclined to expect a negative relation from other people, and to accept himself more negatively.[8]

P.Still considers that chronic procrastination, which make 20% populations of planet, more impulsive, eccentric, and unpredictable than other people, less concentrated on details and own obligations to others [7].

Ya.Varvaricheva also dealt with the study of intercommunication of intelligence level. According to the information received there wasn't discovered, statistically meaningful correlation between the level of procrastination and level of intelligence. However in the group of children with the higher intellect there appeared to be almost on 20% less procrastinators. Also there was not discovered statistically meaningful connection between procrastination and anxiety (both personal and situational) [1].

Consequently, in the researches, analysed, procrastination was connected with the followings psychological characteristics: concentration on negative consequences, orientation to the past, high level of fatalism, neurotism, propensity to depression and anxiety, sensitiveness to stress, perfectionism, motivation of avoidance of failures, external motivation to external locus control, absence of enhanceable suggestivity, impossibility to set psychological defence, inability to repress instantaneous desires and regulate the mood, impulsive, eccentric and unforeseeableness, sociability, independence, low self-appraisal, small persistence in achievement of purpose, trying to avoid failure, low self-regulation, weak nervous system, poor requirement to activity (predominance of breaking), expectation of negative relation, negative perception of himself, concentration on details and own obligations contrary to others, also self-esteem, self guidance and self-understanding. But the majority of the noted information was got in the researches of middle school students, though, in our view, the phenomenon of procrastination is actual for all students.

Research purpose: determination of intercommunication feature of procrastination and psychological descriptions of student personality.

Research methods: For the decision of the tasks put the followings methods were used: method of work with documents for determination the progress and failure of students, availability of debts and average score in session; a questionnaire K. Ley for determine the level of procrastination; the method «Personality differential», to determination the attitude toward himself and other people, identifying individual ideas of his own meaningfulness, the level of demand; questionnaire V.V.Stolina, S.R.Pantileeva «Self-relation» (ERU) for determination the level of relation to himself; methods of high-quality analysis and methods of mathematical statistics: primary mathematical analysis and method of grade correlation of Spirmen.

In the research students took part 3, 4 and 5 years in the amounts of 45 persons aged 19 to 24, 28 girls and 17 boys.

For the procrastination level research of level we used K. Leigh questionnaire. The analysis of the results showed that the 25,75% of the questioned had a low level of procrastination, which corresponds indexes from 21 to 47. It means that they rarely put aside certain work businesses «for other time». Such people try to carry out a work immediately and in more shorter time 60% questioned has a middle level of procrastination, that corresponds indexes from 48 to 74. It means that the questioned tend from time to time to demonstrate a procrastination behavior. They do not hurry to execute necessary task, but put it aside for some time as they are sure that they will be able to complete this task for shorter time, than it was necessary for it. But they often over-estimate abilities and have to carry out a work in a hurry, that affects quality of implementation. 14,29% questioned has a high level of procrastination that corresponds indexes from 75 to 91. It means that those questioned very often, or constantly avoid carrying out important activity, explaining for themselves and the others the reason of such behavior by the presence of not less important tasks. They are inclined to procrastination not only in work, but demonstrate it in decision making. So a student can long make a decision to begin making execute diploma work, proving that it was right time or by absence of «correct» mood, having a lot of work which needs immediate decision. The analysis of the results were conducted according to normative information scheme.

On the basis of the results we selected three groups of tested: with the low level of procrastination -group 1, with middle group 2, and with the high level of procrastination is group 3, in accordance to normative indexes.

25,75% questioned got into the first group, index of procrastination corresponds to a low level (middle index of procrastination level in group 1 is 42.4). 60% questioned got into the second group. Middle index of procrastination level in group 2 is 59.8. And to the least numerical group 3, students entered only with the high level of procrastination, 14,29 % of all of the questioned. A middle index of procrastination level in this group is 79.2.

In all three groups basic part is made by students who always pass exams in time, so in a group 1 they are 55,6%, in a group 2 they make 55%, and in a group 3 they make in a group 1 and 2, but however a considerable part is 40%. We see consequently, that among tested having no academic debts there can be a different level of procrastination. Such distribution can be explained by close control over those passing exams, by parents or teachers, that is why students, especially those having a high level of procrastination try to avoid academic debts. In a group with the low level of procrastination 33,3% was made by the questioned who have 1 or 2 debts for the whole period of studying. 11,1% of questioned in a group 1 is made by those whose debts happened sometimes, such indexes can be explained by circumstances which could cause the situational display of procrastination. Such circumstances can be: somatopathy, devaluation of intellectual efforts, overload. In a group with the high level of procrastination 40% was made by students who had 1 or 2 debts for the whole period of study and 20% by students who had debts from time to time, consequently in a

group 3 60% of questioned were academic debtors, that is their avoidance carrying out the work resulted in a lack of time remained for completing of tasks and passing in time.

There was supposition, that greater part of students who had academic debts systematically from semester to semester, will get to the group with the high level of procrastination, but all of «chronic debtors» got to the group 2 (with the middle level of procrastination). Procrastination lasts to that moment, when tension, motivation, and other indexes get an optimum level for being ready for the action. Being in a lack of time results in the work being carried out all, but more frequent by the task can be completed in time, however it influences the quality.

In a group 1 an average score of student progress is students 4,31. In groups 3 and 2 average score does not almost differ and equals 3,63 points and 3,61 points accordingly. Consequently in a group with a low level of procrastination progress rate is higher, than in groups with the middle and high level of procrastination. Consequently putting tasks off «for other time» and subsequently having less time for carrying it out, worsened the quality. Progress rates coincidence in groups 2 and 3 are due to the fact that modern educational system avoids the evaluation of progress lower than three, and under teachers pressure, students improve quality of executed task (or a level of preparation for examination) to that state which could be estimated not less than three points.

To study complex factors of self-attitude we used questionnaire of «Self-Relation» (OSV) (V.V.Stolin S.R.Pantileev). Comparing groups with different levels of procrastination, it was discovered that a difference is between the rates of self-esteem (scale I); in a group with the low level of procrastination there is the highest level of self-esteem; in a group with the middle level of procrastination it's higher than in a group with the high level of procrastination. Consequently those questioned with the high level of self-esteem, confidence in themselves, more seldom put aside the job processing, than subjects with low self-esteem. The subjects with the high level of procrastination consider that they are treated worse than the others, and the subjects with the low level of procrastination consider that they are treated better (scale 2). Therefore representatives of each group try to support an image which they have.

The subjects with the low level of procrastination expect more positive attitude from others, than subjects with the middle-and-low level of procrastination (scale III). Thus, it's likely that procrastination in these subjects can occur through the syndrome of helplessness, that is they believe that the result of work and consequently personal interest of others does not depend on the efforts.

The subjects with the low level of procrastination are more self-confident than the subjects with the middle and high level of procrastination, while the difference in the last two groups is minimum. That is questioned with the high level of procrastination tend to put off carrying out tasks partly to the low level of self-confidence. The subjects with the low level of procrastination have a higher level of self-acceptance (scale 3), and consequently more positive estimation of their abilities, than people with the low and middle level of procrastination. In subjects with the low level of procrastination have more developed ability for self-government (scale 4), than in subjects with the low and middle level of procrastination.

For the research of psychological characteristics of personality, we also used the method of «Personality differential». During the analysis of the results it was found out that people with low procrastination had higher activity rate, than subjects with high level of procrastination. So as the activity rate shows the extravert orientation of a personality, it is possible to say that procrastinators have a higher orientation on themselves, but non procrastinators – to the others. Thus, procrastinators put in priority carrying out their own, often instant pleasures, above important, including social, duties.

It was also discovered that in a group with a low level of procrastination the rates of «estimation» factor are higher, than in procrastinators. Consequently, self-estimation and the estimation of the position in the society in procrastinators are lower than in non procrastinators. This is confirmed by the results, obtained by the previous method (on scale I).

Thus, in a group with a low level of procrastination there is the highest level of self-esteem; the subjects with the low level of procrastination expect more positive attitude from others, than subjects with the middle and low level of procrastination; the subjects with the low level of procrastination are more self-confident, than subjects with the middle and high level of procrastination; the subjects with the low level of procrastination have a higher level of self-acceptance, and consequently more positive estimation of their abilities, than people with the low and middle level of procrastination; the subjects with the low level of procrastination have more developed ability for self-government, than the subjects with the low and middle level of procrastination; people with low procrastination have greater rates of activity, than subjects with the high level of procrastination; in a group with a low level the procrastination have higher estimation rates than in procrastinators.

The analysis of the connection of procrastination and psychological characteristics of personality revealed the following. It was found out reverse dependence between the value of procrastination level for the method of K. Leigh and average academic progress of students. The correlation coefficient makes $r = -0,36$; $p = 0,036$, indicating a reliable to feedback between these results. The dependence found shows that at growth of the level of procrastination, the value of academic progress will have a tendency to decline. That is people who often put off tasks consequently get low marks.

We also found reverse dependence between the value of procrastination level and feeling index «for» or «against» of his own «I», correlation coefficient of $r = -0,479$; $p = 0,004$; with the value of self-confidence correlation coefficient of $r = -0,499$; $p = 0,003$; and with self-acceptance, the correlation coefficient makes $r = -0,419$; $p = 0,014$, that testifies to reverse connection between these results. It was also found that the dependence shows that the level of procrastination will decrease with increasing of global positive self-relation,

self-confidence and strengthening of self-acceptance. That is a man who has a high self-criticism and does not accept himself will more frequently put off tasks than that uncertain in ability.

It was discovered during a cross-correlation analysis, that the level of procrastination correlated with academic progress of students. Also procrastination is related to such psychological characteristics «for» or «against» own «I» as self-confidence and self-acceptance.

It is possible to draw the followings conclusions:

1. The increase of level of procrastination results in the decline of academic progress of a student, here a significant connection with the presence of academic debts is not found. Consequently academic failure of a student can be attributed the constant putting of educational tasks given by teachers.

2. There are significant differences between the groups of students with different levels of procrastination with such personality characteristics as: feeling «for» or «against» own «I», self-confidence and self-acceptance.

Thus the psychological portrait of a student-procrastinator includes the followings psychological characteristics: obvious criticism, increased reflexivity, disagreement with himself, not trusting the tasks and desires, not being satisfied by himself and by the capabilities, low level of self-esteem, inability to self-government, low strength and activity, the tendency to the overestimate own abilities.

The perspective of further research can be a study of psychological maintenance of a mechanisms of procrastination determination of the features of educational and professional activity of students.

Literature

1. Varvaricheva Ya. I. Fenomen prokrastinatsii: problemy i perspektivy issledovaniya // Voprosy psikhologii. - №3. - 2010 S. 121-131.

2. Ilin Ye. P. Rabota i lichnost. Trudogolizm, perfektsionizm, len. - SPb.: Piter, 2011. - 224s.

3. Mazhirina N. Prokrastinatsiya - bolezn otkladyvaniya na potom. 2009. [elektronniy resurs] - rezhim dostupu: http://vatolin.info/articles/2011_04_10_prokrastinatsiya.shtml

4. Meshcheryakova B. G. Zinchenko V. P. Bolshoy psikhologicheskiy slovar. -SPb.: Praym-Evroznak, 2003. - 722 s.

5. Ponaryadova T. V. Len: prichiny, priznaki, preodoleniye: Uchebnoye posobiye. - SPb.: Obrazovaniye, 1996. - 95 s.

6. Posokhova S. T. Len: psikhologicheskoye sodержaniye i proyavleniya // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. - Seriya 12. - Vyp.2. - 2011. -S. 159-166

7. Still P. Uravneniye prokrastinatsii 2011. [elektronniy resurs] -rezhim dostupu: <http://www.procrastinus.com>

8. Shshina A. A. SvsIgneyeva K. V. Osoblivoye samovshchnoshennya studenpv z rlnim rlvnem prokrastinatsp. 2010. [elektronniy resurs] - rezhim dostupu: http://www.rusnauka.com/32_PVMN_201_1/Psihologia/5_97896.doc.htm

9. Shukhova N. Shkolnyy taym-menedzhment: Metodicheskoye posobiye. 1996. [elektronniy resurs] - rezhim dostupu: <http://improvement.ru/bibliot/shuhova/>

УДК 159.923:17.022.1-057.174.4

Психологические особенности ценностных ориентаций успешных индивидов (на примере менеджеров по продажам)

Яровая Н.А.

В данной статье проанализированы психологические особенности ценностных ориентаций. Проведен теоретический обзор по данной проблеме. Сформированы критерии определяющие уровень профессиональной эффективности, вследствие чего были определены две группы с разным уровнем профессиональной успешности. Были выявлены значимые различия в группе ценностей «продуктивная жизнь» и «эффективность в делах», которым отдают предпочтение «успешные» менеджеры по продажам.

Ключевые слова: ценностные ориентации, терминальные ценности, инструментальные ценности, успешность.

У даній статті проаналізовані психологічні особливості ціннісних орієнтацій. Проведено теоретичний огляд з даної проблеми. Сформовані критерії визначаючі рівень професійної ефективності, в наслідок чого, були обрані дві групи с різним рівнем професійної успішності. Були встановлені значущі відмінності в групах цінностей «продуктивне життя» та «ефективність у справах», яким віддають перевагу «успішні» менеджери з продажу.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, термінальні цінності, інструментальні цінності, успішність.

This article analyzed the psychological features of value orientations. A theoretical review on the issue. Established criteria determining the level of professional effectiveness, and identified two groups with different levels of professional success. Significant differences were found in the group of values «productivelife» and «the efficiency» preferred «successful» sales managers.

Keywords: value orientations, terminal values, instrumental values, success.

Актуальность. Проблема изучения ценностно-смысловой сферы личности в настоящее время приобретает все более комплексный характер, являясь предметом различных социальных дисциплин, и представляет собой важную область исследований, расположенную на стыке различных отраслей знания о человеке - философии, социологии, психологии, педагогики.

Теоретический анализ и исследования ценностно-смысловой сферы на различных уровнях создали необходимость использования понятий и методологических оснований смежных научных дисциплин.

Исследования проблемы ценностей, проводившиеся в нашей стране и за рубежом, показали, что ценностные ориентации являются важнейшими компонентами структуры личности. Наряду с другими социально-психологическими образованиями они выполняют функции регуляторов поведения и проявляются во всех областях человеческой деятельности. Система ценностей отдельной личности или социальной группы зависит от возрастных, половых и психологических особенностей, а также социального, экономического, политического, профессионального, национального, этнического статуса. Представляют интерес исследования ценностных ориентаций во взаимосвязи с особенностями личности и их влияние на успешность деятельности в области продаж. Но работ, посвященных изучению зависимости эффективности деятельности коллектива от структуры мировоззрения его членов, практически не существует. Это направление не менее важно для формирования успешных производственных коллективов в контексте изучения регулирующей и направляющей функции ценностных ориентаций в мировоззрении личности.

В данной статье мы остановимся только на психологическом аспекте проблемы и методах его изучения. Отмечается, что ценности, это один из факторов жизненной успешности индивида. При этом жизненная успешность рассматривается как часть профессиональной успешности индивида.

Состояние проблемы. Центральное место во многих теориях личности занимает ее ценностно-смысловая сфера, задающая параметры личностного развития. Так, в концепции А. Маслоу система ценностных ориентаций личности выступает в качестве основного регулятора активности личности и направленности ее развития. Роджерс К. полагал, что осознание личностного смысла собственного поведения является условием «психологически здорового развития». Коген Р., интегрирующий в своей теории «развивающегося Я» подходы Ж. Пиаже, Л. Колберга, А. Маслоу, Э. Эриксона, Дж. Ловинджер и др., в качестве движущей силы личностного развития выделяют, прежде всего, развитие смысловых систем, служащих источниками поведения личности [4]. Существует множество определений понятия «ценность», как имеющих общий, очень широкий смысл, так и сводящих это понятие до одного из явлений мотивационного процесса. Так, например, Э. Толмен определяет ценность как привлекательность целевого объекта, т.е. она наряду с потребностью определяет нужность цели [1,207].

Изложение основного материала: в отечественной психологии сложился целый ряд школ и направлений, в которых подходы к пониманию ценностей рассматриваются в различных аспектах изучения свойств личности. Так (А.Н.Леонтьев, С.Л. Рубинштейн) рассматривали личность во взаимосвязи с деятельностью, (К.А. Абульханова-Славская, А.А. Бодалев, Б.Ф.

Ломов) рассматривали личность в связи с общением, (Д.Н. Узнадзе, А.С. Прангишвили) в связи с установками.

В отечественной психологии несмотря на разные трактовки и понимания личности, ведущей личностной характеристикой определяют направленность. В разных концепциях эта характеристика раскрывается по-разному: как «основная жизненная направленность» (Б.Г. Ананьев), «динамическая тенденция» (С.Л. Рубинштейн), «смыслообразующий мотив» (А.Н. Леонтьев), «доминирующие отношения» (В.Н. Мясищев). По мнению Б.Ф. Ломова, направленность выступает как системообразующее свойство личности, определяющее ее психологический склад [9]. «В глобальном плане направленность можно оценить как отношение того, что личность получает и берет от общества (имеются в виду материальные и духовные ценности), к тому, что она ему дает, вносит в его развитие» [3, 311].

Из вышесказанного следует, что понятие личность не может рассматриваться в отрыве от социальной среды, общества. Исходным моментом индивидуальных характеристик человека как личности, по мнению Б.Г. Ананьева, является его статус в обществе, равно как и статус общности, в которой складывалась и формировалась данная личность. На основе социального статуса личности формируются системы ее социальных ролей и ценностных ориентаций. Статус, роли и ценностные ориентации, образуя первичный класс личностных свойств, определяют особенности структуры и мотивации поведения, и, во взаимодействии с ними, - характер и склонности человека [1]. В этой связи Б.Г. Ананьев рассматривает ценностные ориентации как одно из центральных звеньев в комплексном изучении личности и закономерностей ее развития.

С.Л. Рубинштейн также писал, что «ценности - ...производны от соотношения мира и человека, выражая то, что в мире, включая и то, что создает человек в процессе истории, значимо для человека» [6, 369].

По мнению А.Г. Здравомыслова, ценности выступают важным связующим звеном между обществом, социальной средой и личностью, ее внутренним миром [3].

Анализируя функционирование ценностей в процессе жизнедеятельности, следует исходить из отношения субъект-объект, т.е. какие значения приписываются субъектом объектам внешнего мира, как он их переживает и оценивает. Ценностные отношения субъекта к внешнему миру опосредованы ориентацией человека на других людей, на общество в целом, на существующие в нем идеалы, представления и нормы. Как отмечает В.П. Тугаринов, «отдельный человек может пользоваться лишь теми ценностями, которые имеются в обществе. Поэтому ценности жизни отдельного человека в основе своей суть ценности окружающей его общественной жизни» [цит. по 1, 146].

Таким образом, ценностные ориентации как предмет психологического исследования занимают место на пересечении двух больших предметных областей: мотивации и мировоззренческих структур сознания. В этой связи примечательна точка зрения М. Рокича. Он определяет ценности как «... устойчивое убеждение в том, что определенный способ поведения или конечная цель существования предпочтительнее с личной или социальной точек зрения, чем противоположный или обратный способ поведения, либо конечная цель существования» [цит. по 5, 4]. По мнению Рокича, ценностных характеристик следуют следующими признаками:

- 1) общее число ценностей, являющихся достоянием человека, сравнительно невелико;
- 2) все люди обладают одними и теми же ценностями, хотя и в различной степени;
- 3) ценности организованы в системы;
- 4) истоки ценностей прослеживаются в культуре, обществе и его институтах и личности;
- 5) влияние ценностей прослеживается практически во всех социальных феноменах, заслуживающих изучения.

М. Рокич выделяет два класса ценностей:

- а) терминальные ценности - убеждения в том, что какая-то конечная цель индивидуального существования с личной или общественной точек зрения стоит того, чтобы к ней стремиться;
- б) инструментальные ценности - убеждения в том, что какой-то образ действий является сличной и общественной точек зрения предпочтительным в любых ситуациях.

Терминальные ценности носят более устойчивый характер, чем инструментальные, причем для них характерна меньшая межличностная вариативность [5]. Разведение терминальных и инструментальных ценностей воспроизводит традиционное различие ценностей-целей и ценностей-средств [10].

Для личности важнейшей жизненной ценностью является достижение успеха (социального, профессионального и т.п.). Ориентация личности на достижение успеха считается многими учеными непременным условием развития личности и общества.

Таким образом, ценностные ориентации представляют собой особые психологические образования, всегда составляющие иерархическую систему и существующие в структуре личности только в качестве ее элементов. Невозможно представить себе ориентацию личности на ту или иную ценность как некое изолированное образование, не учитывающее ее приоритетность, субъективную важность относительно других ценностей, то есть не включенное в систему.

Внешним определяющим критерием сформированности психологической компетентности специалиста (на примере менеджеров по продажам) является жизненная успешность. В настоящее время в науке в достаточной мере не разработаны критерии оценки жизненной

успешности специалиста (менеджера по продажам).

На сегодняшний день очень сложно определить как само понятие «успешность», так и выделить те критерии, по которым ее можно отследить. В психологии накоплен достаточно обширный экспериментальный материал относительно факторов достижения успеха в конкретной деятельности (работы К. Левина, Ф. Хоппе, Д. Мак-Клелланда, Е.А. Серебряковой и др.). Успешность — это устойчивое качество личности, это способность генерировать успех снова и снова силой своего выбора, благодаря своим личным качествам. Успешность — категория универсальная и она касается всех главных областей человеческой жизни, например, таких как: карьера, финансы, семья, личные отношения, здоровье, отдых, хобби (увлечения). Действительно успешный человек — успешен во всём, он успеваеет уделить достойное внимание всем важным областям собственной жизни[11].

В данной статье мы рассматриваем жизненную успешность как часть профессиональной успешности. Так как внешним показателем сформированности психологической компетентности будущего специалиста является жизненная успешность. В настоящее время в науке в достаточной мере не разработаны критерии оценки жизненной успешности специалиста.

Ход работы: для нас основными показателями профессиональной успешности сотрудников, являются результаты деятельности. Поэтому в нашем исследовании мы использовали две группы критериев эффективности:

1) метод экспертных оценок (оценка профессиональной успешности сотрудников (менеджеров по продажам)). В качестве экспертов выступили: бизнес – тренер предприятия, руководители – супервайзеры, руководитель по работе с персоналом;

2) внешние критерии, они представляют собой оценку деятельности и выполнения поставленных задач.

Первую группу критериев оценки уровня профессионализма характеризуют следующие показатели: профессионально важные (значимые) качества (свойства), профессиональные знания, умения и навыки; профессиональная мотивация; профессиональная самооценка и уровень притязаний; возможности саморегуляции и стрессоустойчивость; особенности профессионального взаимодействия; общая физическая тренированность. Для этого использовался метод анализа документации. Была использована следующая документация: стандарты работы сотрудников (на примере менеджеров по продажам), должностная инструкция, квалификационная характеристика, документы по аттестации кадров, служебная нагрузка на рабочий день, табель учета рабочего времени. Особое внимание было уделено рейтингу сотрудников.

Вторую группу критериев характеризуют следующие показатели результативности, как количественные, так и качественные: плановые показатели продаж за период; плановые показатели дистрибуции по торговым маркам; плановые показатели по развитию территории, результативность рабочего дня.

Целью нашей работы явилось выявить сущность и содержание особенностей ценностных ориентаций успешных индивидов (на примере менеджеров по продажам). В частности рассмотреть жизненную успешность как часть профессиональной успешности, для этого мы использовали диагностическую методику М. Рокича, изучающую ценностные ориентации. При проведении методики М. Рокича «Ценностные ориентации» интерпретация результатов по Д.А. Леонтьеву[5] позволила учесть традиционное деление ценностей на ценности-цели и ценности-средства с акцентом на достаточно хорошо разграниченные «блоки». Леонтьев Д. А. приводит возможные группировки ценностей, объединенные в блоки по различным основаниям и представляющие собой своего рода полярные ценностные системы[12].

Исследовательскую выборку составили 127 человек в возрасте от 21 до 55 лет, сотрудники харьковского предприятия занимающегося активными продажами продуктов питания на территории Харькова и Харьковской области. По социальному статусу все исследуемые занимают должность менеджеров по продажам, по семейному положению – большая часть состоит в браке, у многих есть дети. На основании вышеописанных критериев эффективности деятельности, все исследуемые были разделены на две группы: успешные и не успешные менеджеры по продажам. Группу успешных менеджеров вошли 47 человек, группу неуспешных менеджеров вошли 80 человек.

Результаты исследования. Первым шагом анализа эмпирических данных стало сравнение двух групп выборок (успешные и не успешные менеджеры по продажам) с целью определения различий в системе иерархии ценностных ориентаций. Для этого мы полученную в результате исследования иерархию ценностей разделили на три группы: предпочитаемые, значимые (ранги с 1 по 6), индифферентные, безразличные (ранги с 7 по 12) и отвергаемые, незначимые (с 13 по 18 ранги иерархии).

В работе так же применялись методы статистической обработки данных (программа Excel, программа Statistica) и качественный анализ полученных результатов.

Таким образом, на основании количественного и качественного анализа в группе «предпочитаемых ценностей» значимыми являются среди терминальных ценностей – активная деятельная жизнь (46,3%) и свобода (28,8%) у неуспешных менеджеров; продуктивная жизнь у 21,3% успешных менеджеров. Инструментальные ценности: воспитанность (61,7%), исполнительность (51,1%), честность (63,8%) и эффективность в делах у 36,2% успешных менеджеров; независимость (50%), самоконтроль (36,6%) и смелость в отстаивании своего мнения у 42,5% неуспешных менеджеров.

В свою очередь для группы «безразличных ценностей» значимыми являются только терминальные

ценности в группе успешных менеджеров – активная жизненная деятельность (51%) и счастье других (19%); в группе неуспешных менеджеров – счастливая семейная жизнь у 25%. В группе «отвергаемые ценности» значимыми являются показатели неуспешных менеджеров среди терминальных ценностей – продуктивная жизнь (35%) и счастье других (90%); а среди инструментальных ценностей – эффективность в делах у 38,8 %.

Таким образом, мы можем говорить о том, что успешный менеджер по продажам выбирает продуктивную жизнь, которая связана с достижением и которую в свою очередь неуспешный индивид в профессиональной деятельности отвергает. Такой же вывод относительно к инструментальной ценности – эффективность в делах. Такие ценности как продуктивная жизнь и эффективность в делах являются критерием успешности менеджера по продажам.

На основе обработанных данных, мы можем говорить о психологическом портрете ценностных ориентаций как успешных, так и неуспешных менеджеров, учитывая значимость полученных единиц (коэффициент Фишера).

Итак, для успешных менеджеров предпочитаемыми терминальными ценностями является продуктивная жизнь ($\varphi=2,19$), а среди целей средств они предпочитают: воспитанность ($\varphi=1,68$), исполнительность ($\varphi=1,91$), честность ($\varphi=2,34$) и эффективность в делах ($\varphi=1,64$). То есть отдают предпочтение таким категориям ценностей (по Леонтьеву Д.А.) как ценности профессиональной самореализации, этические и ценности межличностного общения. Среди «безразличных ценностей» для успешных менеджеров свойственны ценности профессиональной самореализации (активная деятельная жизнь) и межличностных отношений (счастье других). Среди «отвергаемых» значимых ценностей не обнаружено. Таким образом, для успешного менеджера свойственны такие блоки ценностей – профессиональная самореализация, межличностные отношения, этические ценности.

В свою очередь для неуспешных менеджеров среди терминальных «предпочитаемых ценностей» свойственными являются: активная деятельная жизнь ($\varphi=2,65$) и свобода ($\varphi=2,55$). Среди инструментальных ценностей: независимость ($\varphi=2,26$), самоконтроль ($\varphi=1,81$), смелость в отстаивании своего мнения ($\varphi=2,50$). Если говорить о «блоках», то терминальные ценности представлены: профессиональной самореализации и абстрактные; а инструментальные – индивидуалистическими, конформистскими и интеллектуальными ценностями. Категория выборов как средне значимые («безразличные») представлена ценностями межличностных отношений (счастливая семейная жизнь ($\varphi=2,08$)). Неуспешные менеджеры отвергают такие ценности как продуктивную жизнь, счастье других, а также эффективность в делах, что может говорить о выборе эгоистической позиции.

Таким образом, в отличие от успешных менеджеров неуспешные менеджеры отдают предпочтение таким ценностям как абстрактные, индивидуалистические, конформистские, а также интеллектуальным. При этом отвергают те ценности, которые важны для успешных менеджеров: эффективность (цель-средство) и продуктивная жизнь (терминальная), которые относятся к блоку ценностей профессиональной самореализации.

Литература

1. Ананьев Б.Г. Избранные труды: В 2-х т., Т. I. - М., 1980. - 232 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л., 1968. - 338 с.
3. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности. - М., 1986. - 222 с.
4. Крайг Г. Психология развития: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
5. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций. - М., 1992. - 17 с.
6. Ломов Б.Ф. Личность как продукт и субъект общественных отношений // Психология личности в социалистическом обществе: Активность и развитие личности. - М., 1989. - С.6-23.
7. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. - М., 1984. -448 с.
8. Остапенко Р.И. Математические основы психологии. Учебно - методическое пособие. – Воронеж.: ВГПУ, 2010 – 76 с.: ил
9. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. - М., 1976. - 416 с.
10. Серый А. В, Яницкий М.С. Ценностно-смысловая сфера личности / Учебное пособие. - Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999 - 92 с.
11. Якушенко А. Успешность и поражение./ интернет
12. Яницкий М.С., А.В. Серый Основные методологические подходы к изучению ценностно – смысловой сферы личности //Вестник КемГУКИ – 2012.- С. 82-98
13. Яровая Н.А Теоретический анализ психологических особенностей мотивации персонала// Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія Психологія, 2012.- С. 250-253.

УДК 159.923

Психологические особенности уровня субъективного контроля личности с контрзависимыми и созависимыми моделями взаимодействия

Яроцкая А.С.

Статья посвящена проблеме уровня субъективного контроля личности с выраженными созависимыми и контрзависимыми моделями взаимодействия. Дана краткая характеристика созависимости и контрзависимости как базовых моделей взаимодействия, свойств личности, а также аспектов взаимоотношений с окружающими и значимыми близкими. В статье приведен краткий теоретический и практический анализ взаимосвязи созависимых и контрзависимых черт личности и локуса контроля как одного из базовых элементов личностной структуры. Представлен анализ предпочтения интернальной и экстернальной позиций в различных жизненных сферах у личностей с выраженными созависимыми и контрзависимыми моделями взаимодействия.

Ключевые слова: контрзависимые модели взаимодействия, созависимые модели взаимодействия, локус контроля.

Статтю присвячено проблемі рівня суб'єктивного контролю особистості, якій властиві співзалежні та контрзалежні моделі взаємодії. Надана коротка характеристика співзалежності та контрзалежності як базових моделей взаємодії, рис особистості, а також аспектів стосунків з оточуючими і близькими. Наведено короткий теоретичний і практичний аналіз взаємозв'язку співзалежних і контрзалежних рис особистості і локусу контролю як одного з базових елементів структури особистості. Представлено аналіз переваги інтернальної або екстернальної позицій в різних життєвих сферах особистостей, яким властиві співзалежні та контрзалежні моделі взаємодії.

Ключові слова: контрзалежні моделі взаємодії, спів залежні моделі взаємодії, локус контролю.

The article is devoted to the problem of the level of subjective control intrinsic to persons with codependent and contrdependent models of interaction. The brief characteristic of codependency and contrdependency as basic models of interaction, personal's features, and the aspects of relations with closer surrounding, is given. The theoretical and practical analysis of interrelation between codependent and contrdependent features of personality and locus of control, as a basic element of personality structure, is submitted. The analysis of preference of the external or internal position in different lifelong spheres, belonging to persons with codependent and contrdependent models of interaction.

Key words: contrdependent models of interaction, codependent models of interaction, locus of control.

Постановка проблемы

Современные исследования в области семейной психотерапии, аддиктивной психологии, теории развития в настоящее время позволили осветить природу внутриличностных и межличностных конфликтов под иным углом. Причиной развития дисфункциональных отношений в различных сферах активности личности являются контрзависимые и созависимые модели взаимодействия. Одним из базовых критериев понимания созависимых и контрзависимых черт личности является вопрос о степени принятия человеком ответственности за происходящее в его жизни. Потому наиболее актуальным мы считаем исследование проблемы характера локуса контроля у личностей с созависимыми и контрзависимыми моделями взаимодействия.

Объект исследования: психологические особенности личности с контрзависимыми и созависимыми моделями взаимодействия.

Предмет исследования: уровень субъективного контроля личности с контрзависимыми и созависимыми моделями взаимодействия.

Цель исследования состоит в определении уровня субъективного контроля у личностей с созависимыми и контрзависимыми моделями взаимодействия.

Гипотеза исследования. В основу нашего исследования было положено предположение о том, что уровень субъективного контроля личности с созависимыми и контрзависимыми моделями взаимодействия имеет крайние показатели по шкалам интернальности либо экстернальности.

Методы исследования: опросник на выявление созависимых моделей взаимодействия Уайнхольд Б. и Уайнхольд Дж., опросник на выявление контрзависимых моделей взаимодействия Уайнхольд Б. и Уайнхольд Дж., Метод исследования уровня субъективного контроля (УСК) вариант А.

Экспериментальная база исследования включала в себя выборку из 60 человек (30 мужчин, 30 женщин) возрастом от 20 до 35 лет. Исследование проводилось в индивидуальном порядке среди простых граждан. В ходе исследования выборка была разделена на три подгруппы, исходя из степени выраженности созависимых и контрзависимых моделей взаимодействия.

Современные авторы подчеркивают значимость безусловной любви и принятия в воспитании гармоничной личности ребенка, потому именно недостаток подлинной родительской любви, особенно в раннем детстве в период формирования базового доверия, способствует появлению неутолимого эмоционального голода, повзрослев который личность стремится удовлетворить либо в значимых близких отношениях, посягая на автономию другого, либо вставая на путь алкогольной, никотиновой, наркотической и любых других видов зависимостей, которые приносят чувство счастья, но лишь на короткое время. [1]

Созависимость – это нарушение личности, основанное на необходимости контроля ситуации во избежание неблагоприятных последствий; невнимании к своим собственным нуждам; нарушении границ в области интимных и духовных взаимоотношений; слиянии всех

интересов с дисфункциональным лицом. [4] Согласно Емельяновой Е.В. созависимость – это, прежде всего, эмоциональная зависимость одного человека от значимого для него другого. Созависимый человек перестает отличать собственные потребности и цели от целей и потребностей любимого. У него нет собственного развития: его мысли, чувства, поступки, способы взаимодействия и решения двигаются по замкнутому кругу, циклично и неотвратно возвращая человека к повторению одних и тех же ошибок, проблем и неудач. [2] У этих страхов и свойств личности один общий источник – неясное представление о себе, о своей ценности, недостаток любви к себе. [5]

В рассмотрении проблематики созависимости и контрзависимости на современном этапе наиболее преуспели американские психологи Уайнхольд Б. и Уайнхольд Дж. Созависимость определяется как психологическое расстройство, причиной которого является незавершенность стадии установления психологической автономии — одной из наиболее важных стадий развития в раннем детстве. [8] В свою очередь, контрзависимость определяется авторами как психологическое расстройство, в результате которого внешне сильные, самоуверенные, успешные личности глубоко переживают неуверенность в себе, несостоятельность и страх перед созданием близких взаимоотношений. [7] Карен Хорни отмечала, что для типа личности с доминирующим движением «против людей» характерна установка, что жизнь – это борьба всех против всех, где каждый отвечает только за самого себя. Приоритетной ценностью для такого человека является сила, социальный успех, борьба. Такой компонент, как страх, никогда не признается. В нем все нацелено на существование, становление или, по крайней мере, демонстрацию силы. Параллельно этот тип невротика нуждается в признании своего превосходства, в достижении успеха, в престиже, одобрении в любой форме. Усилия в этом направлении частично направлены на достижение власти, поскольку успех и престиж в обществе, основанном на конкуренции, гарантируют ее получение. [9] Другой важной особенностью контрзависимой личности или невротика агрессивного типа является поддержание крайне независимого образа от чего-либо и от кого-либо. Вид независимости, свободы, придает этому образу в глазах других стойкость, бесстрашие, силу, враждебность, служащие в основном невротичку защитой от собственных чувств и необходимости раскрыться перед другим.

Таким образом, основное различие жизненных стратегий личности с контрзависимыми и созависимыми моделями взаимодействия заключается в общей тенденции контроля и возложения ответственности за все значимые происходящие изменения в жизни либо на себя, либо на значимых других. Потому исследование уровня субъективного контроля указывает на важный компонент в понимании картины мира созависимых и контрзависимых личностей.

Понятие уровень субъективного контроля или локус контроля был введен Дж. Роттером. Локус контроля – понятие, характеризующее локализацию причин, исходя из которых человек объясняет свое собственное поведение и наблюдаемое им поведение других людей. Внутренний локус контроля – это поиск причин поведения в самом человеке, а внешний локус контроля – их локализация вне человека, в окружающей его среде. [6] Субъективным контролем называется склонность человека брать на себя и возлагать на других людей ответственность за то, что происходит. В отличие от субъективного может существовать так называемый объективный контроль событий, при котором они происходят по воле обстоятельств, случая, независимо от желания человека [3]. Интерналы склонны быть более независимыми, они более ориентированы на успех, более политически активны, обладают большим ощущением личной силы. Они в большей степени ищут власти, направляют усилия на достижение господства над средой. Экстерналы же значительно более внушаемы, менее успешны, доминантны и терпеливы; в большей степени желают получить помощь от других и более склонны к самоуничижению. [10] В ходе исследования были выявлены следующие результаты. Исходя из степени выраженности контрзависимых и созависимых моделей взаимодействия у испытуемых, условно мы выделили 3 подгруппы из общей выборки. В первой подгруппе испытуемых отмечается средний или высокий уровень контрзависимых моделей (13 испытуемых; 22% выборки); во второй подгруппе испытуемых выявлен средний или высокий уровень контрзависимых и созависимых моделей взаимодействия (30 испытуемых; 50% выборки); в третьей подгруппе испытуемых выявлен средний или высокий уровень созависимых моделей (17 испытуемых; 28% выборки). Данные полученные с помощью методики УСК, характерные для выделенных нами подгрупп, отображены в сводной таблице результатов.

Выраженность уровня субъективного контроля среди трех подгрупп испытуемых

Подгруппы Виды УСК	Шкала общей интерналь- ности (Ио)	Шкала интерналь- ности в области достижений (Ид)	Шкала интерналь- ности в области неудач (Ин)	Шкала интерналь- ности в области сем. отношений (Ис)	Шкала интерналь- ности в области произв. отн. (Ип)	Шкала интерналь- ности в отношении здоровья и болезни (Из)
1. Подгр. 22% (контрзависимость)	8	8	3	4	9	4
2. Подгр. 50% (контрзависимость и созависимость)	6	7	4	8	3	4
3. Подгр. 28% (созависимость)	4	5	3	9	6	5

В таблице приведены средние показатели, полученные с помощью опросника УСК, переведенные в баллы. Итак, в ходе анализа полученных данных в первой подгруппе испытуемых (22%) мы видим, что среднестатистические показатели по Шкале общей интернальности достаточно высоки. Высокий

показатель по этой шкале соответствует высокому уровню субъективного контроля над любыми значимыми ситуациями; высокий уровень субъективного контроля обычно свидетельствует о зрелости личности и принятии ответственности за свою жизнь, однако в сочетании с другими характеристиками может говорить гиперответственности и мнимой грандиозности личности. Среднестатистические показатели по Шкале интернальности в области достижений также достаточно высоки, что говорит о высоком уровне субъективного контроля над эмоционально положительными событиями и ситуациями. Низкие показатели среди испытуемых первой подгруппы по Шкале интернальности в области неудач свидетельствуют о том, что испытуемые склонны приписывать ответственность за подобные события другим людям или считать их результатом невезения. Данные по Шкале интернальности в области семейных взаимоотношений указывают на стремление испытуемых с выраженными контрзависимыми моделями взаимодействия считать партнеров причиной значимых ситуаций, возникающих во взаимоотношениях. Высокие показатели по Шкале интернальности в области производственных отношений могут быть интерпретированы как стремление испытуемых данной подгруппы считать свои действия важным фактором организации собственной производственной деятельности, в складывающихся отношениях в коллективе, в своем продвижении. Низкие данные по Шкале интернальности в отношении здоровья и болезни свидетельствуют, что для испытуемых данной подгруппы свойственно считать болезнь результатом случая и надеяться, что выздоровление придет в результате действий других, прежде всего, врачей.

Во второй подгруппе испытуемых (50%), для которых характерен высокий или средний уровень как созависимых, так и контрзависимых моделей взаимодействия данный по Шкале общей интернальности представлены на среднем уровне. Что говорит о свойственности испытуемым второй подгруппы предпочтению как интернальной, так и экстернальной направленности. Среднестатистические показатели по Шкале интернальности в области достижений представлены на среднем уровне, что говорит о ситуативном приписывании успеха либо внутренним качествам и усилиям, либо везению и помощи других. Низкие показатели среди испытуемых первой подгруппы по Шкале интернальности в области неудач свидетельствуют о том, что испытуемые склонны приписывать ответственность за подобные события другим людям или считать их результатом невезения. Данные по Шкале интернальности в области семейных взаимоотношений указывают на стремление испытуемых с выраженными контрзависимыми и созависимыми моделями взаимодействия считать в первую очередь себя ответственными за значимые события и трудности в семейных взаимоотношениях. Низкие показатели по Шкале интернальности в области производственных отношений могут быть интерпретированы как стремление испытуемых данной подгруппы придавать более важное значение внешним обстоятельствам – руководству, товарищам по работе, везению – невезению. Низкие данные по Шкале интернальности в отношении здоровья и болезни свидетельствуют, что для испытуемых данной подгруппы также свойственно считать болезнь результатом случая и надеяться, что выздоровление придет в результате действий других, прежде всего, врачей.

В третьей подгруппе испытуемых (28%), для которых характерен высокий или средний уровень созависимых моделей выявлены следующие результаты. По Шкале общей интернальности показатели представлены на низком уровне, что соответствует низкому уровню субъективного контроля. Такие испытуемые не видят связи между своими действиями к значимым для них событиям их жизни, не считают себя способными контролировать их развитие и полагают, что большинство их является результатом случая или действий других людей. Среднестатистические показатели по Шкале интернальности в области достижений представлены на среднем уровне, что говорит о ситуативном приписывании успеха либо внутренним качествам и усилиям, либо везению и помощи других. Низкие показатели среди испытуемых первой подгруппы по Шкале интернальности в области неудач свидетельствуют о том, что испытуемые склонны приписывать ответственность за подобные события другим людям или считать их результатом невезения. Данные по Шкале интернальности в области семейных взаимоотношений указывают на стремление испытуемых считать в первую очередь себя ответственными за значимые события и трудности в семейных взаимоотношениях. Средние показатели по Шкале интернальности в области производственных отношений могут быть интерпретированы как адекватное предпочтение испытуемых данной подгруппы оценивать происходящие изменения в трудовом коллективе как с интернальной, так и с экстернальной позиции. Средние данные по Шкале интернальности в отношении здоровья и болезни свидетельствуют, что для испытуемых данной подгруппы свойственно считать болезнь и выздоровление результатом взаимодействия факторов, исходящих из внешней среды и относящихся к внутренней мотивации личности.

Таким образом, в результате проведенного нами эмпирического исследования, можно сделать следующие выводы:

1. У 22% испытуемых из 60 опрошенных были выявлены средние или высокие показатели по уровню контрзависимых моделей взаимодействия. У 28% испытуемых был выявлен высокий или средний уровень созависимых моделей взаимодействия. Средние и высокие показатели как по уровню контрзависимых, так и по уровню созависимых моделей были выявлены у 50% опрошенных.

2. Для первой подгруппы испытуемых (22%) уровень субъективного контроля характеризуется следующими особенностями: общая интернальность достаточно высока, что свидетельствует о принятии ответственности за значимые события в жизни, интернальность в области производственных отношений завышена, однако показатели по шкале интернальности в области неудач зафиксированы на низком уровне. Это позволяет нам интерпретировать полученные данные как стремление испытуемых данной подгруппы к высоким достижениям, контролю над значимыми событиями, однако факт неудачи воспринимается скорее как случайность или обусловленность внешними факторами, что косвенно свидетельствует о завышенных ожиданиях по поводу результатов своей деятельности. Интернальность в области семейных взаимоотношений и отношения к здоровью и болезни выражена у испытуемых данной подгруппы на низком

уровне, что свидетельствует о недостаочной степени ответственности в данных жизненных сферах и об экстернальной позиции испытуемых в этих вопросах.

3. Уровень субъективного контроля во второй подгруппе испытуемых (50%) таков: в сфере общей интернальности испытуемым свойственно предпочтение как интернальной, так и экстернальной направленности. Данные по шкалам интернальности в области достижений и неудач свидетельствуют о ситуативном приписывании успеха либо внутренним качествам и усилиям, либо везению и помощи других, а также склонности приписывать ответственность за неудачи другим людям или считать их результатом невезения. В области производственных отношений испытуемым данной подгруппы свойственна скорее экстернальная позиция, нежели принятие ответственности за происходящее в трудовом процессе на себя. Однако в сфере семейных взаимоотношений личности с выраженными созависимыми и контрзависимыми моделями взаимодействия предпочитают занимать именно интернальную позицию, делегируя большую часть ответственности за происходящие события и разногласия себе. В отношении к болезни и здоровью испытуемые второй подгруппы скорее экстернальны.

4. Для третьей подгруппы испытуемых (28%) уровень субъективного контроля характеризуется следующими особенностями: общая интернальность выражена на низком уровне, что говорит о том, что испытуемые не видят связи между своими действиями к значимым для них событиям их жизни, не считают себя способными контролировать их развитие и полагают, что большинство их является результатом случая или действий других людей. Данные по шкалам интернальности в области достижений и неудач свидетельствуют как и во второй подгруппе испытуемых о ситуативном приписывании успеха либо внутренним качествам и усилиям, либо везению и помощи других, а также склонности приписывать ответственность за неудачи другим людям или считать их результатом невезения. Средние показатели по Шкале интернальности в области производственных отношений могут быть интерпретированы как адекватное предпочтение испытуемых данной подгруппы оценивать происходящие изменения в трудовом коллективе как с интернальной, так и с экстернальной позиции. В области семейных взаимоотношений полученные показатели указывают на стремление испытуемых считать в первую очередь себя ответственными за значимые события и трудности в семейных взаимоотношениях, такой радикал гиперответственности в данной сфере говорит о некоторой депрессивной позиции, свойственной испытуемым с преобладанием созависимых моделей взаимодействия. В отношении здоровья и болезни для испытуемых данной подгруппы свойственно считать болезнь и выздоровление результатом взаимодействия факторов, исходящих из внешней среды и относящихся к внутренней мотивации личности.

Литература

1. Айвазова А.Е., «Психологические аспекты зависимости», — СПб.: Издательство «Речь», 2003. - 120 с.
2. Емельянова Е.В., «Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования». — СПб.: Речь, 2004. — 368 с.
3. Кондаков, И. М. Экспериментальное исследование структуры и личностного контекста локуса контроля / И. М. Кондаков, М. Н. Нилопец // Психологический журнал. – 1995. - № 1. – С. 35-39.
4. Москаленко В.Д. «Зависимость: семейная болезнь». 5-е изд., перераб. И доп. – М.: ПЕР СЭ, 2009. – 352.
5. Москаленко В.Д. «Когда любви слишком много: профилактика любовной зависимости. – 3-е изд. – М.: Психотерапия, 2010. – 224с.»
6. Немов, Р. С. Психология: Учеб. для высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – Кн.1 / Р. С. Немов. – 3-е изд. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 490 с.
7. Уайнхольд Б, Уайнхольд Дж. «Бегство от близости» изд. гр. «Весь», С.-П., 2011.
8. Уайнхольд Б., Уайнхольд Дж. «Освобождение от созависимости» Перевод с английского А.Г. Чеславской — М.: Независимая фирма «Класс», 2002. — 224 с. — (Библиотека психологии и психотерапии, вып. 103).
9. Хорни, К. «Наши внутренние конфликты. Конструктивная теория невроза»; пер. с англ. В. Светлова. — М.: Академический Проект, 2007
10. Ялом И. «Экзистенциальная психотерапия»/Пер. с англ. Т.С. Драбкиной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 576с. – (Библиотека психологии и психотерапии).

Розділ: Психологія пізнавальних процесів

УДК 159.9:316.28

Соціальний інтелект в структурі соціальної компетентності фахівців фармації

Альохіна Н. В.

Статтю присвячено теоретичному аналізу соціального інтелекту як структурного компонента соціальної компетентності фахівця фармації. В роботі аналізуються різні підходи до тлумачення змісту понять «соціальна компетентність» та «соціальний інтелект» та взаємозв'язку між ними. Визначені структура соціальної компетентності, компоненти і функції соціального інтелекту. У статті надано характеристику змісту професійної діяльності провізора та висвітлено особливості професійного спілкування працівників аптечних закладів. Розглядаються показники соціальної компетентності фахівців фармації і компоненти соціального інтелекту, у яких реалізуються зазначені показники.

Ключові слова. Соціальна компетентність, соціальний інтелект, професійна діяльність.

Статья посвящена теоретическому анализу социального интеллекта как структурного компонента социальной компетентности специалиста фармации. В работе анализируются различные подходы к толкованию понятий «социальная компетентность» и «социальный интеллект», взаимосвязь между ними. Определены структура социальной компетентности, компоненты и функции социального интеллекта. Охарактеризованы содержание профессиональной деятельности провизора и особенности профессионального общения. Определены показатели социальной компетентности фармацевтов и компоненты социального интеллекта, в которых реализуются эти показатели.

Ключевые слова. Социальная компетентность, социальный интеллект, профессиональная деятельность.

The article is devoted to the theoretical analysis of social intellect as a structural component of social competence of druggists. The concepts «social competence», «social intellect», components and functions of social intellect have been described. In the article an author described the features of professional activity and professional intercourse of pharmacists. The indexes of social competence of druggists and components of social intellect, realization of these indexes in professional activity of pharmacist have been determined.

Key words. Social competence, social intelligence, professional activity, pharmacist.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку і функціонування суспільства зростає значущість соціальної та комунікативної компетентностей як важливого фактора професійної підготовки фахівців будь-яких галузей і особливо представників професій типу «людина-людина», які здійснюють роботу з людьми з урахуванням знань про особистість і поведінку. Ефективність професійної діяльності фахівця зумовлена не лише професійними знаннями, вміннями та навичками, але і його мобільністю, здатністю адекватно реагувати на нові соціальні очікування, прагненням до професійного самовдосконалення.

Сучасному провізору все частіше доводиться виступати не в ролі аптечного технолога, а в якості консультанта з вибору лікарських засобів, часу і режиму їх застосування з метою ефективної та безпечної фармакотерапії для хворих, лікарів. Вирішити проблему забезпечення професійної діяльності фахівця фармації без аналізу психологічних факторів, що впливають на успішність цієї діяльності, майже неможливо. Соціальний інтелект виступає провідним компонентом соціальної компетентності й забезпечує ефективність та успіх виконання професійної діяльності. Рівень розвитку соціального інтелекту в багатьох аспектах зумовлює особливості взаємодії людини з іншими людьми і з колективом в цілому. Це актуалізує потребу в більш детальному науковому аналізі соціального інтелекту як фактора успішності професійної діяльності фармацевта та провізора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці дослідженням соціального інтелекту займалися зарубіжні і вітчизняні вчені. Так, визначенню змісту і функцій соціального інтелекту присвячені роботи зарубіжних і вітчизняних вчених Е. Торндайка, Г. Олпорта, Дж. Гілфорда, Н. Амінова, В. Куніциної, А. Южанінової та ін. Реалізація соціального інтелекту у професійній діяльності досліджувалася І. Башировим, Є. Михайловою, М. Молокановим та іншими вченими. Але слід зазначити, що вітчизняні дослідження з цієї проблеми не є численними і обмежуються переважно дослідженнями соціального інтелекту майбутніх психологів та педагогів.

Соціальна компетентність у західній науці досліджується вже декілька десятиріч, але єдиного погляду на тлумачення цього поняття не існує. В Росії проблеми соціальної компетентності досліджує наукова школа під керівництвом В. Масленнікової. Коло вітчизняних досліджень, в котрих розкривається вивчення структури та змісту соціальної компетентності фахівців, є досить обмеженим [2]. Більшість українських дослідників займалися аналізом професійної та комунікативної компетентностей; професійна та комунікативна компетентності фахівців фармації розглянуті у роботах Л. Кайдалової [3], Л. Пляки, Л. Галій, а соціальна компетентність фармацевтів ученими майже не розглядалася [3, с. 304]. Тому, проблема змісту та структури соціальної компетентності, її ролі у професійній діяльності фахівця фармації потребує подальшого вивчення.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз реалізації соціального інтелекту як компоненту соціальної компетентності в професійній діяльності фахівців фармації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернемося до особливостей професійної діяльності сучасного провізора аптечного закладу.

Сьогодні професійна діяльність провізора містить близько тридцяти різноманітних елементів

роботи. В його професійні обов'язки входять: забезпечення рецептурними лікарськими засобами населення та лікувально-профілактичних закладів; здійснення фармацевтичної опіки та забезпечення безрецептурними лікарськими засобами при проведенні пацієнтами самолікування; проведення моніторингу призначень лікарських засобів, відстеження результатів лікування та виникнення побічних дій. Також професійна діяльність провізора передбачає надання консультацій пацієнтам за загальними питаннями збереження здоров'я як безпосередньо в аптечному закладі, так і по телефону, надання першої долікарської допомоги.

Зауважимо, що професійну діяльність фахівця фармації не можна розглядати відокремлено від професійного спілкування. Професійне спілкування провізора з пацієнтом включає отримання інформації, роз'яснення, навчання, переконання, емоційну підтримку та відбувається у такі етапи: 1) встановлення контакту з відвідувачем аптеки; 2) консультування і надання пропозицій щодо лікарського препарату; 3) у разі незадоволення потреб пацієнта – додаткова співбесіда; 4) завершення діалогу. Ефективність професійного спілкування залежить від розвитку певних компетентностей фахівця, а саме комунікативної, психологічної, соціальної [3].

Для позначення здатності людини ефективно взаємодіяти із оточуючими у психологічній науці використовують термін «соціальна компетентність». В окремих літературних джерелах [4] автори наголошують, що однією з найважливіших складових соціальної компетентності є комунікативна компетентність, до якої відноситься володіння комунікативними вміннями й навичками та знання культурних норм, правил та обмежень у спілкуванні. Суттю соціальної компетентності є якість поведінки. На думку С. В. Нікітіної, інструментарій компетентної поведінки дозволяє людині правильно розуміти бажання, очікування та вимоги інших, враховувати їх права та уявляти, як із урахуванням певних обставин та часу поводити себе, беручи до уваги інших людей, обмеження соціальних структур та соціальні вимоги [8, с.77].

Як ми вже відзначали, проблемі соціальної компетентності більше уваги приділяється у зарубіжних дослідженнях, ніж у вітчизняних, але загальноприйнятого визначення цього терміну немає. Найчастіше вчені вказують окремі завдання, які вирішуюються за допомогою зазначеного конструкта:

- здатність індивіда ефективно і адекватно вирішувати різні проблемні ситуації;
- ефективність індивіда у повсякденній взаємодії із власним оточенням;
- вміння досягати поставлених соціальних цілей у специфічних умовах із використанням відповідних засобів;
- здатність користуватися ресурсами соціального оточення й особистісними ресурсами з метою досягнення позитивних результатів;
- здатність ефективно брати участь у складних міжособистісних взаємодіях, розуміючи та використовуючи інших людей і т. ін. [5].

У роботі М. Гончарової-Горянської, присвяченій аналізу праць зарубіжних авторів, виокремлено три підходи щодо визначення змісту соціальної компетентності:

- 1) на основі конкретних соціальних навичок (певні стратегії, що використовує особистість для ефективної взаємодії з соціумом);
- 2) на основі параметрів виміру соціальної компетентності (ситуативні прояви рівня соціальної компетентності);
- 3) на основі якості поведінки соціально компетентної особистості (сукупність певних якостей особистості, особливості її характеру та поведінки [2, с.72].

Щодо вітчизняних досліджень, на наш погляд, найбільш повне визначення соціальної компетентності зробила В. Куніцина, розуміючи під цим терміном систему знань про соціальну діяльність і про себе, систему складних соціальних умінь і навичок взаємодії, сценаріїв поведінки в типових соціальних ситуаціях, що дозволяють швидко й адекватно адаптуватися, приймати рішення, діяти за принципом «тут, зараз і найкращим способом» [4, с. 480]. Автор вважає соціальну компетентність оперативним поняттям, котре має часові й історичні межі, а основними функціями соціальну орієнтацію, адаптацію, інтеграцію загально-соціального й особистого досвіду. До структури соціальної компетентності, на думку В. Куніциної, входять оперативна соціальна, вербальна, комунікативна, соціально-психологічна компетентності та его-компетентність [4, с. 481].

На думку О. Бодальова, соціальна компетентність мало залежить від природньо-фізіологічних якостей, вона формується під впливом зовнішніх факторів. Складовими соціальної компетентності є соціальний інтелект та психологічна гнучкість [6].

Із поняттям соціальної компетентності тісно пов'язане поняття соціального інтелекту, і деякі науковці використовують ці поняття як синоніми [5]. Однозначного визначення такого складного явища як соціальний інтелект сьогодні у психологічній науці не існує, але умовно можна виділити основні підходи до розуміння змісту соціального інтелекту.

Автори першого підходу (Г. Айзенк, Дж. Гілфорд та ін.) вважають, що соціальний інтелект є різновидом загального інтелекту і виконує мисленнєві операції з соціальними об'єктами. Представники другого підходу (Д. Векслер, Е. Торндайк та ін.) визначають соціальний інтелект як самостійний вид інтелекту, який забезпечує адаптацію людини у соціумі і спрямований на вирішення життєвих задач. Третій підхід поєднує вчених, які у соціальному інтелекті вбачають інтегральну здатність людини спілкуватися з іншими. Ця здатність залежить від особистісних характеристик та рівня розвитку самосвідомості [7, с. 20-21].

Уперше термін «соціальний інтелект» було введено Е. Торндайком в 1920 році для позначення «далекоглядності у міжособистісних відносинах». На думку Е. Торндайка, існує три види інтелекту:

абстрактний (здатність розуміти та оперувати ідеями), механічний (здатність розуміти та оперувати конкретними предметами) і соціальний (здатність розуміти людей і взаємодіяти з ними). Провідна функція соціального інтелекту – прогнозування поведінки [5].

Згідно з Г. Олпортом, соціальний інтелект – це особливий «соціальний дар», що забезпечує рівновагу поведінки і стабільні відносини з оточуючими, результатом якого є соціальне пристосування [4]. Г. Айзенк розглядав соціальний інтелект як результат розвитку загального інтелекту під впливом соціокультурних умов [5].

У концепції Дж. Гілфорда соціальний інтелект представлено як систему інтелектуальних здібностей, незалежну від факторів загального інтелекту і пов'язану насамперед із сприйняттям та переробкою інформації про поведінку [7].

У працях вітчизняних психологів соціальний інтелект найчастіше розглядається в аспекті комунікативної компетентності. Так, Ю. Ємельянов визначив його як «стійку, засновану на специфіці мисленневих процесів, афективного реагування і соціального досвіду здатність розуміти себе, а також інших людей, їх взаємовідносини і прогнозувати міжособистісні події» [5]. Формуванню соціального інтелекту сприяє наявність сензитивності, а онтогенетичною його основою є емпатія. Основними функціями соціального інтелекту є адаптивна, пізнавальна, прогностична, регулятивна, комунікативна. Автор пропонує термін «комунікативна компетенція», схожий із поняттям «соціальний інтелект», і доповнює його елементами, що відносяться до усвідомлення діяльнісного середовища, яке оточує людину.

М. Бобнева [5] розглядала соціальний інтелект у системі соціального розвитку особистості і визначала його як особливу здібність людини, що формується у процесі її діяльності в соціальній сфері, в сфері спілкування і соціальних взаємодій. За принципіальною думкою авторки, між рівнем загального інтелектуального розвитку і рівнем соціального інтелекту немає однозначного зв'язку. Високий інтелектуальний рівень є необхідною, але недостатньою умовою соціального розвитку особистості: людина з високим рівнем загального інтелекту може характеризуватися соціальною неадекватністю і соціальною сліпотою.

Аналогічної думки щодо зв'язків між соціальним та загальним інтелектуальним розвитком дотримується й А. Южанінова [8]. Соціальний інтелект вона розглядає як особливу соціальну здібність у трьох вимірах – соціально-перцептивних здібностей, соціальної уяви і соціальної техніки спілкування. Під соціально-перцептивними здібностями А. Южанінова розуміє певне особистісне утворення, що забезпечує можливість адекватного відображення індивідуальних властивостей реципієнта, особливостей протікання його психічних процесів та проявів емоційної сфери. Соціальна уява визначається як здатність адекватного моделювання індивідуальних і особистісних особливостей людей на основі зовнішніх ознак, а також як здатність прогнозування характеру поведінки реципієнта в конкретних умовах. Соціальна техніка спілкування, на думку авторки, проявляється в здатності прийняти роль іншого, володіти ситуацією і спрямовувати взаємодію у потрібному русі, у багатстві техніки і засобів спілкування.

Змістовне визначення соціальному інтелекту дала В. Куніцина, розуміючи під соціальним інтелектом глобальну здатність, що виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних та поведінкових рис, включаючи рівень енергетичної забезпеченості процесів саморегуляції [4, с. 470]. Саме ці риси виступають основою для прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретації інформації і поведінки, готовності до соціальної взаємодії та прийняття рішень. На її думку, соціальний інтелект зумовлює рівень адекватності й успішності соціальної взаємодії та дозволяє його зберегти під час емоційної напруги чи психологічного дискомфорту, у надзвичайних ситуаціях, стресі та при кризах особистості.

Структурні елементи соціального інтелекту, на наш погляд, ґрунтовно розкрито у роботі І. Ф. Баширова [1]. У соціальному інтелекті вчений виділяє когнітивний (соціальні знання, соціальна пам'ять, соціальне мислення, соціальне прогнозування, соціальна перцепція), емоційний (соціальна чуттєвість і здатність до саморегуляції) та комунікативно-організаційний (соціальна адаптивність та соціальна взаємодія) компоненти [1, с. 11].

Узагальнюючи результати аналізу психолого-педагогічної літератури [4, 7], можна зазначити, що соціальний інтелект виконує пізнавально-оцінну, комунікативно-ціннісну та рефлексивно-корекційну функції. Пізнавально-оцінна функція реалізується у визначенні індивідуальних можливостей задля досягнення результатів діяльності, реальної допомоги оточуючим, у визначенні змісту міжособистісних взаємодій. Завдяки цій функції забезпечується переробка інформації, яка необхідна для прогнозування результатів діяльності. З пізнавально-оцінною функцією соціального інтелекту у тісному взаємозв'язку знаходиться комунікативно-ціннісна функція. Через комунікацію людина отримує достовірну інформацію про соціальне середовище і здійснює зворотній зв'язок у вигляді ціннісних уявлень про нього. За рахунок ціннісного компоненту зазначеної функції формується ставлення до оточуючої дійсності та до того, що в ній відбувається. Рефлексивно-корекційна функція соціального інтелекту проявляється в усвідомленні людиною того, як вона сприймається іншими. Ця функція надає можливість корегувати взаємодію з соціальним середовищем і сприяє встановленню рівноваги між інтелектуальною та емоційною сферами особистості. У здійсненні професійної діяльності рефлексивно-корекційна функція соціального інтелекту забезпечить стримання негативних емоцій, допоможе вийти зі стресу і обрати механізм психологічного самозахисту.

Зазначені функції соціального інтелекту є взаємообумовленими і співвідпорядкованими. Домінування певної функції залежить від змісту діяльності. Спостереження за роботою провізорів, їх опитування дозволило нам зробити певні висновки щодо реалізації функцій соціального інтелекту у

професійній діяльності провізора-фармацевта. Отримані результати наведено у табл. 1.

Таблиця 1.

Реалізація функцій соціального інтелекту у професійній діяльності провізора

Функції соціального інтелекту	Компоненти соціального інтелекту	Показники соціальної компетентності у професійній діяльності провізора
Пізнавально-оцінна	Соціальні знання	Знання правил й етики професійної поведінки
	Соціальне мислення	Визначення почуттів, настрою
		Рефлексія вчинків інших людей
	Соціальне прогнозування	Складання плану власних дій
Соціальна перцепція		Вміння слухати і розуміти пацієнта
		Вміння розуміти невербальну інформацію
Комунікативно-ціннісна	Соціальна адаптивність	Вміння пояснювати, переконувати, впливати на пацієнта
		Відкритість у стосунках з іншими
	Соціальна взаємодія	Здатність і готовність працювати сумісно (з пацієнтами, колегами, лікарями, медичними працівниками тощо)
		Здатність до колективної взаємодії
	Ціннісні орієнтації	Бажання задовольнити потреби пацієнта та надати йому належне фармацевтичне забезпечення
		Відповідальність за власні рішення, що приймаються
Рефлексивно-корекційна	Соціальне мислення	Рефлексія власного розвитку
	Соціальна чутливість	Емпатія
		Емоційна виразність
	Здатність до саморегуляції	Самоконтроль
Емоційна стійкість		

Висновки та перспективи. Таким чином, соціальний інтелект є однією з найголовніших складових соціальної компетентності особистості. Рівень соціального інтелекту фахівця фармації виступає важливим психологічним фактором успішності професійного спілкування і взаємодії з відвідувачами аптек і пацієнтами, тому, на нашу думку, доцільним буде проведення емпіричного дослідження соціального інтелекту працівників аптек і фармацевтичної галузі.

Література

1. Баширов И. Ф. Социальный интеллект как фактор успешности профессиональной деятельности военного психолога : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / И. Ф. Баширов. – М., 2006. – 22 с.
2. Гончарова-Горяньська М. Соціальна компетентність: поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів / М. Гончарова-Горяньська // Рідна школа. – 2004. – № 7 – 8. – С. 71 – 74.
3. Кайдалова Л. Г. Професійна підготовка майбутніх фахівців фармацевтичного профілю у вищих навчальних закладах : монографія / Л. Г. Кайдалова. – Х. : НФаУ, 2010. – 364 с.
4. Куницына В. Н. Межличностное общение : Учебник для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб. : Питер, 2003. – 544 с.
5. Левикова Е. В. Социальная компетентность больных шизофренией подростков. Часть 1 [Электронный ресурс] / Е. В. Левикова. // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. N 2(10). URL: <http://psystudy.ru>
6. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты) / Под ред. А. А. Бодалева, Н. В. Васиной. – СПб. : Речь, 2005. – 324 с.
7. Социальный интеллект : теория, измерение, исследования / Под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М. : Изд-во «Институт психологи РАН», 2004. – 176 с.
8. Южанинова А. Л. К проблеме диагностики социального интеллекта Текст. / А. Л. Южанинова // Проблема оценивания в психологии. – Саратов, 1984. – С. 63 – 67.

УДК 159.955.4

Рефлексивність як компонент метапізнання особистості

Доцевич Т.І.

У статті представлені теоретичні підходи до визначення метапізнання як психологічного феномену. Дослідження присвячено визначенню місця рефлексивності у метапізнанні особистості, а також психологічних особливостей метапізнання як рефлексивного процесу пізнавальної діяльності суб'єкта. Аналізується зміст понять: метапізнання, метакогнітивний досвід, рефлексія. Представлено теоретичні напрямки до визначення структури і змісту метапізнання. Звертається увага на рефлексивний характер метапізнання особистості.

Ключові слова: метапізнання, метакогнітивний досвід, рефлексія.

В статье представлены теоретические подходы к определению метапознания как психологического феномена. Исследование посвящено определению места рефлексивности в метапознании личности, а также психологических особенностей метапознания как рефлексивного процесса познавательной деятельности субъекта. Анализируется содержание понятий: метапознание, метакогнитивный опыт, рефлексия. Представлены теоретические направления в определении структуры и содержания метапознания. Обращается внимание на рефлексивный характер метапознания личности.

Ключевые слова: метапознание, метакогнитивный опыт, рефлексия.

Abstract. In the article the approaches to determination of metacognition are set. The investigation is devoted to define the place of reflexivity in metacognition of a person and psychological features of of metacognition as reflexive process in cognitive activity of a subject. The analysis of such terms, as metacognition, metacognitive experience, reflexion is shown. Theoretical directions of the structure and content of metacognition are shown. Attention to the reflexive character of metacognition is paid.

Keywords: metacognition, metacognitive experience, reflexion.

Актуальність роботи обумовлена необхідністю теоретичного аналізу та узагальнення підходів до визначення зв'язку та співвіднесення категорій метапізнання та рефлексії у сучасній психологічній науці. Тому провідним питанням метакогнітивних досліджень має бути визначення ролі рефлексії у становленні метапізнання особистості. Недостатня концептуалізація понять метапізнання і рефлексії обумовили вибір дослідження.

Враховуючи актуальність та недостатню розробленість зазначеної проблеми, метою роботи є визначення та узагальнення теоретичних підходів до метапізнання як рефлексивного процесу.

Щодо міри наукової розробки проблеми слід зазначити, що дослідження у даному напрямку можна розділити на роботи, присвячені проблематиці метапізнання та рефлексії в цілому.

М.М. Кашапов розглядає метапізнання як знання про власні мисленнєві процеси та стратегії, здатність до свідомої рефлексії, зміни та реалізації дій, які ґрунтуються на цьому знанні. У своєму дослідженні автор підкреслює, що метапізнання сприяє виникненню проблемності та визначенню можливих рішень, забезпечує організацію функціонування пізнавальних психічних процесів та ресурси для такого функціонування, а також відстежує та управляє процесом рішення педагогічної проблемної ситуації [10].

Основним у розумінні метапізнання J.H. Flavell є поняття «мислення відносно власного мислення» [21]. Автором підкреслюється, що мислення може здійснюватись стосовно того, що особистість знає (метакогнітивне знання), про те, що людина робить на даний час (метакогнітивна навичка), який на даний час емоційний стан (метакогнітивне почуття).

J.H. Flavell розуміє під метапізнанням здатність аналізувати власні мисленнєві стратегії та управляти власною пізнавальною діяльністю. Відповідно до J.H. Flavell, метапізнання складається із метазнань та метакогнітивного досвіду або регуляції. Метазнання є набутими знаннями про когнітивні процеси і використовуються для їх регуляції. До метакогнітивних знань автором були віднесені особистісні характеристики, які визначають соціальний аспект метапізнання, а саме: розуміння суб'єктом власних інтересів, установок, здібностей, цінностей тощо [21].

У дослідженнях R.J. Sternberg [32], Д. Шарт'є, Е. Лоарера [13], Ю.К. Корнілова [5] метапізнання розглядається через провідну функцію регуляції протікання власне когнітивних процесів. У теорії інтелекту R.J. Sternberg інтелектуальна діяльність розглядається у межах інформаційного підходу, за яким до системи переробки інформації відносяться когнітивні процеси (компоненти виконання, перетворення інформації, засвоєння та використання знань) та метакогнітивні компоненти (компоненти регуляції інтелектуальної діяльності: планування, простежування ходу рішення, вибір форми презентації задачі, свідомий розподіл уваги, організація зворотнього зв'язку тощо) [32]. На думку Д.Шарт'є та Е. Лоарер, метакогнітивні процеси є прикладними до когнітивних. На думку Ю.К. Корнілова, метапізнання спрямоване на когнітивні процеси: «будь-яка когніція має механізми їх застосування, включення до відповідної діяльності» [5, 196].

A.L. Brown розглядає метапізнання як навмисний свідомий контроль власної когнітивної активності [17]. B.Y. White, J.R. Frederiksen метапізнання визначають як розуміння власного мислення та продуктів власних зусиль [32]. X. Lin, J.D. Lehman метапізнання визначають як об'єднання розуміння процесу, природи завдання та емоційного стану [24]. A. Koriat, R. Shitzer-Reichert вважають, що метапізнання представлено когнітивними процесами, об'єктом розгляду яких є власні когнітивні процеси [23].

На думку G. Shraw, загальне когнітивне усвідомлення включає кількісну оцінку адекватності знання, релевантного завданню, відбір адекватних ситуації стратегій та розподіл когнітивних ресурсів

в залежності від рівня висунутих завданням вимог [30].

Згідно з Н.Ф.О'Neil метапізнання може розглядатись як психічна властивість (риса) та як психічний стан, який є ситуативним, супроводжує інтелектуальну діяльність та може бути різним за інтенсивністю. Психічна властивість метапізнання визначається автором як відносно стійкий, індивідуальний спосіб інтелектуальної відповіді на проблемну ситуацію [27].

На думку S. Paris, P. Winograd, метапізнання включає два компоненти: самооцінку пізнання та самоуправління пізнанням. Автори у своєму дослідженні описують два основні аспекти метапізнання – метакогнітивне знання та метакогнітивний контроль [28].

Метазнання представлені знаннями про когнітивні та особистісні детермінанти пізнання та знаннями про особливості пізнавальної діяльності. R.J. Marzano було визначено наступні типи ключових метакогнітивних знань: декларативне знання (фактична інформація), процедурне знання (знання про випадки, у яких слід застосовувати когнітивні стратегії) та знання умов [25].

Метаконтроль у метапізнанні здійснюється через контроль над пізнавальними процесами та над особистісними детермінантами. Основними детермінантами успішного процесу пізнання є когнітивний компонент самооцінки, саморегуляція, мотивація, установки та особливості уваги. Метакогнітивний контроль включає планування (цілеспрямований вибір когнітивних стратегій), оцінку (дослідження власних знань, цілей та завдань, ресурсів) та регуляцію (моніторинг поточної діяльності, її зіставлення з кінцевою метою) пізнавальної діяльності.

J.H. Flavell [21] було визначено наступні функції метапізнання:

- 1) постановка проблеми та визначення можливих рішень;
- 2) знання про те, який когнітивний процес є необхідним для вирішення завдання;
- 3) активізація правил та способів пізнання;
- 4) гнучкість в пошуку рішення;
- 5) забезпечення фіксації уваги на задачі;
- 6) контроль процесу рішення задачі;
- 7) віра у можливість мислення;
- 8) прагнення до витонченості рішення.

Ю.В. Скворцова показала, що метапізнання відноситься до мислення вищого порядку, яке забезпечує активний контроль над пізнавальними процесами, які включені у процес вирішення проблеми [9]. J. Borowski, M. Carr, M. Pressley, R.J. Sternberg пов'язують метапізнання з інтелектом. У межах відношень між інтелектом та внутрішнім світом індивіда [16; 29].

R.J. Sternberg визначає метакомпоненти, виконавчі компоненти та компоненти отримання знань. Під метакомпонентами автор розуміє процеси управління вищого порядку, які використовуються для планування діяльності, відстеження процесу рішення та результатів. Метакомпоненти містять: 1) визнання існування проблеми; 2) прийняття рішення відносно сутності проблеми; 3) вибір процесів нижчого рівня для її вирішення; 4) вибір стратегії; 5) відбір ментальної репрезентації, ґрунтуючись на якій компоненти та стратегії можуть діяти; 6) розподіл власних розумових ресурсів; 7) контроль за ходом рішення проблеми; 8) оцінку ефективності рішення проблеми по завершенні діяльності [31].

Виконавчі компоненти - це специфічні процеси нижчого порядку, які виконують вказівки метакомпонентів. До них автором були віднесені кодування, визначення відношень, зведення до відповідності, використання, порівняння, обґрунтування та відповідь.

Компоненти отримання знань забезпечують засвоєння двох попередніх груп компонентів і представлені селективним кодуванням (відокремлення релевантної для мети суб'єкта інформації від іррелевантної), селективним комбінуванням (поєднання селективно закодованої інформації у непротиворіччєві цілі) та селективним порівнянням.

А.В. Карпов, розглядаючи онтологію категорії метапізнання, підкреслює його зв'язок із процесом рефлексії. Метакогнітивні процеси були віднесені автором до групи рефлексивних, спрямованих на розуміння власних психічних станів особистістю [4].

Автор наголошує, що метакогнітивні процеси контролюють декілька рівнів регуляції діяльності, зокрема регуляцію виконавчої діяльності, стратегій її здійснення та власних психічних станів. У феноменологічному плані автор розглядає метапізнання як стан суб'єкта в цілому та як регулятивні актуальні стани суб'єкта діяльності. Метапізнання як рефлексія виступає особливим станом, який використовується для корекції власних вчинків та намірів.

Дж. Брунер, підкреслюючи роль рефлексивних процесів у пізнавальній діяльності, були визначені стратегії (фокусування, послідовне сканування, одночасне сканування), які забезпечують організацію та підпорядкування процесу рішення задачі, а також визначають добір когнітивних засобів (засобів логічного мислення) [2].

Представники суб'єктивного біхевіоризму Д. Міллер, Ю. Галантер, К. Панібрам реалізують рефлексивний підхід до пізнання через визначення поняття «план», який розуміють як процес, що спрямований на контроль порядку, за яким має здійснюватись послідовність мисленневих операцій. Авторами було визначено два види планів: 1) систематичний план, який передбачає розгорнутий пошук з опробуванням усіх об'єктів, що вивчаються; 2) евристичний план, який передбачає скорочений пошук, за яким опробується лише частина об'єктів та їх ознак [6].

У вітчизняній психології рефлексія, як особлива діяльність мислення особистості, спрямована на осмислення знання, методів пізнання та самопізнання була визначена О.К. Тихомировим та В.Д. Шадріковим [7]. А.З. Зак розглядає рефлексію як діяльність, особливу пізнавальну дію, сенс якої вбачається в уточненні людиною своїх знань, визначенні основ дій, встановленні того, яким чином формувались ті чи інші знання та уявлення [3].

А.В. Карпов підкреслює, що у сучасній метакогнітивній психології рефлексивність виступає як базовий регулятивний компонент метапізнання [4]. J. Вгег визначає рефлексивність як поняття мислення про мислення, здатність до моніторингу та контролю розумових дій [18]. Автор наводить перелік рефлексивних навичок у метапізнанні: передбачення варіантів виходу з проблемної ситуації, перевірка ходу рішення задачі, генералізація отриманих рішень на більш широкий спектр проблемних ситуацій.

В. К. Нофег визначає метапізнання як рефлексивні твердження, судження [22].

Аналізуючи специфіку організації рефлексивних процесів у структурі психіки, М. Феррарі [4] визначає наступну ієрархію психічних процесів:

1) аналітичний рівень первинних пізнавальних процесів, частково свідомо контролюваний;

2) рефлексивний рівень, який складають процеси свідомого контролю когніцій;

3) рівень метасвідомості, який відповідає за свідому побудову життєвого шляху індивіду.

В.Я. Буторін [4], досліджуючи рівні організації процесів переробки інформації, визначає рівні та функції рефлексії. На першому предметному рівні рефлексії відбувається засвоєння інформації про предмети та явища природного та соціального середовища, включення їх у систему знань. На другому рефлексивному рівні здійснюється процес усвідомлення факта впливу соціальної інформації, її ролі та місця у життєдіяльності людини та трансформацію за допомогою рефлексії у власне знання.

В.Н. Азаров, розглядаючи рефлексивність як певний когнітивний стиль, доповнює її зміст групою наступних особистісних (безтурботність, сила супер-его, вольовий самоконтроль) та когнітивних (аналітичність сприйняття, перевага символічного операційного мислення, незалежність від перцептивного матеріалу у створенні стратегій рішення перцептивних та когнітивних задач, структурованість у переживанні зовнішнього світу) якостей [1].

А. Б. Холмогорова, визначаючи рефлексію як особистісну форму регуляції мислення, надає класифікацію видів рефлексії за функціями, які вони реалізують у діяльності, а саме: контрольну, конструктивну, мобілізуючу та захисну рефлексію [11].

Рефлексія у дослідженнях М.А. Холодної набуває особливого статусу форми організації ментального досвіду, що представлений у ментальних структурах, ментальному просторі та ментальній репрезентації. Ментальні структури виступають як система психічних утворень, які в умовах пізнавальної діяльності забезпечують можливість отримання інформації та її перетворення, а також управління процесами переробки інформації та вибірковості інтелектуального відображення. Ментальний простір являє собою особливу динамічну форму стану ментального досвіду, яка оперативно актуалізується в умовах здійснення суб'єктом інтелектуальних актів. Ментальні репрезентації виступають актуалізованим розумовим образом тієї чи іншої події [12].

Рівень ментальних структур за М.А. Холодною включає наступні субрівні досвіду, кожний з яких виконує певні функції:

1) когнітивного досвіду (оперативна переробка поточної інформації про актуальні впливи на різних рівнях пізнавального відображення);

2) метакогнітивного досвіду (мимовільна регуляція процесів переробки інформації та довільна свідомо організована інтелектуальна активність);

3) інтенціонального досвіду (визначення суб'єктивних критеріїв вибору предметної області, напряму пошуку рішення, джерел інформації, суб'єктивних засобів її представлення).

Метакогнітивний досвід виступає як послідовні процеси, які використовуються для контролю когнітивної активності та для впевненості, що когнітивну мету досягнуто. Метакогнітивний досвід за Дж. Флейвеллом виступає «потокм свідомості», що актуалізує інформацію, спогади, минулий досвід як ресурси у процесі здійснення певної діяльності. Такий потік має включати афективний компонент, який забарвлює метапізнання. Отже, за J.H. Flavell, метакогнітивний досвід – складний афективно-когнітивний комплекс, що забезпечує включеність індивіда у різні види діяльності, який забезпечує метакогнітивну оцінку реалізованих дій: міру розуміння інформації, складності актуалізації матеріалу, успішності досягнення мети [21]. На думку A.L. Brown, метакогнітивний досвід виконує такі функції, як контроль, планування, регуляція та узгодження метапізнання. S. Paris, P. Winograd розкривають сутність метакогнітивного досвіду через такі його структурні компоненти, як пізнавальні якості та здібності [28].

М.А. Холодна [12] розглядає поняття метакогнітивного досвіду як довільну та мимовільну регуляцію інтелектуальної діяльності ментальними структурами. Автор визначає наступні форми саморегуляції інтелектуальної активності: мимовільний інтелектуальний контроль, довільний інтелектуальний контроль, метакогнітивну обізнаність та відкриту пізнавальну позицію.

В основі мимовільного інтелектуального контролю знаходяться метакогнітивні структури досвіду, показниками сформованості яких виступають особливості когнітивних стилів «вузькість - широта сканування», «імпульсивність-рефлексивність», «полезалежність - полenezалежність», категоріальний контроль оцінок та суджень, особливості орієнтації протягом суб'єктивного часу, ефекти хаотичної орієнтації у часі.

До показників сформованості метакогнітивних структур досвіду, що лежать в основі довільного інтелектуального контролю автором віднесено: здатність до планування, антиципації, оцінки, здатність припиняти інтелектуальну діяльність, а також обирати стратегію власного навчання та модифікувати її під впливом нових вимог та з урахуванням власних інтелектуальних можливостей.

Метакогнітивна обізнаність являє собою особливу форму ментального досвіду, що характеризує рівень та тип інтроспективних уявлень людини про свої індивідуальні інтелектуальні ресурси. До

метакогнітивної обізнаності автором включено знання власних індивідуальних інтелектуальних якостей (особливості власної пам'яті, мислення, способів вирішення проблем), знання особливостей інтелектуальної діяльності (уявлення про закономірності запам'ятовування, правила ефективного мислення тощо), уміня оцінювати власні інтелектуальні якості та готовність використовувати прийоми стимулювання та налаштування роботи інтелекту. Є.Ю. Савін [8] підкреслює визначну роль метакогнітивного компоненту ментального досвіду у формуванні інтелектуальної компетентності, під якою розуміє певну метаздібність, сукупність знань, умінь, когнітивних схем, які дозволяють вирішувати задачі, які відносяться до конкретної предметної галузі.

Відкрита пізнавальна позиція передбачає особливий тип ставлення до світу, за яким суб'єктивні способи мислення відрізняються особливою варіативністю. Показниками сформованості відкритої пізнавальної позиції є специфічні стани індивідуального розуму: усвідомлення можливості декількох різних мисленневих варіантів, аналіз певного явища, готовність використовувати різні способи опису та аналізу явищ, довільний перехід від одного способу до іншого, усвідомлення необхідності урахування точки зору іншої людини, здатність до синтезу пізнавальних позицій в умовах діалогу з іншими людьми.

Автор підкреслює, що рефлексивні процеси входять до складу метакогнітивного досвіду та визначаються як довільний інтелектуальний контроль. М.А. Холодною [12] визначено базові здатності для реалізації такого контролю, до яких відносяться:

- здатність планувати;
- здатність прогнозувати наслідки прийнятих рішень;
- здатність оцінювати етапи власної інтелектуальної діяльності;
- здатність припиняти або затримувати інтелектуальну діяльність на будь-якому етапі її виконання;
- здатність обирати та модифікувати стратегію власного навчання.

А.В. Карпов, підкреслюючи зв'язок процесів рефлексії та метапізнання, визначає її спільні функціональні риси: здійснення моніторингу, регуляції та контролю суб'єктом власних пізнавальних процесів. Рефлексія та метапізнання виступають засобами внутрішнього зворотнього зв'язку, завдяки якому здійснюється пізнання світу [4].

К.Моон, визначаючи стадії пізнання, до яких відносить ідентифікацію, розуміння, осмислення, роботу із смислом, та смисловою трансформацію, підкреслює, що перехід від стадії до стадії передбачає збільшення ролі рефлексивних процесів. Ідентифікація об'єкта забезпечує власне пізнання, на стадії розуміння здійснюється цілісне сприйняття матеріалу, логіки його побудови, непротиричності без співвіднесення до інших елементів досвіду. На стадії осмислення відбувається співвіднесення матеріалу з досвідом, визначення його смислового контексту. На стадії роботи зі смислом відбувається переміщення нового матеріалу в інші смислові контексти, у результаті чого змінюється бачення всієї картини досвіду. Стадія смислової трансформації передбачає переструктурування внутрішньої схеми усієї галузі знань, переоцінка долі відомої та невідомої інформації у предметній галузі, формулювання нових питань до зовнішнього середовища [26].

S. Atkins і K. Murphy визначають наступні метакогнітивні функції рефлексивних процесів: цілепокладання, представлення результатів діяльності, відбір релевантних мет і стратегій, їх модифікація у процесі діяльності, усвідомлення мотивації та самомотивування, регуляція емоційних станів [15].

D. Daniels також підкреслює зв'язок рефлексії із метапізнанням і розглядає їх відмінності у тому, що перша виступає процесом мислення про мислення, а друга є включеністю суб'єкта у процес власного мислення [20]. А. F. Artzt, E. Armour-Thomas визначають рефлексію як метод існування та здійснення метапізнання [14]. P. L. Carrell, L. Gajduseki, T. Wise описано перелік специфічних стратегій та прийомів рефлексії у метапізнанні: співвіднесення матеріалу зі суб'єктивним досвідом, резюмування, прогнозування подій, перефразування, візуалізація конструкта, перенос когнітивних навичок з одного типу матеріалу на інший тощо [19].

Узагальнюючи дослідження метапізнання та рефлексії зарубіжних авторів, можна зробити наступні висновки:

1. Метапізнання передбачає усвідомлення суб'єктом власних когнітивних процесів, результати такого усвідомлення, в свою чергу, виступають передумовою регуляції та контролю когнітивних процесів.

2. Метапізнання представлене змістовним (метазнання, тобто знання про когнітивні та особистісні детермінанти пізнання та знання про особливості пізнавальної діяльності) та процесуальним (метакогнітивний досвід, який виступає як саморегуляція інтелектуальної активності) компонентами.

3. Рефлексивність виступає як базовий регулятивний компонент метапізнання. У такому сенсі метапізнання розглядається як більш широке явище, ніж процес рефлексії; метапізнання реалізується завдяки функціонуванню сукупності рефлексивних навичок, а сама по собі рефлексія не забезпечує формування метакогнітивного досвіду особистості. З іншого боку, рефлексія як процес саморегуляції діяльності взагалі охоплює процес метапізнання як одну з її форм.

Література:

1. Азаров, В.Н. Стиль действования: рефлексивность импульсивность / В.Н. Азаров // Вопросы психологии. - М., 1982. - №3.
2. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Брунер Дж. М.: Прогресс, 1977.- 412 с.
3. Зак А.З. Как определить уровень развития мышления школьника / А.З. Зак. – М.: Знание, 1982.- 96 с.
4. Карпов А. В. Психология метакогнитивных процессов личности. Монография / Карпов А. В.,

Скитяева И. М. - М.: Изд-во ИП РАН, 2005.- 24 п.л.

5.Корнилов Ю. К. Субъект и объект практического мышления. Монография / Карпов А. В., Корнилов Ю. К. - Ярославль: ЯрГУ, 2005. - 12 п.л.

6.Миллер Д. Планы и структура поведения / Миллер Д., Галантер Ю., Прибрам К. // История зарубежной психологии 30-е 60-е годы XX века. Тексты / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. - М.: МГУ., 1986.- с. 97-116.

7.Психологические исследования интеллектуальной деятельности / Под ред. О. К. Тихомирова. М.,1979. стр.

8.Савин Е.Ю. Понятийный и метакогнитивный опыт как основа интеллектуальной деятельности: дисс. ...психол.н.: 19.00.01. / Е.Ю. Савин. – М., 2002. стр.

9.Скворцова Ю.В. Метакогнитивные основы профессиональной деятельности: учебное пособие / Ю.В. Скворцова. – Ярославль: Ярославский государственный университет, 2008. – 132 с.

10. Творческая деятельность профессионала в контексте когнитивного и метакогнитивного подходов / под ред.проф. М.М. Кашапова, доц. Ю.В. Пошехоновой: Ярославль: Ярославский государственный университет, 2012. – 384 с.

11. Холмогорова А. Б. Нарушения рефлексивной регуляции познавательной деятельности при шизофрении: Дис.... канд. психол. наук. / Холмогорова А. Б М., 1983.

12. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М.А. Холодная. - Томск: Изд-во Том. ун-та. М.: «Барс».1997.- 392с.

13. Шартье Д., Обучение и перенос когнитивных и метакогнитивных стратегий // Когнитивное обучение: современное состояние и перспективы / Шартье Д., Лоарер Э. / Под ред. Т. Галкиной и Э.Лоарера. М.: Институт психологии РАН, 1997. - с.201-208.

14. Artzt A. F. Mathematics teaching as problem solving: A framework for studying teacher metacognition underlying instructional practice in mathematics / Artzt A. F., Armour-Thomas E. // Instructional Science 26(1/2), pp. 5–25, 1998.

15. Atkins S. Reflective practice / Atkins S., Murphy K. // Nursing Standard, 8(39), 1994. - pp.49-56.

16. Borkowski, J. “Spontaneous” strategy use: Perspectives from metacognitive theory/ Borkowski, J., Carr, M., & Pressely, M. // Intelligence, 11, 1987 - pp. 61-75.

17. Brown, A. Metacognition, executive control, self-control, and other mysterious mechanisms // In F. Weinert and R. Kluwe (Eds.), Metacognition, Motivation, and Understanding. - Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1987. - pp. 65–116.

18. Bruer, J. Schools for Thought: A science of learning in the classroom / Bruer, J. - Cambridge: MIT Press, 1993.

19. Carrell, P. L. Metacognition and EFL/ESL reading / Carrell, P. L., Gajdusek, L., & Wise, T. Instructional Science, 26, 1998.- pp. 97-112.

20. Daniels D. Metacognition and Reflection, Page written in the context of teacher preparation coursework / Dennis Daniels [HTML, retrieved 16:51, 3 July 2006 (MEST)]

21. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry / Flavell, J. H. // American Psychologist, 34, 1979 - pp. 906-911.

22. Hofer B.K. Personal epistemology: The psychology of beliefs about knowledge and knowing / Hofer & P. R. Pintrich (Eds.), Maswah, NJ: Lawrence Erlbaum - pp. 231–260.

23. Koriat A. Metacognitive Judgments and their Accuracy / Koriat A., Shitzer-Reichert R. // Metacognition: process, function a. Use Ed. By Patrick Chambres et al.. Boston [etc.]: Kluwer acad. publ., Cop, 2002. - S. 3-19.

24. Lin X. Supporting Learning of Variable Control in a Computer-Based Biology Environment: Effects of Prompting College Students to Reflect on Their Own Thinking / Lin X., Lehman J.D. // Journal of Research in Science Thinking. Vol. 36. -№ 7. - 1999. - p. 840.

25. Marzano, R. J. (2000). Designing a new taxonomy of educational objectives / Marzano, R. J. Thousand Oaks, CA: Corwin Press, 2000.

26. Moon, J.A. Reflection in Learning and Professional Development. Theory and Practice / Moon, J.A. - London: Kogan Page. 1999.

27. O’Neil H.F., A Cognitive Demands Analysis of Innovative Technologies / O’Neil H.F, Baker, E.L., Klien, D.C.D. CSE Technical Report 454, National Center for Research on Evaluation, Standard, and Student Testing (CRESST), UCLA., 1998.

28. Paris S.G. How metacognition can promote academic learning and instruction / Paris S.G., Winograd P. // B.F. Jones, L. Idol (Eds.). Dimensions of thinking and cognitive instruction. - Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1990. - S.15-51.

29. Pressley, M Cognitive strategies: Good strategy users coordinate metacognition and knowledge. Annals of Child Development / Pressley, M; Borkowski, J.G. & Schneider, W. 1987.

30. Schraw G. Promoting general metacognitive awareness / Schraw, Gregory. - Instructional Science, 1998 - pp. 113-125.

31. Sternberg RJ. The triarchic mind: A new theory of human intelligence / Sternberg RJ. N.Y.: Viking Penguin Inc., 1988.

32. White B.Y. Inquiry, Modeling, and Metacognition: Making Science Accessible to All Students / White B.Y., Frederiksen J.R. // Cognition and Instruction. -Vol.16.-№1.- 1998.-S.79.

УДК 159.955- 057.87:378.016:57.017.3

Развитие системности мышления студентов-биологов в курсе «Адаптогенез в биологических системах»

Заика Е.В., Догадина Т.В., Безроднова О.В., Комаристая В.П.

Рассмотрены возможности и перспективы построения содержания и организации учебного процесса в курсе «Адаптогенез в биологических системах», читаемого студентам 5 курса биологического факультета. Предложены формы построения обучения, обеспечивающие развитие системности мышления студентов (особенности проведения лекций, семинаров, самостоятельной работы и игрового тренинга познавательных процессов).

Ключевые слова: системность мышления, организация обучения, адаптогенез, биологические системы.

Розглянуто можливості і перспективи побудови змісту і організації учбового процесу в курсі «Адаптогенез в біологічних системах», що викладається студентам 5 курсу біологічного факультету. Запропоновано форми побудови навчання, що забезпечують розвиток системності мислення студентів (особливості проведення лекцій, семінарів, самостійної роботи та ігрового тренінгу пізнавальних процесів).

Ключові слова: системність мислення, організація навчання, адаптогенез, біологічні системи.

There are reviewed the possibilities and prospects of composing the content and organization of the educational process in the course “Adaptogenesis in biological systems” taught to the 5th year students of the Biological Faculty. The forms of training proposed ensure the development of systems thinking in students (in particular, lectures, seminars, self-study and cognitive processes game training).

Key words: systems thinking, education organization, adaptogenesis, biological systems.

Постановка проблемы. Системность мышления – это такое сочетание словесно-логического и визуального видов мышления, при котором особо акцентируется его направленность на поиск, обнаружение и изучение многочисленных и разноуровневых связей и соотношений различных объектов и их признаков друг с другом. При этом особую ценность представляет обнаружение связей между объектами и явлениями, которые на первый взгляд достаточно далеки друг от друга по смыслу и содержанию (например, клеточно-тканевой и популяционно-биогеоценотический уровни; микроскопические бактерии, водоросли, грибы и крупномерные представители флоры и фауны; естественный процесс биологической эволюции и преобразующая природу деятельность человека). Системное мышление, с одной стороны, позволяет вскрыть эти реально существующие связи, а с другой – само формируется и совершенствуется в процессе изучения и упорядочивания этих связей.

В настоящее время все больше ученых приходят к пониманию необходимости использования в своих исследованиях системного подхода. Данная концепция, например, обговаривалась на XIII съезде Украинского ботанического общества (Львов, 2011). Выступающие подчеркивали, что на современном этапе развития науки растительный покров должен изучаться как сложная многоуровневая система, признаки и свойства каждого уровня системной организации которой определяются синергетической суммой связей и взаимодействий ее элементов и элементов экологического окружения, а также факторов антропогенного влияния [3].

Развитие таких качеств мышления как системность, глубина, диалектичность, проблемность является важной психолого-педагогической задачей. К сожалению, современная организация преподавания биологии в вузах не обеспечивает в массовом масштабе гарантированного формирования такого мышления. Вместе с тем возможности предметного содержания именно биологии (которое является по своей сути одновременно и системным и диалектическим) имеет богатые потенции для такого формирования. Некоторые шаги в этом направлении уже сделаны. Так, например, в 2005 году было издано учебное пособие «Основы системной биологии», которое, по словам авторов, способствует формированию представлений о целостности окружающего мира, где соединяются, казалось бы, взаимоисключающие вещи – простота и сложность, изменчивость и стабильность, унифицированность и неповторимость [5].

Для обеспечения гарантированного развития системности мышления необходимо сочетание как минимум двух факторов:

- наличие выраженной системности в самом предмете усвоения;
- специальная организация учебного процесса по актуализации и акцентуации именно этого системного содержания и его усвоения.

С нашей точки зрения среди всех дисциплин биологического цикла в наибольшей степени таким системным содержанием обладает курс «Адаптогенез в биологических системах», который с 2012 года вводится в вузовские программы подготовки магистров и специалистов.

Цель - рассмотреть возможности построения обучения в курсе «Адаптогенез в биологических системах» в таком аспекте, чтобы обеспечить у студентов развитие системности мышления.

Изложение основного содержания включает следующие разделы:

1. Изложение общих концептуальных положений курса «Адаптогенез в биологических системах», которые обеспечивали бы системность развития мышления.

2. Анализ содержания учебной программы курса, которая предполагает постепенное помодульное и потемное формирование системности мышления.

3. Описание методических принципов и подходов к преподаванию курса, включая описание различных видов учебной работы (лекции, семинары, практические занятия, самостоятельная работа).

Часть 1. Общие концептуальные положения содержания и преподавания курса «Адаптогенез в биологических системах».

Понятия «адаптация» и «адаптогенез» широко используются в научной литературе. Накоплен огромный фактический материал об адаптивных возможностях самых разнообразных представителей биоты. Интерес к изучению данного аспекта существования биологических систем понятен, ведь, по мнению Э.К. Лежачева, именно адаптация повышает вероятность их выживания и репродукции, способствует подгонке оптимумов к условиям существования [4]. Развивая идеи А.П. Расницына касательно эволюции живых организмов, можно констатировать, что адаптогенез в биологических системах организован по принципу глубоко проработанного компромисса между противоречивыми потребностями максимальной оптимизации всех адаптивных функций. Именно у живых существ, с глубоко пронизывающими всю их организацию корреляциями и взаимозависимостями, компромисс между различными адаптивными функциями должен быть особенно напряженным. Целостность организации биологических систем оказывает существенное влияние на характер их эволюции [6].

Исходя из всего сказанного выше, общие концептуальные положения преподавания курса «Адаптогенез в биологических системах» могут быть сформулированы следующим образом:

1. Исследование проблемы адаптогенеза невозможно без изучения определенных адаптаций и должно включать следующие аспекты:

- выявление и анализ спектра адаптаций биологических объектов;
- анализ механизмов и процессов, которые обеспечивают эти адаптации;
- анализ условий и факторов, которые влияют на механизмы и процессы.

2. Адаптация проявляется на следующих уровнях организации биологических систем – молекулярном, клеточном, тканевом, органном, организменном, популяционно-видовом, экосистемном и биосферном.

3. Общие тенденции адаптогенеза возможно выявить на основании сравнительного анализа, который позволяет выявить общие и специфические черты адаптаций у представителей разных эколого-систематических групп.

4. В адаптогенезе биологических систем находят свое отражение закономерности возникновения адаптаций, особенности их проявления и наследования у живых организмов в процессе эволюции.

Часть 2. Содержание учебной программы курса «Адаптогенез в биологических системах».

Задача курса не столько ознакомить студентов с новыми данными, сколько обобщить уже имеющиеся разрозненные представления, касающиеся механизмов, закономерностей и направлений адаптогенеза в биологических системах. По мнению авторов, именно теоретико-прикладной характер содержания курса будет способствовать формированию у студентов комплексного представления о адаптогенезе в биологических системах на разных уровнях организации; развитию системного мышления, творческого подхода к научному анализу фактов, явлений, процессов. В результате изучения курса студенты совершенствуют целый ряд навыков и умений, которые будут им необходимы в дальнейшей профессиональной деятельности:

- умение распознавать и грамотно с научной точки зрения описывать особенности вегетативных, соматических и репродуктивных структур, в которых находит свое отражение процесс адаптогенеза;
- умение выявлять адаптивный характер жизненных циклов и жизненных стратегий видов, проводить экспертную оценку их адаптивных возможностей;
- умение давать научно обоснованное объяснение адаптивного характера функционирования биологических систем на различных уровнях их организации
- умение планировать и проводить на современном научном уровне исследования по изучению адаптогенеза биологических систем, анализировать теоретические аспекты экспериментальных данных, выявлять прикладное значение результатов этих исследований;
- умение в своей профессиональной деятельности, связанной с биологией, обнаруживать широкий социальный смысл, а также системный характер всех объектов, форм, явлений и процессов, вовлеченных в эту деятельность.

Содержание курса «Адаптогенез в биологических системах» может быть представлено следующим образом.

Модуль 1. Современные научные взгляды на адаптацию и адаптогенез в биологических системах.

Лекция 1. Свойства, признаки, принципы функционирования биологических систем; естественнонаучный и социально-гуманитарный подходы к их исследованию.

Семинар 1. Методологические подходы к изучению биологических систем при исследовании разных уровней их организации (в биохимии, гистологии, анатомии, физиологии, экологии и т.п.).

Лекция 2. Адаптация как общее свойство биологических систем. Поддержание гомеостаза биологической системы как результат регуляторных механизмов разных уровней организации.

Семинар 2. Использование способности живых организмов к адаптации в биотехнологии и селекции.

Лекция 3. Адаптогенез как фактор эволюционного развития и как условие существования человеческого общества.

Модуль 2. Специфика адаптогенеза у представителей различных эколого-систематических групп.

Лекция 4. Общие направления адаптогенеза организмов, относящихся к жизненной форме «растение» (включая грибы).

Семинар 3. Разнообразие жизненных форм и жизненных стратегий представителей фитобиоты как результат приспособления к специфическим условиям существования.

Лекция 5. Особенности структуры и функционирования растений и грибов, которые обуславливают специфику адаптивных реакций на молекулярно-клеточном, тканево-органном и организменном уровнях.

Практическое занятие 1. Вариабельность вегетативных и репродуктивных структур растений и грибов как механизм адаптации.

Лекция 6. Общие направления адаптогенеза организмов, относящихся к жизненной форме «животное».

Семинар 4. Специфика поведенческой адаптации животных; психологические аспекты адаптации животных и человека.

Лекция 7. Особенности адаптаций у животных на молекулярно-клеточном, тканево-органном и организменном уровнях.

Практическое занятие 2. Изменение адаптивных стратегий животных в процессе онтогенеза.

Модуль 3. Естественно-исторические и антропические причины адаптогенеза биологических систем.

Лекция 8. Адаптогенез фитобиоты на популяционном и биогеоценотическом уровнях.

Практическое занятие 3. Адаптация растений и их сообществ к среде обитания в природе и в условиях ботанического сада.

Семинар 5. Научно-прикладное значение исследований адаптивного потенциала фитобиоты.

Лекция 9. Фаунистический комплекс как составляющая биогеоценоза, адаптивный характер его структурно-функциональной организации.

Семинар 6. Специфика существования фаунистических комплексов урбанизированных территорий; адаптация животных к антропогенному воздействию.

Лекция 10. Роль человека и социума в мониторинге и управлении адаптогенезом биологических систем.

На наш взгляд, предложенная структура содержания выводит, казалось бы, чисто биологический, естественно-научный курс на уровень гуманитарных и общественных наук, показывает неразрывную связь чисто естественных причин и явлений с общественной преобразовательной деятельностью человека, с одной стороны, а с другой – выявляет их взаимосвязанность и взаимозависимость. На этой же гуманитарной составляющей курса специально акцентируется внимание во время семинарских и практических занятий, где еще раз можно подчеркнуть, что анализ законов эволюции животных и растений является основой для развития сельского хозяйства при выведении новых пород и сортов, а анализ закономерностей эволюции вирусов и бактерий – для борьбы с болезнями, повышением человеческого иммунитета. Понимание особенностей функционирования и развития биологических систем приводит к осознанию огромных возможностей человека в направлении совершенствования, как каждого отдельного индивида (его организма, психики), так и социума в целом.

Часть 3. Методические подходы к преподаванию курса «Адаптогенез в биологических системах».

При организации обучения, направленного на формирования системности мышления. Следует исходить из того, что для полноценного протекания любого мыслительного процесса, направленного как на понимание усваиваемого материала, так и на порождение принципиально нового знания, необходимо наличие как минимум трех универсальных составляющих мышления: 1) высокого уровня сформированности элементарных мыслительных операций: анализа, синтеза, сравнения, выделения существенного и др., выступающих в качестве наиболее «дробных» элементов мышления; 2) высокого уровня активности и лабильности мышления, проявляющегося в продуцировании возможно большого числа различных гипотез или вариантов решения на основании выдвижения нестандартных идей и гибкости переходов от одной к другой; 3) высокого уровня организованности и целенаправленности мышления, позволяющего не только механически применять наиболее часто используемые, обобщенные схемы анализа, но и осознанно применять разнообразные нестандартные способы мышления при выделении наиболее значимой и существенной информации, а также при осмыслении разнообразных фактов, явлений, теорий, гипотез и т.п.

Трудности в овладении учебным материалом у подавляющего большинства студентов во многом объясняются именно недостаточной сформированностью как отдельных названных выше качеств мышления, так и отсутствием развитой в достаточной степени системности мышления в целом. Формирование этих качеств у студентов в процессе изучения какого-либо курса может происходить лишь при условии грамотной организованной деятельности студентов, направленной на изучение его предметного содержания. Такой род деятельности осуществляется в двух основных формах – аудиторная и внеаудиторная работа, которые тесно переплетаются друг с другом и дополняют одна другую.

На наш взгляд, при изучении курса «Адаптогенез в биологических системах» именно

самостоятельная работа призвана стать тем базисом, который в значительной степени обеспечит условия для формирования системности мышления. Самостоятельная работа помогает лучшему усвоению теоретического материала, совершенствует приобретенные ранее компетенции, дает возможность выявить и вовремя ликвидировать пробелы в знаниях и умениях. Этому способствует использование поискового, аналитико-синтетического и проблемного методов обучения и выбор соответствующих форм проведения самостоятельной внеаудиторной работы. С одной стороны она должна осуществляться с учетом уровня сформированности навыков самостоятельной работы студентов, а с другой обязательно иметь креативную направленность. Для самостоятельного изучения предметного содержания курса «Адаптогенез в биологических системах» могут быть использованы следующие формы:

Форма 1. Составление обобщающей таблицы. Цель такой работы – проиллюстрировать на примере конкретных представителей общие направления адаптогенеза в биологических системах под влиянием действия определенных экологических факторов. При этом желательно показать, как это проявляется на различных уровнях организации биологических систем. Студентам предлагается самостоятельно создать конфигурацию такой таблицы, т. е. решить следующую проблему - какие заголовки будут иметь соответствующие столбцы таблицы, сколько их будет и в каком порядке они будут расположены. Показателями широты и системности биологического мышления студента в данном случае может служить следующее: 1) механистичность или осознанность действий будет характеризовать, прежде всего, выбор анализируемых организмов (выбраны представители из 1-2 сходных эколого-систематических групп или представлен достаточно широкий спектр таких групп); 2) лабильность и активность действий позволит студенту выбрать именно те примеры, которые наиболее ярко проиллюстрируют анализируемое явление, адаптивный характер структуры или процесса; 3) организованность и целенаправленность действий найдет свое отражение в грамотном сопоставлении действующих причин, основных механизмов адаптации биологических систем посредством изменения их структуры или метаболизма и особенностей проявления адаптации на различных уровнях организации.

Такая деятельность студента является творческой и по содержанию решаемых проблем, и по особенностям своей реализации. Базой для ее выполнения является, прежде всего, учебная литература по изученным ранее общим биологическим курсам ботаники, зоологии, микробиологии и др., а также специально вводимая литература по экологии, философии, психологии и экономике. Благодаря взаимодействию биологических и социально-гуманитарных наук расширяются возможности формирования системности мышления. Внешняя регламентация в данном случае будет зависеть от того, насколько у конкретного студента хорошо сформированы и автоматизированы навыки смысловой переработки текстов, которые зависят от развития теоретического мышления. Именно оно позволяет найти существенные моменты в массе конкретных фактов, касающихся адаптивных возможностей организмов, проследить их проявление в различных ситуациях и, возможно, самому предположить наличие таких же или сходных структур и процессов у других биологических систем при аналогичных условиях. При низком уровне навыков самостоятельной работы у студента проводится переопределение цели в сторону снижения ее сложности (указывается минимальное число определенных представителей или дается конкретная форма оформления таблицы). Это все-таки предоставляет возможность понимания фактов в «готовом» виде и в дальнейшем, при использовании той или иной мотивации, позволит подвести студента к продвижению в указанном направлении самостоятельной работы.

Форма 2. Реферат статей периодических изданий, посвященных изучению механизмов возникновения адаптаций в биологических системах и практическому использованию полученных результатов в различных областях (биотехнологии, зеленом строительстве, сельском хозяйстве, при решении экологических проблем и т. п.). Цель данной работы, прежде всего, ознакомить студента, как с современной проблематикой исследований, так и с разнообразием методологических подходов. При низком уровне сформированности самостоятельной работы студенту предоставляется список источников, ссылки на них в Интернете или даже сами публикации. Повышается заинтересованность студента в выполнении данного вида работы предоставлением ему самостоятельности в выборе публикаций, которые могут отражать круг его научных (или практических) интересов и использоваться при подготовке магистерской работы (или в утилитарных целях, например, при культивировании растений на дачном участке). В процессе выполнения данной работы студенты совершенствуют навыки анализа фактического материала, интерпретации результатов и возможностей их практического использования. Это способствует формированию целостной системы представлений о прикладном значении теоретических исследований.

Форма 3. Написание эссе. Данная форма широко практикуется во многих университетах мира. Эссе имеет формализованную структуру. Во вступлении четко прописывается конкретное направление, которому посвящено эссе, постулируется основная теза, прописываются задания (приемы, операции), используемые в качестве вспомогательных средств для достижения цели. Каждый абзац основной части соответствует одному из заданий (например, выявить..., проанализировать..., сравнить..., сопоставить...), он начинается с утверждения, за которым следуют аргументы и вывод. Заключительная часть заново постулирует указанную во вступлении тезу и суммирует аргументы основной части. Такая структура эссе пригодна к самостоятельной работе, предотвращает плагиат, так как требует с одной стороны творческого подхода, с другой - четкой формулировки излагаемых мыслей. Написание эссе помогает дисциплинировать процесс мышления, а удачно сформулированные тематика и задания способствуют развитию таких качеств мышления как организованность и

целенаправленность. Например, сравнительный анализ наиболее часто применяемых стандартных методов изучения адаптивных возможностей ценопопуляций позволит выявить их сильные и слабые стороны. Последующее сопоставление трудоемкости отдельных операций с точностью получаемых результатов даст возможность подобрать наиболее адекватные методы для исследования ценопопуляции определенного вида (например, редкого охраняемого или, наоборот, инвазионного карантинного) в конкретных заданных условиях. В этом случае результат работы будет одновременно содержать в себе свойства и репродуктивности, и творчества. При высоком уровне сформированности навыков самостоятельной работы студентом может быть предложена разработанная им новая методика проведения исследования.

Форма 4. Подготовка доклада, при которой может использоваться как индуктивный, так и дедуктивный методы анализа. В любом случае процессы мышления будут направлены на систематизацию, сортировку и увязывание нового материала по отношению к уже имеющемуся знанию. Положительный эффект дает организация групповой дискуссии по поводу прослушанного содержания. Важным моментом, который характеризует лабильность и активность мышления, является способность студентов не просто рассказать подготовленный текст доклада, а в зависимости от создавшейся ситуации изменить логику изложения. При необходимости можно предложить вниманию аудитории лишь перечень конкретных примеров, пропуская теоретические рассуждения, а можно - зафиксировать внимание на изложении наиболее важных теоретических положений. Это может быть, например, освещение общих закономерностей адаптогенеза представителей разных систематических групп при освоении ими определенной среды обитания (почвы – педобионтами, воды – гидробионтами и т.п.), или иллюстрация целого спектра адаптаций на разных структурных уровнях по отношению к одному конкретному экологическому фактору (свету, температуре, солености и т.п.). Такая дискуссионная форма обеспечивает у студентов умение быстро настраиваться на другие мнения, легко вникать в их содержание и продуктивно их использовать для обогащения собственных знаний. Это умение является необходимым компонентом системности мышления.

При формировании системности мышления цели преподавания не должны ограничиваться тем, что студент получит некоторую конкретную информацию по изучаемому курсу. Они намного шире и ориентированы на отдаленные результаты – формирование и развитие познавательных и профессиональных мотивов, усвоение разнообразных способов и подходов к решению той или иной проблемной ситуации, совершенствование навыков теоретического мышления, привитие вкуса к интеллектуальной работе и т.д. Самостоятельное решение студентом поставленной перед ним конкретной проблемы является лишь средством для достижения этих более широких целей. В противном случае весь учебный процесс становится формальным, так как самостоятельное изучение некоторого раздела, не соотношенное с чем-то более широким, остается «вещью в себе». Для успешного усвоения общего содержания курса «Адаптогенез в биологических системах» и формирования у студентов системности мышления организация аудиторных занятий предполагает чтение лекций, проведение семинарских и практических занятий.

Лекции обязательно должны тем или иным образом анализировать проблемы, поставленные перед студентами для самостоятельного решения. При этом для студентов открываются их новые грани или эти проблемы сводятся к другой, более общей проблеме, по отношению к которой они уже выступают как средства ее решения. Исходя из сказанного выше во время лекций необходимо использовать не только информативно-сообщающий и объяснительно-иллюстративный методы изложения материала, а также объяснительно-побудительный и проблемный. В ходе лекции иногда полезно организовывать минипрезентации на 15-20 минут видеофильмов, компьютерной графики, что обеспечивает усвоение материала и в словесно-логической, и в образной форме. Это в свою очередь способствует как полноте и глубине усвоения содержания курса, так и развитию системности мышления (например, в плане взаимодействия двух его основных видов - вербального и образного).

Практические занятия предполагают широкое использование наглядного материала, при рассмотрении которого используются, главным образом, объяснительный и инструктивно-практический методы. Применение микроскопической техники дает возможность продемонстрировать особенности проявления адаптаций на клеточном и тканевом уровнях, а проведение занятий в природных условиях позволяет непосредственно наблюдать результаты адаптогенеза в биологических системах на организменном, популяционном и биогеоценотическом уровнях. Использование гербарных коллекций, экспозиций ботсада, музея природы предоставляет возможность продемонстрировать как отдельные стадии формирования тех или иных адаптивных признаков, так и обобщить представления о роли адаптогенеза в эволюции биологических систем.

Преимущество семинара, как одного из видов аудиторных занятий, состоит в том, что, во-первых, создаются условия для студентов с высоким интеллектуальным потенциалом успешно его реализовать; во-вторых, менее подготовленные или менее способные студенты могут углубить и расширить свои знания; в-третьих, имеется возможность проконтролировать знания и практические навыки студентов, выявить пробелы и провести соответствующую корректировку. Для формирования системности мышления на семинаре целесообразно не просто прослушивать доклады студентов, а проводить беседу, устраивать научную дискуссию, полемику и т.п. Желательно, чтобы каждый студент имел возможность выступить по одному из вопросов в качестве докладчика (или содокладчика), а по другим как оппонент. Перед последним должна стоять цель не только дополнить содержание доклада, а критически проанализировать его - выявить наиболее сильные, хорошо проработанные, доступно

изложенные места и в своем выступлении еще раз остановиться лишь на наиболее важных или трудных для восприятия моментах, а также устранить неточности и ошибки, допущенные докладчиком. На семинаре преподаватель, оценивая выступление студента на основании таких критериев как содержательность, научность, логичность, доступность, может также выявить и уровень развития у него теоретического мышления.

В ходе семинаров полезно также организовывать небольшие на 30-40 минут игровые тренинги системности мышления на специфическом биологическом материале. Мышление - исключительно сложный психологический процесс, однако, даже хорошо развитое системное мышление, начинается с элементарных операций, очень важных для его нормального протекания: сопоставления и сравнения явлений, выделения их существенных признаков, неожиданного объединения явлений во что-нибудь совсем новое и т.д. Эти элементарные компоненты мышления можно специально развивать во время выполнения различных видов учебной работы: понимания, осмыслении, запоминании нового материала, установлении связей между различными явлениями, решении теоретических и практических задач, выражении своих мыслей в речи. Такие тренинги подробно описаны в методических рекомендациях по психогигиене и развитию познавательных процессов, позволяющих научиться учиться легко [2], а здесь мы приведем лишь некоторые примеры.

Поиск сравнений. Составляется предложение, представляющее собой описание некоторого признака (явления или процесса), для которого нужно подобрать как можно больше сравнений (другими словами, вариантов окончания этого предложения). Например, для предложения "В летний полдень у некоторых цветков венчик закрывается, как..." сравнение может быть довольно банальным ("как ставни окна"). Наибольшую же ценность в данном случае имеют сравнения, в которых отражен результат воздействия стресс-фактора на другой тип биологической системы («как глаз человека», «как створки моллюска»). При подобном подходе к анализу ситуации можно говорить о сформированности у студента биологического мышления.

Поиск аналогов для какого-либо предмета или явления, сходных с ним по различным наиболее существенным признакам. Такие аналоги систематизируются по группам в зависимости от того, с учетом какого именно свойства они подбирались. Данный тип тренинга целесообразно использовать, рассматривая спектр адаптаций живых организмов к определенной среде обитания. Например, подобрать как можно больше представителей разных систематических групп, имеющих сходные приспособления к полету. При этом анализируются особенности взлета и приземления, скорость, высота, дальность полета, способность к парению в воздухе и т.п. Этот тренинг развивает способность находить общие закономерности в строении или функционировании биологических систем, относящихся к различным категориям.

Перечень возможных причин. Описывается какая-либо необычная ситуация, для которой необходимо назвать как можно быстрее и наибольшее число причин, объясняющих этот факт. Причины могут быть как банальными, так и маловероятными, необычными. Например: «Осенью 2011 года наблюдалось цветение у целого ряда растений, для которых этот процесс, как правило, характерен в весенний или раннелетний период». Среди причин можно назвать следующие: 1) аномально жаркое лето, после которого наступает теплая влажная осень; 2) наличие в течение ряда лет заморозков в период цветения; 3) массовое повреждение в начале лета молодых годичных побегов фитофагами и т.п. Этот тренинг развивает способность при решении любой проблемы или осмыслении любого явления сразу же выявлять широкий круг возможных причин, чтобы проработать и не упустить из виду самые разные версии, и только после этого отобрать наиболее удачную.

Построение системы причин. Задается некоторое событие, для которого надо назвать как можно больше возможных причин, пользуясь заданным (или созданным совместно в группе) алгоритмом причинного объяснения. Алгоритмы могут быть разными, что сразу же задает поиск причин в нескольких различных направлениях. В каждом из этих случаев причины могут быть катастрофические или природно-исторические, преднамеренные и непреднамеренные, постоянные или кратковременные, прямодействующие или опосредованные и т. д. Следует рассмотреть все возможные пересечения этих различных классификаций и привести хотя бы по одной причине каждого вида (если это возможно). Например, имеет место следующее событие: «В пойме реки типичные мезофитные луговые виды выпадают из состава травостоя, а их место занимают более засухоустойчивые мезоксерофиты и ксерофиты, характерные для степей». Анализируя ситуацию, можно исходить из того, что причины события связаны с изменением климата региона, или с сильной рекреационной нагрузкой, или с изменением гидрологического режима прилегающей территории из-за чрезмерного водозабора из рек, или с иссушением локальной территории вследствие создания ирригационных сооружений и т.д. Вначале такие алгоритмы могут задаваться преподавателем (в виде плана, таблицы или классификационного дерева), затем постепенно он становится надежно работающим внутренним приемом анализа любого явления, с которым сталкивается исследователь. Этот тренинг формирует установку не только на поиск всего спектра возможных причин, но и на всесторонний анализ ситуации. Кроме того, подобного рода тренинги учат эффективно работать с классификациями явления в соответствии с различными признаками, быстро находить все разновидности. При особом подборе задаваемых ситуаций тренинг может привести к дискуссии, например, об ответственности за последствия непродуманной антропогенной деятельности.

Выражение мысли другими словами. Берется фраза, для которой надо предложить несколько вариантов передачи этой же мысли другими словами. При этом желательно минимизировать

употребление слов данного предложения в других вариантах предложения, а также важно следить, чтобы при этом не искажался смысл высказывания. Критерием понимания чего-либо является свобода формы его выражения - чем мы лучше понимаем что-либо, тем легче можем это выразить, используя разные стили, термины или словосочетания. Имеет место и обратное - понимание нередко достигается именно в тот момент, когда мы сумели выразить непонятную фразу другими словами, «перевели ее на свой язык». Этот тренинг направлен на развитие способности легко оперировать словами, точно выражая свои мысли и передавая чужие. Он также полезен для формирования «социального мышления»: человек, легко выражающий мысль, сможет должным образом ее изложить с учетом особенностей конкретной ситуации или аудитории.

Такие краковременные игровые тренинги целесообразно проводить во время лекций и практических занятий как в целях интеллектуальной разминки и припоминания ранее изученного материала, так и для лучшего усвоения новых знаний, их увязывания с приобретенными ранее, а также на заключительных этапах занятий - для закрепления и систематизации материала.

Выводы. Учебный курс «Адаптогенез в биологических системах» по своему предметному содержанию является исключительно благодатным материалом для формирования у студентов системности мышления. Этому способствует как специфика системного содержания курса, так и специально организованные формы учебного процесса, обеспечивающие обнаружение, подчеркивание и творческое усвоение этой системности содержания.

Перспективы исследования состоят в аналогичном построении и других дисциплин биологического цикла, включающих существенные элементы системности, хотя в них системность содержания может и не выступать в такой явной форме. Задача заключается в специальном вычленении этой системности и организации учебно-познавательной деятельности, направленной на ее усвоение.

Литература:

1. Заика Е.В. Психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов в вузе: Учеб. пособие. – Харьков: ХГУ, 1991. – 72 с.
2. Заика Е.В. Как научиться учиться легко. Методические рекомендации по психогигиене и развитию познавательных процессов. – Харьков: ХГУ, 1990. – 51 с.
3. Кагало О.О. Системна фітосозологія як основа сучасної парадигми збереження фіторізноманіття // Мат-ли XIII з'їзду Українського ботанічного товариства (19-23 вересня 2011 р., м. Львів). – Львів, 2011. – С. 19-20
4. Лекавичус Э.К. Элементы общей теории адаптации / Вильнюс: Мокслас. – 1986. – 273 с.
5. Основи системної біології. - К.: Либідь, 2005- 358с.
6. Расницын А.П. Процесс эволюции и методология систематики // Тр.энтомол.об-ва. 2002. Т.73. – С. 1-108

УДК 159.923.2:37.015.3:378.4

Структурні особливості соціального та емоційного інтелекту у студентів п'ятого курсу ВТНЗ з різним типом навчальної ідентичності

Калайтан Н.Л.

Стаття присвячена вивченню структурних особливостей соціального й емоційного інтелекту у студентів п'ятого курсу вищого технічного навчального закладу. Представлений теоретичний аналіз вітчизняних і зарубіжних робіт із проблеми соціального й емоційного інтелекту. Наведена типологія студентів п'ятого курсу вищого технічного навчального закладу залежно від статусу навчальної ідентичності. Розглянутий взаємозв'язок між навчальною ідентичністю та параметрами соціального й емоційного інтелекту. Виявлені структурні особливості соціального й емоційного інтелекту у студентів з різним статусом навчальної ідентичності.

Ключові слова: соціальний інтелект, емоційний інтелект, навчальна ідентичність, особистісна зрілість.

Статья посвящена изучению структурных особенностей социального и эмоционального интеллекта у студентов пятого курса высшего технического учебного заведения. Представлен теоретический анализ отечественных и зарубежных работ по проблеме социального и эмоционального интеллекта. Приведена типология студентов пятого курса высшего технического учебного заведения в зависимости от статуса учебной идентичности. Рассмотрена взаимосвязь между учебной идентичностью и параметрами социального и эмоционального интеллекта. Выявлены структурные особенности социального и эмоционального интеллекта у студентов с разным статусом учебной идентичности.

Ключевые слова: социальный интеллект, эмоциональный интеллект, учебная идентичность, личностная зрелость.

The article is devoted to study the structural features of the social and emotional intelligence among fifth-year students of higher technical educational institution. The theoretical analysis of domestic and foreign works on the problem of social and emotional intelligence is presented. The typology of fifth-year students of higher technical educational institution, depending on the status of academic identity is considered. The relationship between identity and learning parameters of social and emotional intelligence is considered. The structural features of the social and emotional intelligence of students with different educational status identity is identified.

Keywords: social intelligence, emotional intelligence, learning identity, personal maturity.

Актуальність проблеми. Важливою умовою успішної реалізації особистості в громадській та професійній діяльності є здатність ефективної взаємодії в системі міжособистісних відносин, зокрема, вміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, правильно визначати особистісні особливості та емоційні стани інших людей, а також вибирати адекватні способи взаємодії з ними.

Студентський віковий період є сензитивним для придбання ефективних засобів розуміння себе та інших людей, встановлення контактів із соціальним оточенням, тому проблема соціального та емоційного інтелекту в даний час набуває значення професійно важливої якості у багатьох сферах професійної діяльності та життя суспільства.

Поняття «соціальний інтелект» було введено Е. Торндайком (1920), який розглядав його як «здатність розуміти інших людей і діяти або поступати мудро щодо інших». Надалі ці уявлення були доповнені та розвинені іншими дослідниками (F. Moss, T. Hunt, P.E. Vernon, J. Wedeck, D. Vechler, M.I. Бобнева, Д.О. Ростових, Н.В. Лужбіна, Д.В. Ушаков та ін.) [4, 5].

У нашому дослідженні ми виходимо з визначення соціального інтелекту як системи інтелектуальних здібностей, пов'язаних з пізнанням поведінкової інформації, що забезпечують самопізнання, саморозвиток, самонавчання, вміння прогнозувати та планувати розвиток міжособистісних подій та визначають успішність соціалізації та соціальної адаптації (Дж. Гілфорд, М. Саллівен) [2].

З феноменом соціального інтелекту тісно пов'язано поняття емоційного інтелекту як сукупність емоційно-когнітивних здібностей до соціально-психологічної адаптації особистості. Велику розробленість проблема емоційного інтелекту отримала в рамках зарубіжної психології: теорія емоційно-інтелектуальних здібностей (Дж. Майєра, П. Саловея, Д. Карузо), теорія емоційної компетентності (Д. Гоулмен), некогнітивна теорія емоційного інтелекту (Р. Бар-Он). Серед вітчизняних дослідників проблеми емоційного інтелекту можна виділити Г.Г. Гарскова, І.М. Андрєєву, Д.В. Люсіна, О.Л. Носенко, Н.В. Хлібину, О.І. Власову, Г.В. Юсупову, М.А. Манойлову, Т.П. Березовського, А.П. Лобанову, А.С. Петровську та ін. [1, 3, 6].

У визначенні поняття «емоційний інтелект» існують різні позиції. Деякі дослідники не роблять розмежування між емоційним і соціальним інтелектом як окремими конструктами (Е.Л. Торндайк, J. Мауєт, Р. Саловея). Інші розглядають емоційний інтелект як компонент соціального інтелекту (В.Н. Куніцина, І.І. Губаревич, А.І. Савенков та ін.)

Взаємозв'язок соціального й емоційного інтелекту опосередковує становлення системи і структури життєвої перспективи особистості, що сприяє її самоорганізації,

проекуванню, оцінці адекватності можливостям людини (Л.Д. Дьоміна, І.О. Ральнікова).

Соціальний та емоційний інтелект є важливими складовими майбутньої професійної компетентності студентської молоді незалежно від спеціалізації. Проблема соціального та емоційного інтелекту безпосередньо пов'язана із системою вищої освіти, оскільки випускникам вузів належить вирішувати завдання різної складності з урахуванням людського чинника, починаючи з міжособистісного спілкування і закінчуючи суспільством в цілому. Вивченню соціального та емоційного інтелекту в юнацькому віці, зокрема у студентської молоді, присвячена значна кількість робіт (І.М. Андреева, М.Л. Тарасенко, В.О. Порядіна, О.С. Батуріна, Л.М. Вахрушева, С.П. Деревянко, А.М. Молокостова, М.М. Тотмяніна, І.М. Мещерякова та ін.).

Особливого значення набуває вивчення структурних особливостей соціального та емоційного інтелекту у студентів ВТНЗ із різним типом навчальної ідентичності, які обумовлюють комунікативну компетентність майбутніх фахівців та є важливими складовими їх успішної соціальної та професійної реалізації. Визначення структурних особливостей соціального та емоційного інтелекту в залежності від статусу навчальної ідентичності дозволить диференційовано підійти до розробки системи заходів психолого-педагогічного супроводу студентів протягом навчального процесу.

Мета роботи – виявити структурні особливості соціального та емоційного інтелекту студентів п'ятого курсу ВТНЗ з різним типом навчальної ідентичності.

Результати дослідження та їх обговорення. У дослідженні брали участь студенти п'ятого курсу Національного аерокосмічного університету ім. М. С. Жуковського «ХАІ». Загальна кількість обстежуваних студентів – 148 осіб. Відповідно до мети дослідження, групи були поділені за отриманими результатами методик МВОІ (Методика вивчення особистісної ідентичності) та МВПІ (Методика вивчення професійної ідентичності), відповідні показники яких утворюють простір навчальної ідентичності. Для вивчення структури навчальної ідентичності в групах з різними статусами ідентичності використовувалася методика «Хто Я?» М. Куп і Т. McPartland.

На підставі цього сформовано шість груп студентів в залежності від статусу початкової ідентичності: студенти з навчальною ідентичністю «нігіліст»; студенти з навчальною ідентичністю «самостійний пошук»; студенти з «квазіамбіційним» типом навчальної ідентичності; студенти з навчальною ідентичністю «гармонійний фахівець»; студенти з навчальною ідентичністю «помилковий вибір»; студенти з «фантомним» типом навчальної ідентичності.

З метою вивчення особливостей прояву соціального та емоційного інтелекту у обстеженого контингенту були використані тест «Соціальний інтелект» Дж. Гілфорда та опитувальник емоційного інтелекту емоційного інтелекту «ЕмІн» Д.В. Люсіна.

Методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда включає чотири субтести, з них три складені на невербальному стимульному матеріалі і один - на вербальному. Субтести діагностують чотири здібності в структурі соціального інтелекту: пізнання класів, систем, перетворень та результатів поведінки.

Опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» Д.В. Люсіна включає наступні шкали: міжособистісний емоційний інтелект (МЕІ), внутрішньоособистісний емоційний інтелект (ВЕІ), розуміння емоцій (ПЕ), управління емоціями (УЕ) і субшкали: розуміння чужих емоцій (МП), управління чужими емоціями (МУ), розуміння своїх емоцій (ВП), управління своїми емоціями (ВУ), контроль експресії (ВЕ).

Для студентів п'ятого курсу, незалежно від статусу навчальної ідентичності, характерні найбільш низькі середні значення за четвертим субтестом, який відображає здатність розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці. Це проявляється в труднощах при аналізі ситуацій міжособистісної взаємодії та значення поведінки людей у цих ситуаціях, що значно ускладнює процес побудови взаємин з іншими людьми.

Представники груп зі статусами навчальної ідентичності «гармонійний фахівець», «фантомний» та «помилковий вибір» мають середній рівень розвитку усіх параметрів соціального інтелекту.

Студенти з «квазіамбіційним» типом навчальної ідентичності мають найнижчі показники за другим субтестом (пізнання класів поведінки) та четвертим субтестом (пізнання систем поведінки). Це свідчить про низьку чутливість до невербальної експресії та, як наслідок, знижену здатність розуміти інших людей, аналізувати ситуації міжособистісної взаємодії та будувати гармонійні відносини з оточуючими. Найбільш високий рівень здатності до розуміння невербальної експресії виявлено у студентів із статусом навчальної ідентичності «самостійний пошук».

Серед студентів п'ятого курсу середній рівень розвитку усіх показників емоційного інтелекту мають студенти з типом навчальної ідентичності «квазіамбіційний», «гармонійний фахівець», «помилковий вибір» та «соціальний пошук». Студенти зі статусом навчальної ідентичності «нігіліст» мають низький рівень розвитку здатності розуміти власні та чужі емоції, адекватно їх ідентифікувати та розуміти причини виникнення. Представники групи студентів з «фантомним» типом навчальної ідентичності мають низький рівень розвитку таких складових емоційного інтелекту, як розуміння та управління чужими емоціями. Низький рівень сензитивності та нездатність впливати на емоційний стан оточуючих може компенсуватися у вигляді прагнення до маніпулювання іншими людьми.

З метою визначення структурних особливостей соціального та емоційного інтелекту у студентів

ВТНЗ з різним типом навчальної ідентичності була проведена факторизація компонентів соціального та емоційного інтелекту, які представлені параметрами тесту «Соціальний інтелект» Дж. Гілфорда та опитувальника емоційного інтелекту «ЕМІн» Д.В. Люсіна.

У кожній з груп студентів з різним типом навчальної ідентичності було виокремлено трьохфакторну структуру особливостей взаємозв'язку компонентів соціального та емоційного інтелекту.

Для групи студентів з типом навчальної ідентичності «нігіліст» характерні наступні фактори.

До першого фактору «Експресивність» (факторне навантаження – 22,4%) увійшли: шкали ВЕ (0,869), ВП (0,897), МП (0,509), ВУ (-0,513), МЕІ (-0,443), що відображає експресивність в поведінці, яка супроводжується зниженою здатністю до самоконтролю та розуміння емоційного стану партнера по комунікації.

Другий фактор «Сприйняття емоцій» (факторне навантаження – 20,8%) містить: шкалу ПЕ (0,897), субшкалу № 3 (0,692), шкалу МП (0,658), субшкалу № 2 (0,605), стать (0,589), шкалу ВЕІ (0,496) і відображає взаємозв'язок розуміння емоцій з показниками соціальної компетентності.

Третій фактор «Деадаптивність» (факторне навантаження – 19,2%) – біполярний і включає: субшкалу № 2 (0,440), шкали МУ (0,855), УЕ (0,852), МЕІ (0,662), субшкалу № 1 (-0,461): здатність до емоційної рефлексії супроводжується зниженням нормативності поведінки, труднощами в аналізі ситуацій міжособистісного взаємодії, зниженою здатністю до встановлення і підтримання сімейних, дружніх і ділових взаємин.

В групі студентів із навчальною ідентичністю «самостійний пошук» виявлена наступна факторна структура особливостей соціального та емоційного інтелекту.

Перший біполярний фактор «Запальність» (факторне навантаження – 33,98%) включає шкали МЕІ (0,920), МП (0,914), ПЕ (0,9), ВП (0,776), субшкалу № 4 (0,684), шкали МУ (0,684), ВЕ (-0,445), субшкалу № 2 (0,435) та відображає емоційну нестійкість та знижений самоконтроль власних емоційних станів.

Другий фактор «Емоційна сенситивність» (факторне навантаження – 24,6%) містить: шкали МЕІ (0,920), МП (0,914), ПЕ (0,9), ВП (0,776), субшкалу № 4 (0,684), шкали МУ (0,684), ВЕ (-0,445), субшкалу № 2 (0,435) і свідчить про здатність до розуміння, ідентифікації та самоконтролю власних емоцій, що сприяє чутливості до емоційних станів інших людей.

Третій фактор «Рольова пластичність» (факторне навантаження – 11,8%) включає: субшкали № 2 (0,789), № 4 (0,573), стать (0,453) та відображає більш високу чутливість до невербальної експресії у юнаків, що забезпечує рольову пластичність, здатність до розуміння динаміки розвитку складних ситуацій міжособистісної взаємодії.

У групі студентів з «квазіамбіційним» типом навчальної ідентичності було виділено наступні фактори.

Перший фактор «Емоційність» (факторне навантаження – 31,7%) об'єднав шкали МЕІ (0,966), МУ (0,856), МП (0,831), ПЕ (0,778), стать (0,489), шкали ВУ (0,508), УЕ (0,523), ВП (0,478) та відображає залежність емоційної компетентності від статі.

Другий фактор «Розуміння емоцій» (факторне навантаження – 29,8%) включає: шкали ВУ (0,821), ВЕ (0,805), УЕ (0,789), ВП (0,773), субшкалу № 1 (-0,535) і відображає здатність розуміти та впливати на власний й чужий емоційні стани, яка супроводжується зниженою здатністю правильно прогнозувати наслідки поведінки.

Третій фактор «Міжособистісні труднощі» (факторне навантаження – 13,7%) включає: субшкали № 2 (0,864), № 1 (-0,561), № 4 (-0,526) та відображає сформовану здатність до розуміння вербальної експресії, проте труднощі у аналізі невербальних реакцій, розуміння розвитку ситуацій взаємодії у динаміці, що може супроводжуватися труднощами у встановленні та підтриманні гармонійних міжособистісних відносин з іншими.

В групі студентів з типом навчальної ідентичності «гармонійний фахівець» виявлена наступна факторна структура.

До першого фактору «Самоконтроль» (факторне навантаження – 33,5%) увійшли шкали МЕІ (0,959), ПЕ (0,945), МП (0,936), МУ (0,630), ВП (0,629), ВЕІ (0,536), УЕ (0,543), субшкала № 1 (0,470), шкала ВУ (0,423), субшкала № 3 (-0,440). Можна припустити, що для даної категорії студентів характерні емоційна рефлексія і виражений самоконтроль емоційних проявів, що супроводжується зниженням рольової пластичності в процесі міжособистісної взаємодії.

Другий фактор «Емоційна рефлексія» (факторне навантаження – 24,7%) включає: шкали ВП (0,466), ВЕІ (0,786), УЕ (0,766), ВЕ (0,764), субшкали № 2 (-0,639), № 1 (-0,582), шкалу ВУ (0,488), стать (-0,401) і відображає сформованість емоційної рефлексії, що супроводжується зниженням нормативності поведінки та ускладненням у аналізі невербальної експресії.

Третій фактор «Рольова пластичність» (факторне навантаження – 10,3%) – біполярний і включає: стать (-0,654), субшкали № 4 (0,641), № 3 (0,584) та відображає здатність розуміти вербальну експресію та логіку розвитку ситуацій міжособистісної взаємодії у динаміці, що більш сформовані у студенток.

У групі студентів з навчальною ідентичністю «помилковий вибір» виявлена наступна факторна структура соціального та емоційного інтелекту.

Перший фактор «Експресивність сенситивність» (факторне навантаження – 37,7%) об'єднає шкали МЕІ (0,931), УЕ (0,894), МУ (0,893), ВУ (0,866), МП (0,786), ВЕІ (0,726), ПЕ (0,672), ВП (0,440) та відображає сформованість більшості компонентів емоційного інтелекту.

Другий фактор «Експресивність» (факторне навантаження – 18,8%) включає: шкали ВЕІ (0,604),

ПЕ (0,573), ВП (0,654), субшкалу № 2 (0,538), УЕ (-0,776), ВЕ (-0,665), та відображає здатність до розуміння та ідентифікації власних та чужих емоційних станів, чутливість до невербальної експресії, проте знижену здатність до управління власними емоційними проявами.

Третій фактор «Соціальна компетентність» (факторне навантаження – 14,5%) включає: субшкали № 2 (0,759), № 1 (0,739), № 3 (0,587), стать (0,664), що відображає здатність розуміти і прогнозувати поведінку людей в різних життєвих ситуаціях, розпізнавати наміри, почуття і емоційні стани людини за невербальною і вербальною експресією, що більш характерно для юнаків.

У студентів з «фантомним» типом навчальної ідентичності виявлена наступна факторна структура особливостей соціального та емоційного інтелекту.

Перший фактор «Самоконтроль» (факторне навантаження – 34,3%) містить шкали ПЕ (0,946), ВЕІ (0,905), МУ (0,901), УЕ (0,877), МП (0,776), МЕІ (0,621), субшкалу № 2 (-0,496) та відображає здатність до усвідомлення і самоконтролю власних емоційних проявів, що свідчить про високу нормативність поведінки, однак при цьому характерна знижена чутливість до невербальної експресії, що ускладнює розуміння партнера по спілкуванню.

Другий фактор «Контроль експресії» (факторне навантаження – 24,3%) включає: шкали МП (0,444), ВЕ (0,940), ВП (0,914), ВУ (0,737), МЕІ (0,719), стать (0,554) та відображає більш виражену здатність контролювати зовнішні прояви емоцій у юнаків, ніж у дівчат.

Третій фактор «Прогностичність» (факторне навантаження – 12,5%) містить шкалу ВУ (0,497), субшкали № 1 (0,832) й МП (-0,602), МУ (-0,552) та відображає здатність до самоконтролю, розуміти та прогнозувати поведінку людей в різних життєвих ситуаціях, проте знижену здатність до розуміння емоційного стану партнера по комунікації та впливу на нього.

Висновки.

1. Для студентів п'ятого курсу ВТНЗ, незалежно від типу навчальної ідентичності, характерний низький рівень розвитку вміння розпізнавати структуру міжособистісних ситуацій у динаміці. Представники груп зі статусами навчальної ідентичності «гармонійний фахівець», «фантомний» та «помилковий вибір» мають середній рівень розвитку усіх параметрів соціального інтелекту. Проте у групах студентів із типами навчальної ідентичності «помилковий вибір» та «фантомна» треба приділяти увагу розширенню репертуару адекватних поведінкових паттернів у процесі комунікації та навчання конструктивним стратегіям розв'язання конфліктних ситуацій.

2. У студентів п'ятого курсу ВТНЗ середній рівень розвитку усіх показників емоційного інтелекту мають студенти з типом навчальної ідентичності «квазіамбіційний», «гармонійний фахівець», «помилковий вибір» та «соціальний пошук». Студенти зі статусом навчальної ідентичності «нігіліст» мають низький рівень розвитку здатності розуміти власні та чужі емоції, адекватно їх ідентифікувати та розуміти причини виникнення. Представники групи студентів з «фантомним» типом навчальної ідентичності мають низький рівень розвитку таких складових емоційного інтелекту, як розуміння та управління чужими емоціями. Низький рівень сенситивності та нездатність впливати на емоційний стан оточуючих може компенсуватися у вигляді прагнення до маніпулювання іншими людьми.

Перспективою подальших досліджень є розробка тренінгової програми розвитку соціального та емоційного інтелекту у студентів ВТНЗ.

Література

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. - 2006. - № 3. - С. 78-86.
2. Гилфорд, Дж. Три стороны интеллекта Текст. / Дж. Гилфорд // Психология мышления / под ред. А. М. Матюшкина М. : Приор, 2003. - С. 433 -456.
3. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д.В. Люсин, Д.В. Ушакова // Социальный интеллект. Теория, измерение, исследования. – М., 2004. – С. 29-39.
4. Лужбина Н. А. Социальный интеллект как системообразующий фактор психологической культуры личности Текст. : автореф. канд. дис. / Н. А. Лужбина. Барнаул, 2002. – 24 с.
5. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект : Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Люсина. - М., 2004. - С.11-29.
6. Mayer J., Salovey P. What Is Emotional intelligence? In: Emotional development and emotional intelligence: Implications for education. Salovey P., Sluyter D. (eds), 1997, NY: Basic, PP.3-31
7. Кочарян А. С. Эффективность учебной деятельности студентов: Проблема выбора факторов успешности и мишеней педагогического воздействия / А.С. Кочарян, Е.В. Фролова, В.Н. Павленко, Н. А. Чичихина // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – 2009. - вип.2. – С.379-387.

УДК 159.9:316.77

Влияние общения на воспроизведение из социальной памяти социально значимых жизненных событий

Мельник И.М.

В статье представлен анализ современной литературы, посвященной проблеме психологии памяти и общения. Рассмотрен процесс влияния (прямого и обратного) памяти на общение и общения на память. Особое внимание уделяется феномену социальная память, который существует и проявляется как в индивидуальной, так и в групповой памяти. Социальная память как носитель норм, ценностей и установок определенных социальных групп является хранителем «социального капитала» и обеспечивает использование его в процессах общения и воспроизведения. Рассмотрена схема анализа процесса взаимодействия общающихся индивидов при решении мнемических задач.

Ключевые слова: социальная память, социальный капитал, воспроизведение, мнемическая информация, социально значимые события.

У статті представлено аналіз сучасної літератури, присвяченій проблемі психології пам'яті й спілкування. Розглянуто процес впливу (прямого й зворотного) пам'яті на спілкування й спілкування на пам'ять. Особлива увага приділяється феномену соціальна пам'ять, який існує й виявляється як в індивідуальній, так і в груповій пам'яті. Соціальна пам'ять, що є носієм норм, цінностей і настанов певних соціальних груп, зберігає «соціальний капітал» і забезпечує його використання в процесах спілкування й відтворення. Розглянуто схему аналізу процесу взаємодії індивідів, що спілкуються, при рішенні мнемічних завдань.

Ключові слова: соціальна пам'ять, соціальний капітал, відтворення, мнемічна інформація, соціально значущі події.

The article represents the modern literature analysis dedicated to the problems of memory and communication psychology. We examined the process of memory influence (direct and opposite) on communication and that of communication on memory. Social memory phenomenon has drawn our particular attention being able to exist and show up in individual memory as well as in collective memory. Social memory as a bearer of standards, values and attitudes of certain social groups is a saver of “social capital”. It provides the use of this capital in the process of communication and reproduction. We examined the analysis scheme of communicating individuals' interaction in the process of mnemonique tasks solution.

Keywords: social memory, social capital, reproduction, mnemonique information, events with social meaning.

Постановка проблемы.

Одной из важных тенденций становления и развития психологической науки является выделение на определенных её этапах тех или иных ключевых проблем, приобретающих роль своеобразного интегративного начала для разработки разнообразных новых комплексных проблем. Одним из таких возможных вариантов может быть изучение и сравнение различных видов памяти (социальной, индивидуальной и групповой), которые проявляются и видоизменяются под влиянием взаимодействия людей в процессе общения.

Несомненно, проблема «память и общение» является составной частью общей фундаментальной проблемы психологии «общение и познавательные процессы» [4, 8] и может быть рассмотрена через призму влияния (прямого и обратного) памяти на общение и общения на память. [6] Конструктивный смысл рассмотрения взаимовлияния «память и общение» увеличивает возможности более глубокого анализа психологических закономерностей и механизмов регуляции поведения человека в ситуации взаимодействия. Основой эффективности группового взаимодействия являются особенности целей, содержания и ценностей этой деятельности. Ориентация на общую цель объединяет людей, обеспечивает психологическое единство в выборе способов, приёмов осуществления процессов общения. Установлено, что в общении происходит обмен информацией, знаниями, способами действия, чувствами и настроением, которые хранятся в индивидуальной памяти каждого участника общения. Это приводит к возникновению некоего общего фонда «совокупного субъекта», что впоследствии может быть внесено в «копилку» общей памяти ситуативной или конкретной социальной группы.

В настоящее время проблематика исследований психологии памяти существенно изменяется в связи с изучением тех видов памяти, которые связаны с личностью [7] и обществом, в котором происходят кардинальные социальные изменения. На их фоне возникает целый ряд социально значимых для индивида событий, которые выступают как новые, жизненно важные проблемы, и все варианты возможности или невозможности их разрешения поступают и сохраняются в памяти. Психологические особенности отражения этих социальных событий в индивидуальной и групповой памяти и являются предметом изучения социальной памяти, а сама память выступает хранителем и транслятором социального опыта [7].

Е.Ф. Иванова [2] отмечает, что «расширилась и сфера исследований – в нее попали разные виды памяти. Кроме традиционно исследовавшихся, более активно стали изучаться те виды памяти, которые непосредственно связаны с личностью и особенностями ее жизни...»; в то же время, «больше внимания стало уделяться так называемой социальной памяти, коллективной памяти, которые непосредственно связаны с обществом, его историческим развитием и изменениями».

Реальная практика и конкретные психологические исследования [1] представляют различные примеры того, как социальные группы и члены этих групп, обладая собственным символическим капиталом, используют социальную память как форму трансляции этого капитала. Таким образом, можно предположить, что социальная память является выразителем и носителем групповых ценностей и представлений, а использование социальной памяти способно оказывать социальное влияние и формировать сознание и идентичность людей. Значимость таких исследований не вызывает сомнения, поскольку внимание уделяется анализу сохранения в памяти фактов, которые связаны не только с жизнью личности, но и с социальной жизнью индивида или целой группы.

Социальная группа – это некоторое количество людей, которые не обязательно непосредственно связаны между собой, не всегда знают друг друга (например, студенты, школьники, учёные, рабочие и др.), но входят в единое социальное пространство. В этом пространстве, в соответствии с происходящими социальными событиями, которые являются значимыми как для жизни индивида, так и для целой социальной группы, возникают, создаются и существуют групповые социальные нормы, ценности. Социальные нормы становятся регуляторами поведения членов этих социальных групп, создают условия социально-психологической идентификации индивида с другими носителями социальных норм данной социальной группы. Процесс принятия групповых норм оказывает непосредственное влияние на уровень социализации личности. Сам факт принятия, усвоения и использования соответствующих групповых норм подчеркивает, с одной стороны, причастность индивида к этой условной социальной группе, а, с другой стороны, указывает на участие в этом процессе социальной памяти, которая объединяет в себе социальный опыт людей этой группы, и, как подчёркивает А.Н. Лактионов [3], этот социальный опыт создаёт некое «межперсональное пространство», наполненное определённым содержанием для конкретной группы.

Целевые социальные группы берут на себя выполнение определённых общественных функций, что связано с накоплением положительного опыта, сохранения и передачи его между членами группы. Для этого социальные группы создают систему социальной коммуникации, в которой основную часть составляет групповая социальная память [11]. По сути дела такая память не есть сумма индивидуальной памяти её членов, а есть продукт и результат взаимодействия общающихся субъектов.

В индивидуальной и групповой памяти хранятся отдельные социальные факты, которые воспроизводятся в сознании людей с целью понимания настоящего, а также влияют на создание модели будущего [7]. Одни и те же события прошлого в памяти индивида воспроизводятся в соответствии с нормами, ценностями и установками, существующими в разных социальных группах, к которым принадлежит конкретный индивид. Память, с одной стороны, корректирует межперсональное пространство, которое в процессе общения может обогащаться, а, с другой стороны, – предоставляет возможность выбирать из межперсонального пространства наиболее существенную информацию.

Цель работы – проанализировать влияние общения на создание и упорядочивание социальных ценностей, которые составляют совокупный фонд социальной памяти.

А.Н. Лактионов подчеркивал, что память, «опутывая невидимой сетью межперсональное пространство индивида, обогащает и стабилизирует его» (пространство) [3]. Необходимо учитывать, что память в процессе общения индивидов предоставляет возможность выбирать из «межперсонального пространства» существенную информацию. «Этот выбор информации актуализируется как на уровне воспроизведения, так и на уровне припоминания и узнавания» [6].

Как утверждает Е.Ф. Иванова, «члены определенной социальной группы должны сохранять в памяти что-то общее» [2]. Из значимых событий жизни в памяти создаётся общий социальный опыт. Вместе с тем, события общественной жизни, которые являются существенными для отдельной группы, трансформируются сквозь призму личностных содержаний каждого индивида конкретной социальной группы, хранятся в памяти и актуализируются, подчиняясь, прежде всего, цели настоящего и будущего.

Социальные нормы общества создают значимость социальных событий, которые в свою очередь влияют на социальную позицию человека. Социальная позиция становится источником развития человека, определяет место индивида в социальных отношениях, формирует систему мотивов человека, делает ее особенно сензитивной для социальных ценностей и всё это создаёт фонд социальной памяти.

Социальная память, являясь элементом социальной реальности, представляет собой самостоятельный феномен, который существует и проявляется как в индивидуальной, так и в групповой памяти. Социальная память является выразителем групповых ценностей и представлений, хранителем «социального капитала» (социальных событий), который проявляется и используется членами определённой социальной группы.

На данный момент понятие «социальная память», являясь междисциплинарным, не имеет чёткого определения. Угол рассмотрения этого понятия у разных наук (философия, социология, социальная психология, культурология, этнология и др.) свой, но эти науки используют общие теоретико-методологические основания. Так, например, социальная память трактуется в социологии как «сохранение актуальной социальной информации и передача её от поколения к поколению», а в социальной психологии рассматривается «социальная память как отражение

социальных явлений в индивидуальной и групповой памяти» [5]. Ю.Ю. Мекаева предложила структурную схему социальной памяти, включая в неё следующие виды (историческая, этническая, культурная и социально-психологическая) и уровни (индивидуальный, групповой и коллективный).

Изложенное выше позволяет предположить, что социальная память как хранилище актуальной информации о социально значимых событиях, обеспечивает использование этой мнемической информации как на индивидуальном, так на групповом уровне.

Известный французский социолог и социальный психолог Морис Хальбвакс [12] предложил свою концепцию памяти. Он исходит из того, что индивиду доступны два вида памяти – индивидуальная и коллективная (групповая). Используя дюркгеймовские «коллективные представления», Хальбвакс переносит рассмотрение памяти в окружающий индивида социальный контекст. С одной стороны, воспоминания человека вписываются в рамки его личной жизни, а с другой, – он способен вести себя как член группы, вызывая в памяти воспоминания, затрагивающие его группу. «Эти две памяти часто проникают друг в друга, но не смешиваются. И индивидуальная, и групповая память развиваются по собственным законам. Индивидуальная может опереться на групповую, когда необходимо уточнить какое-либо воспоминание. Если индивидуальные воспоминания попадают в коллективную память, они меняются и уже не являются сознанием личности» [12]. Чтобы уточнить разницу и зависимость между двумя видами памяти, необходимо включить в логику анализа такие понятия как общение индивида с группой, взаимодействие и взаимовлияние членов одной или нескольких социальных групп.

Следует отметить, что события групповой жизни могут быть для человека лишь внешними «рамками», которые часто используются для характеристики социальной составляющей памяти, т.е. для самой социальной памяти. Опорные базовые социальные воспоминания и образуют эту рамку, и делают её доступной для членов определённой социальной группы. Эти социальные накопления входят в общий фонд социальной памяти и выступают в качестве мнемической информации, обеспечивающей функционирование всех процессов памяти: запоминание, сохранение, воспоминание, воспроизведение, забывание. Пространство социальной памяти представляется многослойным, включая в себя индивидуальный и групповой опыт, получение значимой социальной информации из СМИ, принятие и использование общих морально-нравственных норм, присущих современному социуму. Одним из основных способов обеспечения поступления мнемической информации в фонд социальной памяти является общение и непосредственное взаимодействие индивидов определённой социальной группы.

Благодаря общению происходит формирование групповых и индивидуальных установок, усвоение, запоминание значимого опыта. В процессе взаимодействия общающихся субъектов, происходит обмен идеями, интересами, знаниями и другой мнемической информацией. За счёт такого взаимодействия в процессе общения формируется социально-смысловое содержание индивидуальной и групповой памяти.

Одной из важнейших тенденций в исследовании общения является возможность более глубокого анализа психологических закономерностей и механизмов регуляции поведения человека, в анализе социальной обусловленности психики и образа жизни как индивида, так и целых групп общающихся людей. Особое место в исследовании психологии общения занимает эмпирическое изучение его влияния на психические свойства, процессы и состояния [4]. Можно выделить две основные исследовательские стратегии в изучении диады «общение – психические процессы». Первая из них представляет рассмотрение общения исключительно в качестве фактора, обуславливающего индивидуальные психические проявления. Само общение и его внутренняя динамика не выступают здесь предметом исследования. Наиболее удачной является процедура сравнительного анализа исследуемых психических явлений в контексте индивидуальной и совместной групповой деятельности. Данная стратегия исследования общения направлена на рассмотрение процесса воздействия общения на динамику психических характеристик взаимодействующих друг с другом участников, что позволяет выдвинуть задачу содержательного анализа самого процесса общения. Общение является базовой потребностью человека. Уровень и способы удовлетворения этой базовой потребности носят индивидуальный характер и определяются как личностными особенностями субъектов общения, так и социальными факторами.

Б.Ф. Ломов утверждает, что «в общении происходит взаимная презентация субъектами результатов своего психического отражения. Психические явления, в свою очередь, регулируют процесс общения и являются условиями его развития» [9]. Способы и содержание общения определяются социальными функциями вступающих в него людей, их положением в системе общественных отношений, что, в свою очередь, указывает на ту социальную группу, к которой эти люди относятся.

Говоря о структуре общения, Б.Ф. Ломов выделил три уровня анализа: макроуровень, мезоуровень и микроуровень. На первом уровне общение индивида с другими людьми рассматривается как сторона его образа жизни, связанная с системой общественных отношений. Эти отношения отражаются у каждого конкретного человека специфическим образом, в зависимости от его позиции в этой системе. Второй уровень анализа относится к анализу психологических проблем, связанных с особенностями динамики психических процессов и

состояний в условиях общения. Третий уровень анализа относится к изучению отдельных, но сопряжённых актов общения или циклов, выступающих как единица общения. Анализируются не только действия отдельных индивидов, но и связанные с ним действия его партнёров. Перечисленные уровни анализа общения тесно связаны друг с другом, и рассмотрение любого из них так или иначе предполагает выявление этой связи.

Хотелось бы отметить, что проблема нашего исследования, которая связана с изучением влияния общения на воспроизведение социально значимых событий из групповой и индивидуальной памяти общающихся индивидов можно отнести к кругу задач второго уровня анализа. Взаимосвязь памяти и общения проявляется в следующих процессах: в обсуждении индивидуальных воспоминаний, в их анализе, в сопоставлении и составлении группового воспоминания жизненно значимых событий, которые затем воспроизводятся каждым индивидом как полученный в процессе общения продукт непроизвольного запоминания совместной информации.

Для дальнейшего рассмотрения полученного эмпирически мнемического материала можно воспользоваться схемой анализа процесса взаимодействия общающихся индивидов. Б.Ф. Ломов [4] выделил следующие основные фазы общения: а) начальная – определение общих для участников взаимодействия «координат», которые выступают базой для строительства дальнейшего процесса общения; б) фаза формирования совместной программы общения. Она включает распределение функций между участниками и их «сопряжение», – эта программа обычно не бывает жёсткой и задаёт лишь общую стратегию поведения; в) фаза формирования «общего фонда» знаний, умений, навыков. Решая общую задачу, каждый из участников общения использует и свой опыт, и опыт партнёра. Применение этой схемы обеспечивает возможность анализировать процедуру общения, интерпретировать и стратегию, и тактику поведения общающихся индивидов при решении мнемической задачи – вспомнить события, их обсудить и воспроизвести.

Таким образом, в результате проведенного анализа литературы по проблеме «социальная память и общение» можно сделать следующие выводы.

1. Социальная память, как элемент социальной реальности, представляет собой самостоятельный феномен, который существует и проявляется как в индивидуальной, так и в групповой памяти.
2. Социальная память является выразителем групповых ценностей и представлений, хранителем «социального капитала» определённой социальной группы.
3. Социальная память есть отражение социально значимых жизненных событий в индивидуальной и групповой памяти.
4. Основным способом поступления мнемической информации в фонд социальной памяти является общение и непосредственное взаимодействие индивидов определённой социальной группы.
5. Рассмотрена схема анализа процесса взаимодействия общающихся индивидов при решении мнемической задачи – вспомнить социально значимые жизненные события, их обсудить и воспроизвести.

Литература

1. Дьяконов Г.В. Проблема общения и взаимодействия: диалогический подход. – ж. «Соціальна психологія», 2004. № 3(5).
2. Иванова Е.Ф. О гендерных особенностях памяти // Гендерные исследования. 1999, № 3.
3. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. – Харьков, 1998.
4. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы в психологии. – М.: Наука, 1984.
5. Мекаева Ю.Ю. Проблемы социальной памяти // Наука. Культура. Общество. – М.: ИСПИ РАН, 2007, № 3.
6. Мельник И.М. Особенности процесса воспроизведения в условиях общения. – Вестн. Харьк. ун-та; 1989, № 253.
7. Мельник І.М. Вплив спілкування на відтворення в пам'яті індивіда соціально значущих подій життя. – Вісник Харьк. ун-та; 2011, № 937.
8. Обозов Н.Н. Психические процессы и функции в условиях индивидуальной и совместной деятельности // Проблемы общения в психологии, – М., 1981.
9. Психология общения. Энциклопедический словарь. Под общ. ред. А.А. Бодалёва. – М., Изд-во «Когнито-центр», 2011.
10. Середа Г.К. Избранные психологические труды: Сб. / Сост. Е.Ф. Иванова, Е. В. Заика. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010.
11. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002 г. — 461 с.
12. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс. – М.; 2007.

УДК 159.95

Анализ структурных составляющих механизма психологии технического творчества

Смолин Ю. А., Смолина Н. Ю.

В статье проведен анализ психологии технического творчества как комплексной проблемы с точки зрения положений когнитивной психологии и фундаментальных законов кибернетики. Из процесса технического творчества выделены две системы управления, отражающие его двойную природу. Построены структурные схемы этих систем. Показана общность структур и связей систем управления процесса творчества с системами иной физической природы.

Ключевые слова: когнитивная психология, природа творчества, система управление, структурная схема.

У статті проведено аналіз психології технічної творчості як комплексної проблеми з точки зору положень когнітивної психології і фундаментальних законів кібернетики. З процесу технічної творчості виділені дві системи управління, що відображають його подвійну природу. Побудовані структурні схеми цих систем. Показана спільність структур і зв'язків систем управління процесу творчості з системами іншої фізичної природи.

Ключові слова: когнітивна психологія, природа творчості, система управління, структурна схема.

The analysis of the psychology of creativity as a complex technical problems in terms of the provisions of cognitive psychology and the fundamental laws of cybernetics. From the process of technical work identified two management systems, reflecting its dual nature. Constructed block diagrams of these systems. Shows a common structure and relationships of the creative process control systems with the systems of different physical nature.

Keywords: cognitive psychology, the nature of creativity, the control system, the block diagram.

Постановка проблемы. Проблема творчества занимают различные направления науки: психология, философия, педагогика, физиология, техника, искусство и целый ряд других. Это свидетельствует о том, что объяснить механизм творческой деятельности с позиции одной науки невозможно, и очевидно, что объяснение процесса творческой деятельности должно находиться на стыке ряда наук.

В системе творчества, на сегодняшний день, можно выделить определенный и общепризнанный круг объектов психологического изучения. Эта проблемы сущности творческой деятельности, проблемы творческой личности, проблемы коллективного творчества, проблемы обучения творчеству, его оптимизации и стимуляции, а также ряд других проблем. Однако, ни одну из них нельзя решить в полной мере, не раскрыв структуру механизма творческой деятельности, взаимосвязей ее подсистем и специфики протекания.

Одним из способов решения этой задачи может быть абстрактно-аналитический подход направленный на исследование выделенных взаимодействий и свойств явлений, подчиняющихся в содержательном плане качественно однородным законам. В этом случае исследователя интересуют не конкретные вещи и явления сами по себе, а те их свойства, которые возникают как продукт качественно своеобразных взаимодействий.

Таким образом, если опираясь на положения когнитивной психологии, нейропсихологии и фундаментальные законы кибернетики провести анализ явлений психологии технического творчества, с учетом различных природ его механизма, то можно обосновать структуру и связи системы управления процессом технического творчества.

Анализ последних исследований и публикаций. Психологией творчества научная общественность занимается уже много лет. Только за последние полтора столетия можно перечислить сотни фамилий, которые были известны в этом направлении. Начиная с конца прошлого века и до настоящего времени наиболее известны работы В.М.Радомского, В.В.Клименко, А.Б.Коваленко, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, Я.А.Пономарева, С.О.Сысоевой, Ю.Л.Трофимова, А.Т.Шумилина и др.

Наиболее известным в современной когнитивной психологии является американский ученый Р.Солсо. В нашей стране известны работы М.В.Гамезо, И.А.Домашенко, В.В.Клименко, П.С.Перепелицы, О.В.Рудомино-Дусятской, М.Л.Смульсона и ряда других авторов.

Теоретические основы возникновения нейропсихологии заложил И.М.Сеченов и экспериментально разработали В.М.Бехтерев, Н.Е.Введенский, И.П.Павлов, О.О. Ухтомский и др.

Основные положения кибернетики как науки сформировал американский ученый Н.Винер. Значительный вклад в эту науку внесли крупнейшие советские и украинские ученые А.И.Берг, В.М.Глушков, С.А.Лебедев, С.Л. Соболев, В.А.Трапезников, А.Н.Холмогоров, А.А.Фельдбаум и др.

Постановка задачи. На основании известных положений психологии творчества, с учетом природ творческой деятельности и фундаментальных законов кибернетики, разработать обобщенную структуру системы управления процессом технического творчества и определить ее связи.

Изложение основного материала. Анализ литературных источников показывает, что с точки зрения различных направлений науки творческий процесс является сложной системой, состоящей из взаимосвязанных подсистем, каждая из которых может иметь различную физическую природу. В этой связи исследование психологии творчества и понимание процессов всех механизмов протекающих в нем очень затруднено и на сегодняшний день далеко не завершено. Однако, разнообразные подходы к рассмотрению механизмов творчества позволяют углубить понимание этих процессов и открывают новые аспекты для их исследования.

В частности, когнитивная психология имеет принципиальное значение в плане построения моделей различных психических явлений и фактов во всех отраслях психологии. «Когнитивная психология охватывает весь диапазон психологических процессов – от ощущений до восприятия, распознавание образов, внимание, обучение, памяти, формирования понятий, мышления, воображения, запоминания, языка, эмоций и процессов развития; она охватывает всевозможные сферы поведения»[1]. Когнитивные модели наглядно представляют различные механизмы психических явлений и дают возможность выделить их основные структурные составляющие. Р.Солсо дает этим моделям следующее определение: «Когнитивные модели - это эвристические построения, используемые для организации существующего объема литературы, стимуляции дальнейших исследований, координации исследовательских усилий и облегчения коммуникаций между учеными»[1]. Он также подчеркивает, что основой для построения таких моделей является тщательный анализ исследуемого психологического механизма: «...необходимо определить и проанализировать конкретные компоненты когнитивного процесса и затем объединить их в большую когнитивную модель. Именно с такой позиции исследуют сложные проявления человеческого поведения когнитивные психологи»[1]. Эти положения когнитивной психологии являются одной из предпосылок обоснования возможности разработки структурной схемы системы управления процессом творчества. Таким образом, на основании положений когнитивной психологии можно построить различные модели процесса творчества, в том числе и модель системы управления механизмом творческого процесса, наличие которой отмечается целым рядом специалистов.

В работах, посвященных исследованию творчества, отмечается, что это высшая форма деятельности человека, которая имеет целенаправленный характер и результатом которой, является объект творческой деятельности, обладающий либо новыми свойствами, либо улучшенными качественными показателями. В ряде работ, например [2,3], подчеркивается, что такая деятельность человека является результатом управления. При этом отмечается, что процесс управления аналогичен в различных системах и может осуществляться на разных уровнях. А.Т.Шумилин пишет об этом так: «Творчество – высшая форма деятельности человека. Деятельность имеет целенаправленный характер. Последний является результатом управления. И, наоборот, управление есть процесс организации и реализации целенаправленных действий в машинах, живых системах и обществе. Управление функционированием сложной системы имеет многоуровневый характер» [2]. Именно процесс управления является важнейшей составляющей творческого процесса.

Науку об общих закономерностях процессов управления и передачи информации называют кибернетикой. Основные положения кибернетики как общей теории управления сформулированы в работе [4]. Основная идея книги и, следовательно, кибернетики – это подобие процессов управления и связи в машинах, живых организмах и обществах, - подчинение их функционирования общим законам. Именно с этой точки зрения можно рассматривать процесс творчества вообще, и технического творчества в частности. Поэтому возможность рассмотрения процесса творчества как некоей системы, подчиняющейся общим законам управления, дает возможность раскрыть новые аспекты технического творчества. Именно эта точка зрения является еще одной предпосылкой возможности создания структурной схемы системы управления процессом творчества.

При рассмотрении механизмов творчества как некоей единой системы, подчиняющейся общим законам управления, следует уточнить, что мы понимаем под этими терминами. Как следует из работ крупнейших ученых в области кибернетики В.М.Глушкова, В.А.Трапезникова, А.Н.Холмогорова, А.А.Ляпунова и др., а так же из работ современных ученых в области кибернетики, например [5], общепринятыми являются следующие определения.

Система – это совокупность взаимосвязанных элементов, выделенная из множества элементов любой природы, в соответствии с требованиями решаемой задачи, т.е. достижения конечной цели.

За пределами системы существует множество элементов, также любой природы, с которой система взаимодействует, и которые также оказывают на неё какое-то влияние. Это множество элементов называют внешней средой.

В реальном мире все системы работают во внешней среде и осуществляют взаимодействие с внешней средой через вход и выход.

Вход системы – это точка или область воздействия на систему извне. Выход системы – это точка или область воздействия на внешнюю среду во вне.

Управление, в самом широком понимании, - это функция некоей системы, направленная либо на сохранение её основного качества (утрача которого приводит к разрушению системы), либо на выполнение программы по которой должна устойчиво функционировать система и достигать какую-то определенную цель.

Общая цель системы определяется её назначением. Назначение определяет основную функцию системы. У системы возможно наличие нескольких функций, причем некоторые из них по назначению близки к основной. Это позволяет выделять из системы несколько новых систем, каждая из которых решает свою функциональную задачу, и которые по отношению к общей системе можно считать подсистемами. Из этих подсистем, в свою очередь, в соответствии с их функциями, можно выделить новые, более мелкие системы.

Согласно основным положениям кибернетики [4,5] в любой системе управления существует два вида связей. Это управляющее воздействие, приложенное от устройства управления к объекту управления по цепи управления, и информационный сигнал о текущем состоянии объекта, передаваемый

от объекта к устройству управления по цепи обратной связи.

В соответствии с вышесказанным, любая система управления может быть представлена в виде, показанном на рисунке 1 [4,5,6].

Рис. 1. Общая структура и принцип построения управляющей системы

Рассмотрим структурные схемы систем различной физической природы, сохраняющие информационные свойства соответствующих реальных систем [6].

На рисунке 2 показана структурная схема технической системы, управляемой человеком. Воздействие человека-оператора на управляемый объект (какое-либо техническое устройство) осуществляется ручным управлением с помощью различных исполнительных механизмов (механических, электрических, гидравлических и т.п.). По цепи обратной связи оператор получает соответствующую информацию о состоянии объекта управления, сравнивает её с требуемыми параметрами и оказывает управляющее воздействие на объект управления.

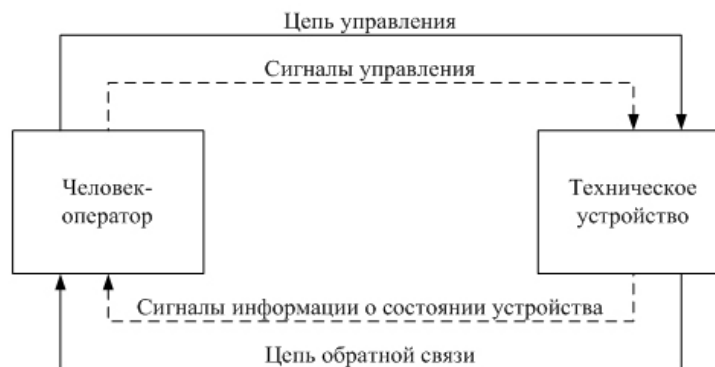

Рис. 2. Структурная схема технической системы управляемой человеком.

Рассмотрим пример системы живого организма. Великим русским физиологом И.П.Павловым было показано, что и «...животный организм, как система, существует среди окружающей природы только благодаря непрерывному уравниванию этой системы с внешней средой, т.е. благодаря определенным реакциям живой системы на попадающие на неё извне раздражения, что у более высших животных осуществляется при помощи нервной системы в виде рефлексов» [7]. Путь, по которому осуществляется рефлекс, называют рефлекторной дугой. В системе рефлекторной дуги роль устройства управления выполняет центральная нервная система, а объектом управления являются различные органы живого организма. Структурную схему системы рефлекторной дуги можно представить в виде, изображенном на рисунке 3 [6].

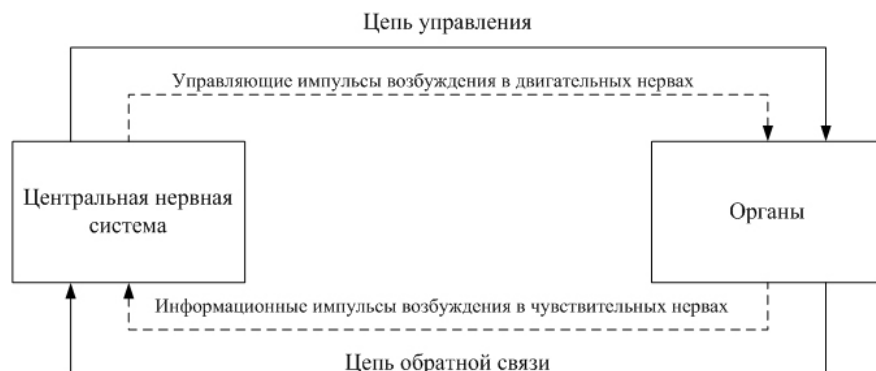

Рис. 3. Структурная схема системы рефлекторной дуги в живом организме

Управляющим воздействием в этом случае служат импульсы возбуждения, передаваемые по двигательным нервам к органам, а по цепи обратной связи, роль которой выполняют чувствительные нервы, от объекта управления в центральную нервную систему поступают информационные импульсы возбуждения.

Рассмотрим еще одну систему, являющуюся классической в когнитивной психологии и представленную Р.Солсо в виде структуры внешних явлений и внутренних процессов на различных этапах обработки информации вычислительным мозгом при восприятии информации об окружении. Структурная схема такой системы показана на рисунке 4 [1].

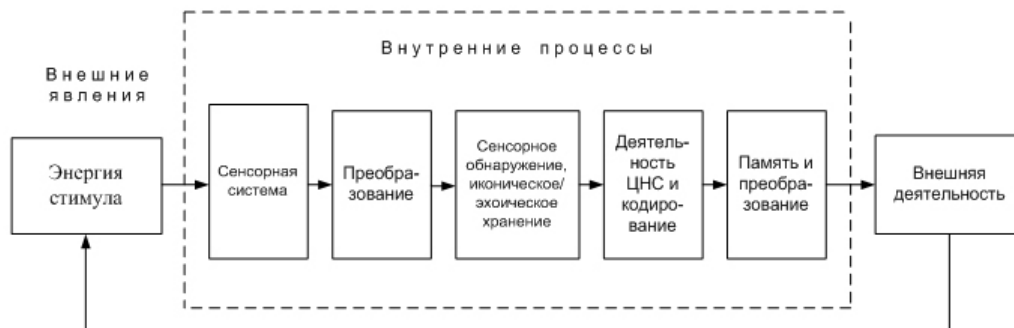

Рис. 4. Структуры и внешние явления и внутренние процессы на этапах обработки информации вычислительным мозгом

Процесс функционирования такой системы описан следующим образом: «Понятие вычислительного мозга основано на идее, что разум – это то, что делает мозг, - разум обрабатывает информацию... физическая энергия, попадая в ограниченную зону обнаружения, воздействует на органы чувств, затем преобразуется (конвертируется) в нервную энергию, задерживается ненадолго в сенсорном хранилище, передается для дальнейшей обработки и кодирования в центральную нервную систему (ЦНС). Впоследствии она может быть передана системам памяти для обработки, результаты которой могут вызвать ответные реакции, которые затем станут частью стимульного поля, подлежащего дальнейшей обработке»[1].

Подсистема управления такой системы имеет вид, показанный на рисунке 5. В этой схеме роль устройства управления выполняет вычислительный мозг, а управляющими воздействиями являются внутренние процессы. Внешняя деятельность является объектом управления от которого в вычислительный мозг поступают информационные сигналы, отражающие внешние явления.

Рис. 5. Система управления восприятия и обработки информации об окружении

Как видим, все три системы, приведенные на рисунках 2, 3 и 5 и имеющие различную природу, реализуются по одинаковой структурной схеме. Не должна составлять исключение и система управления процессом технического творчества. Её так же можно представить в виде аналогичной структурной схемы, построенной по общим законам кибернетики.

При попытке моделировать процесс творчества в виде его структурной схемы следует учитывать одно из основных свойств творчества, о котором упоминалось в начале данной работы, - его многообразие. Это свойство отмечается практически во всех работах, посвященных исследованию механизма творчества. В трудах современных исследователей, пытающихся оценить этот механизм с разных сторон, акцентируется внимание, в первую очередь на то, что творчество имеет двойную природу [2,3,8,9,10,11]. Например, А.Т.Шумилин определяет эту двойственность наиболее кратко и доступно: «Творчество – результат деятельности человека, т.е. сознания, мышления и рук. Мышление (сознание, ум, идеальная деятельность) и руки (практика как целенаправленная, программированная деятельность) - два творца, решающие одну задачу»[2]. Ту же двойственность подразумевает В.В.Клименко: «Механізм творчості – новоутворення синтезом психе (душі) мислення, почуттів, уяви й соми (тіла) – психомоторики та енергопотенціалу; міркуючи – ми діємо, діючи – мислимо... »[3].

Следовательно, и любая модель творчества, в том числе и построенная в виде структурных схем, обязательно должна учитывать и отражать двойную природу творчества. Это еще одно обязательное требование, которое является еще одной предпосылкой к построению структуры, отражающей процесс управления механизмом творчества.

На сегодняшний день нет общепринятых терминов, однозначно определяющих две известных на данный момент природы творчества. Это закономерно и объяснимо, так как каждая природа обладает целым рядом свойств и может быть охарактеризована множеством факторов, причём различных в разных сферах творчества. Именно поэтому дать четкое название каждой из сторон природы творчества затруднительно.

В данной работе при описании структурных схем, отражающих различные механизмы процесса творчества, для того чтобы подчеркнуть какую природу отображает каждая из схем, введем достаточно условные понятия «рабочей» и «интеллектуальной» систем творческого процесса. В соответствии с данными выше определениями эти системы можно считать подсистемами единой системы творческого процесса.

Поскольку одной из природ творчества является трудовая деятельность человека, в частности техническая, характеризующаяся в основном интенсивностью его физического труда и в результате которой получается некий конечный продукт, характеризующийся заранее оговоренными техническими параметрами, то систему творчества, отражающую данную природу, можно назвать «рабочей». Отличительной особенностью «рабочей» системы будет являться её управление по жесткому алгоритму функционирования и жизнеобеспечения, который предусмотрен заранее и принципиально ограничивает её потенциальные возможности.

Объектом управления в такой системе является некий объект творческой деятельности (механизмы, предмет быта, культуры, искусства и пр.). Роль устройства управления выполняет человек – творец. Управляющее воздействие на объект управления оказывается при помощи исполнительных органов человека (рук, ног, языка, зубов и др.) и ограничено полученными знаниями человека, его индивидуальной памятью и навыками. При этом задействуется только два вида мышления: практически-действенное и образное. По цепи обратной связи от объекта творческой деятельности передаются информационные сигналы восприятия от человеческих органов чувств (зрения, слуха, обоняния и др.) о параметрах объекта. Структурная схема управления «рабочей» системы творческого процесса, построенная в соответствии с приведенным описанием, показана на рисунке 6.

Рис. 6 Структурная схема управления «рабочей» системы творческого процесса

Другой природой творчества является трудовая деятельность человека, характеризующаяся не столько физической составляющей труда, сколько умственной, основанной на его интеллекте. В этом случае также получается некий конечный продукт, в соответствии с поставленной целью, но его свойства, характеристики, параметры и пр., либо несут элементы новизны, либо отличаются существенно улучшенными качествами. Систему творчества, отражающую данную природу можно назвать «интеллектуальной». Отличительной особенностью «интеллектуальной» системы является возможность её управления не по заранее составленному плану и алгоритму его решения, а по произвольной, формируемой в устройстве управления программе.

Объектом управления в такой системе является тот же объект творческой деятельности, как и в предыдущей системе. Роль устройства управления выполняет человеческий мозг. При этом кроме практически-действенного и образного мышления обязательно задействован и вербальный вид мышления. Управляющее воздействие на объект управления оказывается мысленное. При этом мышление должно обладать свойствами глубины, ширины, гибкости, стратегичности и самостоятельности. Это воздействие обусловлено вдохновением, талантом, уровнем интеллектуального развития, логикой, воображением, интуицией и рядом других, порой еще неизвестных науке факторов. По цепи обратной связи, от объекта творческой деятельности, передаются информационные сигналы в виде психологических эмоций: радости, интереса; эстетических чувств и физиологических ощущений: удобства, удовлетворения, внутреннего

комфорта и др. Структурная схема управления «интеллектуальной» системы творческого процесса, построенная в соответствии с приведенным описанием показана на рисунке 7.

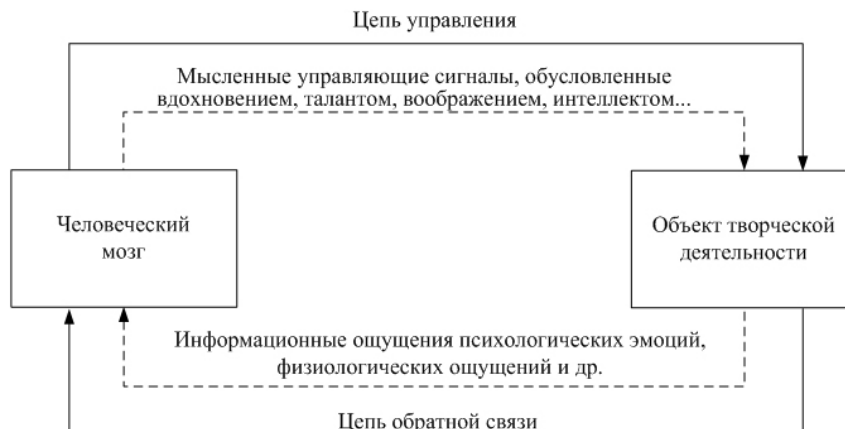

Рис. 7. Структурная схема управления «интеллектуальной» системы творческого процесса

Две структурные схемы управления «рабочей» и «интеллектуальной» системами, в соответствии с определениями приведенными выше, можно считать подсистемами единой системы управления творческим процессом. Но при этом следует понимать, что система управления творческим процессом является целостным и неразрывным образованием, построенным из элементов различной природы, находящихся в определенных причинно-следственных и функционально-целевых отношениях. Целостность единой системы управления техническим творчеством обуславливает несводимость её свойств к сумме свойств составляющих её подсистем и элементов. Следует также понимать, что каждая подсистема, каждый элемент, каждое определенное в подсистеме отношение или свойство зависит от его места и функции внутри системы как целого.

Вместе с тем, приведенные структурные схемы отражают реальные структуры и связи каждой из рассмотренных подсистем и позволяют рассматривать их как отдельные системы, обладающие своими свойствами, отношениями и характеристиками, влияющими на свойства и характеристики единой системы управления творческим процессом, в том числе и технического творчества.

«Рабочая» и «интеллектуальная» системы управления являются составной частью творческого процесса, под которым, уже и с позиций психологии, и с позиций кибернетики мы понимаем множество «рабочих» и «интеллектуальных» мероприятий, с помощью которых осуществляется производство конечного продукта – объекта творческой деятельности. Это никак не противоречит описанию механизмов творчества рассмотренных в работах посвященных исследованиям творческой деятельности [2, 3, 8, 9, 10, 11]. Таким образом в предложенных схемах можно рассматривать два класса процедур, отличающихся физической природой их реализации, а так же два вида информационных потоков различной природы на входах и выходах структурных схем.

Как видно из приведенных схем и проведенного анализа между всеми пятью структурными схемами, показанными на рисунках 2, 3, 5, 6 и 7 имеется полное структурное сходство. Кроме того все они построены по общему принципу и структуре, приведенной на рисунке 1. Эта общность имеет большое практическое значение, выражающееся в возможности единого подхода к изучению этих систем в целом, связей в системе, воздействия внешней среды, параметров систем и критериев их оценки и контроля.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Проведен анализ процесса технического творчества, как комплексной проблемы, с точки зрения когнитивной психологии и нейропсихологии, а так же общих, для всех существующих в природе систем, фундаментальных положений кибернетики, в частности, с точки зрения общей теории систем управления. Построены структурные схемы систем управления творческим процессом, с учетом двойной природы его механизма. Показано наличие в этих системах таких структурных блоков как устройства управления и объекты управления, присущих всем системам независимо от их физической природы, а также наличие в этих системах классических цепей управляющего воздействия и обратной связи.

Перспективой дальнейших исследований является возможность применения к исследованию психологии технического творчества методов и методик, критериев и параметров, широко используемых в системах иной физической природы.

Литература

1. Р.Солсо. Когнитивная психология/ Р.Солсо.-6-е изд.- СПб.:Питер, 2006.-589с.
2. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества/ А.Т.Шумилин.- М.: Высш. шк., 1989.-143с.

3. Клименко В.В. Психологія творчості. Навчальний посібник / В.В.Клименко – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480с.
4. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в живом и машине / Н.Винер. – М.: Советское радио, 1958. -215с.
5. Герович В.А. Человеко-машинные метафоры в советской физиологии [Текст]/ В.А.Герович// Вопросы истории естествознания и техники.-2002.-№3.-С.472-506
6. Головинский О.И. Основы автоматки/О .И.Головинский-М.:Выш.шк., 1987.-207с.
7. Павлов И.П. Ответ физиолога психологам (1932) [Текст]/И.П.Павлов//Мозг и психика.-1996.-С.151-183
8. Михелькевич В.Н. Основы научно технического творчества/Серия «Высшее профессиональное образование»/В.Н.Михелькевич, В.М.Радомский. –Ростов н/Д.: Феникс, 2004.-320с.
9. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены)/В.А.Моляко.-К.: «Освіта України», 2007.-388с.
10. Пономарев Я.А. Психология творчества/А.Я.Пономарев.-М.: Изд-во «Наука», 1976.-309с.
11. Стратегія творчої діяльності: школа В.О.Моляко/ за загальною редакцією В.О.Моляко.-К.: «Освіта України», 2008.-702с.

УДК 159.937.53

Індивідуальні відмінності в естетичних вподобаннях фігур в залежності від власної одиниці часу

Цуканова Ю.Б.

В статті описане експериментальне дослідження зв'язків між індивідуальною мірою золотого розтину, власною одиницею часу індивіда та естетичною привабливістю геометричних фігур, що побудовані з урахуванням золотого розтину та без. Показано, що існує кореляція між τ -типом та привабливістю фігур, побудованих за золотою пропорцією.

Ключові слова: золотий розтин, власна одиниця часу, " τ -тип".

В статье описано экспериментальное исследование связей между индивидуальной мерой золотого сечения, собственной единицей времени индивида и эстетической привлекательностью геометрических фигур, построенных на основе золотого сечения и без него. Показано, что существует корреляция между τ -типом и привлекательностью фигур, которые содержат золотую пропорцию.

Ключевые слова: золотое сечение, собственная единица времени, τ -тип.

In this article described an experimental study of links between individual measure of the golden ratio, individual's own quantum of time and aesthetic appeal of geometric figures that are based on the golden section or without it. It is shown that there is a correlation between the τ -type and an attractive figure, which contain the golden proportion. Keywords: golden ratio, own quantum of time, τ -type.

Принцип золотого розтину займає особливе місце в мистецтві, де вважається найвищим проявом досконалості та гармонії [1]. Інакше кажучи, він вважається естетичним еталоном, і був визнаний в даній якості з моменту публікації А. Zeising [19]. І сьогодні в навчальній літературі з мистецтва, дизайну та архітектури [2, 3, 4, 5] обов'язково розкривається принцип побудови композиції та пропорцій за золотим розтином. Однак, якщо в образотворчих галузях авторитет золотої пропорції визнано, в психології, де вивченню золотої пропорції також приділялося багато уваги, спостерігається інша ситуація.

А. Zeising одним з перших звернув увагу на здатність зорового аналізатора людини виокремлювати з оточуючого середовища об'єкти, побудовані за принципом золотого розтину, як привабливі та гармонійні. За його висловленням, краса багатьох творів мистецтва є результатом особливого співвідношення їх компонентів, відомого як золотий розтин. Гіпотезу, запропоновану А. Zeising, перевірів Г. Т. Fechner [13]. Він відкрив, що більшість людей дійсно віддають перевагу формам, побудованим за правилом золотого розтину. Услід за Г. Т. Fechner дослідженням золотого розтину, як міри привабливості, присвятила власні роботи дуже велика кількість вчених, однак дані, отримані в їх експериментах суперечливі. Так, за результатами досліджень одних авторів [14, 17, 18], золота пропорція дійсно здавалася привабливою для більшості індивідів, які брали участь в експериментах. За даними інших [11, 15], навпаки, ніякої особливої привабливості золотий розтин не має. Суперечливість результатів приводить до того, що в науковій психологічній літературі у деяких авторів виникає спокуса віднести золотий розтин до «нумерологічних міфів» [16]. Однак, підкреслюючи цей факт, у власному огляді досліджень золотого розтину, С. D. Green [16] також звертає увагу на складність об'єкту дослідження, його тендітність та недостатню чуливість методів, які використовувалися.

На протязі ХХ сторіччя та останніх років увага дослідників була зосереджена на питанні привабливості золотого розтину, але й диференціальний аспект не залишався поза нею. Досліджувалися гендерні відмінності [9, 18] у привабливості золотої пропорції, в роботі Eysenck Н. J. та Tunstall О. привабливість фігур, що містять золотий розтин, пов'язувалася з особистісними рисами [12]. Однак, кількість таких досліджень можна порівняти з краплею в морі – індивідуальні відмінності привабливості золотого розтину майже не вивчалися. Більш того, незважаючи на те, що світове наукове суспільство продовжує дослідження в даному напрямку, у сучасній вітчизняній психологічній науці феномен золотого розтину взагалі не досліджувався. Саме цим обумовлена актуальність нашої роботи.

У власних дослідженнях нами було знайдено зв'язок між помилкою відтворення часових проміжків, та величиною помилки при виконанні завдання поділити пряму за правилом золотого розтину [7, 8]. Було з'ясовано, що лише індивіди, у яких помилка відтворення часових інтервалів наближується до нульового значення, здатні поділити пряму коректно, точно з таким співвідношенням частин, яке відповідає золотій пропорції (без допомоги лінійки, циркулю, або інших приладів чи геометричних засобів). У інших досліджуваних, за нашими даними, помилка у відтворенні часу та помилка, допущена при поділі прямої за правилом золотого розтину, виявилися пропорційними: чим більше відхилення відтвореного проміжку часу від завданого, тим більше відхилення від правильного співвідношення частин відрізка. Виходячи з цього, перед нами були поставлені наступні задачі:

- встановити, чи будуть індивіди, які здатні правильно поділити пряму за золотим

розтином, вважати більш складну фігуру, побудовану за вказаним правилом, привабливою та гармонійною чи ні;

- враховуючи, що не всі індивіди вважають золотий розтин привабливим, перевірити, які фігури будуть обирати в якості найбільш привабливих індивіди, що належать до різних типологічних груп за значенням власної одиниці часу.

На наш погляд, вирішення означених питань може допомогти отримати нову інформацію щодо існування загальних естетичних критеріїв, а також щодо формування індивідуальних критеріїв привабливості.

З метою знайти відповіді на вказані питання, нами було проведено дослідження з наступним завданням досліджуваному: обрати найбільш гармонійний прямокутник. Тобто нами було відтворено експеримент G. T. Fechner [13]. Для проведення дослідження нами було заготовлено дев'ять паперових карток з зображенням прямокутників, серед яких один був побудований за правилом золотого пропорції (співвідношення його сторін відповідало золотому розтину, а довжини боків – 38/62 мм), а інші ні (довжини вертикального та горизонтального боків відповідно: 31/69 мм, 34/66 мм, 36,5/63,5 мм, 38,5/61,5 мм, 41/59 мм, 32,5/67,5 мм, 35/65 мм, 40/60 мм). При цьому співвідношення сторін не “золотих” прямокутників відповідали тим середнім значенням співвідношень довжин відрізків після поділу прямої за правилом золотого розтину, які були фактично отримані у відповідному експерименті для представників різних типологічних груп [7, 8].

Також, методом хронометричної проби [6], вимірювалася власна одиниця часу, показником якої є помилка у відтворенні часових проміжків.

Всього в дослідженні взяли участь 253 особи, серед яких 145 жіночої та 108 чоловічої, у віці від 17 до 52 років.

Ми пропонували досліджуваним оцінювати привабливість прямокутника одразу після виконання завдання “поділ прямої”. Для цього на рівній поверхні у випадковій послідовності викладалися картки з зображенням фігур таким чином, щоб досліджуваний бачив всі дев'ять горизонтально орієнтованих прямокутників. Інструкція піддослідному сформульована так: “Перед Вами дев'ять прямокутників. Упорядкуйте їх таким чином, щоб першим був найбільш привабливий, гармонійний на Вашу думку, а інші йшли в порядку зменшення привабливості”. В ході досліду фіксувався номер найпривабливішої фігури, а потім співвідношення довжин боків прямокутника порівнювалося з результатами поділу прямої за правилом золотого розтину та проводився аналіз розподілу виборів, з урахуванням результатів хронометричної проби.

Першим кроком було порівняння результатів вибору прямокутника з результатами поділу прямої за правилом золотого розтину. Гіпотеза, що перевіряється, була сформульована таким чином: індивіди обирають як найпривабливіший той прямокутник, співвідношення довжин меншої до більшої сторін якого наближене до співвідношення меншої до більшої довжин відрізків, отриманих після поділу прямої за правилом золотого розтину. Для перевірки зв'язку між вказаними параметрами нами було отримане значення коефіцієнту кореляції Пірсона, за допомогою SPSS 11.0. Зв'язок виявився дуже слабким ($r = 0,209$; $p > 0,05$).

Настільки низька кореляція між двома досліджуваними показниками може означати або те, що між поділом прямої за правилом золотого розтину та вибором привабливої геометричної фігури взагалі не існує зв'язку, або те, що зв'язок є, але він нелінійний та складніший, ніж нами очікувалося. На нашу думку, для з'ясування цього потрібно провести додаткові дослідження, з кращою методикою, однак певні кроки в цьому напрямку можна зробити, якщо дослідити естетичні вподобання у представників різних τ -типів. Тому, наступним кроком стало дослідження вибору прямокутника, як прояву естетичного вподобання у представників різних τ -типів. Отримані в ході дослідження дані були статистично оброблені: підрахована кількість виборів кожного прямокутника.

Графічне відображення розподілу привабливих прямокутників з завданням співвідношенням сторін зображено на рисунку 1.

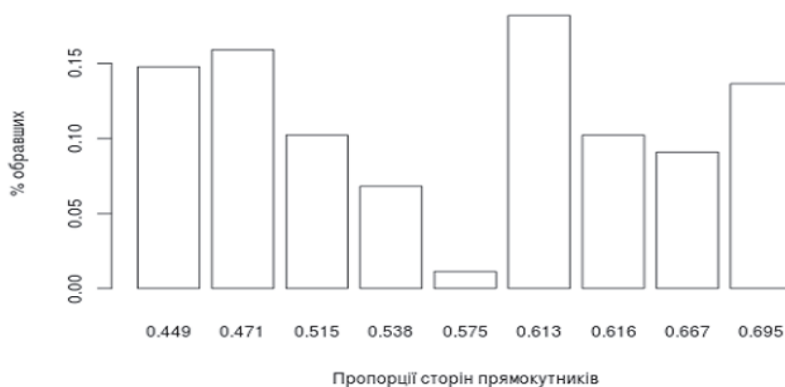

Рис. 1. Розподіл привабливих естетичних пропорцій.

Гістограма демонструє, що розподіл виборів має три піки, які відповідають прямокутникам із сторонами 32.5x67.5 мм, 38x62 мм та 41x59 мм. Серед них найбільшу кількість виборів отримав прямокутник, побудований за правилом “золотої пропорції” (співвідношення сторін 0,613), трохи меншу кількість – більш витягнуті прямокутники (співвідношення сторін 0,45 та 0,47) і останній пік – прямокутник з співвідношенням сторін 0,69.

З метою пояснити цей розподіл нами було висунуто гіпотезу, що причиною отриманої полімодальності розподілу є змішання у вибірці декількох груп людей із суттєво різними характеристиками. Останній пік, може бути зумовлений умовами проведення експерименту: в разі невпевненості у виборі можна очікувати, що обраною буде остання альтернатива. Остаточне розв’язання цього питання потребує подальшого дослідження та вдосконалення методики тестування.

Щоб перевірити гіпотезу про полімодальність, нами було припущено, що загальна вибірка складається із двох підгруп, кожна із яких має своє середнє значення та стандартне відхилення. З метою нівелювати вплив останнього піку, походження якого не зовсім зрозуміле, нами було виключено із моделювання відповідні спостереження. При цьому залишилось 218 валідних спостережень. Невідомим в нашій моделі, окрім параметрів розподілу гіпотетичних підгруп було і співвідношення між їхніми розмірами, тобто “пропорція”, в якій вони змішані.

Результати автоматичних розрахунків вказаних параметрів, виконані за допомогою статистичного пакету R, продемонстрували, що “суміш” основної вибірки складається загалом із двох підгруп. Перша має середнє значення співвідношення довжин меншої сторони до більшої $0,484 \pm 0,033$ і займає трохи більше 55% загального розміру вибірки. Для другої підгрупи досліджуваних найбільш привабливим виявилися прямокутники, пропорції яких наближуються до пропорцій “золотого розтину”. Середнє значення пропорцій сторін дорівнює $0,626 \pm 0,024$ і розмір цієї підгрупи складає трохи менше від половини вибірки (майже 45%).

Отже, як показало дослідження, вибірка розбивається на дві майже рівноцінні підгрупи. Перша підгрупа (вона відповідає за формування першого піку на рис. 1) вважає більш естетичною видовжену форму прямокутника, в той час як друга (другий пік на гістограмі) обирає в середньому прямокутник із пропорціями, дуже близькими до “золотих”. Зіставлення цих результатів із розподілом досліджуваних за τ -типами представлено в табл. 2.

Таблиця 2.

Таблиця спряженості τ -типу та підгрупою за результатами модифікованого експерименту Фехнера

Власна одиниця часу (сек.)	Підгрупа 1 (n=121)	Підгрупа 2 (n=97)
$0,91 \leq \tau \leq 1,00$ (n=88)	31	57
$0,80 \leq \tau \leq 0,89$ (n=81)	56	25
$0,70 \leq \tau \leq 0,79$ (n=49)	34	15

Друга підгрупа складається здебільшого із індивідів, чие значення власної одиниці часу знаходиться в межах $0,91 \leq \tau \leq 1,00$ сек. За даними досліджень Цуканова Б. Й. [6], це відповідає меланхолійній групі. У складі першої підгрупи, більшість — індивіди з власною одиницею часу $0,80 \leq \tau \leq 0,89$ сек. (сангвіноїдний тип) та $0,70 \leq \tau \leq 0,79$ сек. (холероїдний тип). Тобто, більшість екстравертів обирають витягнуті прямокутники, а інтровертні індивіди віддають перевагу прямокутникам, наближеним до «золотого». На наш погляд, тут доречно буде відмітити, що отримані нами дані дуже добре узгоджуються з результатами дослідження Eysenck Н. J. та Tunstall О. Автори з’ясували, що інтроверти надають перевагу прямокутнику, побудованому за правилом золотого розтину, однак, в їх роботі не визначено до якого типу належали досліджувані: до флегматиків, чи до меланхоліків.

Також, кількісна оцінка зв’язку між τ -типом та вибором прямокутника за естетичною привабливістю, проведена за допомогою χ^2 -тесту спряженості продемонструвала, що зв’язок є значущим на рівні $p < 0,05$ (точне значення ймовірності помилки $p = 0,0204$; отримане значення $\chi^2 = 7,786$). Отже, між вибором прямокутника за критерієм естетичної привабливості та величиною власної одиниці часу є сильний зв’язок, індивіди, які належать до групи поспішаючих, вважають більш привабливими форми, відділені від золоті пропорції, а індивіди, які належать до групи точних, вважають привабливими форми, які побудовані за правилом золотого розтину.

Таким чином, отримані в останньому експерименті дані добре узгоджуються із результатами наших попередніх досліджень [7, 8]. Можна констатувати, що естетичне відчуття меланхоліків тяжіє до розмірів та пропорцій як одно-, так і двовимірних фігур, пов’язаних із золотим розтином і при цьому їхній внутрішній годинник більш синхронізований із плином фізичного часу. Навпаки, холерикам та сангвінікам більш імпонують видовжені, стрімкі геометричні форми, яким властиві інші пропорції. На наш погляд, це не тільки добре вписується в результати інших досліджень золотого розтину, але й вирішує певні протиріччя між їх результатами, тому що інші дослідники здебільшого не враховували індивідуальні особливості досліджуваних. На наш

погляд, також є сенс в майбутньому провести дослідження, за вдосконаленими і розширеними методиками, які б дозволили виключити або підтвердити існування зв'язку між поділом прямої за правилом золотого розтину та вибором привабливої фігури; а також, дослідження, які б дозволили визначити роль вроджених та набутих факторів у естетичних вподобаннях золотої пропорції.

Література

1. Адамян А.А. Вопросы эстетики и теории искусства. – М.: Искусство, 1978. - 301 с.
2. Гика М., Эстетика пропорций в природе и искусстве. /Перевод с французского В.В. Белюстина – М. Издательство Всесоюзной Академии Архитектуры. – 1936 г. – 311 с.
3. Грим Г. Д. Пропорциональность в архитектуре. – М.-Л.: ОНТИ – 1935 – 148 с.
4. Ковалев Ф.В. Золотое сечение в живописи – К.: Выща школа – 1989 – 144 с.
5. Раушенбах Б. В. Геометрия картины и зрительное восприятие – М.: Интерпракс – 1994— 320 с.
6. Цуканов Б.И. Время в психике человека — Одеса: Астропринт — 2000 – 217 с.
7. Цуканова Ю.Б. “Відображення просторово-часових відношень у психіці індивіда.” / Цуканова Ю.Б. // зб. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України /За ред. С.Д. Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип.28. – С. 182-185.
8. Цуканова Ю.Б. “Індивідуальна міра золотого розтину та часова організація психіки”. // Психологія і суспільство, Вип.. 3, 2006, Тернопіль. – С. 120-123.
9. Martin C., Ajluni A., Yalamarthy A. A Study on Adult Female Human Perception of the Golden Ratio in Paintings using Psychological Survey/ Martin C. et al // Art and Science in Paris: The Golden Ratio, Art, and Human Perception, Paris – 2010.
10. Dumitrescu A. Experiment for the rediscovery of the perfect proportion of rectangle // Scientific Bulletin, Series A, Applied Mathematics and Physics – 2009– Vol. 71, Issue 1 – P. 33-42.
11. Boselie F. The golden section has no special aesthetic attractiveness!// Empirical Studies of the Arts – 1992 – Vol. 10 – Issue: 1 – P. 1-18.
12. Eysenck H.J., Tunstall O. La personnalité et l'esthétique des formes simples (Personality and the Aesthetics of Simple Forms)// Sciences de l'art/Scientific Aesthetics – 1968 – Vol. 5 – P. 3-9.
13. Fechner G. T. Vorschule der Aesthetik. Leipzig: Breitkopf und Hartel – 1897 – p. 264.
14. Gaganjit Singh, Mario A. Neri, Mario Verdicchio A Web-based Survey to Evaluate the Aesthetic Impact of the Golden Ratio // 14 th GENERATIVE ART CONFERENCE – Milan – 2001 – pp. 207-217.
15. Gardiner M. The cult of the golden ratio // Sceptical Inquirer – 1994– Vol. 18 – PP. 243-247.
16. Green Christopher D. All That Glitters: A Review of Psychological Research on the Aesthetics of the Golden Section// Perception – 1995 – Vol. 24 – P. 937-968.
17. McManus I.C., The Aesthetics of Simple Figures//British Journal. of Psychology – 1980 – Vol. 71 – P. 505-524.
18. Russell Phil A. Testing the aesthetic significance of the golden-section rectangle // Perception – 2000 – Vol. 29 – Issue 12 – PP. 1413-1422.
19. Zeising A., Aesthetische Forschungen. Charleston, South Carolina: BiblioBazaar – 2010 – p. 630.

Розділ: психодіагностика

УДК 159.9.075

Процедура кореляційного аналізу по Спірмену в психологічних дослідженнях

Заика Е.В.

Представлена методика математической обработки результатов корреляционного анализа Спирмена. Описаны психологические исследования, в которых она применяется, а также варианты конкретных процедур ее применения, вместе с примерами. В частности, рассмотрены исследовательские ситуации, в которых этот метод применяется, приведено три варианта процедуры обработки результатов, а также представлены статистические таблицы для обработки результатов по этому методу.

Ключевые слова: корреляционный анализ, метод Спирмена.

Представлена методика математичної обробки результатів кореляційного аналізу Спірмена. Описані психологічні дослідження, в яких вона використовується, а також варіанти конкретних процедур її використання, разом з прикладами. Зокрема, розглянуто дослідницькі ситуації, у яких цей метод застосовується, наведено три варіанти процедури обробки результатів, а також наведені статистичні таблиці для обробки результатів цього методу.

Ключові слова: кореляційний аналіз, метод Спірмена.

A method of mathematical processing of the results of Spearman correlation analysis. We describe the psychological problems demonstrates the studies, in which it applies, as well as the variants of specific procedure of its application, together with examples. So, the research situations are examined, in which this method adapts, three variants of the procedure of results processing are given, and also statistical tables for processing of results according to this method are represented.

Keywords: correlation analysis, the method of Spearman.

Постановка проблемы. Любой научный закон устанавливает связь соотношение двух или нескольких явлений или их признаков. Связи бывают двух типов: а) жесткие, строгие, однозначные; это типично для наук точных; например, проеденный телом путь абсолютно строго зависит от его скорости и времени движения по формуле: $S = vt$; б) нежесткие, вероятностные, проявляющиеся лишь как тенденция и допускающие различные исключения; типичны для наук гуманитарных; например, в психологии: количество запомненного незнакомого материала, безусловно, связано с временем его заучивания, однако эта связь нестрогая; талантливый человек может запомнить материал и за относительно короткое время; такие нежесткие связи называются корреляциями. На корреляциях основывается большинство законов психологии, а добываются, вычисляются эти корреляции благодаря специальным процедурам корреляционного анализа. Наиболее распространенными являются три метода такого анализа, названные по имени разработавших их авторов: 1) Карла Пирсона, 2) Чарльза Спирмена и 3) Майкла Кендела; метод Пирсона основан на анализе метрических характеристик признаков (типа: вес в килограммах, рост в сантиметрах), а методы Спирмена и Кендела – на ранговых их соотношениях (типа: больше, меньше, без необходимости знания метрических значений признаков).

Несмотря на важность и распространенность методов корреляционного анализа, в литературе по математической статистике и по психологии до настоящего времени отсутствуют простые, четкие и конкретные описания методов Спирмена и Кендела; в отдельных источниках приводятся либо в основном их теоретические основы, либо лишь один-единственный из нескольких существующих вариантов их процедур, а приводимые таблицы интерпретации их результатов неточные и неполные. Вместе с тем процедуры применения этих методов очень просты и вполне могут осуществляться вручную, без применения сложных программ компьютерной обработки результатов исследований.

Цели статьи – описать психологический смысл и типичные исследовательские и прикладные задачи, связанные с вычислением корреляций, а также привести различные варианты процедур такого вычисления по методу Спирмена.

Изложение основного материала.

В методе Спирмена выделим два аспекта: смысловой (зачем он нужен, что он нам дает) и технический (как конкретно, какими приемами его осуществлять).

Смысловой ее аспект заключается в возможности очень точно измерять степень сходства (расхождения) двух ранжировок любых объектов, выполненных по двум различным признакам, и определять на основе этого особенности взаимосвязи между этими признаками. Приведем примеры некоторых таких измерений. Это могут быть любые два психологических, и не только психологических, признака. Например, можно исследовать, имеется ли связь (и если да, то какая) между следующими парами признаков: 1) агрессивность и тревожность (являются ли более агрессивные и более тревожными? или, наоборот, менее? или эти два признака никак не связаны и между ними возможны разные сочетания?), 2) интеллект вербальный и образный (чем больше один из них, тем больше и другой? Или, наоборот, преобладание одного из них сочетается с отставанием другого?), 3) рост человека и величина самооценки – причём дифференцированно: отдельно в подростковом возрасте и во взрослом, отдельно у мужчин и женщин, 4) уровень богатства человека и степень его счастья, 5) степень выраженности лидерских качеств и уровень интеллекта, 6) уровень интеллекта и степень темноты или светлости его волос и т.п.

Это были примеры общенаучных исследований. Однако вычисление корреляций важно и в прикладном аспекте: для познания себя и того узкого круга друзей, с которыми вы общаетесь. Так, вы и ваши друзья можете независимо от других проранжировать фамилии десяти известных певцов по степени

привлекательности для себя их творчества: от наиболее до наименее любимых. Затем производится попарное сопоставление этих ранжировок и измерение степени их сходства. Определяются пары (или группы) людей, чьи музыкальные вкусы очень сходны между собой, а также, чьи противоположны. Аналогично определяются сходные и противоположные пары по отношению к известным политикам, телепередачам, интернет-сайтам, школьным предметам, репродукциям картин разных художников, различным цветам (в смысле и окраски: красный, желтый и др., и растений: роза, астра и др.) и т.п. Каждый из вас старается найти свою «родственную душу» дифференцированно по различным критериям, а также осознает тот факт, что вкусы у всех разные и его предпочтения разделяются далеко не всеми, они отражают лишь его индивидуальное мнение, а не объективное положение вещей в мире.

Другой вариант задания – это попытка угадать предпочтения другого человека. Например, имеется ранжировка различных занятий на досуге по их предпочитаемости, сделанная Васей. Задача его приятелей – сделать такую ранжировку от имени Васи. Сопоставление результатов показывает, кто именно из его приятелей и какие конкретно его предпочтения способен понимать, а также выделяются люди, являющиеся «рекордсменами» по пониманию вкусов своих знакомых.

Еще один вариант – это определение причин, по которым нам одни люди симпатичны, а другие нет (прямой ответ здесь затруднителен, поскольку эти причины часто не осознаются). Для этого каждый ранжирует список из 10-15 сверстников (которых он хорошо знает и с которыми у него отношения разные: от дружбы до неприятия) по признакам: симпатичность (или фактическая дружелюбность в отношениях, или желание дружить, независимо от фактических отношений), а также: интеллект, чувство юмора, физическая сила, красота, общительность, доброта, порядочность и т.д. Сопоставление ранжировки по симпатичности с другими ранжировками позволяет четко определить набор характеристик человека, влияющих на его принятие или отвержение.

Решение этих и подобных личностных и коммуникативных задач, безусловно, способствует развитию у вас самопознания, самоанализа, понимания других людей и нюансов их взаимоотношений, а главное – задает для этого конкретную методику.

Метод Спирмена состоит в том, что для точного измерения степени сходства (расхождения) двух ранжировок нужно вычислить особое число S, являющееся мерой такого сходства (исключения составляют случаи абсолютной тождественности или полной противоположности двух ранжировок, а также случаи, когда расхождения затрагивают всего два-три объекта, которые расположены рядом, – здесь результат очевиден и без числа S; однако такие случаи встречаются на практике крайне редко).

Технический аспект метода. Для вычисления числа S можно использовать любой из трёх эквивалентных вариантов: а) вычислять разности между рангами одного и того же объекта, полученными по разным признакам; б) считать величину отстояния одного и того же объекта в разных ранжировках; в) считать отстояния между одноимёнными рангами.

Процедура вычисления разностей между рангами одного и того же объекта, полученными по разным признакам, состоит в следующем. Все исследуемые объекты (их количество обозначается n) располагаются в столбик; последовательность такого их расположения может быть любой. Далее справа от них в столбик записываются их ранжировки по двум разным признакам: на рис. 1 это признаки № 1 и № 2. Первый ранг, единица, ставится рядом с тем объектом, который по этому признаку занял первое место; второй ранг, двойка – кто на втором месте и т.д. (например, если признак № 1 – это рост, то ранг «1» припишем самому высокому, ранг № 2 – тому, кто самый высокий из оставшихся и т.д.). В нашем примере (см. рис. 1) по признаку № 1 на первом месте объект Г, на втором – В, на третьем – Е и т.д., на самом последнем, седьмом (оно всегда равно нашему n) – Объект Ж. По признаку № 2 эти же объекты ранжируются иначе: первое место занимает объект Б, второе – Г и т.д. Затем справа от этих двух ранжировок записываем еще один столбик: в него заносим попарные разности двух ранжировок каждого из n объектов; при этом такие разности считаем для каждой строчки отдельно, и записываем разности без учета их знака: плюс или минус; просто всегда из большего числа вычитаем меньшее, независимо от их последовательности. У нас объект А имеет ранги 5 и 7, их разность равна 2; объект Б – ранги 4 и 1, их разность равна 3 и т.д. наконец, вводим справа еще один столбик – в него записываем квадраты этих только что полученных разностей; у нас 2 в квадрате = 4, 3 в квадрате = 9 и т.д. После всего этого находим сумму этих квадратов разностей, она и есть искомое число S; у нас $S=4+9+16+1+4+0+4=38$. Заметим, что число S по своей природе может быть только четным (если оно получилось нечетным, то значит, где-то допущена ошибка).

На рис. 1 процедура вычисления разностей представлена максимально подробно, развернуто. Обычно же в вычислениях S записывается либо только столбик разностей (но не их квадратов), и тогда S вычисляется так:

$$S=2^2+3^2+4^2+1^2+\dots=38,$$

объекты	ранжировки по признакам		разность рангов	квадрат разности
	№ 1	№ 2		
А	5	7	2	4
Б	4	1	3	9
В	2	6	4	16
Г	1	2	1	1
Д	6	4	2	4
Е	3	3	0	0
Ж	7	5	2	4
n=7				S=38

Рис. 1

либо же сразу записывается столбик квадратов (но отсутствует столбик их разностей): 5 минус 7 равно 2; два в квадрат – записываем 4; 4 минус 1 равно 3; три в квадрат – записываем 9 и т.д.

Эта процедура универсальна в том смысле, что она удобна и применима в самых разных случаях: для n и малых и больших; для сравнения только двух ранжировок или их большего числа: сразу 3, 4, 5 ранжировок по разным признакам. В случае больших n (>20) обычно используется стандартная таблица квадратов чисел (так, если у нас разность рангов получилась 29, то по таблице квадратов находим: $29^2=841$). Однако имеется еще один вариант вычисления этого же числа S , который очень удобен при сравнительно небольших n (обычно не более 13-15); он совершенно неизвестен для большинства практических психологов.

Вариант вычисления отстояния одного и того же объекта в разных ранжировках применяется тогда, когда ранжируемые объекты расположены в столбики в последовательностях, отражающих занимаемые ими места по двум разным признакам. На рис. 2 в первых двух столбиках расположены ранжировки восьми школьников (указаны первые три буквы их фамилий) по двум признакам: № 1 и № 2. Так, по признаку № 1 первое место занимает Пав, второе Гов, последнее – Шен; по признаку № 2 первое место занимает Сам, второе Гов, последнее – Дом. Величина отстояния объектов друг от друга определяется так. Берем первый объект первого столбика пав. И посмотрим, на сколько строк (ступенек) отстоит от него тот же самый объект – Пав – во втором столбике. Если бы они были рядом, в одной и той же строке, то отстояние равнялось бы нулю; если был бы сдвиг лишь на одну строку, то отстояние равнялось бы единице. В нашем случае это отстояние равно трем, поэтому в столбике «величина отстояния» в первой строке записываем «3» (Почему трем? Объект Сам отстоит от Пав на ноль, объект Гов – на одну строчку, т.е. на единицу; объект Шен – на два; а объект Пав – на три). Далее берем второй объект первого столбика – Гов. Во втором столбике он в той же строке, значит, отстояние равно нулю. Берем третий объект первого столбика – Ник. Во втором столбике он сдвинут на две строчки вниз, значит отстояние равно двум. Берем четвертый объект – Сам. Во втором столбике он сдвинут вверх на три строчки – записываем «3» и т.д. При определении сдвига обращаем внимание лишь на величину отстояния (количество разделяющих строк) и не обращаем внимания на направление такого отстояния: вверх или вниз (оно не имеет значения). После подсчета отстояний для каждого из n объектов и записывания их в столбик отстояний, справа от него вводим еще один столбик, в нем записываем квадраты этих чисел отстояний: три в квадрате равно девять и т.д. Число S рассчитывается как сумма этих квадратов отстояний: $S=9+0+4+\dots=52$.

ранжировки по признакам		величина отстояния	ее квадрат
№ 1	№ 2		
Пав	Сам	3	9
Гов	Гов	0	0
Ник	Шен	2	4
Сам	Пав	3	9
Чер	Ник	2	4
Лап	Лап	0	0

Рис. 2

В этой же процедуре также обычно записывается лишь один из двух правых столбиков. Удобнее величину отстояния сразу же возводить в квадрат и заполнять лишь один столбик – квадратов.

Нередко эта процедура вычисления отстояний проводится и для объектов, расположенных в строчку (слева направо – от первых мест к последним), см. пример на рис. 3. Так, объект Арш имеет отстояние ноль, объект Тем отстоит на три места, три в квадрате девять, записываем девятку и т.д.

	→							
1-ая:	Арш	Тем	Жак	Пли	Нал	Фас	n=6	
2-ая:	Арш	Пли	Жак	Нал	Тем	Фас		
квадраты отстояний	0	9	0	4	1	0	→ S=14	

Рис. 3

Процедура вычисления отстояний между одноименными рангами. Исследуемые объекты располагаются в столбик строго в соответствии с ранжировкой по 1-му признаку: вверху с максимальной его выраженностью, внизу – с минимальной. Слева в столбик записываются эти ранги: строго от 1 до n . Затем еще слева записывают ранги этих объектов по 2-му признаку, см. рис. 4.

Объекты, упорядоченные по 1-му признаку	Ранжировки по признакам		Отстояния рангов	Квадраты отстояний
	1-му	2-му		
Г	1	2	3	9
В	2	6	1	1
Е	3	3	0	0
Б	4	1	2	4
А	5	7	2	4
Д	6	4	4	16
Ж	7	5	2	4
				↓S = 38

Рис. 4

Теперь, двигаясь по числам 1-ой ранжировки сверху вниз (от 1 до 7), записываем в столбик «отстояния рангов» следующие числа. По 1-му признаку «единица» стоит в самом верху, а по 2-ому «единица» же – на сколько «ступенек», шагов отстоит от первой? Очевидно, на 3 (ведь она находится в 4-ой строке, а 4-ая от 1-ой отстоит на три ступени), записали вверху «3». Теперь считаем отстояние «двоек»: в 1-ой ранжировке она во 2-ой строке, а во 2-ой ранжировке – в 1-ой, значит, отстояние равно одной «ступеньке». «Тройки» вообще находятся в одной строке, значит их отстояние равно нулю. «Четвёрки» находятся в отстоянии друг от друга на два «шага» - записываем: два, и т.д. Теперь записываем квадраты этих отстояний, и эти квадраты суммируем – получаем: $S = 38$. Заметим, что в крайний правый столбик можно сразу записывать не сами числа-отстояния, а их квадраты, это совсем несложно.

Как видим, число можно получить с помощью нескольких разных процедур, все они друг другу математически эквивалентны. Выбирайте любую, которая вам удобнее, или ту, которая лучше подходит к конкретной форме представления ваших данных.

Получение числа S – это центральный шаг в методе Спирмена, однако чтобы извлечь из него целую информацию, его надо интерпретировать.

Покажем, как число S надо интерпретировать. Для этого необходима таблица 1.

Таблица 1

Критические значения коэффициента корреляции Спирмена, ρ

N	K	0,20	0,10	0,05	0,02	0,01	0,005	0,002	0,001	0,0005
		0,10	0,05	0,025	0,01	0,005	0,0025	0,001	0,0005	0,00025
4	10	0,940	0,990	–						
5	20	0,720	0,875	0,995	0,995	–				
6	35	0,637	0,783	0,843	0,923	0,977	0,994	–		
7	56	0,5714	0,6964	0,7821	0,8661	0,9125	0,9518	0,9804	0,9840	0,9996
8	84	0,5214	0,6393	0,7321	0,8167	0,8619	0,9033	0,9315	0,9571	0,9745
9	120	0,4808	0,5975	0,6850	0,7683	0,8225	0,8633	0,9008	0,9267	0,9458
10	165	0,4455	0,5588	0,6473	0,7339	0,7867	0,8291	0,8679	0,8988	0,9176
11	220	0,4205	0,5277	0,6141	0,7005	0,7541	0,7959	0,8418	0,8705	0,8923
12	286	0,3990	0,5028	0,5843	0,6717	0,7238	0,7692	0,8154	0,8448	0,8685
13	364	0,3802	0,4813	0,5604	0,6462	0,6986	0,7426	0,7890	0,8231	0,8462
14	455	0,3655	0,4611	0,5385	0,6224	0,6749	0,7196	0,7677	0,7982	0,8246
15	560	0,3505	0,4441	0,5189	0,6005	0,6532	0,6975	0,7430	0,7784	0,8035
16	680	0,3385	0,4282	0,5016	0,5822	0,6334	0,6776	0,7238	0,7591	0,7853
17	816	0,3260	0,4118	0,4853	0,5637	0,6152	0,6617	0,7084	0,7476	0,7720
18	969	0,3148	0,3994	0,4716	0,5480	0,5975	0,6429	0,6904	0,7276	0,7565
19	1140	0,3070	0,3895	0,4579	0,5333	0,5825	0,6281	0,6737	0,7124	0,7471
20	1330	0,2977	0,3789	0,4451	0,5203	0,5684	0,6120	0,6586	0,6963	0,7300
21	1540	0,2909	0,3688	0,4351	0,5078	0,5545	0,5987	0,6455	0,6805	0,7115
22	1771	0,2829	0,3597	0,4241	0,4963	0,5426	0,5855	0,6318	0,6668	0,6978
23	2024	0,2767	0,3518	0,4150	0,4852	0,5306	0,5731	0,6186	0,6541	0,6856
24	2300	0,2704	0,3435	0,4061	0,4748	0,5200	0,5617	0,6070	0,6417	0,6724
25	2600	0,2646	0,3362	0,3977	0,4654	0,5100	0,5507	0,5962	0,6300	0,6600

Имея для нашего конкретного случая числа n -количество ранжируемых объектов и число X – сумму вычисленных, квадратов, находим в левой части таблицы рядом с нашим n соответствующее ему особое число K . Далее, используя числа K и S , вычисляем коэффициент корреляции ρ по формуле:

$$\rho = \frac{K - S}{K}$$

Коэффициент ρ варьируется от -1 до +1, обычно бывает числом дробным. Число ρ равно +1 только в случае, если обе ранжировки тождественны, тогда количество инверсий $X=0$, и равно -1, когда обе ранжировки противоположны (в этом случае количество инверсий максимальна и $S=2K$). Если ρ имеет знак плюс, но не близко к нулю – это случай явного сходства двух ранжировок (при том, что они не тождественны), если же знак минус – это случай хотя и не полной, но все же относительной их противоположности (объекты, стоящие в 1-й ранжировке в начале оказываются во 2-ой ранжировке ближе к концу). Наконец, когда ρ равно 0 или близко к нему, это интерпретируется как отсутствие связей между двумя ранжировками: нет ни сходства (положительной связи), ни противоположности (отрицательной связи), нечто среднее. Заметим, что ρ может быть близко к 0 только тогда, когда наше S очень близко к числу K .

Пример вычисления ρ : 1) Пусть у нас $n=14$ и $S=226$. По таблице рядом с $n=14$ находим $K=455$; $\rho = \frac{455 - 226}{455} = 0,5033$; 2) Пусть $n=17$ и $S=1130$; $K=816$; $\rho = \frac{816 - 1130}{816} = -0,3848$.

Принципиальным моментом является проведение границы между величинами ρ , входящими в зону нуля (отсутствие связи) и в диапазон от нуля отличный (т.е. наличие связи). Эта граница симметрична относительно нуля для положительных и отрицательных связей и зависит от величины нашего n . Она обычно проводится в нескольких вариантах, поясним это с помощью рис. 5.

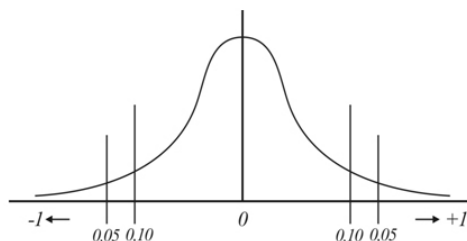

Рис. 5

Предположим, априорно известно, что оба исследуемых признака, например, рост человека и светлость его волос, абсолютно не связаны друг с другом; в этом случае ранжировки объектов (например, n юношей) по этим признакам должны в итоге дать $\rho=0$. Однако на практике этого, вероятнее всего, не получится, т.к. имеют место случайные колебания в сочетаниях этих признаков, которые будут давать для разных выборок объектов разные ρ , отличающиеся от нуля. Например, совершенно случайно может оказаться, что из обследуемых 10 юношей как раз высокие оказались более светловолосыми, и тогда будет, например, $\rho=+0,46$; но это число в данном случае не доказательство наличия связи, а всего лишь случайное отклонение ρ от своего истинного нулевого значения. А в следующей выборке может получиться наоборот, и тогда, например, окажется: $\rho=-0,35$. Учитывая это, утверждать о наличии связи между ранжировками (и, соответственно, признаками, по которым они сделаны) можно всегда лишь с некоторой вероятностью ошибки. Она обозначается буквой P и называется «уровнем значимости» вывода. Ошибка нашего такого утверждения основывается на том, что результат ρ , отличного от нуля, мы можем получить в двух ситуациях: а) когда связь действительно имеется и б) когда связи по существу нет, а некоторое совпадение ранжировок обусловлено случайными колебаниями. Кривая на рис.5 характеризует возможные колебания теоретического $\rho=0$ в весьма широком диапазоне. Случайные ее выходы на участки, далекие от 0, можно очень точно оценивать величиной вероятности такого выхода. Так, согласно таблице 1, для нашего случая ($n=10$, $\rho=+0,46$) вероятность того, что это случайное отклонение от истинного $\rho=0$, а не доказательство связи по существу, лежит в диапазоне от 0,05 до 0,025, причем ближе к 0,05, например $\approx 0,049$. Это мы определяем так: рассматриваем лишь строчку нашего $n=10$; двигаясь по ней слева направо, находим промежуток между двумя числами, в который попадает наше ρ (для $\rho=0,56$ это между 0,5588 и 0,6473). Далее смотрим, какие вероятности соответствуют этим двум числам; они указаны вверху в столбиках этих чисел: числу 0,5588 соответствует вероятность 0,05 – односторонняя. Это интерпретируется так: величина $\rho=+0,56$ могла бы получиться и случайно, когда связи нет, но вероятность этого события очень-очень мала, всего 0,049; так что скорее всего это число отражает связь именно по существу. Чем меньшая вероятность соответствует нашему ρ , тем более достоверен наш вывод о наличии связи по существу. Так при $n=10$ для $\rho=0,4455$ она равна 0,10, а для $\rho=0,8679$ – всего лишь 0,001. Обычно вывод о наличии связи по существу делается для всех случаев, где эта вероятность меньше 0,05; но при этом рядом с выводом всегда указывается эту конкретную вероятность, т.к. она выступает показателем достоверности нашего вывода (точнее: недостоверности, т.к. она показывает вероятность того, что наше утверждение о связи ложно). При этом мы учитываем вероятности только второго ряда из двух верных, когда рассматриваем связи только положительные (а отрицательные не имеют смысла, как это бывает, например, в ситуациях угадывания вкусов другого человека) и только первого, когда теоретически возможно наличие как положительной, так и отрицательной связи (например, вкусы двух разных людей могут как совпадать, так и быть полностью противоположными).

Примеры пользования таблицей 1 : 1) Пусть у нас $n=12$ и $\rho=+0,718$; в нижнем ряду вероятностей ему соответствует диапазон от 0,01 до 0,005 (при ближе к 0,005- например: 0,0057), а в верхнем – от 0,02 до 0,01 (например 0,014); связь положительная; вероятность того, что она оказалась случайной, очень мала, поэтому признаем, что наши две ранжировки действительно связаны; 2) $n=9$, $\rho=-0,374$; эта связь в пределах случайных колебаний; такое сообщение двух ранжировок вполне может проявиться и при абсолютной их несвязанности; вероятность такого соотношения гораздо больше, чем 0,10 (нижней строке) или 0,20 (по верхней); нет основания делать вывод о том, что эти две ранжировки имеют отрицательную связь.

Вычисление величины ρ представляет собой полный цикл процедуры Спирмена. Однако на практике иногда бывает достаточно ограничиться вычислением только числа S , которое само по себе (без ρ) также подлежит интерпретации. Заметим, что при заданном n обе величины: S и ρ – очень легко взаимно переводятся одно в другое. Есть специальная таблица критических величин S , аналогичная выше приведенной таблице 1 (см. табл. 2). В крайнем левом столбике в ней так же указаны числа n , в верхних строчках – величины уровня значимости, а в середине – критические значения S . Поясним, как пользоваться этой таблицей, конкретном примере. Пусть у нас $n=8$ и для этой группы объектов вычислены корреляции между четырьмя парами признаков: 1) 68, 2) 13, 3) 157, 4) 30. Проинтерпретируем их, глядя в таблице 2 только на строчку $n=8$. Если наш S находится в промежутке от 40,2 до 127,8 (эти числа рядом с $n=8$), то связи нет, это диапазон колебаний $\rho=0$. Если же наше S меньше 40,2 – это связь положительная, если же больше 127,8 – отрицательная. Проверяем наши числа: 13 и 30 – меньше 40,2, значит, это связи положительные, а 157 – больше 127,8, значит, это связь – отрицательная. При этом, аналогично таблице 1, определяем уровень значимости вывода (т.е. вероятность его ошибки) так. Для числа 13: оно находится между двумя табличными числами (в строке, где слева 40,2): 15,4 и 11,6; сдвигаем его к ближайшему левому (k

Таблица 2

двуст. одност.	кр. Кенделла $S_{мен}$ и $S_{бол}$										
	n	0,20	0,10	0,05	0,02	0,01	0,005	0,002	0,001	0,0005	0,0002
		0,10	0,05	0,025	0,01	0,005	0,0025	0,001	0,0005	0,00025	0,0001
4	0,6	0,1									
	19,4	19,9									
5	5,6	2,5	0,9	0,1							
	34,4	37,5	39,1	39,9							
6	12,7	7,6	5,5	2,7	0,8	0,2					
	57,3	62,4	64,5	67,3	69,2	69,8					
7	24,0	17,0	12,3	7,5	4,9	2,7	1,1	0,2	0,0		
	88,0	95,0	99,8	104,5	107,1	109,3	110,9	111,8	112,0		
8	40,2	30,3	22,5	15,4	11,6	8,1	5,8	3,6	2,1	1,1	
	127,8	137,7	145,5	152,6	156,4	159,9	162,2	164,4	165,9	166,9	
9	62,3	48,3	37,8	27,8	21,3	16,4	11,9	8,8	6,5	5,4	
	177,7	191,7	202,2	212,2	218,7	223,6	228,1	231,2	233,5	234,6	
10	91,5	72,8	58,2	43,9	35,2	28,2	21,8	16,7	13,6	10,0	
	238,5	257,2	271,8	286,1	294,8	301,8	308,2	313,3	316,4	320,0	
11	127,5	103,9	84,9	65,9	54,1	44,9	34,8	28,5	23,7	18,7	
	312,5	336,1	355,1	374,1	385,9	395,1	405,2	411,5	416,3	421,3	
12	171,9	142,2	118,9	93,9	79,0	66,0	52,8	44,4	37,6	30,0	
	400,1	429,8	453,1	478,1	493,0	506,0	519,2	527,6	534,4	542,0	
13	225,6	189,3	160,0	128,8	109,7	93,7	76,6	64,4	56,0	45,8	
	502,4	538,7	568,0	599,2	618,3	634,3	651,4	663,6	672,0	682,2	
14	288,7	245,5	210,0	171,8	147,9	127,6	105,7	91,8	78,0	68,0	
	621,3	664,5	700,0	738,2	762,1	782,4	804,3	818,2	832,0	842,0	
15	363,7	311,8	269,4	223,7	194,2	169,4	143,9	124,1	110,0	94,0	
	756,3	808,2	850,6	896,3	925,8	950,6	976,1	995,9	1010,0	1026,0	
16	449,8	388,8	338,9	284,1	249,3	219,2	187,8	163,8	146,0	128,0	
	910,2	971,2	1021,1	1075,9	1110,7	1140,8	1172,2	1196,2	1214,0	1232,0	
17	550,0	480,0	420,0	356,0	314,0	276,0	238,0	206,0			
	1082,0	1152,0	1212,0	1276,0	1318,0	1356,0	1394,0	1426,0			
18	664,0	582,0	512,0	438,0	390,0	346,0	300,0	264,0			
	1274,0	1356,0	1426,0	1500,0	1548,0	1592,0	1638,0	1674,0			
19	790,0	696,0	618,0	532,0	476,0	424,0	372,0	328,0			
	1490,0	1584,0	1662,0	1748,0	1804,0	1856,0	1908,0	1952,0			
20	934,0	826,0	738,0	638,0	574,0	516,0	454,0	404,0			
	1726,0	1834,0	1922,0	2022,0	2086,0	2144,0	2206,0	2256,0			

15,4) и далее сверху считываем соответствующий ему уровень значимости: P односторонни меньше 0,01, а двусторонни меньше 0,02. Для числа 157: оно (в строке, где слева 127,8) между 156,4 и 159,9; сдвигаем его также к ближайшему левому (k 156,4) – и сверху считываем P : меньше 0,005 одностороннее меньше 0,01 двустороннее. Таким образом мы можем определять наличие, направления и частоту связи только по одному числу S (не вычисляя ρ).

Ещё примеры пользования таблицей 2: 1) пусть $n=12$, $S=110$; связь есть, положительная; вероятность того, что это лишь результат случайных колебаний, меньше 0,025, односторонняя; 2) пусть $n=7$, $S=56$; связь отсутствует; 3) пусть $n=11$, $S=390$; связь есть, отрицательная; вероятность случайных колебаний меньше 0,005, односторонняя.

Выводы: Процедура вычисления коэффициента ранговой корреляции между двумя или несколькими признаками, разработанная Спирменом, в представленных нами вариантах применения, позволяет легко использовать ее при анализе полученных результатов. Приведенные примеры, позволяют любому разобратся в методе и использовать его для проведения исследований разного рода.

Перспективу дальнейшего описания этого метода составляют варианты, в которых два или более объекта имеют один и тот же ранг (например, оба одинаково хороши, занимают первое место); это несколько усложняет процедуру, но суть метода от этого не меняется; а также таблицы для больших n (больше 25). Если исследователям понадобятся таблицы Спирмена для n больших (больше 20-25) моно обращаться за ними к автору статьи.

УДК: 159.9.072.52

К вопросу о диагностике просоциальной направленности личности

Петренко М. В., Богдан Ж. Б.

В статье представлены результаты первого этапа адаптации опросника «Просоциальная личность (PSB)» на русскоязычной выборке. Произведен перевод опросника с английского на русский язык, исследована внутренняя валидность опросника. Исследование с помощью опросника показало значимые отличия в психологических характеристиках лиц, которые осуществляют или не осуществляют просоциальные действия (на примере групп доноров крови и недоноров). Те, кто регулярно совершает просоциальные действия, имеют как более выраженные просоциальные поведенческие тенденции, так и более высокий уровень эмпатии (аффективной и когнитивной).

Ключевые слова: просоциальное поведение, альтруизм, эмпатия, социальная ответственность.

У статті представлені результати першого етапу адаптації опитувальника «Просоціальна особистість (PSB)» на російськомовній вибірці. Зроблено переклад опитувальника з англійської на російську мову, досліджено внутрішню валідність опитувальника. Дослідження за допомогою опитувальника показало значущі відмінності в психологічних характеристиках осіб, які здійснюють або не здійснюють просоціальні дії (на прикладі груп донорів крові та недонорів). Ті, хто регулярно здійснює просоціальні дії, мають як більш виражені просоціальні поведінкові тенденції, так і більш високий рівень емпатії (афективної і когнітивної).

Ключові слова: просоціальна поведінка, альтруїзм, емпатія, соціальна відповідальність.

The results of the first stage adaptation of the questionnaire "Prosocial personality (PSB)" on the Russian sample. Produced translation of the questionnaire from English into Russian, studied internal validity of the questionnaire. Study using a questionnaire showed significant differences in the psychological characteristics of persons who exercise or not exercise pro-social activities (groups of blood donors and non-donors). Those who regularly performs pro-social activities, have a more pronounced pro-social behavioral tendencies and a higher level of empathy (affective and cognitive).

Keywords: prosocial behavior, altruism, empathy, social responsibility.

Постановка проблемы. Первые исследования в области просоциального поведения были проведены в начале 20 столетия в США. Фокусом данных работ был вопрос о том, является ли склонность к такому поведению результатом влияния ситуационных или личностных факторов. В 1928 году были опубликованы результаты исследования Hartshorne и May, где сообщалось о низкой корреляции между различными наблюдениями демонстрации просоциального поведения. Авторы пришли к выводу, что подобные действия в большей степени обусловлены ситуацией [10]. Несмотря на незначительные попытки оспорить данную позицию, ситуационный подход к объяснению просоциального поведения сохранился в психологической науке до 70-х годов 20 века.

Однако, начиная с 80-х годов, появляется все больше публикаций, в которых сообщается о значительных и воспроизводимых индивидуальных различиях в готовности оказать помощь нуждающемуся лицу. Например, работы таких авторов как Davis, Penner, и Rushton. Появление идей о личностных детерминантах просоциального поведения приводит к необходимости создания диагностического инструментария, позволяющего эти детерминанты измерить.

В настоящее время существует множество методик, которые измеряют отдельные аспекты просоциального поведения и просоциальной направленности личности. Однако в психологии до сих пор нет единого мнения относительно природы альтруизма и связанного с ним поведения. Если обобщить основные идеи о природе альтруистического действия можно выделить следующие подходы:

- альтруизм – эволюционно обусловленный механизм выживания рода (помощь близким) (Ч. Дарвин, В.Ефроимсон, Р. Симмонс) [5, 6];

- альтруизм как замаскированный эгоизм - стремление редуцировать присущее человеку чувство вины перед другим путем бескорыстного поступка. Этот подход преимущественно развивался в рамках психоанализа, в частности в работах А. Фрейд [1];

- альтруизм как взаимобмен - человек оказывает помощь, ожидая получить ответную помощь в случае необходимости (Р. Триверс) [17];

- гипотеза эмпатического альтруизма - после того, как в «помогающем» индивиде пробуждается эмпатия (например, путем каких-либо манипуляций, цель которых – продемонстрировать совпадение его интересов с интересами того индивида, который просит о помощи), происходит мотивация в той или иной степени «помогающего» поведения как следствие альтруистического желания облегчить страдания жертвы/просителя (К. Бейтсон) [7];

- альтруизм как продукт усвоения человеком социальных норм, в частности нормы социальной ответственности. Норма социальной ответственности - общественное правило, состоящее в том, что люди должны помогать тем, кто в этом нуждается (Л. Берковиц) [2];

- при принятии решения проявления альтруистического поведения, каждый участник ситуации руководствуется наличной у него степенью ответственности (Б.Латане), при этом присутствие сторонних наблюдателей может или стимулировать просоциальное действие или свести его вероятность к нулю [11].

Соответственно, большинство из имеющихся на сегодняшний день методик направлены на изучение только какой-либо одной стороны такого комплексного и многогранного явления как просоциальное поведение.

В данной работе мы бы хотели рассмотреть комплексную методику измерения просоциальной направленности личности - Prosocial Personality Battery (PSB). Данная методика была предложена американскими авторами Penner, Fritzsche и соавт. в 1993 году [12]. Теоретическим основанием для

разработки методики послужили идеи Gergen о том, что просоциальное поведение имеет сложную структуру, и не может быть адекватно объяснено одной личностной характеристикой. Ввиду отсутствия адаптированного русскоязычного варианта данной методики, мы считаем необходимым провести изучение психометрических характеристик опросника «Просоциальная личность (PSB)» на русскоязычной выборке.

Цель данной работы – исследование отличий в личностных характеристиках доноров и недоноров, как начальный этап адаптации опросника «Просоциальная личность (PSB)» на русскоязычной выборке.

Методы: В качестве основного метода был использован сокращенный вариант (30 вопросов) методики «Просоциальная личность (PSB)». Опросник включает 4 шкалы

1. Социальная ответственность (Ascription of Responsibility)- шкала была сконструирована Penner на основе методики Schwartz & Howard [15]: тенденция принимать ответственность за последствия действий.

2. Эмпатия (Empathy) - шкала была сконструирована Penner на основе разработок Davis [8] и включает три субшкалы:

а) Сочувствие (Empathic Concern) – чувство сострадания, обусловленное представлением себя на месте человека, нуждающегося в помощи. Тенденция испытывать симпатию или беспокойство по отношению к людям, оказавшимся в сложных ситуациях – аффективная эмпатия.

б) Сопереживание - способность принять чужую точку зрения (Perspective Taking) – когнитивный процесс, который заключается в тенденции спонтанно ставить себя на место другого – когнитивная эмпатия.

в) дистресс (Personal Distress) – тенденция к отрицательной, самофокусированной эмоциональной реакции (например, тревога, беспокойство, дискомфорт) для понимания чужого эмоционального состояния.

3. Моральные суждения (Moral Reasoning) – включает две субшкалы:

а) ориентация на другого человека в принятии моральных решений (Other-oriented Moral Reasoning): тенденция к концентрации внимания на интересах другого человека при разрешении моральных дилемм.

б) взаимная озабоченность в принятии моральных решений (Mutual-concerns Moral Reasoning):склонность учитывать интересы всех сторон при разрешении моральных дилемм (как свои, так и других людей).

4. Альтруизм (самооценка) - вопросы, входящие в эту шкалу были взяты из исследования Rushton [14]: самооценка фактора оказания помощи нуждающимся лицам и группам лиц.

Применение факторного анализа к пунктам опросника позволило Penner, Fritzsche и соавт. выделить два фактора, которые были названы «Эмпатия, ориентированная на другого (Other-oriented Empathy)» и «Полезность (Helpfulness)». Люди, имеющие высокие баллы по первому фактору, вероятно, будут предрасположены переживать аффективную и когнитивную эмпатию - будут чувствовать ответственность и обеспокоенность за благополучие других, принимая решения, а также будут ориентироваться на чувства другого. Соответственно такие люди будут предъявлять гораздо более низкие требования к вознаграждению за оказанную помощь. Это измерение просоциальной личности, согласно Penner тесно коррелирует с фактором «Доброжелательность» (Agreeableness) Пятифакторной модели личности [13].

В свою очередь люди, имеющих высокие баллы по второму фактору, склонны выполнять просоциальные действия, однако они вряд ли испытывают внутренний дискомфорт в ситуации, когда кто-то испытывает нужду, терпит бедствие и т.д. В исследованиях авторов методики было показано, что фактор «Полезность» положительно коррелирует со смыслами самоэффективности, личной компетентности и потребности адаптироваться и управлять окружающей средой.

Таким образом, фактор «Эмпатия, ориентированная на другого» прежде всего оценивает аффективный и когнитивный аспект просоциальности, а фактор «Полезность» оценивает поведенческие тенденции.

Мы предполагаем, что то термину«полезность», предложенному Penner, Fritzsche и соавт. соответствует принятый в отечественной психологии термин «действенная эмпатия». В русле отечественных исследований, изучающих помогающее поведение и эмпатию, существует подход, в котором выделяют действенную эмпатию, характеризующуюся активным содействием, помощью другой личности или группе (Н.Н.Обозов, А.В.Петровский, П.В.Симонов, С.А.Тарновский). Руководствуясь потребностно-информационной теорией эмоций, П.В.Симонов рассматривает действенную эмпатию как высшую, социально значимую форму эмпатии, сочетающую восприятие сигналов о состоянии другого и актуализацию доминирующей личностной потребности [4]. Н.Н.Обозов [3] действенную эмпатию считает высшей формой и заключительной фазой эмпатического акта, в котором в качестве промежуточных звеньев выступает когнитивная и эмоциональная эмпатия.

Описание выборки.

В данном исследовании приняли участие 90 испытуемых. Первая группа (50 человек) – студенты одного из университетов Харькова, никогда не сдававшие кровь. Во вторую группу входило 40 доноров, сдававшие кровь более одного раза. Средний возраст респондентов в общей выборке – 21 год (от 18 до 30 лет). Гендерный состав групп: недоноры – 21 девушка и 29 юношей, доноры – 32 девушки и 8 юношей. Среди испытуемых-доноров все участники являлись добровольными безоплатными донорами, т.е. осуществляли просоциальные действия без получения вознаграждения.

Прежде всего, был выполнен перевод пунктов опросника с языка оригинала (английский) на русский, а затем — обратный перевод русского на язык оригинала; сличение текстов и устранение

несогласованностей с точки зрения смысла и содержания пунктов.

Внутренняя согласованность данных опросника проверялась при помощи расчета коэффициента альфа-Кронбаха. Полученный коэффициент надежности, равный 0,766 является очень высоким. Полученные значения альфа-Кронбаха по отдельным пунктам опросника представлены в таблице 1.

Приведенные в таблице данные показывают, что во всех случаях коэффициенты оказались достаточно высокими, что свидетельствует о хорошей консистентности шкал в целом.

Таблица 1.

Показатели внутренней согласованности шкал опросника «Просоциальная личность (PSB)»

	Шкалы	Откорректированный показатель – суммарная корреляция	Альфа Кронбаха, если пункт удален
1.	Социальная ответственность	0,380	0,758
2.	Сочувствие	0,558	0,692
3.	Сопереживание	0,508	0,702
4.	Дистресс	0,256	0,762
5.	Ориентация на другого человека в принятии моральных решений	0,736	0,661
6.	Взаимная озабоченность в принятии моральных решений	0,736	0,661
7.	Альтруизм (самооценка)	0,315	0,747

Изучение различий личностных качеств, связанных с просоциальным поведением в группах доноров и недоноров проводилось путем дисперсионного анализа (ANOVA) в программе SPSS v.17. Полученные результаты представлены в таблице 2.

Таблица 2.

Результаты исследования просоциальных качеств личности

Шкала	Группа	Среднее значение	F	Значимость
Социальная ответственность	доноры	23,71±3,46	27,37	p<0,001
	недоноры	19,36±4,07		
Сочувствие	доноры	15,57±2,78	1,83	
	недоноры	14,74±2,84		
Сопереживание	доноры	17,97±2,92	16,47	p<0,001
	недоноры	15,54±2,65		
Дистресс	доноры	8,4±2,07	0,02	
	недоноры	8,45±1,71		
Ориентация на другого человека в принятии моральных решений	доноры	10,31±2,32	3,05	
	недоноры	9,38±2,55		
Взаимная озабоченность в принятии моральных решений	доноры	10,31±2,32	3,05	
	недоноры	9,38±2,55		
Альтруизм (самооценка)	доноры	15,57±3,44	11,76	p<0,001
	недоноры	13,34±2,68		

Как показано в таблице 2, доноры получили более высокие баллы по всем шкалам опросника за исключением шкалы «Дистресс». Однако значимые различия между донорами и недонорами были получены только по шкалам «Социальная ответственность», «Сопереживание» и в самооценке альтруизма. Можно предположить, что понимание донорами своей принадлежности к социально значимой деятельности (спасение жизни других людей через донорство крови) и обуславливает эти различия.

Различия средних значений в группах по факторам «Эмпатия, ориентированная на другого» и «Полезность» представлены на рисунке 1.

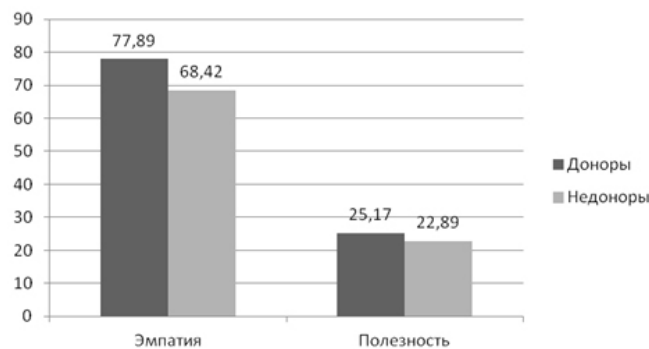

Рисунок 1. Средние значения по факторам «Эмпатия, ориентированная на другого» и «Полезность» в группах доноров и недоноров.

Мы можем видеть, что доноры имеют более высокие баллы по обоим факторам. Другими словами, они имеют как более выраженные просоциальные поведенческие тенденции, так и более высокий уровень эмпатии (аффективной и когнитивной). Достоверность полученных различий проверялась путем дисперсионного анализа (ANOVA). Полученные результаты показывают, что в обоих случаях различия статистически значимы: для фактора «Эмпатия, ориентированная на другого» $F=17,93$ ($p<0,001$), для фактора «Полезность» $F=8,83$ ($p<0,05$).

Многие зарубежные исследования также показывают, что для индивидов, осуществляющих просоциальное поведение характерны высокие баллы по обоим факторам. Так, например, Bierhoff, Klein и Крамп установили, что свидетели дорожно-транспортных происшествий, которые оказывали помощь пострадавшим имели более высокие показатели эмпатии и более выраженное чувство социальной ответственности, чем пассивно наблюдавшие свидетели [9]. W.R. Steel и соавт. сообщают, что для доноров крови характерны альтруистическое поведение и больший уровень социальной ответственности, чем для недоноров, причем эти показатели выше у молодых мужчин [16].

Выводы. Таким образом, проведенное исследование является первым этапом адаптации опросника «Просоциальная личность». Полученные результаты показывают достоверные различия в просоциальных личностных характеристиках людей, которые осуществляют просоциальные действия и тех, кто этого не делает. Следовательно, после окончательной адаптации опросника на русский язык, возможно, его использование для диагностики просоциальной направленности личности в таких областях как психология помогающего поведения, социальная работа, психология здоровья, педагогика, возрастная и организационная психология и др.

Перспективы и дальнейшие исследования: Мы считаем необходимым проведение дальнейших мероприятий по адаптации опросника «Просоциальная личность». Так, необходимо расширение выборки, исследование внешней валидности путем анализа корреляции результатов опросника с методиками, содержащими оценку того или иного аспекта просоциальности, а также проверка надежности инструмента при повторных испытаниях.

Литература:

1. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы / А. Фрейд – М., 1993. – 68с.
2. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль / Л. Берковиц – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 510с.
3. Обозов А. Н. Психология межличностных отношений / А. Н. Обозов – Киев, 1990. – 264с.
4. Симонов П. В. Созидающий мозг. Нейробиологические основы творчества / П. В. Симонов – М., 1993. – 111с.
5. Эфроимсон В. Родословная альтруизма / В. Эфроимсон // Новый мир. – 1971. – №3. – С. 199-207.
6. Палмер Дж. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens / Дж. Палмер, Л. Палмер – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 384с.
7. Batson C. D. The altruism question: Toward a socialpsychological answer / C .D. Batson – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1991. – 272 p.
8. Davis M. H. A multidimensional approach to individual Differences in empathy / M. H. Davis. – JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, 1980 – V.10 – P. 85
9. Bierhoff H. Evidence for the Altruistic Personality from Data on Accident / H. Bierhoff, R. Klein, P. Kramp. // Research Journal of Personality – 1991. – V.59(2). – P. 263-280
10. Hartshorne H. Studies in the nature of character / H. Hartshorne, M. A. May. // Vol I: Studies in deceit. - New York: MacMillan, 1928.
11. Latane B. The unresponsive bystander: Why doesn't he help? / B. Latane, J. M. Darley. – New York : Appleton CenturyCrof. – 1970.
12. Penner L. A. The measurement of individual differences in prosocial tendencies / L. A. Penner, B. A. Fritzsche // Paper presented at Sixth International Conference on Personality and Social Behavior. – Boca Raton, FL, 1993.
13. Penner L. A. Measuring the prosocial personality / L. A. Penner, B. A. Fritzsche, J. P. Craiger, T. R. Freifeld // In J. Butcher & C.D. Spielberger (Eds.) Advances in personality assessment. – Hillsdale, NJ : LEA – 1995. – Vol. 10.
14. Rushton J. P. The altruistic personality and the self-report altruism scale / J. P. Rushton, R. D. Chrisjohn, G. C. Fekken // Personality and Individual Differences – 1981. – V.2 – P. 293-302
15. Schwartz S. H., Howard J. A normative decision-making model of helping behavior. / In J.P. Rushton & R.M. Sorrentino (Eds.) // Altruism and helping Behavior. – Hillsdale, N.J. : Erlbaum: 1982. – P. 189-211
16. Steele et al. The role of altruistic behavior, empathetic concern, and social responsibility motivation in blood donation behavior // Transfusion 2008;48:43-54
17. Trivers, R.L. Social evolution./ R.L. Trivers – Menlo Park, CA: Benjamin / Cummings : 1985. – 479 p.

Розділ: гендерна психологія

УДК 159.9.072.4

Особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій:
гендерний аналіз

Коцар А.В.

Статтю присвячено вивченню гендерної специфіки особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій. Виявлено, що юнакам властивий більш високий рівень розвитку толерантності до невизначеності за параметром нерозв'язності. Показано, що дівчатам властивий нижчий рівень толерантності до невизначеності з такими проявами, як відчуття виключеності, відстороненості від життя. Доведено, що в юнаків відзначається більш високий рівень життєстійкості – загальної та за параметрами залученість і контроль. Встановлено, що в обранні стратегій копіngu юнаки більш схильні до асертивних та асоціальних дій. Отримані дані про більшу схильність дівчат до імпульсивних дій та уникнення як стратегій копінг поведінки. Показана відсутність гендерних розбіжностей у загальному рівні конструктивності копіngu.

Ключові слова: гендер, юнацький вік, складні життєві ситуації, толерантність до невизначеності, життєстійкість, копінг.

Статья посвящена изучению гендерной специфики личностных ресурсов преодоления сложных жизненных ситуаций. Выявлено, что юношам присущ более высокий уровень развития толерантности к неопределенности по параметру неразрешимости. Показано, что девушкам характерен более низкий уровень толерантности к неопределенности с такими проявлениями, как ощущение исключенности, отстраненности от жизни. Доказано, что у юношей отмечается более высокий уровень жизнестойкости – общей и по параметрам вовлеченности и контроля. Установлено, что в избрании стратегий копинга юноши более склонны к асертивным и асоциальным действиям. Получены данные о большей склонности девушек к импульсивным действиям и избеганию как стратегиям копинг поведения. Показано отсутствие гендерных различий в общем уровне конструктивности копинга.

Ключевые слова: гендер, юношеский возраст, сложные жизненные ситуации, толерантность к неопределенности, жизнестойкость, копинг.

The article is sanctified to the study of gender specific of personality resources of overcoming of difficult life situations. It is shown that female youths have low level of tolerance for ambiguity with such displays, as feeling of removed from life. It is well-proven that male youths have a higher level of hardiness – general and by the parameters of commitment and control. It is set that male youths are more apt to assertive and asocial strategies of coping behavior. The female youths choose the impulsive actions and avoidance as the strategies of coping behavior. It is shown the absence of gender distinctions in the general level of constructive of coping behavior.

Keywords: gender, youth age, difficult life situations, tolerance for ambiguity, hardiness, coping.

Сучасний період існування українського суспільства характеризується значним динамізмом суспільно-політичного життя, докорінними соціально-економічними перетвореннями та, нажаль, існуванням певних деструктивних тенденцій розвитку (соціальна нестабільність, незахищеність населення, безробіття, зростання рівня злочинності, знецінення моральних орієнтирів та ідеалів, тощо). Зазначені негативні риси життєвих умов сучасної людини пред'являють підвищені умови до її внутрішніх ресурсів, перш за все, до особистісних якостей, завдяки яким вона набуває здатності опиратися інтенсивному тиску складних життєвих обставин, активно пристосовуватися до швидко змінюваних умов середовища та успішно реалізовувати встановлені життєві цілі. При цьому найбільш загрозливим є вплив складних життєвих ситуацій на найбільш уразливу вікову категорію – молодь, яка знаходиться на шляху до життєвого самоствердження, особистісної стабільності, досягнення життєвого успіху. При розробці програм розвитку особистості, здатної протистояти дії психотравмуючих факторів у складних життєвих ситуаціях, одним із суттєвих принципів є розуміння гендеру як однієї з базових характеристик особистості, яка впливає на інші її прояви. Отже, актуальність досліджень у цьому напрямку визначається необхідністю визначення методологічних основ, теоретичних та практичних засад розробки гендерно специфічних програм розвитку особистості, спрямованих на забезпечення повноцінного існування людини, здатної до творчої та успішної побудови власного життєвого шляху.

Аналіз досліджень та публікацій.

Істотний вплив на особистісний розвиток людини спричиняють життєві ситуації, в яких вона перебуває на певних етапах свого життєвого шляху. У працях багатьох вчених життєва ситуація розглядається як результат взаємодії людини із обставинами, які визначають напрям її подальшого розвитку (Н. Адлер, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, Р. Ахмеров, Ф. Бурлачук, Л. Виготський, С. Головаха, І. Кон, О. Кронік, Н. Логінова, Б. Ломов, Д. Магнуссон, С. Максименко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.).

Суттєвим напрямом дослідження різних аспектів перебування людини у життєвій ситуації є вивчення обставин, які висувають до людини вимоги, що перевищують її адаптаційний потенціал і загрожують психічному та фізичному благополуччю. Такі ситуації позначають термінами «кризова», «важка життєва», «екстремальна», «напружена», «проблемна», «травмуюча», «негативна» та ін. Вони містять загрозу життєдіяльності людини, можуть призвести до неоправної фізичної та психічної шкоди, а отже, потребують високого рівня розвитку внутрішньопсихічних ресурсів особистості, що забезпечують її здатність до успішного подолання складних життєвих обставин.

У самому широкому розумінні особистісні ресурси тлумачать як все те, що належить особистості – риси характеру, здібності, цінності та ін. властивості, які є цілісною системою, що постійно оновлюється та розвивається (В. Марков [5]). А. Деркач до внутрішніх ресурсів особистості відніс психічні стани, здібності, особистісні якості, що можуть забезпечувати оптимізацію діяльності, підвищувати її ефективність. Цим феноменам дослідник надав значення психотехнології саморегуляції та самокеруванні діяльністю людини [1]. В. Бодров визначив внутрішні ресурси людини як «функціональний потенціал, що забезпечує високий рівень реалізації її активності, виконання трудових завдань, досягнення завданих показників протягом певного часу» [2, с. 116]. До особистісних ресурсів було віднесено «особистісні якості та установки, які впливають на регуляцію поведінки» [2, с. 117].

Отже, виходячи з вищесказаного, особистісні ресурси подолання складних життєвих ситуацій, як і особистісні ресурси взагалі, можна вважати багатомірним феноменом, що визначається певними особистісними якостями людини, які сприяють досягненню значущих життєвих цілей у важких, психотравмуючих, кризових, непередбачуваних та неконтрольованих життєвих обставинах, актуалізуючись за необхідності задля вирішення тих чи інших завдань.

Аналіз результатів психологічних досліджень, спрямованих на вивчення внутрішніх ресурсів здатності людини успішно взаємодіяти із складними життєвими ситуаціями [2 – 4; 6 – 8], дозволив виділити такі особистісні ресурси – складові особистісного потенціалу подолання складних життєвих ситуацій: толерантність до невизначеності (tolerance for ambiguity), життєстійкість (hardiness), конструктивну копінг поведінку (coping behavior).

Метою цього дослідження було визначення гендерної специфіки у розвитку особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій.

Методика. У дослідженні взяли участь 110 осіб юнацького віку (від 19 до 23 років) – 49 дівчат та 61 юнак.

Для діагностики особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій було обрано методики, які відповідають виділеним складовим особистісного потенціалу успішної протидії несприятливим життєвим обставинам: опитувальник толерантності до невизначеності (С. Баднера в адаптації Г. Солдатової) [8], тест життєстійкості (Hardiness Survey С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва та О. Рассказової) [4], методику SACS («Стратегії подолання стресових ситуацій») С. Хобфолла [3]. Статистична обробка результатів передбачала порівняння середніх оцінок розвитку особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій в юнаків та дівчат за допомогою t-критерія Стюдента.

Результати дослідження та їх обговорення.

На першому етапі статистичної обробки даних було проведено аналіз розвитку такого особистісного ресурсу ефективної поведінки у складних обставинах, як толерантність до невизначеності. Результати наведено у табл. 1 (за своїми процедурними особливостями Опитувальник толерантності до невизначеності С. Баднера дозволяє оцінити толерантність до невизначеності через вимірювання протилежної якості [8], отже у табл. 1 представлені дані, які свідчать про рівень інтолерантності досліджуваних).

Таблиця 1

Гендерні розбіжності юнаків у рівні інтолерантності до невизначеності

	Показники інтолерантності до невизначеності			
	Новизна	Складність	Нерозв'язність	Загальний рівень
Середній рівень за методикою [8]	15,91	29,69	11,95	57,55
Дівчата	18,84	41,92	15,04	75,8
Юнаки	18,39	42,33	14,05	74,77
t-критерій Стюдента	0,629*	0,395*	2,1**	0,636*

Примітки: * – відсутність статистично значущих розбіжностей, ** – статистична значущість розбіжностей при $p < 0,05$.

Дані, наведені у табл. 1, дозволяють дійти висновку, що рівень інтолерантності до невизначеності у досліджуваних є дещо вищим, порівняно із середньостатистичними даними за методикою [8]. Звісно, отримані результати не дозволяють оцінити статистичної значущості цього перевищення, але досить значне збільшення оцінок ($\approx 19\%$ для показника «новизни», $\approx 40\%$ для «складності», $\approx 25\%$ для «нерозв'язності» та $\approx 31\%$ для загального рівня) дозволяє із досить високою вірогідністю припустити, що досліджуваним юнакам, незалежно від їх гендерної приналежності, притаманний занадто високий рівень вразливості щодо ситуацій ентропії, із непередбачуваним, малокерованим розвитком подій, виникненням нових, незвичних неочікуваних обставин. Подібні дані ще раз підтверджують актуальність дослідження факторів та механізмів розвитку особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій.

Виявлені гендерні розбіжності у показниках інтолерантності до невизначеності дозволяють дійти висновку, що юнаки, порівняно із дівчатами, мають дещо більший рівень загальної витривалості щодо непередбачуваних, непрогнозованих, некерованих ситуацій, отримання нової незвичної інформації (шкала «новизна») та в складних обставинах (шкала «складність»). Утім, слід зазначити, що це збільшення можна відзначити лише як тенденцію, оскільки рівня статистичної значущості ці розбіжності не досягають (див. табл. 1).

Статистично значущі гендерні розбіжності виявлено у середніх оцінках досліджуваних за шкалою «нерозв'язність» Опитувальника толерантності до невизначеності С. Баднера (див. табл. 1). Отже, можна стверджувати, що для юнаків більшою мірою притаманна витривалість щодо складних для розв'язання ситуацій та тих умов, коли ефективні рішення не є очевидними, бракує необхідна інформація, окремі аспекти проблеми не вважаються взаємопов'язаними.

Зіставлення середніх оцінок досліджуваних показало наявність статистично значущих гендерних розбіжностей за рівнем життєстійкості (див. табл. 2).

Таблиця 2

Гендерні розбіжності юнаків у рівні життєстійкості

	Показники життєстійкості			
	Залученість	Контроль	Прийняття ризику	Загальний рівень
Середній рівень за методикою [4]	37,64	29,17	13,91	80,72
Дівчата	29,94	27,41	16,47	73,82
Юнаки	33,09	31,4	16,34	81,16
t-критерій Стюдента	2,049*	2,567*	0,15**	1,916*

Примітки: * – статистична значущість розбіжностей при $p < 0,05$; ** – відсутність статистично значущих розбіжностей.

Наведені у табл. 2 дані показують наявність статистично значущих гендерних розбіжностей за шкалою «залученість» Тесту життєстійкості. Такі результати дозволяють стверджувати, що досліджуваним юнакам, порівняно із дівчатами, більшою мірою притаманна упевненість у тому, що активна участь у перебігу навіть складних життєвих подій надає максимального шансу отримати корисний та вартий уваги результат. Вони отримують значно більше задоволення від власної діяльності із розв'язання життєвих проблем. Дівчатам, навпаки, у складних життєвих ситуаціях більш властиве відчуття виключеності, відстороненості від життя.

Дані, наведені у табл. 2, свідчать про наявність статистично значущих розбіжностей за другою шкалою Тесту життєстійкості – «контроль». Отже, юнакам із досліджуваної групи більшою мірою притаманна упевненість у можливості контролювати перебіг подій у процесі розв'язання життєвих проблем, переконання, що активні дії, якщо не й не забезпечують стовідсотковий успіх, то хоча б дозволяють максимально до нього наблизитися. Юнаки сильніше вірять у те, що самі обирають напрям власної діяльності, свій шлях досягнення життєвих цілей. На протилежність цьому, дівчатам більш властиве відчуття власної безпомічності та безпорадності, невір'я у позитивні результати власних дій щодо перетворення проблемних ситуацій.

Результати статистичного аналізу даних, отриманих за Тестом життєстійкості, показують й на наявність статистично значущих гендерних розбіжностей у загальному рівні життєстійкості (див. табл. 2). Отже, в юнаків, порівняно із дівчатами, можна відзначити більш усталену систему конструктивних переконань щодо своїх відносин із оточуючим світом взагалі та в аспекті розв'язання складних життєвих ситуацій. Вони більш успішно пристосовуються до життєвих негараздів, сприймають стресові ситуації як менш значущі та травмуючі.

Проведене дослідження дозволило встановити деякі статистично значущі гендерні розбіжності за схильністю юнаків обирати різні стратегії копінг поведінки (див. табл. 3).

Таблиця 3

Гендерні розбіжності у схильності обирати різні стратегії копінг поведінки

	Стратегії копінг поведінки									Індекс конструктивності
	Асертивні дії	Вступ до соціального контакту	Пошук соціальної підтримки	Обережні дії	Імпульсивні дії	Уникнення	Непрямі дії	Асоціальні дії	Агресивні дії	
Середній рівень [3]	18–22	22–25	20–24	18–23	16–19	13–17	17–23	15–19	14–18	0,86–1,1
Дівчата	18,24	23,41	24,04	20,43	20,71	19,14	20,49	18,29	21,49	1,15
Юнаки	20,58	23,46	22,88	21,00	17,90	17,47	21,19	20,31	20,37	1,19
t-критерій Стюдента	3,494*	0,071**	1,454**	0,774**	4,676*	2,125***	0,928**	2,24***	1,18***	0,769**

Примітки: * – статистична значущість розбіжностей при $p < 0,001$; ** – відсутність статистично значущих розбіжностей; *** – статистична значущість розбіжностей при $p < 0,05$.

Дані, наведені у табл. 3, показують, що досліджуваним юнацького віку притаманна схильність до обрання різних стратегій копінг поведінки, яка відповідає середньостатистичним результатам за методикою. До того ж було виявлено гендерні розбіжності у обиранні тих чи інших стратегій подолання складних життєвих ситуацій.

Установлено, що юнакам більшою мірою, порівняно із дівчатами, властива здатність виявляти активність та асертивність у ситуаціях виникнення життєвих труднощів – демонструвати впевнені, наполегливі моделі поведінки, вміння відстоювати свої права та інтереси навіть у стресових ситуаціях (розбіжності за шкалою «асертивні дії» – див. табл. 3).

Аналіз гендерних розбіжностей за шкалою «імпульсивні дії» указує на те, що ця стратегія більшою мірою властива дівчатам (див. табл. 3). Вони також більшою мірою виявляють схильність до пасивної стратегії ухилення від участі у процесі розв'язання складних життєвих ситуацій, небажання активно втручатися у перебіг подій (шкала «імпульсивні дії»).

За шкалою «асоціальні дії» було також виявлено статистично значущі гендерні розбіжності (див. табл. 3). Ці розбіжності указують на те, що юнаки частіше, у порівнянні із дівчатами, удаються до використання таких стратегій розв'язання життєвих проблем, які суперечать деяким соціальним нормам та викликають осуд із боку оточуючих.

Щодо активних просоціальних стратегій копінг поведінки (вступ до соціального контакту та пошук соціальної підтримки), то, хоча у відповідності до традиційних уявлень вважається, що жінки використовують їх частіше, ніж чоловіки, дані табл. 3 указують на відсутність статистично значущих гендерних розбіжностей. Суттєвих гендерних розбіжностей також не було визначено між схильністю досліджуваних обирати активну асоціальну стратегію агресивних дій, хоча схильність до агресії традиційно вважається більш маскуліною рисою поведінки у стресових ситуаціях.

Аналіз середніх оцінок загального індексу конструктивності копіngu в юнаків та дівчат виявив відсутність статистично значущих гендерних розбіжностей за цим показником (див. табл. 3). Отже, хоча у структурі схильностей обирати ті чи інші стратегії розв'язання життєвих проблем відзначаються деякі відмінні риси, в цілому ефективність поведінки, спрямованої на подолання складних життєвих ситуацій, в юнацькому віці є однаковою для обох гендерних груп.

Висновки. Проведене дослідження дозволило виявити гендерну специфіку у рівні розвитку особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій. Отримані результати дозволяють стверджувати наступне:

- для юнаків більшою мірою притаманна толерантність щодо складних для розв'язання ситуацій;
- юнакам властиві вищі оцінки життєстійкості за параметром залученості – упевненість у тому, що активна участь у перебігу складних життєвих подій надає максимального шансу отримати корисний результат; дівчатам, навпаки, більш властиве відчуття виключеності, відстороненості від життя;
- юнакам більшою мірою притаманна така складова загальної життєстійкості, як упевненість у можливості контролювати перебіг подій у процесі розв'язання життєвих проблем; дівчатам більш властиве відчуття власної безпомічності та безпорадності;
- у юнаків відзначається більш високий рівень загальної життєстійкості;
- в обранні стратегій копіngu юнакам більшою мірою притаманні стратегії асертивності та асоціальних дій, дівчатам – імпульсивні дії та уникнення;
- загальний рівень конструктивності копінг стратегій, що обираються, є однаковим для юнаків та дівчат.

Перспективи подальших досліджень мають полягати у виявленні факторів розвитку особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій, розробці гендерно орієнтованих технологій розвитку цих ресурсів.

Література

1. Акмеологическая оценка профессиональной компетентности гос. служащих / Под общ. ред. А. А. Деркача. – М. : Изд-во РАГС, 2006. – 108 с.
2. Бодров В. А. Проблема преодоления стресса. Часть 2. Процессы и ресурсы преодоления стресса / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. Т. 27. – № 2. – С. 113–123.
3. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
4. Леонтьев Д. А. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М. : Смысл, 2006. – 63 с.
5. Марков В. Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления : психолого-акмеологическая оценка и оптимизация : дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.13 / В. Н. Марков. – М., 2004 – 453 с.
6. Нартова-Бочавер С. К. «Coping Behavior» в системе понятий психологии личности / С. К. Нартова-Бочавер // Психол. журнал. – 1997. – № 5. – С. 20–30.
7. Рыльская Е. А. Психология жизнеспособности человека : монография / Е. А. Рыльская. – Челябинск : Изд-во ЧГПУ, 2009. – 361 с.
8. Солдатова Г. У. Психодиагностика толерантности личности / Г. У. Солдатова и др. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.

УДК 159.922.1 - 159.9.072.59

Материнство як складова гендерного функціонування сучасної жінки

Лучанінова Н.В.

В статье представлены результаты исследования материнской сферы, гендерного функционирования современной женщины, а так же места материнства в системе её ценностей и идеалов. Материнство рассматривается как неотъемлемая часть женской личности, а не как отдельные проявления поведения. В статье рассматриваются этапы формирования материнской сферы и значимые факторы, влияющие на успешность реализации материнства.

Ключевые слова: материнство, гендерные особенности, гендерное функционирование, фемининность, маскулинность, андрогинность, полоролевое поведение, психологическая готовность к материнству, этапы формирования материнства.

У статті представлені результати дослідження материнської сфери, гендерного функціонування сучасної жінки, а також само місце материнства в системі її цінностей та ідеалів. Материнство розглядається як невід'ємна частина жіночої особистості, а не як окремі прояви поведінки. У статті розглядаються етапи формування материнки сфери і значущі чинники, що впливають на успішність реалізації материнства.

Ключові слова: материнство, гендерні особливості, гендерне функціонування, фемінінність, маскулінінність, андрогінність, статево-рольова поведінка, психологічна готовність до материнства, етапи формування материнства.

The article presents the results of a study of maternal sphere, gender functioning of a modern woman, as well as place of motherhood in the system of her values and ideals. Motherhood is seen as an integral part of women's personality, and not as aspects of individual behaviors. The article deals with the stages of formation motherhood sphere and significance of the factors affecting the success of the maternity.

The Keywords: motherhood, gender, gender operation, femininity, masculinity, androgyny, sex-role behavior, psychological readiness for motherhood formation stages of motherhood.

Сучасна жінка має виконувати сьогодні багато різних ролей для ефективного функціонування своєї особистості. Дуже часто жінка має бути сильною, мужньою, активною, наполегливою, та мати ще багато інших проявів маскулінінності. Дослідники фіксують, починаючи з другої половини минулого століття глобальну кризу фемінінності (жіночності, жіночого, материнського). Криза ця охарактеризувалася тим, що жінка була позбавлена свого природного й звичного світосприймання, своєї ноші в цьому світі й виштовхнута в ту реальність, де традиційно вона ніколи не позиціонувала своє Я.

Перший і найсуттєвіший прояв кризи фемінінності є ставлення сучасних жінок до материнства – необхідність сполучати роботу й особисте життя, родину. Робота й побут – головні лещата, які стисли жінку, поставили її в майже нерозв'язну ситуацію: повернення до традиційних умов, коли працював тільки чоловік, є неможливим через зміну не тільки суспільних установок, але й всієї економічної структури – грошові потоки перерозподіляються так, що тільки на зарплату чоловіка прожити важко, крім того, необхідний стаж для пенсії.

Інший прояв – статево-рольова інверсія: освоюючи робітничі галузі, де раніше панував чоловік та які створив чоловік, жінці довелося стати чоловікоподібною. Таким чином, змістився її фокус сприйняття чоловіка як носія мужності. Ставши сама достатньою мірою чоловікоподібною, жінка відчула, що риси мужності в чоловіках втратили для неї свою цінність.

Ще одним проявом сучасної кризи фемінінності є ставлення сучасних жінок до материнства. З одного боку, жінки зберігають традиційний і біологічний статус, з іншого боку, цінності кар'єри й соціальної затребуваності протистоять розвитку почуття материнства, ті ж самі вимоги статусу, які примушують жінку йти працювати, коли на дітей просто не залишається часу, – ставлять жінку перед драматичним вибором. Отже, криза материнства – частина загальної кризи фемінінності, з якою жінку залишили сам на сам, підбадьорюючи її різного роду парадоксальними гаслами щодо жіночої емансипації.

У літературі традиціоналістського типу сутність жінки розглядається в понятійній сітці «секс – любов – родина – діти», цим саме наче позначається простір, де дійсно існує жінка. Так, у відомій книзі К. Rospiszyl «Психологія жінки» [1] розглядаються традиційно «жіночі» теми: особливості сексуальної поведінки жінки, сутність і значення материнства, проституція, розходження чоловіків і жінок з погляду агресивності й особливостям розумової діяльності й т.п., але зі сфери аналізу випала сфера професійної самореалізації жінки.

У ряді робіт підкреслюється той факт, що жінка не повинна переслідувати маскулініні цінності, тому що її особистість при цьому деформується. Так, Л. Бурбо [2, с. 238–239] дає характеристики жінки, що більше приймає свій чоловічий початок і менше – жіноче. Це такі характеристики:

- 1) дуже невисока думка про саму себе;
- 2) жінка переходить до дії звичайно за бажання інших; вважає, що не заслуговує на те, щоб зробити собі приємне, оскільки важливіше робити приємне іншим, особливо чоловікам;
- 3) відчуває потребу в тому, щоб чоловіки домінували над нею й керували нею;
- 4) дуже залежна від чоловіків у питаннях про те, що для неї добре, а що погано;
- 5) у подружніх стосунках поводить переважно пасивно;
- 6) взаємини з жінками складаються гірше, ніж із чоловіками, схильна не довіряти жінкам;
- 7) за чоловіка звичайно обирає собі хлопця деспотичного характеру, що не приймає своє жіноче начало; він являє для неї відбиття її власного ставлення до себе.

На противагу цьому жінка, що більше приймає своє жіноче начало і менше – чоловіче, має протилежні характеристики: висока самоповага, сильна інтуїція, жінка відчуває потребу керувати чоловіками у своєму житті, невисока цінує їх і не схильна їм довіряти; легко дозволяє собі дратуватися при спілкуванні із чоловіком, що бажає її контролювати; її особисте задоволення для неї значить більше, ніж задоволення інших, особливо чоловіків; у неї краще складаються взаємини з жінками – вона більш їм довіряє більш толерантна до них; частіше обирає чоловіка, що не приймає своє чоловіче начало.

Розглядаючи процес формування ідентичності сучасної жінки, необхідно відзначити той факт, що для того, аби, бути затребуваною в суспільстві, вона повинна діяти і як соціальний індивід, і як жінка, і не завжди вектори цих дій збігаються. Вибудовуючи себе як соціального індивіда, жінка підкорює свої дії вимогам часу. Е. Фромм уважав, що кожна людина незалежно від статі прагне до розвитку й цілісності. Він сформулював принцип, що безпосередньо впливає з людської природи, – «здатність до дії породжує потребу у використанні цієї здатності, а неможливість її використання веде до розладу нормальної діяльності» [3]. Жінка має здатність стати матір'ю, якщо вона з ряду причин не народить дитину й не дасть їй свою любов, то, на думку філософа, вийти із цього становища вона зможе лише за умови досить повної реалізації її здатностей в інших сферах. Головне призначення жінки Е. Фромм бачить у продовженні роду. Відповідно до його поглядів, особистість становить собою «цілісність уроджених і придбаних психічних властивостей, які характеризують індивіда й роблять його унікальним» [3].

Таким чином, статевої ролі утворення особистості відіграють важливу роль й у професійному, і в особистому житті. Жінки зі статевої ролі девіаціями (стосовно культурної норми) кар'єро орієнтовані, для них професійна самореалізація надзвичайно важлива. Пробиваючи «скляні стелі й стіни», жінка проявляє надзвичайну наполегливість. Разом з тим, такі кар'єро орієнтовані жінки часто мають проблеми в родині. Як відзначає Н. Н. Наріцин [4], «у таких жінок часто високі амбіції: їм хочеться зробити кар'єру, і частиною цієї кар'єри стає супутник життя – не в тому розумінні, щоб стрибнути на більше високу сходинку за його рахунок, а в тому, що він повинен відповідати її соціальному стану, у всякому разі, бути ніяк не нижче. І тому дивиться з висока на тих чоловіків, які поруч із нею: за інтелектом і здатностями вона їх вже переросла. І це теж збільшує дистанцію між нею й тими чоловіками, які могли б виявити до неї інтерес». У такому випадку відбувається втрата сутності й, як назвав би це Ж.- П. Сартр, «існування без сутності». Виникнення таких явищ, як сурогатне материнство, відмова від дітей, кіднеппінг і т. п., відбиває, на наш погляд, саме таке існування й дозволяє висунути гіпотезу про те, що материнство можна розглянути кризою призми кризи ідентичності, зокрема статевої ролі (гендерної) ідентичності сучасної жінки.

У психоаналітичних теоріях розвитку материнство розглядається, як один з аспектів почуття жіночності в дівчинки, що залежить від формування ядра статевої ідентичності. Р. Столлер відзначає, що оскільки жіночність стає «настільки міцною частиною ідентичності, то ніякі мінливості життя не можуть зруйнувати її» [5, с. 48]. Крім того, рання ідентифікація дівчинки-дитини з матір'ю робить важливий внесок у первинне відчуття приналежності до жіночої статі й формування статевої ідентичності й майбутнього материнства. Найважливішим проявом жіночої статевої ідентичності виступає бажання піклуватися про дитину [6]. На це бажання вказує, зокрема, гра в ляльки, яка починається із дванадцяти-вісімнадцяти місяців. Це бажання дівчинки є базовим вираженням жіночності, так Дж. Кестенберг [7] припускав існування материнського «інстинкту», а Х. Перенс і його колеги [8] вважають бажання дівчинки мати дитину вродженою статевою характеристикою. У міру того, як проявляється відчуття первинної жіночності й дівчинка усвідомлює свою приналежність до жіночої статі, вона починає ідентифікуватися з материнською роллю й материнським турботливим ставленням до оточення. Фантазії, наповнені бажанням бути матір'ю з дитиною, згодом формують основу її жіночої статевої ролі та її Его-ідеалу [9].

Бажання мати дитину й актуалізація материнської ролі виникають у дівчинки в підлітковому періоді, коли завершується формування статевої ідентичності. Разом з тим, така материнська позиція відбиває незрілі аспекти жіночої ідентичності й може бути продовженням ранньої залежності – з народженням дитини дівчинка часто повертається до матері. У цьому випадку бажання мати дитину означає спосіб повернення до власної матері, коли відкидається регресивна прихильність (тепер вони рівні) і несвідома регресивна спроба за допомогою сильної прихильності до дитини відтворити єдність мати-донька [9].

Гендерний підхід до розуміння материнства представлений у концепції соціального конструктивізму [10], у рамках якої виключене тлумачення материнства як біологічного феномена й розглядаються тільки його соціальні аспекти [11]. Дослідження материнства у такому аспекті, підкреслювали прихильники цього напрямку [12], повинне бути гендерно чутливим. Саме в руслі гендерних досліджень учені [12] звернули увагу на вгасання бажання проявляти материнські почуття, якщо жінка не одержала відповідної «установки» в дитинстві, і стали закликати «виховувати материнство» (коли дівчинку з юного віку готують бути матір'ю й говорять, що вона повинна стати нею) [13].

Гендерна асиметрія сучасної культури призводить до різноманітних порушень гендерних ролей, які мають відбиття у материнській сфері, а саме, в «страху материнства» – явищі, що одержало широке поширення в останні роки не тільки в Західній Європі, але й у країнах СНД [14]. Даний феномен проявляється в небажанні жінки заводити першу або наступну дитину. Під страхом материнства розуміють комплекс раціональних й емоційних переживань жінки з приводу неможливості реалізувати своє бажання материнства в конкретних умовах її нинішнього життя. Це явище можна назвати також небажанням материнства, усвідомленням перешкод до материнства, об'єктивною неготовністю до

материнства. Вираз «страх материнства» має яскраво виявлене емоційне забарвлення, що вказує особистісне ставлення жінки до проблеми. Серед провідних причин страху материнства неекономічного кола варто вказати реакцію на гендерну асиметрію в статусних позиціях, що виражається несумірністю цінності досягнень у сфері професійної реалізації, лідерства, влади й у сфері материнства/батьківства. Бути матір'ю почесно лише серед родичів, але не в колі професіоналів. Така трансформація традиційної жіночої ролі може проявлятися в небажанні жінки переривати вдало складену кар'єру, професійне зростання, страху втрати кваліфікації, майстерності, страх відстати від колег у професійному розвитку й стати неконкурентоспроможною на ринку праці, що динамічно розвивається. Крім того, страх материнства може бути обумовлений і гіпертрофією традиційних аспектів жіночої гендерної (сексуальної) ролі – страхом жінки втратити фізичну форму й сексуальність в очах свого чоловіка або партнера.

У вітчизняних підходах до концептуалізації материнства також акцент зроблений на тих аспектах материнства, які можуть бути позначені формулою «материнство як ідентичність». Це означає, що прикметною рисою материнської діяльності на сучасному етапі є усвідомлення вагітності й материнства як самоцінного елементу життєдіяльності й самореалізації особистості жінки.

Тобто материнство – щось настільки істотне, що можна говорити про нього як про центральний аспект особистості жінки, стрижень її соціального самовизначення, універсального шляху самореалізації.

Г. Г. Філіппова розглядає формування материнської сфери в рамках формування ідентичності жінки як матері [15]. Дослідниця виділяє в онтогенезі «материнської потребно-мотиваційної сфери» до вагітності чотири етапи, які мають різні вікові обмеження й різну роль у виникненні й розвитку змісту всіх блоків «материнської потребно-мотиваційної сфери». Розглянемо ці етапи:

- 1 етап. Взаємодія з власною матір'ю.
- 2 етап. Розвиток материнської сфери в ігровій діяльності.
- 3 етап. Плекання (опікування).
- 4 етап. Диференціація мотиваційних основ материнської і статевої сфер.

Особистісний сенс дитини – це відношення до своєї дитини в контексті діяльності, спрямованої або на збереження вагітності й на подальше прийняття дитини, або ж діяльності, спрямованої проти дитини. Небажана вагітність здатна фруструвати іншу актуальну потребу. Або дитя може сприйматися як засіб для досягнення чогось іншого, тоді дитя стає «об'єктом маніпуляції». Все це свідчить, що в суспільстві склалося «інструментальне» ставлення до материнства. Складність вибору, що вимагає порівняння, супідрядності особистісно значимих відношень, мотивів, кожен із яких має спонукальну силу, може бути вирішена лише при досягненні суб'єктом певної особистісної зрілості.

Таким чином, материнство може бути розглянуто в статево-рольовій перспективі: статеви стосунках, сценаріях материнської поведінки, особливостях формування жіночої ідентичності, ціннісно-сміслових та мотиваційних аспектах вагітності та виношування плоду, особистісному сенсі дитини. Тобто як один зі способів гендерної соціалізації й реалізації жінки. У цьому контексті материнство може розглядатися як частина жіночої особистості, а не лише як вивчені особливості поведінки та відповідних гендерних ролей.

Література

1. Pospisyl K. Psychologia kobiety / K. Pospisyl. — Warszawa : PWN, 1976. — 236 s.
2. Бурбо Л. Слушай свое тело — твоего лучшего друга на земле : пер. с фр. / Лиз Бурбо. — К. : София, 2009. — 256 с.
3. Фромм Э. Искусство любить : [пер. с англ.] / Эрих Фромм. — М. : АСТ, 2009. — 224 с.
4. Нарицын Н. Н. Психология счастья / Н. Н. Нарицын // Дочки-Матери. — 1998. — № 18 (сент.). — С. 18–34.
5. Stoller R. J. The sense of femaleness / Robert J. Stoller // Psychoanal. Q. — 1968. — № 37.
6. Tyson P. A developmental line of gender identity, gender role and choice of love object / P. Tyson // Journal American Psychoanal. Assn. — 1982. — № 30. — P. 59–84.
7. Kestenberg J. S. On the development of maternal feelings in early childhood / J. S. Kestenberg // Psychoanal. Study Child. — 1956. — № 11. — P. 257–291.
8. Rubin G. The Traffic in Women : Notes on the Political Economy of Sex / G. Rubin // Toward an Anthropology of Women / [ed. Reiter R.]. — New York, 1975. — P. 165–166.
9. Тайсон Р. Л. Психоаналитические теории развития / Р. Л. Тайсон, Ф. Тайсон ; [пер. с англ. А. М. Боковой]. — М.: Когито-Центр, 2006. — 408 с.
10. Чодороу Н. Воспроизводство материнства : Психоанализ и социология гендера / Ненси Чодороу ; [пер. с англ. Гиль Сон И] ; Ин-т соц. и гендер. политики. — М. : РОССПЭН, 2006. — 496 с.
11. Пушкарева Н. Л. Гендерная теория и историческое знание / Наталья Пушкарева. — М. : Женский Проект, 2007. — 496 с.
12. Harding S. Introduction. Is there a Feminist Method? / S. Harding // Feminism and Methodology / [ed. Harding S.]. — Milton Keynes, 1987. — P. 1–14.
13. Bernard J. The Future of Motherhood / J. Bernard. — New York : Dial Press, 1974. — 278 p.
14. Шакирова С. Страх материнства [Электронный ресурс] / С. Шакирова, К. Токтыбаева // Гендерные исследования. — Режим доступа: <http://www.genderstudies.info/social/s32.php>. — Заглавие с экрана.
15. Филиппова Г. Г. Материнство и основные аспекты его исследования в психологии / Г. Г. Филиппова // Вопросы психологии. — 2001. — № 2. — С. 22–36.

УДК 159.923.3

Личностные особенности как фактор эффективности коррекции массы тела у женщин

Смайлова С.А.

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей личности женщин, опосредующих эффективность коррекции избыточной массы тела посредством физической тренировки. У женщин, не достигших желаемого снижения массы тела, выявлены преобладание экстернального типа пищевого поведения, импульсивность, эмоциональная неустойчивость, повышенная тревожность, трудности адаптации к режимным видам труда.

Ключевые слова: особенности личности, пищевое поведение, психология массового спорта, избыточная масса тела, психология женщины.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей особистості жінок, що опосередковують ефективність корекції надлишкової ваги тіла засобом фізичного тренування. У жінок, що не досягли бажаного зниження маси тіла, виявлено перевагу екстернального типу харчової поведінки, імпульсивність, емоційна нестійкість, підвищена тривожність, труднощі адаптації до режимних видів праці.

Ключові слова: особливості особистості, харчова поведінка, психологія масового спорту, надлишкова маса тіла, психологія жінки.

Annotation. The article is devoted to the research the features of a woman who reach different levels of success in the correction of body overweight through physical training. Women who have not reached the desired weight loss, identified the prevalence of externalities eating disorders, impulsivity, emotional instability, increased anxiety, difficulties in adapting to the type of regime of labor.

Keywords: personality characteristics, eating behavior, psychology of sports, overweight, psychology of women.

Постановка проблемы. Категория личности является одной из ключевых в психологии. Личностные особенности опосредуют успешность функционирования человека во всех жизненных сферах, определяя стиль жизни, отношение к здоровью, качество межличностного взаимодействия, особенности самопрезентации, эффективность профессиональной деятельности, обуславливают уровень психологического, а зачастую и физического благополучия. В условиях социально-экономической нестабильности требования к возможностям личностной регуляции поведения и деятельности существенно повышаются. Недостаточное развитие указанного механизма, наличие одних личностных особенностей при отсутствии других могут приводить к нарушениям адаптации доклинического уровня, в частности, к социально приемлемым расстройствам пищевого поведения, обуславливающим появление избыточной массы тела. Обеспокоенность лишним весом имеет гендерную специфику: традиционно в нашей культуре данная проблема является предметом забот женщины в значительно большей степени, нежели мужчин, так как внешность в структуре самооценки женщины выступает одним из определяющих параметров [6].

В настоящее время можно отметить увеличение числа медицинских исследований, посвященных изучению пограничных психических заболеваний с нарушениями пищевого поведения [1, 4]. Психологических работ, исследующих контингент психически здоровых женщин, значительно меньше. Вместе с тем, наличие некорректируемой избыточной массы тела значительно повышает риск развития сердечно-сосудистых заболеваний, патологии опорно-двигательного аппарата, инсулиннезависимого сахарного диабета, нарушения менструально-овариальной функции и бесплодия у женщин и других болезней [2]. В Украине, по данным ученых, ожирение или чрезмерную массу тела имеют 41 % женщин [2]. С другой стороны, существует множество эффективных методик физической реабилитации, направленных на коррекцию массы тела [2, 3]. Однако практика показывает, что их применение без учета особенностей личности клиенток зачастую оказывается безуспешным.

В современных исследованиях были выявлены некоторые психологические особенности женщин с проблемами веса. В частности, предпосылками переживания выступают переживания фиксированных негативных эмоциональных состояний. Психологическими факторами риска для возникновения и удержания избыточного веса являются низкий уровень субъективного контроля над событиями своей жизни и межличностными отношениями, алекситимия, повышенный уровень гетеро- и аутоагрессии, склонность к уходу от проблем в ситуациях эмоционального напряжения [5]. Необходимо отметить, что данные исследования проводились с женщинами, не участвовавшими в программах физической реабилитации. Поэтому до настоящего времени не изученным остается вопрос, какие же личностные особенности опосредуют уровень эффективности в коррекции массы тела посредством методов физической реабилитации.

Цель исследования – выявить особенности личности женщин, достигающих разного уровня успешности в коррекции избыточной массы тела средствами физической тренировки.

Методика и организация исследования. Нами было проведено комплексное исследование, предполагавшее применение методов антропометрии, физиологических, физической реабилитации и психодиагностики. Исследовательская работа проводилась на базе шейпинг-клуба «Грация» (АР

Крым, г. Симферополь). Контингент исследуемых составили условно здоровые нетренированные женщины первого зрелого возраста (26-30 лет), 20 человек, с индексом массы тела выше среднего и высоким (масса тела, кг/рост, см). Все обследуемые имели избыточный процент жировой массы тела по результатам антропометрического тестирования [3], субъективно испытывали недовольство своим весом и выражали желание его снизить. Все исследуемые славяне, имеют высшее образование, трудоустроены.

На протяжении 6 месяцев испытуемые занимались по программе фитнес-технологии «Шейпинг-Классик», предполагающей индивидуальный подбор интенсивности нагрузки на основании результатов функциональных проб, тренерский контроль, разработку рекомендаций по питанию и ежемесячную оценку накопительного эффекта тренировок с последующей коррекцией программы при необходимости. Эффективность технологии в коррекции фигуры женщин подтверждена авторами патента [3]. Таким образом, для всех исследуемых были созданы одинаковые условия тренировки. После шестимесячного периода занятий и итоговой оценки достигнутых результатов мы разделили группу испытуемых на две.

В первую группу («с выраженным эффектом», контрольную) вошли исследуемые, у которых показатели процента жира и массы тела неуклонно снижались от первого месяца к последующим (всего 10 человек).

Во вторую группу («с недостаточно выраженным эффектом», основную) вошли исследуемые с такими особенностями по результатам антропометрического тестирования:

1) колебания интересующих нас параметров, отсутствие их неуклонного снижения, т.е., например, процент жира или масса тела при втором измерении были ниже, чем при первом, однако в третьем измерении снова наблюдалось некоторое их повышение, не достигавшее первоначального уровня и т. д. (9 человек);

2) увеличение массы тела и процента жира по сравнению с исходным уровнем до начала тренировок (1 человек).

Для подтверждения обоснованности такого разделения на группы мы сравнили результаты антропометрического тестирования, а именно, динамику показателя процента жира (разность процента жира в первом и последнем измерении) между двумя выделенными группами. В группе с выраженным эффектом среднее значение снижения процента жира через 6 месяцев тренировок составляло 11 %, а в группе с недостаточно выраженным эффектом оно было значимо ниже: 3,6 % ($U = 16, p < 0,01$).

После этого все женщины приняли участие в психологическом исследовании. В процессе исследования испытуемым предлагалась разработанная нами анкета с целью выявления соблюдения рекомендаций тренера, Голландский опросник пищевого поведения (DEBQ), Стандартизированный многофакторный метод исследования личности (MMPI). Данные были обработаны методами математической статистики.

Результаты анкетирования показали, что исследуемые группы достоверно различаются между собой по качеству выполнения рекомендаций тренера (табл. 1).

Таблица 1

Соблюдение рекомендаций тренера испытуемыми (в %)

Рекомендации	Группа с выраженным эффектом (контрольная)		Группа с недостаточно выраженным эффектом (основная)	
	Выполнение	Невыполнение	Выполнение	Невыполнение
Правила питания	75 **	25	11 **	89
Посещение лекции по питанию	91 **	9	33 **	67
Отсутствие пропуска тренировок	75 **	25	11 **	89
Ежемесячная антропометрия	75 *	25	22 *	78

** $p < 0,01$

* $p < 0,05$

Как видно из табл. 1, рекомендации тренера относительно питания соблюдают 75 % испытуемых группы с выраженным эффектом и только 11 % испытуемых группы с недостаточно выраженным эффектом ($\varphi^* = 2,91; p < 0,01$). Обследуемые основной группы указывают, что питаются правильно только в день тренировки, соблюдают диету периодами, «срываются», не могут отказаться от ряда продуктов (сладкие, жирные блюда), не хотят ограничивать себя в питании, едят перед сном. Таким образом, в основной группе не создаются необходимые катаболические условия для достижения желаемого снижения массы тела.

Относительно регулярности посещения 89 % испытуемых основной группы отмечают, что пропускают 3 и более тренировок без их отработки ($\varphi^* = 2,91; p < 0,01$). Количество тренировок является важной составляющей общего объема физической нагрузки [3]. Следовательно, у испытуемых основной группы общий объем нагрузки снижается по сравнению с рекомендуемым. Ежемесячные антропометрические измерения делают 75% обследуемых контрольной группы и только 22% занимающихся основной группы ($\varphi^* = 2,29; p < 0,05$). Ежемесячная антропометрия позволяет

анализировать динамику процесса изменений и является основанием для своевременной коррекции физической нагрузки. Таким образом, у испытуемых группы с недостаточно выраженным эффектом коррекции физической нагрузки происходит не всегда своевременно.

В целом, результаты анкетирования свидетельствуют о недостаточной мотивации тренировок испытуемых основной группы, проявляющейся в игнорировании рекомендаций, необходимых для достижения эффекта в коррекции массы тела. При этом следует акцентировать внимание на том, что снижение массы тела считают целью занятий 100% испытуемых обеих групп.

С данными анкетирования согласуются результаты исследования диспозиций пищевого поведения, выявленные с помощью Голландского опросника пищевого поведения. Они представлены в табл. 2.

Таблица 2

Средние показатели выраженности диспозиций пищевого поведения в исследуемых группах

Типы пищевого поведения	Исследуемые группы		Нормативный показатель
	Группа с выраженным эффектом (контрольная)	Группа с недостаточно выраженным эффектом (основная)	
Ограничительное	3,7*	3,02*	2,4
Эмоциогенное	2,55	2,4	1,8
Экстернальное	2,83**	3,54**	2,7

** $p < 0,01$

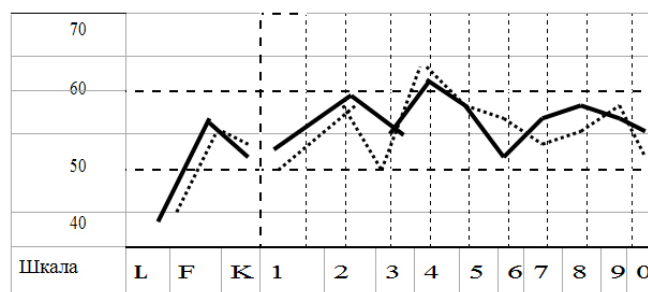
* $p < 0,05$

Как видно из табл. 2, показатели диспозиций пищевого поведения являются завышенными в обеих группах испытуемых по сравнению с нормативами, характерными для людей с нормальной массой тела. Это свидетельствует о нарушениях в пищевом поведении испытуемых, что выступает одним из факторов, обуславливающих избыточную массу тела. Однако между исследуемыми группами имеются качественные различия.

Для контрольной группы доминирующим является ограничительный тип пищевого поведения, при этом данная диспозиция выражена достоверно больше, чем в группе с недостаточным эффектом ($U = 19, p < 0,05$). Ограничительное пищевое поведение характеризуется преднамеренными усилиями, направленными на достижение или поддержание желаемого веса посредством самоограничения в питании. Можно предположить, что готовность к ограничительному поведению выступает в качестве компенсаторного механизма, подавляющего желание есть в ответ на негативные эмоции (эмоциогенное поведение) и внешний вид пищи (экстернальное поведение), и обеспечивает дополнительный вклад в формирование мотивации соблюдения рекомендаций тренера относительно питания. В основной группе испытуемых данный компенсаторный механизм сформирован недостаточно для подавления форм поведения, стимулирующих избыточное употребление пищи. При этом преобладающим является экстернальный тип пищевого поведения, предполагающий возникновение желания поесть, стимулированное не реальным чувством голода, а внешним видом еды, ее запахом, текстурой либо видом других людей, принимающих пищу. Данная диспозиция выражена значимо больше, чем в контрольной группе ($U = 9, p < 0,01$).

Таким образом, высокий уровень экстернального и эмоциогенного пищевого поведения в сочетании с менее выраженной готовностью к ограничительному пищевому поведению является фактором, снижающим эффективность коррекции массы тела.

Результаты исследования особенностей личности с помощью опросника СМЛЛ (ММРЛ) представлены в виде усредненного профиля для каждой группы испытуемых (рис. 1).

———— Профиль женщин группы с недостаточно выраженным эффектом (основной)

..... Профиль женщин группы с выраженным эффектом (контрольной)

Рис. 1. Обобщенный сравнительный профиль особенностей личности (шкал ММРЛ) исследуемых женщин.

Обобщенный профиль особенностей личности женщин, которые не достигли желаемого эффекта в коррекции массы тела посредством физической тренировки, отражает наиболее характерные особенности.

Показатели по шкале L (44 T-балла) свидетельствуют об искренности и открытости исследуемых

в ситуации тестирования, они не стараются представить себя в более выгодном свете, не отрицают наличие в своем поведении слабостей, присущих любому человеку, на что указывают и данные по шкале F (56,3 T-баллов) и шкале K (52,8). Это подтверждает надежность полученных данных и выявляет старательность, откровенность и самокритичность обследуемых [7].

Интерпретируя усредненный профиль женщин основной группы, отметим, что наиболее высоко расположена 4 шкала (63 T-балла), что указывает на активную личностную позицию, высокую поисковую активность, в структуре мотивационной направленности – преобладание мотивации достижения, уверенность и быстроту в принятии решений. Однако мотив достижения успеха в данном случае связан с реализацией сильных желаний, которые не всегда подчиняются контролю рассудка, с проявлением спонтанной активности, направленной на реализацию сиюминутных побуждений. Учитывая повышенные показатели диспозиций пищевого поведения и преобладание экстернального типа пищевого поведения у рассматриваемой группы испытуемых, можно предположить, что пик на данной шкале будет способствовать беспрепятственной реализации возникающих пищевых побуждений и нарушению режима питания. Защитным механизмом выступает вытеснение из сознания неприятной информации или информации, которая снижает самооценку.

Сочетание пиков по 4 и 2 шкалам (60 T-баллов) выявляет внутренний конфликт разнонаправленных тенденций – высокой поисковой активности и динамичности процессов возбуждения с одной стороны, и выраженной инертности и неустойчивости, с другой. Женщины рассматриваемой группы имеют высокий уровень притязаний, однако неуверенны в себе, проявляют черты зависимости в межличностном поведении в сочетании с дистантностью и болезненно заостренным чувством собственного достоинства.

Необходимо отметить, что повышение по 4 шкале также сочетается с умеренным повышением показателя 3 шкалы (56 T-баллов) и отсутствием повышения по 6 шкале (52 T-балла), что свидетельствует о некоторой иррациональности личности, у которой низкая обучаемость опытом снижает успешность затраченных усилий. В течение коррекционного периода женщины группы с недостаточно выраженным эффектом в ситуациях промежуточного анализа эффективности тренировок неоднократно сталкивались с тем, что их вес не изменялся или изменялся незначительно по причине нарушения рекомендаций тренера относительно правил питания и режима тренировок, что наглядно подтверждалось данными антропометрии. Однако высказываемые ими намерения учесть указанные ошибки в дальнейшем так и не были реализованы.

Следующим по высоте пиком является пик на 5 шкале (59 T-баллов), что отражает умеренно выраженные черты мужественности, независимости, стремления к эмансипации, самостоятельности в принятии решений, не препятствующие социальной адаптации. При этом сочетание с повышенной 3 шкалой указывает на сохранение присущей женщинам кокетливости, мягкости в общении, дипломатичности в межличностных контактах. Необходимо подчеркнуть, что показатель 5 шкалы совпадает в обеих группах испытуемых и, вероятно, отражает общую характеристику личности женщин, занимающихся массовым спортом.

Повышенная 8-я шкала (57 T-баллов) свидетельствует об избирательности в контактах, некотором субъективизме в оценке людей, своеобразии восприятия и логики, что чаще всего сопровождается трудностями в коммуникации с окружающими людьми, указывает на амбивалентность в отношениях: ожидание внимания со стороны окружающих соотносится со страхом отвержения. Относительно важных для них людей наблюдается временами ярко выраженное дружелюбие, а временами – агрессивность и враждебность.

Некоторое повышение на 9 шкале (56 T-баллов) в сочетании с пиком по 4 шкале указывает на сниженное внимание к социальным нормам (недостаточную способность воспринимать эти нормы как часть собственных установок). Женщины испытывают постоянное стремление к переживаниям, к внешней возбуждающей ситуации. Если это стремление не удовлетворяется, легко возникает состояние скуки. При этом сочетание повышенных 9 и 2 шкал отражает склонность к перепадам настроения.

Наличие одновременного повышения на 8 и 9 шкалах свидетельствует об ориентации на внутренние критерии, а трудности в общении сочетаются с повышенной активностью и легкостью переключения внимания.

В исследуемой группе завышенным является показатель и по 7 шкале (56 T-баллов), что указывает на повышенную тревожность, усиливает внутренний конфликт, связанный с завышенным уровнем притязаний и неуверенностью в себе, и создает провоцирующие условия для реализации эмоциогенного типа пищевого поведения.

В усредненном профиле женщин основной группы показатели по шкалам 0 (55 T-баллов), 1 (53 T-балла) и 6 (52 T-балла) находятся в рамках нормативного разброса.

Для сравнительного анализа рассмотрим профиль женщин, добившихся желаемых результатов в коррекции массы тела.

В данной группе испытуемых первый пик так же, как и в основной группе, расположен на 4 шкале (64 T-балла), что свидетельствует о повышенной импульсивности, определяет нетерпеливость исследуемых, неустойчивые, часто завышенные притязания, уровень которых имеет выраженную зависимость от мгновенных побуждений и внешних влияний, от успеха и неудач. Однако вторым по величине пиком является не 2 шкала, как в основной группе, а 5 (59 T-баллов), показатель же 2 шкалы несколько ниже (58 T-баллов) по сравнению с основной группой. Это смягчает внутренний конфликт, обусловленный высоким уровнем притязаний и неуверенностью в себе.

Обращает на себя внимание сочетание пиков по 4 и 6 (58 T-баллов) шкалам, чего мы не наблюдали

в группе с недостаточным эффектом тренировок. Это свидетельствует о чувстве соперничества, лидерских чертах, агрессивности и упрямстве, практической, устойчивости интересов и упорстве в отстаивании их, присущих женщинам, добившимся успеха в коррекции массы тела. Можно сделать вывод о том, что в спорте, даже массовом, эти качества помогают добиться желаемых результатов. Как отмечает Л.Н. Собчик, если данные особенности направлены в русло социально приемлемой деятельности, например, в спорт, то даже при высоких показателях их носитель будет адаптированным за счет оптимальной для него социальной ниши [7].

Повышение на 9 шкале (57 Т-баллов) в сочетании с пиком по 4 шкале не отличает контрольную группу от основной и указывает на потребность в переживаниях и возбуждающих ситуациях, на легко возникающее состояние скуки в случае неудовлетворения этой потребности. При этом также наблюдается сочетание повышенных 9 и 2 шкал, отражающее склонность к перепадам настроения.

Существенным отличием контрольной группы является показатель по 7 шкале (54 Т-балла), который находится в рамках нормативного разброса и свидетельствует о том, что тревожность испытуемых не является повышенной. Также в рамках узкого нормативного коридора расположен показатель по 8 шкале (55 Т-баллов), что указывает на более легкую адаптацию к обыденным формам жизни, режимным видам труда, к одним из которых можно в полной мере отнести и систему физических тренировок, и режим питания, рекомендуемый в коррекции массы тела.

Еще одним отличием контрольной группы от основной является отсутствие в первой повышении на 3 шкале (50 Т-баллов), что свидетельствует о большей эмоциональной устойчивости женщин, добившихся желаемого эффекта в коррекции массы тела, а также большей рациональности и обучаемости опытом (если учесть сочетание пиков 4 и 6 шкалы и отсутствие одновременного повышения 4 и 3 шкалы). И низкая тревожность, и эмоциональная устойчивость способствуют блокированию эмоциогенного типа пищевого поведения, что облегчает испытуемым соблюдение правил питания, предусмотренных при коррекции массы тела.

Также следует отметить, что в контрольной группе большее количество шкал находится в рамках нормативного разброса: 8, 7, 0 (53 Т-балла), 1 (50 Т-баллов) и 3. Таким образом, усредненный профиль женщин, добившихся успеха в коррекции массы тела, отражает более гармоничный, сбалансированный тип личности.

Выводы:

1. Для женщин с избыточной массой тела, участвующих в реабилитационной программе, направленной на ее коррекцию посредством физической тренировки, независимо от уровня достигнутого эффекта характерны большая выраженность всех типов пищевого поведения по сравнению с нормативными показателями; импульсивность, склонность к перепадам настроения, стремление к возбуждающим переживаниям; сочетание высокого уровня притязаний с неуверенностью в себе; умеренно выраженные черты мужественности и стремления к эмансипации.

2. У женщин, которые достигли желаемых результатов в коррекции массы тела, преобладающим является ограничительный тип пищевого поведения; им свойственна большая эмоциональная устойчивость, более легкая адаптация к режимным видам труда, черты соперничества, агрессивности и упорства в отстаивании своих интересов и большая обучаемость опытом по сравнению с женщинами, не достигшими желаемого эффекта тренировок. Для последних характерно некачественное соблюдение рекомендаций тренера, доминирование экстернального типа пищевого поведения, повышенная тревожность и избирательность контактов.

Литература

1. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / Егоров А. Ю. – СПб. : Речь, 2007. – 190 с.
2. Мищенко В. Коррекция избыточной массы тела женщин среднего возраста средствами физической реабилитационной тренировки различного типа / Мищенко В., Кюне Т., Мельник Л. // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2007. – № 3. – С. 71 – 77.
3. Пат. 2007205 Российская Федерация, RU (11) 2177817 (13) С2. Способ тренировки, направленной на коррекцию тела человека, типа «шейпинг» / Прохорцев И. В.; заявитель и правообладатель Прохорцев И. В. – № 2000102762/12 ; завл. 03.02.00 ; опубл. 10.01.02.
4. Руководство по аддиктологии / под ред. проф. В. Д. Менделевича. – СПб. : Речь, 2007. – 768 с.
5. Савчикова Ю. Л. Психологические особенности женщин с проблемами веса: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.04 / Савчикова Юлия Леонидовна. – СПб, 2005. – 208 с.
6. Сіляєва В. І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. І. Сіляєва. – Харків, 2004. – 20 с.
7. Собчик Л. Н. Стандартизированный многофакторный метод исследования личности / Л. Н. Собчик. – М., 1990. – 157 с. // Серия «Методы психологической диагностики». – Вып. 1.

УДК [159.922.1+159.947.5]: 378.14

Гендерні особливості мотиваційно-ціннісної сфери студентів технічного ВНЗ з різною самооцінкою навчання

Старовойт Т. П.

У статті наведено дослідження гендерних особливостей мотиваційно-ціннісної сфери студентів технічного ВНЗ з різною самооцінкою навчання. Здійснено порівняння важливості життєвих цінностей для студентів. Установлено гендерні відмінності значущості життєвих сфер для студентів з високою та низькою самооцінкою навчання. Виявлено значущість життєвих цінностей у сфері освіти юнаків та дівчат з різною самооцінкою навчання. Установлено значущі відмінності за всіма параметрами мотиваційно-ціннісної сфери для юнаків з різною самооцінкою навчання, тоді як дівчата розрізняються тільки за чинниками, які безпосередньо пов'язані з досягненням успіху в навчанні.

Ключові слова: мотиваційно-ціннісна сфера; гендерні відмінності; мотивація навчання; життєві цінності; життєві сфери; самооцінка навчання.

В статье представлено исследование гендерных особенностей мотивационно-ценностной сферы студентов технического ВУЗа с разной самооценкой обучения. Осуществлено сравнение важности жизненных ценностей. Установлены гендерные различия значимости жизненных сфер для студентов с высокой и низкой самооценкой обучения. Выявлена значимость жизненных ценностей в сфере образования. Установлены значимые отличия по всем параметрам мотивационно-ценностной сферы для юношей с разной самооценкой обучения, тогда как девушки различаются только по факторам, которые непосредственно связаны с достижением успеха в учебе.

Ключевые слова: мотивационно-ценностная сфера; гендерные отличия; мотивация обучения; жизненные ценности; жизненные сферы; самооценка обучения.

Starovoit T.P. Gender specific features of motivation and values sphere of technical university students with different levels of educational self-evaluation.

Summary. The article demonstrates the research on gender specific features of motivation and values sphere of technical university students with different levels of educational self-evaluation. The comparison of life values importance has been carried out. The gender differences of life spheres importance for students with low and high educational self-evaluation levels have been determined. The importance of life values in the educational sphere has been identified. The significant differences in all parameters of motivation and values sphere for boys with different levels of educational self-evaluation have been determined, while the girls are different only on the factors that are directly related to achieving educational success.

Key words: motivation and values sphere; gender differences; educational motivation; life values; life spheres; educational self-evaluation.

Постановка проблеми та аналіз досліджень за темою. Система цінностей людини є основоположним чинником будь-якої, у тому числі і навчально-професійної діяльності. Особистість розкривається у діяльності саме через систему сенсів і цінностей, таким чином проявляється регулююча функція самосвідомості. Разом з тим, у процесі навчально-професійної діяльності, отримання значущого досвіду, нових знань, умінь та навиків, розвивається і сама особистість, її самосвідомість, зокрема, особистісна та професійна ідентичність. Особливо важливими для формування системи життєвих цінностей особистості є студентські роки. Адже саме в цей час молодь набуває певного ступеня самостійності, стоїть на порозі вибору свого життєвого шляху.

Мотиваційно-цільова основа навчання студентів є складною системою, у якій необхідно розділяти «цілі освіти» та «цілі навчання». Адже цілі освіти найчастіше є заданими ззовні і у них відбиваються суспільні потреби та цінності. Однак ці потреби та цінності є зовнішніми відносно особистості студента. Цілі навчання – вираження індивідуальних потреб і мотивів, які сформувалися у попередньому досвіді студентів. І лише в ідеальному випадку вони можуть збігатися з цілями освіти. У такому ідеальному випадку відбувається абсолютне відтворення у структурі індивідуальних потреб і мотивів системи загальносуспільних потреб та цінностей [1,2].

Студенти можуть оцінювати навчальний процес з точки зору своїх власних потреб, установок, цінностей і т.д. І, на жаль, як свідчать дослідження [1,2,3,4], які проводяться у рамках вивчення мотивації навчально-професійної діяльності, вони відрізняються від головної мети навчання у ВНЗ – підготовки кваліфікованого фахівця певного профілю. Переважна кількість студентів мотивовані проявляти навчальну активність лише заради отримання диплому про вищу освіту.

С.Д. Смірнов [5], аналізуючи чинники, які впливають на успішність навчальної діяльності студентів, зокрема, психометричного інтелекту, стверджує, що навіть характер впливу здібностей на успішність навчання студентів залежить від того, яке місце здібності будуть займати у структурі особистості конкретного студента, у системі його життєвих цінностей і як вони позначаються на розвитку інших особистісних якостей.

Отже, підготовка кваліфікованих спеціалістів та розвиток особистості студента не можливі без опори на їх індивідуальні цінності. І, урахувавши той факт, що за останні роки частка дівчат, які отримують вищу технічну освіту зростає, важливим також є вивчення гендерних особливостей мотиваційно-ціннісної сфери студентів.

Таким чином, мета дослідження полягає у виявленні гендерних особливостей мотиваційно-ціннісної сфери студентів технічного ВНЗ згідно з їх самооцінкою навчання.

У дослідженні брали участь 226 студентів 4-х курсів технічних факультетів Національного

аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ». Відповідно до мети дослідження було сформовано дві дослідницькі вибірки: 1) студенти чоловічої статі – 130 чол.; 2) студенти жіночої статі – 96 осіб. Обидві вибірки, у свою чергу, було розділено на дві підгрупи – з високою та низькою самооцінкою навчання. Критерієм такого розподілу стала сума балів за шкалою «Самооцінка навчання» методики діагностики типів імпліцитних теорій інтелекту та особистості, які притаманні студентам. Вона свідчить, по-перше, про ступінь включеності у навчальну діяльність. І, по-друге, автори методики пишуть, що самооцінка навчання може вважатися психологічним предиктором академічної успішності студентів [6]. Для поділу вибірок було використано метод крайніх груп, згідно з яким крайні групи становлять по 32 % від усього обсягу вибірки, а 36 % усередині вибірок не враховуються у подальшому дослідженні. Отже, кінцевий обсяг вибірки становив 148 осіб, серед яких юнаків з високою самооцінкою навчання 43 чол., юнаків низькою - 42 чол.; дівчат з високою самооцінкою навчання 32 особи, дівчат з низькою - 31 особа.

Методи дослідження: шкала самооцінки навчання методики діагностики типів імпліцитних теорій інтелекту та особистості, які притаманні студентам, побудована як модифікація опитувальників К. С. Двек (Т. В. Корнілова, С. Д. Смірнов зі співавторами) [6] – для поділу вибірки; морфологічний тест життєвих цінностей (В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина) [1] – вивчення індивідуальної системи цінностей людини. Математико-статистична обробка отриманих даних здійснювалась за допомогою U-критерію Манна-Уїтні. Комп'ютерна обробка проводилась у програмі SPSS 15.0.

Результати дослідження та їх обговорення. Спочатку було здійснено порівняння важливості життєвих цінностей для досліджуваних груп студентів (див. табл.1.). Аналіз відмінностей між юнаками показує, що студенти з високою самооцінкою навчання оцінюють усі запропоновані цінності як більш значущі для себе. Найбільш суттєва різниця проявляється за такими життєвими цінностями як креативність, активні соціальні контакти, власний престиж та збереження власної індивідуальності.

Таблиця 1.

Відмінності у значущості життєвих цінностей для досліджуваних груп студентів

Життєві цінності	Середні значення у групах				Значення U-критерію Мана-Уїтні			
	Ю1	Ю2	Д1	Д2	Ю1-Ю2	Д1-Д2	Ю1-Д1	Ю2-Д2
Саморозвиток	45	41	43	42	560***	-	-	-
Духовне задоволення	46	43	45	43	706,5*	-	-	-
Креативність	40	36	39	37	650,5**	-	-	-
Активні соціальні контакти	45	40	42	42	523,3***	-	494**	-
Власний престиж	41	37	39	37	567,0***	-	-	-
Досягнення	49	41	45	43	362***	399*	469**	-
Високе матеріальне положення	47	44	48	46	712,5*	377**	-	-
Збереження індивідуальності	44	40	42	41	611***	-	514,5*	-

Примітка: * – $p \leq 0,1$, ** – $p \leq 0,05$, *** – $p \leq 0,01$; Ю1 – юнаки з високою самооцінкою навчання; Ю2 – юнаки з низькою самооцінкою навчання; Д1 – дівчата з високою самооцінкою навчання; Д2 – дівчата з низькою самооцінкою навчання.

У дівчат з різною самооцінкою навчання встановлено статистично значущі відмінності лише за такими життєвими цінностями як досягнення (на рівні тенденції до значущих відмінностей) та високе матеріальне положення.

Юнаки з високою самооцінкою навчання, на відміну від дівчат, більш високо цінують активні соціальні контакти, досягнення та збереження власної індивідуальності. Необхідно підкреслити, що досягнення має провідне значення у структурі цінностей юнаків з високою самооцінкою навчання. Тобто вони є амбіційними людьми, для яких дуже важливим є досягнення поставлених цілей.

Юнаки та дівчата з низькою самооцінкою навчання характеризуються подібною індивідуальною структурою цінностей, у якій провідну роль відіграє високе матеріальне положення. Потрібно зазначити, що дана цінність є дуже важливою для усіх студентів, які брали участь у дослідженні.

Отже, отримані результати свідчать про те, що для сучасної студентської молоді однією із найголовніших є цінність високого матеріального положення. Ще однією тенденцією у ціннісній сфері студентів є прагнення робити тільки те, що є цікавим для них та приносить внутрішнє задоволення. Необхідно також звернути увагу на те, що студенти, які мають високу самооцінку навчання більш сильно цінують досягнення та високе матеріальне положення. Окремо потрібно відзначити, що найменш значущими цінностями у індивідуальних структурах цінностей усіх студентів є креативність та власний престиж. Це може свідчити про певну пригніченість творчих нахилів, стереотипність поведінки і діяльності. Досліджувані студенти не вважають важливим для себе реалізацію творчих можливостей, не дуже прагнуть змінювати оточуючі дійсність або досягати соціального визнання. Однак, ця тенденція є більш характерною для студентів з низькою самооцінкою навчання.

Тепер перейдемо до аналізу відмінностей у цінності життєвих сфер для студентів, результати якого подано у табл.2.

Таблиця 2.

Відмінності у цінності життєвих сфер між досліджуваними групами студентів

Життєві сфери	Середні значення у групах				Значення U-критерію Мана-Уїтні			
	Ю1	Ю2	Д1	Д2	Ю1-Ю2	Д1-Д2	Ю1-Д1	Ю2-Д2
Сфера професії	64	60,4	62	61	666,5*	-	-	-
Сфера освіти	63	60	64	59	519**	358*	-	-
Сфера сім'ї	59	56	60	58	671,5*	-	-	504,5*
Сфера суспільного життя	54	54	54	52	642*	-	-	488*
Сфера захоплення	60	57	56	56	631*	-	520*	-
Сфера фізичної активності	57	55	46	45	475,5**	-	405**	-

Примітка: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$; Ю1 – юнаки з високою самооцінкою навчання; Ю2 – юнаки з низькою самооцінкою навчання; Д1 – дівчата з високою самооцінкою навчання; Д2 – дівчата з низькою самооцінкою навчання.

Виявлені статистично достовірні відмінності показують, що юнаки з високою самооцінкою навчання, у порівнянні з юнаками, які мають низьку самооцінку навчання, оцінили всі життєві сфери як більш важливі для себе. У дівчат статистично достовірні відмінності встановлено лише за цінністю сфери освіти, яку більш важливо вважають студентки з високою самооцінкою навчання. Отже, усі студенти з високою самооцінкою навчання більш сильно цінують сферу освіти, прагнуть до підвищення рівня своєї освіченості, розширення кругозору. Для них важливо навчатися та отримувати нові знання.

Установлено гендерні відмінності, які полягають у тому, що, по-перше, цінність життєвих сфер, окрім сфери освіти, для дівчат є однаковою, тоді як юнаки з високою самооцінкою навчання, у порівнянні з юнаками із низькою, усі запропоновані сфери оцінюють як більш важливі для себе. По-друге, існують відмінності у цінності життєвих сфер для юнаків та дівчат з різною самооцінкою навчання. Зокрема, юнаки з високою самооцінкою навчання, у порівнянні з дівчатами, вище оцінюють сферу захоплення та фізичної активності. Відмінності між студентами з низькою самооцінкою навчання зосередженні навколо сфери сімейного та суспільного життя, які більш значущими є для дівчат.

І, оскільки цінності можуть по-різному реалізуватися у кожній життєвій сфері, було встановлено відмінності індивідуальних структур цінностей студентів у сфері освіти. Результати наведено в табл. 3.

Таблиця 3.

Відмінності індивідуальних структур цінностей досліджуваних груп студентів у сфері освіти

Життєві цінності	Середні значення у групах				Значення U-критерію Мана-Уїтні			
	Ю1	Ю2	Д1	Д2	Ю1-Ю2	Д1-Д2	Ю1-Д1	Ю2-Д2
Саморозвиток	8	7	7,6	7,5	641**	-	-	-
Духовне задоволення	8,4	7,4	8,4	8,2	617***	-	-	521*
Креативність	7,3	6,4	7,3	6	661,5**	312,5**	-	-
Активні соціальні контакти	8,1	7,3	8,2	8,2	644,5**	-	-	441**
Власний престиж	8	6,5	7,4	6,8	647**	-	-	-
Досягнення	8	6,3	9	7,5	379***	225**	475**	348***
Високе матеріальне положення	9	7,5	9	8,4	708*	202**	-	-
Збереження індивідуальності	6,7	6	6,7	6,5	-	-	-	-

Примітка: * – $p \leq 0,1$, ** – $p \leq 0,05$, *** – $p \leq 0,01$; Ю1 – юнаки з високою самооцінкою навчання; Ю2 – юнаки з низькою самооцінкою навчання; Д1 – дівчата з високою самооцінкою навчання; Д2 – дівчата з низькою самооцінкою навчання.

Студенти з високою самооцінкою навчання, як юнаки, так і дівчата, у сфері освіти сильніше цінують креативність, досягнення та високе матеріальне положення. Дівчата, не залежно від самооцінки навчання, більш високо, ніж юнаки, оцінюють досягнення у сфері освіти. Стосовно усіх інших цінностей, як юнаки, так і дівчата з високою самооцінкою навчання, мають однаковий рівень їх значущості. У зв'язку з цим, можна стверджувати, що дівчата більш сильно прагнуть домогтися не тільки конкретного результату свого освітнього процесу (диплом, захист дисертації), так і інших життєвих цілей, досягнення яких залежить від рівня освіти. При цьому досягнення саме у сфері освіти більш важливим вважають дівчата, тоді як досягнення взагалі є більш значущим для юнаків. Можна припустити, що досягнення у освіті виступають для дівчат підкріпленням їх самооцінки, оскільки навчальна діяльність дає відчутні та досить швидкі результати (у виді системи різноманітного оцінювання), які свідчать про успіх, тоді як досягнення більш глобальних життєвих цілей сполучено з невизначеністю та не завжди приносить швидкий результат. Крім того, це може бути свідченням того, що дівчата більш орієнтовані на отримання конкретних результатів освітнього процесу, диплому про вищу освіту. Вони більш прагматично настроєні, ніж юнаки.

Дівчата з низькою самооцінкою навчання, на відміну від юнаків, разом з досягненням вище оцінюють духовне задоволення (на рівні тенденції до значущих відмінностей) та активні соціальні контакти. Тобто у них сильніше проявляється прагнення отримати моральне задоволення від того, що

вони вчать, дізнатися щось нове. До того ж, дівчата більш сильніше прагнуть ідентифікувати себе з певною соціальною групою, досягти певного рівня освіти, щоб увійти в тісні контакти з представниками даної соціальної групи.

Необхідно підкреслити, що гендерні відмінності проявляють не лише при порівнянні юнаків та дівчат з однаковою самооцінкою навчання, а і при аналізі результатів студентів однієї статі, але з різною самооцінкою навчання. Так, наприклад, між юнаками з різною самооцінкою навчання існують відмінності за усіма параметрами, які було проаналізовано. Серед дівчат настільки вагомих відмінностей виявлено не було. Зокрема, студентки з високою самооцінкою навчання більш високо оцінюють лише чинники, які безпосередньо пов'язані з успіхом у діяльності – досягнення, високе матеріальне положення (як взагалі, так і у сфері освіти), саму сферу освіти та креативність у навчальній діяльності. Тобто вони є більш амбіційними, у них сильніше розвинена пізнавальна потреба та прагнення дізнатися щось нове. Можна припустити, що навчально-професійна діяльність є більш важливою для особистісного становлення юнаків. Адже традиційні гендерні стереотипи постулюють пріоритет для жінок сфери сімейного життя та міжособистісних відносин. Тобто жінка стає «справжньою жінкою» тільки тоді, коли реалізує себе у сфері сімейного життя та материнства. Для чоловіків основною сферою реалізації себе є професія і, відповідно, навчально-професійна діяльність. Оскільки ж юнаки з низькою самооцінкою навчання характеризуються низьким ступенем включення у навчально-професійну діяльність, це відбивається не тільки у мотиваційно-ціннісних чинниках, які безпосередньо пов'язані з досягненням успіху у діяльності, а і у всій індивідуальній структурі цінностей.

Висновки. У результаті дослідження встановлено статистично достовірні гендерні відмінності індивідуальних систем цінностей студентів, які проявляють не тільки при порівнянні юнаків та дівчат з однаковою самооцінкою навчання, а і при аналізі результатів студентів однієї статі, але з різною самооцінкою навчання. Юнаки з різною самооцінкою навчання відрізняються за рівнем значущості усіх запропонованих термінальних цінностей та за своєю оцінкою важливості життєвих сфер. У свою чергу, у дівчат відмінності спостерігаються лише за чинниками, які безпосередньо пов'язані з досягненням успіху у діяльності – досягнення, високе матеріальне положення (як узагалі, так і у сфері освіти), цінність сфери освіти та креативність у навчальній діяльності.

Література

1. Студент и образовательное пространство: мотивация и социально-профессиональные ориентации. – Самара: «Самарский университет». – 2001. – 180 с.

2. Кочарян О. С. Структура мотивації навчальної діяльності студентів: навч. посіб. / О. С. Кочарян, С. В. Фролова, В. М. Павленко. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харк. авіац. ін.-т, 2011. – 40 с.

3. Иванова Т. В. Особенности становления мотивационно-личностной сферы юношей и девушек современных студентов технического вуза в процессе обучения: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. В. Иванова. - Н.Новгород, 2006. — 173 с.

4. Занюк С. С. Психологічні закономірності керування мотивацією учіння студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / С. С. Занюк. - Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 20 с.

5. Смирнов С. Д. Показатели интеллектуального потенциала студентов как предикторы успешности обучения студентов в вузе / С. Д. Смирнов // Известия международной академии наук высшей школы. – № 1 (59). – С. 206-226.

6. Корнилова Т. В. Модификация опросников К. Двек в контексте изучения академических достижений студентов / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов, М. В. Чумакова и др. // Психологический журнал. – 2008. - Т. 29. - №3. - С. 86-100.

УДК 159.922.1:159.923.2

Вікова динаміка організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності у дівчат.

Терещенко Н.М.

У статті розглянуто вікові особливості організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності у дівчат юнацького та підліткового віку. Показано, що розробка проблеми партнерсько-сексуальних стосунків у підлітковому та юнацькому віці пов'язано як із маскулінними, так і фемінінними утвореннями. Маскуліна поведінка та маскуліна ідентифікація у дівчаток-підлітків та дівчат юнацького віку пов'язані з ідеалізацією чоловіка і служать захистом від страху прийняти жіночу статеву роль. Дівчаток-підлітків в більшому ступені, ніж дівчат характеризує наявність фантазійних уявлень про чоловіків, та поведінка, яка в більшому ступені відповідає традиційним уявленням про жіночність. Дівчата в більшому ступені ідентифікують себе із власним жіночим тілом, отождествляють із жіночністю, але їх поведінка втрачає риси традиційної жіночої ролі.

Ключові слова: симптомокомплекс маскулінності/фемінінності, дівчата юнацького та підліткового віку, жіночність, поведінка.

В статье рассмотрены возрастные особенности организации симптомокомплекса маскулинности / феминности у девушек юношеского и подросткового возраста. Показано, что разработка проблемы партнерско-сексуальных отношений в подростковом и юношеском возрасте связано как с маскулинными, так и феминными образованиями. Маскулинное поведение и маскулинная идентификация у девочек-подростков и девушек юношеского возраста связаны с идеализацией мужчины и служат защитой от страха принять женскую половую роль. Девочек-подростков в большей степени, чем девушек характеризует наличие фантазийных представлений о мужчинах, и поведение, в большей степени соответствующее традиционным представлениям о женственности. Девушки в большей степени идентифицируют себя с собственным женским телом, отождествляются с женственностью, но их поведение утрачивает черты традиционной женской роли.

Ключевые слова: симптомокомплекс маскулинности / феминности, девушки юношеского и подросткового возраста, женственность, поведение.

The article deals with the age characteristics of symptom masculinity / femininity in girls youth and adolescence. It is shown that the development of problem sex relationships in adolescence and early adulthood is associated with both masculine and feminine entities. Masculine behavior and masculine identity in adolescent girls and girls adolescence associated with idealization of man and serve as protection from fear to take the female sexual role. Teenage girls to a greater extent than girls characterizes the presence of fancy ideas about men, and behavior, which corresponds to a greater extent traditional notions of femininity. Girls in greater extent identify themselves with their own female body, identified with femininity, but their behavior loses features traditional female roles.

Keywords: syndrom of masculinity / femininity, girls youth and adolescence, femininity, and behavior.

Актуальність. В останні роки в сучасній психології активно досліджується симптомокомплекс маскулінності/фемінінності, характеристики якого впливають на соматичне, психологічне та соціальне благополуччя жінки [1, 2 та інш.]. Засновник статевої ролі психології О. С. Кочарян, виступаючи проти соціально-редукційного підходу до аналізу статевої ролі особливостей особистостей, стверджує, що вони не можуть бути зведені до гендерних норм або соціальних цінностей, а відображають специфічний процес психосексуального розвитку [3]. Психотерапевтична та консультативна практика доводять важливість статевої ролі особистісного простору для гармонійного функціонування жіночої особистості.

Важливими етапами для формування жіночої статевої ролі ідентичності є підлітковий вік, пов'язаний із змінами в тілесній ідентичності, самосприйнятті, та юнацькій вік, який характеризується першими спробами будови стосунків з чоловіками, набуттям сексуального досвіду тощо [4]. В ряді досліджень [цит. за 5] показано, що статевої ролі ідентичність дівчат із віком набуває рис андрогінності та відображає соціально бажані вимоги до сучасної жінки. В той же час, невизначеним залишається питання про те, як ці зміни впливають на особистісний простір дівчат, емоційне сприйняття власної жіночої ролі тощо.

Треба зазначити, що як психологічне утворення симптомокомплекс маскулінності/фемінінності має різну модальну організацію. Виявлення модальних репрезентацій зазначеного симптомокомплексу з одного боку важливе в контексті психокорекційної та психотерапевтичної практики, а з іншого дозволяє конструювати статевої ролі особистісний простір, спираючись на феноменологію суб'єктивного досвіду, долаючи обмеження, пов'язані із соціально-обумовленими нормами та уявленнями.

Ціль роботи: виявити особливості вікової динаміки організації симптомокомплекс маскулінності/фемінінності у дівчат.

Стан проблеми. Одним із варіантів модальних репрезентацій зазначеного симптомокомплексу є візуальні (імагінальні) образи, ініційовані технікою спрямованої уяви. Про психотерапевтичну ефективність даного модального входу свідчить практика кататимного переживання (символ-драма), запропонована Г. Лейнером [6]. Спеціально для психокорекційної роботи із симптомокомплексом О. С. Кочаряном була розроблена техніка «Візуалізації чоловічого та жіночого начал».

Нами було проведено операціоналізацію цієї техніки та показано, що: 1) візуальні репрезентації «чоловічого» і «жіночого» начал є важливою складовою симптомокомплексу маскулінності/фемінінності та пов'язані зі статеворольовими властивостями рівня Я-концепції і поведінкового рівня; 2) візуальні репрезентації чоловічого і жіночого начал у більшості випадків відповідають статеворольовій символіці, прийнятої в культурі. Однозначного зв'язку девіацій статеворольової символіки і статеворольової Я-концепції, статеворольового поведіння у нашому дослідженні не виявлено. 3) значущими параметрами візуальних образів виявилися: ступінь диференційованості, рівень гармонійності (інтегрованості) «чоловічого» та «жіночого», відповідність статеворольовій культурній символіці та емоційний коннотат. Саме ці характеристики візуальних образів «чоловічого» і «жіночого» важливі для практики психологічної корекції та психотерапії статеворольової сфери особистості методом спрямованої уяви «Візуалізація і гармонізація чоловічого і жіночого начал».

Для того, щоб визначити особливості організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності (М/Ф) у дівчат, було проведено факторизацію статеворольового простору, у якій ввійшли показники маскулінності/фемінінності по шкалах ПДО (Лічко) та статево рольової шкали А. Heilbrun, особливості візуальних репрезентацій «чоловічого» і «жіночого». Крім цього в ознаковий простір увійшли виявлені за допомогою методики семантичного вибору психосемантичні особливості уявлення про чоловіка та жінку дівчат.

Досліджувану вибірку склали 35 дівчаток старшого підліткового віку (15-16 років), та 40 дівчат-студенток юнацького віку (18-20 років).

В результаті було отримано факторну структуру організації симптомокомплексу М/Ф у дівчат. Факторну структуру симптомокомплексу М/Ф у дівчаток та дівчат склали фемінінні, маскуліні, андрогінний культурний фактори. Ці фактори можуть бути зрозумілі як статеворольові утворення особистості дівчат, пов'язані з розробкою проблеми партнерсько-сексуальних стосунків, що представлена на двох рівнях: 1) відповідь на питання: «Хто такий чоловік?»; 2) відповідь на питання: «Хто така жінка у стосунках з чоловіком?»

У таблиці 1 представлені перші три фактори, які складають симптомокомплекс М/Ф у дівчат. У таблицю ввійшли тільки ті перемінні, що несуть значуще навантаження за фактором.

Таблиця 1

Факторна структура організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності у дівчат підліткового та юнацького віку (1-3 фактори)

1. Культурний фактор	2. Маскулінний фактор №1	3. Маскулінний фактор №2
Диференційованість образу жіночого начала (0,977)	ПДО (м) (0,412)	С.б. «я» - «чоловік» (0,750)
Диференційованість образу чоловічого начала (0,631)	С.б. «жінка» - «чоловік» (0,845)	С.б. «чоловік» - «радість» (0,761)
Позитивне ставлення до образу жіночого начала (0,608)	С.б. «жінка» - «сором» (0,719)	С.б. «чоловік» - «страх» (-0,656)
Відповідність образу жіночого начала статеворольовій символіці (0,791)	С.б. «чоловік» - «любов» (0,422)	С.б. «чоловік»- «любов» (0,618)
Відповідність образу чоловічого начала статеворольовій символіці (0,599)	С.б. «чоловік»- «повага» (0,494)	
С.б. «чоловік»-«любов» (-0,400)		

Примітка: : ПДО (м) – показник маскулінності за шкалою М/Ф ПДО; С.б. – семантична близькість.

Культурний фактор відбиває традиційні уявлення про чоловіка і жінку, прийняті в культурі. При цьому чоловік сприймається емоційно холодним, байдужим і не здатним на прояв любові (негативний зв'язок психосемантики «чоловік» – «любов»). Це відповідає культурному стереотипу про те, що емоції та теплі почуття притаманні виключно жінкам, а вираження почуттів чоловіками є неприродним, небажаним, тому що робить його слабким.

Маскулінні фактори склали психосемантичні зв'язування: «чоловік»-«любов», «чоловік»-«повага», «чоловік»-«радість». У перший маскулінний фактор увійшло психосемантичне зв'язування «жінка»-«сором». Очевидно, це свідчить про те, що маскулінне поведіння та маскулінна статево рольова ідентичність у дівчат пов'язані з ідеалізацією чоловічої гендерної ролі і служать захистом від страху прийняти жіночу статево роль. Це погоджується з уявленнями про те, що кризою в статево рольовому розвитку жіночої особистості є необхідність в тому, щоб дівчинка відмовилася від маскулінних форм поведінки і прийняла свою жіночність, переборола свій страх бути жінкою.

У таблиці 2 представлені наступні 4 фактори факторної структури організації симптомокомплексу М/Ф у дівчат. У таблицю ввійшли тільки ті перемінні, що несуть значуще навантаження за фактором.

Таблиця 2

Факторна структура організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності у дівчат підліткового та юнацького віку (4-7 фактори)

4. Андрогінний фактор	5. Фактор «Фемінінна ідентичність»	6. Соціофільний фактор	7. Фактор фемінінного поведіння
ACL (F) (0,710) ACL (M) (0,807) Гармонійність відносин між образами жіночого і чоловічого начал (0,529) Відповідність образу чоловічого начал статоворольовій символіці (0,461) С.б. «чоловік»- «страх» (-0,425)	С.б. «я» – «жінка» (0,615) С.б. «жінка»- «любов» (0,826) С.б. «я» – «тіло» (0,798)	ПДО (м) (-0,485) Позитивне відношення до образу жіночого начала (0,446) Позитивне відношення до образу чоловічого начала (0,662) С.б. «жінка» – «радість» (0,751)	ПДО (ф) (0,828) Диференційованість чоловічого образу (-0,594) Гармонійність відносин між образами жіночого і чоловічого начал (0,450) С.б. «чоловік» - «повага» (0,622)

Примітка: ПДО (м) – показник маскулінності за шкалою M/F ПДО; ПДО (ф) – показник фемінінності за шкалою M/F ПДО; ACL (F) – показник фемінінності за шкалою A.V. Heilbrun; ACL (M) – показник маскулінності за шкалою A.V. Heilbrun; С.б. – семантична близькість.

На підставі андрогінного фактору можна укласти, що прийняття дівчиною власної маскулінності впливає на формування позитивного відношення до чоловіка-партнера (негативний зв'язок психосемантики «чоловік»–«страх»). Більш докладно цей феномен був описаний вище.

Фемінінні фактори пов'язані з прийняттям дівчатами жіночої гендерної ролі та відмовленням від маскуліних форм поведіння (соціофільний фактор), ролі сексуального партнера, що припускає прийняття свого тіла, що дорослішає (фактор «Фемінінної ідентичності»), а також фемінінного поведіння. Відзначимо, що фактор фемінінного поведіння може бути співвіднесений з так названим комплексом Попелюшки, що складається в тім, що чоловік виступає в ролі казкового принца, що приїде і змінить життя до кращого.

Для того, щоб виявити вікову динаміку в організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності кожен фактор був позначений як окрема перемінна, та всім досліджуваним було присвоєно індивідуальні показники за цими перемінними. Потім за допомогою критерію Стьюдента була виявлена різниця за рівнем цих показників між групами дівчаток і дівчат. Результати представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Різниця у вираженості факторів структури організації симптомокомплексу маскулінності/фемінінності у дівчаток та дівчат

Фактор	Культурний фактор	Маскулінний фактор №1	Маскулінний фактор №2	Андрогінний фактор	Фактор «Фемінінна ідентичність»	Соціофільний фактор	Фактор фемінінного поведіння
t-критерій	0,983	1,226	1,015	2,567*	3,011**	0,934	1,947*

Примітка: * - $p < 0,05$, ** - $p < 0,01$.

Таким чином, значуща різниця спостерігається за факторами: андрогінній, «Фемінінна ідентичність», та фемінінного поведіння. В групі дівчаток вище показники за фактором фемінінного поведіння, що свідчить про те, що в цій групі частіше зустрічаються фантазійні уявлення про чоловіків, та поведінка, яка в більшому ступені відповідає традиційним уявленням про жіночність. Дівчата мають більш реальний образ партнера та поведінку, яка відрізняється від усталених характеристик.

В групі дівчат більше показники за андрогінним фактором, що характеризує їх як більш психологічно зрілими, маючих більш гармонійні стосунки між чоловічим та жіночим психологічними

началами, готовими до стосунків із чоловіками.

Також в групі дівчат вищі показники за фактором «Фемінінна ідентичність». Цікавим є те, що за фактором фемінінного поведіння в цій групі нижче показники. Даний факт можна проінтерпретувати наступним чином. Дівчата в більшому ступені ідентифікують себе із власним жіночим тілом, ототожнюють із жіночністю, але їх поведінка втрачає риси традиційної жіночої ролі, які закладено у застосовану шкалу (ПДО). Отже, не зважаючи на те, що за певними діагностичними шкалами ці дівчата можуть бути описано як менш фемінінні, емоційно вони є жіночними і позитивно оцінюючими власну жіночу роль. Таким чином, можна говорити про необхідність розробки психодіагностичних методів, які включали би в себе діагностику емоційного рівня симптомокомплексу маскуліності/фемініності.

Висновки:

1) Розробка проблеми партнерско-сексуальних стосунків у підлітковому та юнацькому віці пов'язано як із маскулініними, так і фемінініними утвореннями.

2) Маскулінна поведінка та маскулінна ідентифікація у дівчаток-підлітків та дівчат юнацького віку пов'язані з ідеалізацією чоловіка і служать захистом від страху прийняти жіночу статеву роль.

3) Прийняття дівчатами власної маскуліності впливає на формування позитивного відношення до чоловіка-партнера.

4) Дівчаток-підлітків в більшому ступені ніж дівчат характеризує наявність фантазійних уявлень про чоловіків, та поведінка, яка в більшому ступені відповідає традиційним уявленням про жіночість. Дівчата в більшому ступені ідентифікують себе із власним жіночим тілом, ототожнюють із жіночністю, але їх поведінка втрачає риси традиційної жіночої ролі.

5) Дівчатам притаманні гармонійні стосунки між чоловічим та жіночим психологічними началами, вони є готовими до стосунків із чоловіками.

Література

1. Якименко О.Ю. Психосексуальна соціалізація як чинник формування статевої сфери жінок./Кочарян О.С. Якименко О.Ю.//Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том XIII, частина I. Київ. - 2011. - С.201-208.

2. Кочарян О.С. Особенности структуры материнства у беременных женщин с разным типом полоролевой идентичности. /Кочарян О.С,Кожина М.Ю.//Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна випуск 43 серія «Психологія»№902 2010. - С.104-108

3. Кочарян А.С. Полоролевое пространство личности //Вісник ХНУ імені В.Н.Каразіна випуск 44 серія «Психологія» №913. - С.67-71/

4. Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития: Пер. с англ./ Тайсон Ф., Тайсон П – Екатеринбург, 1998. – 528 с.

5. Терещенко Н.М. Статевої ролі структура жіночої тілесної ідентичності. Дис... на здобуття вченого ступеня к. психол. н. – Харків, 2003. – 183 с.

6. Кататимные образные переживания по Лейнеру // Психотерапевтическая энциклопедия. / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб.: Питер Ком,1998. – с.181-183: (Серия «Мастера психологии»)

7. Кочарян А.С. Симптомокомплекс маскуліності/фемініності у девушек пубертатного возраста: визуальные репрезентации/ Кочарян А.С., Терещенко Н.Н. // Актуальные проблемы сексологии и медицинской психологии. – Харьков, 2002. – с.96-100.

Розділ: психологія розвитку

УДК 159.922: 159.937.53

Осознание времени в предпенсионном возрасте и старости

Киреева З.А.

В статье представлено интересубъективное отношение ко времени в предпенсионном возрасте и старости. Отмечается ценностное отношение ко времени, его субъективное ускорение. Время в сознании репрезентируется в значении «жизнь», которая прошла и которая была наполнена событиями, окрашенными положительными и отрицательными эмоциями. Метод семантического дифференциала показал, изменения в восприятии темпоральной реальности, в пространстве коннотативных или аффективных значений.

Ключевые слова: время, старость, жизнь

У статті представлено інтерсуб'єктивне відношення до часу в предпенсионному віці й старості. Відзначається ціннісне відношення до часу, його суб'єктивне прискорення. Час у свідомості репрезентується в значенні "життя", що пройшла і яка була наповнена подіями, зафарбована позитивними й негативними емоціями. Метод семантичного диференціала показав, зміни в сприйнятті темпоральної реальності, у просторі коннотативних або афективних значень.

Ключові слова: час, старість, життя

The article presents intersubjective relationship regarding time in pre-retirement age and period of senility. Axiological attitude to the time and its subjective acceleration is noted. Time is represented in the consciousness in the meaning of «life», which has passed and which was full of events, painted with positive and negative emotions. Method of semantic differential showed changes in the perception of temporal reality, in the space of the connotative or affective values.

Key words: time, senility, life.

Человек, согласно В.А. Роменцу, переживает вспоминаемое прошлое и предполагаемое будущее тем ярче, чем больше событий жизни это переживание охватывает одновременно. Жизнь концентрируется в мгновении, сосредотачивается в настоящем времени как во взаимном переходе прошлого и будущего. Жизненный путь ученый рассматривал как серию значимых поступков, где финал каждого поступка является началом следующего. Благодаря поступкам человек погружается в глубину жизни, поднимаемая пласты, которых не было в его предыдущей мотивации. Поступок не может быть завершенным, в нем всегда ощущается стремление к дальнейшему усовершенствованию себя и своих жизненных обстоятельств. Движущими силами жизненного пути личности в связи с направленностью человеческих поступков являются главные мотивы миропонимания – центрация и децентрация. Человек, писал В.А. Роменец, никогда не может оставаться равнодушным к собственному жизненному пути[5].

Т.М. Титаренко разработала структурно-генетическую модель целостного саморазвертывания жизненного мира личности. Последний Т.М. Титаренко определяет вслед за Г. Томэ как когнитивно репрезентированный и психически переработанный реальный мир жизни [6]. Одной из координат жизненного мира является психологическое время. А. Бергсон психологическое время называл «живое время сознания» и полагал, что оно характеризуется неоднородностью и постоянным изменением [1]. В рамках изучения проблемы психологического времени личности исследуются особенности субъективного переживания времени.

Предпенсионный возраст характеризуется более очевидным упадком физических и умственных функций, дальнейшим ослаблением сексуальных функций и интересов. Вместе с тем это годы пик для наиболее общих социальных достижений – положения в обществе, власти и авторитета, частичной освобожденности от занятий и отбора наиболее интересных для личности общественных дел. Не в меньшей мере существенно, как подчеркивает Д.Б. Бромлей, изменение всей мотивации в связи с подготовкой к предстоящему пенсионному образу жизни, ожиданием старости или сопротивлением ее наступлению. Возраст 55-65 лет Д. Бромлей называет переходным к циклу старости.

Интерсубъективное семантическое поле значения «время» в предпенсионном возрасте включает[2]:

– единичные сенсорно-перцептивные суждения, например, П. Н. П.: «Время суток, утро, вечер, полдень»;

– понятийные обобщения, которые выражаются:

а) в репрезентациях свойств времени: «Быстротечность» (Т. Л.), «Время летит безжалостно» (А. Т.), «Время летит. После 55 стало лететь ракетой. Это миг» (П. О.), «Время течет быстро, я связываю время с работой, домом, семьей» (Х. Б.);

б) в ценностно-смысловых репрезентациях:

– в значении «время жизни» (С. Л. Л., 57 лет); «Это перемены, изменения в жизни» (Н. М. А., 59 лет); «Отрезок жизни человека на земле» (С. А. Н., 54 года); «Состояние, в котором происходят все события в мире, рождение, юность, зрелость, старость, радость, печали, потери» (В. С. А., 64 года); «Мгновения жизни» (Ц. А. Г., 58 лет); «Один из важнейших жизненных факторов» (Л. Е. М., 60 лет); «Время – это мир, в котором мы живем, творим, ошибаемся, ощущаем перемены, события в мире» (В. И. Ф., 57 лет)[2]. В этих репрезентациях остается уверенность, что жизнь имела и имеет смысл,

но и проявляется осознание приближающейся смерти. Вообще, ценностный характер времени жизни определяется ее ограниченностью, необратимостью. С.Л. Рубинштейн проявлял экзистенциальное отношение к конечности человеческой жизни и считал, что наличие смерти превращает жизнь в нечто серьезное, ответственное, в срочное обязательство, срок выполнения которого может истечь в любой момент.

– единичных репрезентациях, отражающих дефицит времени, например, К. В. И.: «Его не хватает»;

– в суждениях о самореализации, например, Л. В.: «Время это возможность что-то сделать»; Л. Г. С.: «Умение уложиться в свои желания, возможности, что-то сделать и достичь». В представленных репрезентациях еще отражено стремление к самореализации, которая, по Ш. Бюлер, является основной движущей силой развития. В.А. Роменец писал, что личность всегда стремится выполнить свое жизненное предназначение, дойти до закономерного конца в каждой значащей деятельности. Завершенность, согласно В.А. Роменцу, есть исчерпанность, которая не предусматривает страха смерти [5].

в) комплексных суждениях, например:

Б. Р.: «Летит, когда много лет. Раньше не летело. Раньше на все хватало. Жизнь стремительная. Все стало не так, как раньше, время ждалось. Проснулась – понедельник, а уже опять понедельник. У моей дочери так же, ей 30»[2];

Г. В.: «Это большая ценность. Замедлилось, как вышел на пенсию. Летело раньше: некогда было оглянуться, был занят делом»;

Б. М. Е.: «Настоящее, прошлое, будущее. Идет быстро, в молодости средне текло. Забот не было таких, как сейчас. Нужно дорожить и успевать делать все. За прожитую жизнь я своих целей достиг». Репрезентация испытуемого Б. М. Е. отражает чувство удовлетворенности жизнью, такая позитивная оценка своей жизненной истории дает возможность испытуемому, по Е. Эриксону, личностного взросления.

П. М.: «Время дает возможность подумать, что ты сделал за жизнь, что можно еще сделать. Если человек благополучен, то он меньше реагирует на время, а если есть проблемы, то оно летит. Мыслящий человек живет от события к событию. Сейчас время летит, а раньше медленнее шло, в молодости, а с 40 – летит». Испытуемый П. М. пытается понять путь своего развития, и буквально по С.Л. Рубинштейну задает себе вопросы: «Чем я был? Что я сделал? Чем я стал?» .

Старость представляет собой одну из последовательных стадий развития человека. Г.С. Никифоров [3] отмечает, что старость отличается большой интенсивностью разрушительных процессов, ведущих к прекращению существования жизни. Цикл старения, в периодизации Д. Бромлей, состоит из трех стадий: 1) «удаления от дел» (65-70 лет); 2) старости (70 и более лет) и 3) последней стадии – дряхлости, болезненной старости и смерти (максимум – около 110 лет в условиях Англии и Западной Европы) . Современная статистика говорит о том, что средняя продолжительность жизни в мире за последние десятилетия увеличилась, а вот в странах Восточной Европы она сокращается – с 69,6 лет в 1965-1970 годах до 69,2 в 2005-2010 годах. В Украине в настоящее время самые низкие показатели ожидаемой продолжительности жизни среди развитых стран – ниже 70 лет.

Первая из этих стадий характеризуется повышением впечатлительности (восприимчивости) к нарушениям жизненного стереотипа и «психическим беспорядкам» в ближайшем окружении; увеличивающейся потребности в коммуникации, обострением чувства родства и привязанностей к близким людям; освобождением от служебной роли и общественных дел или продолжением некоторого рода деятельности с целью поддержания авторитета и власти; адаптацией к новым условиям жизни без постоянных и напряженных занятий; ухудшением физического и умственного состояния.

Вторая стадия (старость) характеризуется Д.Б. Бромлей весьма лаконично: полная незанятость в обществе, отсутствие каких-либо ролей, кроме семейных, растущая социальная изоляция, постепенное сокращение круга близких людей, особенно из среды сверстников, физическая и умственная недостаточность.

Последняя стадия – одряхление, болезненная старость – характеризуется нарастанием явлений сенильности в поведении и психической сфере, окончательным нарушением биологических функций, хроническими болезненными состояниями, смертью. Для этой стадии Д.Б. Бромлей, по мнению Б.Г. Ананьева, уже не нашла каких-либо социальных характеристик и определений состояния личности, субъекта и внутреннего мира престарелого человека, переживания им прожитой жизни и ожидания смерти.

В этой части исследования приняло участие 42 испытуемых, в возрасте 65 - 87 лет[2].

Время репрезентировано в сознании у большинства испытуемых 65-70 лет в значении «время жизни, или время – жизнь»: «время – это основа жизни». К. А., 69 лет: «Жизнь, прожитые годы, будущее, настоящее»; Д. В. И., 65 лет: «Жизнь, дышать, время остановилось – и конец тебе»; Д. Т. А., 70 лет: «Время – жизнь: детство, отрочество, подросток, молодой человек, старость». Для человека в возрасте старости время выступает формой самоощущения, переживания и осознания собственного бытия, движения своего «я» через жизнь.

В старости время представлено в комплексных суждениях, в них[2]:

1) большинство испытуемых говорит о субъективной скорости течения времени. Например, испытуемый С., 73 года: «Время улетает. В молодости текло медленно, а сейчас в старости стало улетать»; Ж. С., 75 лет: «Летит, летит. Пролетели годы. В молодости не так летело»; Б. И., 84 года:

«Пролетели годы, не и заметил, как и не жил. Жизнь мгновение перед вечностью, которая нас ждет. Жизнь была насыщенная. Молодости не знали. Война (Второй фронт). Ранение»; Д. В. Н., 80 лет: «Очень быстро идет»; В. М., 82 года: «Время идет постепенно: не очень быстро и не очень медленно. Ценно для человека, который находится в живых. В молодости шло быстро, не замечали его. С 70 лет средне течет»; С. П. Ф., 84 года: «Быстро идет. До инсульта в 2004 время шло нормально. Сейчас не хватает: не успел оглянуться, – а уже ночь. Хочется жить. Брал Берлин, освобождал Прагу. Ранение. На войне было сначала страшно, а потом привыкли. Хочется на что-то надеяться».

Как видно из приведенных примеров, большинству испытуемых кажется, что с возрастом время проходит быстрее. Ученые выдвинули несколько гипотез феномена убыстрения течения времени в старости. Наше предыдущее исследование показало, что начиная с 24-25 лет (например, Н. Е.: «Это то, что забирает ценные годы жизни, иногда сглаживает раны и с каждым годом летит все быстрее»), и в более старших возрастах (например, О. Г., 52 года: «Время – это работа, жизнь. После 40 лет начинает идти быстро, пока ты молодой – время не чувствуешь, когда ты становишься старше, ты начинаешь ощущать и ценить время») в сознании присутствует феномен субъективного убыстрения времени: испытуемые, оглядываясь назад, субъективно полагают, что раньше время шло медленнее.

Объяснение этого феномена связывают многочисленными причинами: с неврологическими и физиологическими изменениями, происходящими в стареющем организме, которые способны оказать прямое или косвенное влияние на восприятие времени. Уменьшение содержания допамина, играющего роль нейротрансмиттера, также является причиной возрастных изменений в восприятии времени (Менген и др.) [8]. П. Фресс отмечал, что чем выше активность, тем короче кажется время; у пожилых активность и работоспособность снижается, а время кажется быстро текущим. У. Джемс считал, что «чем больше стареешь, тем короче кажется время», а время, заполненное разнообразными впечатлениями, кажется короче – у пожилых впечатлений становится меньше, пожилого человека мало что удивляет, а время кажется летящим. А. Шопенгауэр выдвинул предположение, что «чем старше мы становимся, тем меньше сознательного в нашей жизни: все мелькает мимо, не производя впечатления, подобно художественному произведению, которое мы видели тысячу раз; мы делаем то, что нужно сделать, а потому даже не знаем, сделали мы это или нет. Именно благодаря тому, что жизнь наша становится все менее сознательной и все скорее подвигается к полной бессознательности, – начинает ускоряться и течение времени. А. Шопенгауэр предположил также, что для человека время течет все быстрее, пропорционально отдаленности его от начала жизни. Джуберт, Лемлих, Уолкер полагают, что при восприятии определенного промежутка времени собственный возраст человека служит некой шкалой сравнения. Поэтому и продолжительность промежутка времени между ежегодными событиями (например, днями рождения) воспринимается человеком относительно его собственного возраста. Например, для 4-летнего ребенка год – это 25% его жизни, и воспринимается как сравнительно продолжительный период. Напротив, 60-летнему человеку год кажется незначительной частью уже прожитой им жизни (1/60, или менее 2%). Именно поэтому авторы этой гипотезы утверждают, что время кажется пожилому человеку более быстротекущим.

Еще одной версией стало предположение, что феномен убыстрения течения субъективно переживаемого времени в пожилом возрасте связан с тем, что по мере старения каждое движение заметно уменьшает будущее время, и менее заметно добавляется к прошлому.

2) использует в значении «жизнь», и в значении «конечность жизни» («жизнь прошла»), например, Д. Т. И., 77 лет: «Время это жизнь. Течет быстро. Долго шло в молодости, было интересное»; Д. В. Д., 83 года: «Жизнь!»; Г. И., 88 лет: «Жизнь. Время прошло. Как будто не жил. Больше плохого, чем хорошего. Пережил нэп, голодомор, войну, разруху»; Мужч. 80 лет: «Жизнь. Незаметно прошло все время. На отдыхе время шло медленно, а дома вертись, крутись, и оно идет быстрее»; О. С., 75 лет: «Времени не хватает, хотя возраст такой, что надо скоро умирать. Оно ценное, но его не измерить деньгами, как и здоровье. Для бедных время ценность»; Д. Н. М., 71 год: «Время – это когда я просыпаюсь, утро. Хочется жить, не хочется умирать. В детстве жил в концлагере. Ждали паек на неделю, время текло медленно до 20 лет, за 50-60 – быстро»; К. Д., 80 лет: «Ближе к концу очень быстро идет для всех. Раньше я не замечал, до 50 лет, не обращал внимание на время». Как видно, репрезентации испытуемых содержат переживания, которые, по С.Л. Рубинштейну, существуют в форме эмоционально насыщенных процессов, например, мнемических, которые в личностно-биографическом плане выступают как процессы исторической памяти – воспоминания, последние отражают собственную историю, благодаря которой человек становится личностью. Память представляет собой огромный резервуар образно-эмоционального опыта человека, который насыщает энергией, жизненной силой и смыслом то, что происходит в настоящем. В.В. Нуркова отмечает, что «человек обладает широчайшим «каталогом» доступных ему эпизодов прошлого. Эти эпизоды представляют собой «живые картины» событий, в которых запечатленная информация репрезентируется полимодальностью (зрительный образ, тактильные ощущения, запахи, вкус, звуки)» [4, 220]. Видно, что во всех типах воспоминаний испытуемых в периоде старости тесно переплетены чувственные образно-эмоциональные, словесные и смысловые компоненты.

Г.С. Никитин [3] писал, что у людей, которым не грозит немедленная смерть, больше времени на то, чтобы привыкнуть к мысли, что они когда-нибудь умрут. В суждениях видно, что испытуемые вспоминают прошлое и заново переживают старые радости и яркие эпизоды своей жизни. Согласно Р. Батлеру, это обозрение жизни является важной ступенью, на которую индивидуум поднимается в конце долгого жизненного пути. Вообще жизненный путь, по мнению Б.Г. Ананьева, складывается на основе

событий, оказывающих преобразующее влияние на личность. Одной из составляющих жизненного пути выступает и история индивидуальности, которая представляет собой замкнутую систему, на которую влияет развитие личности и субъекта деятельности. События жизни, по С.Л. Рубинштейну, это поворотные этапы жизненного пути человека, когда от принятия решения зависит вся дальнейшая жизнь. А поскольку, все испытуемые пережили войну, то их суждения репрезентируют индивидуальные переживания, связанные с внешними обстоятельствами жизни, и с субъективными, связанными с их деятельностью и поступками;

3) отражается ценность времени, например, Б. Е. Н., 77 лет: «Время это неопишная цена. Время идет быстро. Я люблю поспать, а потом не успеваю»; Л. Р. П., 78 лет: «Время это золото. Течет не быстро. Я успеваю все, что задумываю: должна выполнить»; О. С., П. М., 78 лет: «Время спать, гулять. Время летит, раньше стояло, а сейчас летит (с 50 лет). Особой деятельности нет, но не успеваешь проснуться, а оно летит, на закат. Пока молодые – берегите время, оно ценно».

Можно отметить, что большинство наших испытуемых отличаются конструктивным отношением к старости. Д. Бромлей отмечала, что конструктивное отношение человека к старости отличается внутренней уравновешенностью, хорошим настроением, удовлетворительными эмоциональными контактами с окружающими людьми, например, испытуемый И. Н. П., 83 года: «Время приходит – уходит. Уже прошло время. Мне кажется, быстро идет: вот СССР, а вот развал, а уже 20 лет прошло. В 16-18 лет попал на фронт, прошел Белоруссию, дошел до Берлина, до Потсдама. На войне холодно, близко линия фронта. Все успел: семья, дети, внуки, правнуки».

Для определения основных смыслодержущих структур, служащих концептуальной системой, посредством которой в сознании отражается значение «время», мы использовали метод субъективного шкалирования (в частности, семантического дифференциала (СД)). Субъективное шкалирование позволяет оценить восприятие испытуемыми стоящей за ним реальности. На основе семантического дифференциала строится семантическое пространство, которое, по Ч. Осгуду, является пространством коннотативных или аффективных значений. Так, используя метод, семантического дифференциала можно утверждать, что для испытуемых в возрасте 55-65 лет время предстает как: «я взрослою, время для меня, оно бежит», а уже в возрасте старше 65 лет время выступает как: «я старею, время бежит»[2].

Таким образом, в представлениях времени у испытуемых в периоде старости отражается субъективное ускорение переживаемого времени, время репрезентируется в значении «жизнь», которая прошла и которая была наполнена событиями, окрашенными положительными и отрицательными эмоциями, время ценно, это золото, его нужно беречь.

Литература

- 1.Бергсон А. Непосредственные данные сознания. Время и свобода воли / А.Бергсон. – Изд-во ЛКИ, 2010. - 224 с.
- 2.Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монография / З.О. Киреева. – Одесса: ВМВ, 2010.-380с.
- 3.Никифоров Г.С. Психическое старение / Г.С.Никифоров, Л.И.Августова. //Вестн.С.-Петербур. унив-та. -2000. - Вып.3(№ 22).
- 4.Нуркова В.В. Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности: Монография. / Вероника Нуркова. –М.: Изд-во РОУ, 2000. – 316 с.
- 5.Роменец В.А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: навч. пос. для студ. ВНЗ за спец. «Психологія». – [2-ге вид. стер.]. / В.А.Роменец, І.П. Маноха. - К.: Либідь, 2003. - 992с.
- 6.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. - К.: Либідь, 2003. – 376 с.
- 7.Фресс П. Восприятие и оценка времени / П.Фресс, Ж.Пиаже // Экспериментальная психология. - М.: Прогресс, 1978. - Вып.6. - С. 88 -130.
8. Шиффман Х. Ощущение и восприятие / Х. Р. Шиффман. - СПб.: Питер, 2003. - 928 с.

УДК 159.923::159.947+159.922.8

Вікова динаміка системи регуляції поведінки студентів

Крейдун Н. П., Зімовін О. І.

У статті розглядаються питання щодо визначення особливостей системи регуляції поведінки та її вікової динаміки у студентському віці. Аналізуються теоретичні аспекти регуляції поведінки через використання загального методологічного принципу єдності структурно-функціональних зв'язків субординаційного, координаційного та егординаційного типу. Виявлено закономірності вікової динаміки окремих компонентів емоційного, волевого та ціннісно-смыслового рівнів регуляції поведінки у студентському віці. Побудовано загальну модель вікової динаміки системи регуляції поведінки студентів, яка визначає напрямки динаміки та її зміни у кризові періоди.

Ключові слова: система регуляції поведінки, студентський вік, вікова динаміка, рівні регуляції поведінки, внутрішні регулятори поведінки, суб'єкт регуляції поведінки.

В статье рассматриваются проблемы определения особенностей системы регуляции поведения и ее возрастной динамики в студенческом возрасте. Анализируются теоретические аспекты регуляции поведения через использование общего методологического принципа единства структурно-функциональных связей субординационного, координационного и эгординационного типа. Определены закономерности возрастной динамики отдельных компонент эмоционального, волевого и ценностно-смыслового уровней регуляции поведения в студенческом возрасте. Представлена общая модель возрастной динамики системы регуляции поведения студентов, которая определяет направления динамики и ее изменения в кризисные периоды.

Ключевые слова: система регуляции поведения, студенческий возраст, возрастная динамика, уровни регуляции поведения, внутренние регуляторы поведения, субъект регуляции поведения.

The article is to define the features of age dynamics of the system of regulation of behavior in the student's age. The theoretical aspects of the regulation of behavior are analyzed through the use of the common methodological principle of unity of structure-functional relationships of subordinate, coordinating and egoordinative types. The regularities of the age dynamics of the individual components of emotional, volitional, and value-semantic levels of regulation of behavior throughout the student's age are established. The general model of the age dynamics of the system of regulation of students' behavior which determines the direction of dynamics and its modifications in times of crisis is built.

Key words: system of regulation of behavior, the student's age, age dynamics, levels of regulation of behavior, internal controls of behavior, the subject of the regulation of behavior.

У сучасному суспільстві констатується наявність різноманітних трансформаційних процесів, що стосуються всіх сфер його функціонування. Змінюються умови виробництва, соціальні інтереси, а це означає трансформацію всіх видів діяльності людини: праці, спілкування та пізнання. Умови діяльності особистості можуть обмежувати або зовсім перешкоджати задоволенню її потреб. Це, у свою чергу, може породжувати негативні емоційні стани, відчуття суб'єктивного неблагополуччя. Ця проблема, безумовно, стосується студентського віку, коли молода людина стикається із необхідністю включення до суспільних відносин, знаходження свого місця у них. Таке положення з особливою гостротою підіймає проблему регуляції поведінки особистості, зокрема її динаміки у студентському віці.

Регуляція поведінки (від лат. *regulare* — упорядковувати, налагоджувати) розуміється сьогодні як сукупність процесів, що направляють, обмежують і визначають форму реалізації внутрішнього потенціалу і сформованого досвіду активності особистості або групи в конкретних умовах життєдіяльності.

У сучасній психології вже накопичено досвід теоретичних та емпіричних досліджень емоційного (І. А. Васильєв, О. В. Дашкевич, О. К. Тихомиров, О. П. Саннікова та ін.), волевого (В. А. Іванников, Є. П. Ільїн, В. І. Моросанова, Є. О. Смирнова, В. І. Селіванов, Т. І. Шульга, В. К. Котирло та ін.) та ціннісно-смыслового (Б. В. Зейгарник, Д. М. Узнадзе, Л. І. Божович, Б. С. Братусь, Б. І. Додонов, В. О. Ядов, І. Д. Бех та ін.) рівнів регуляції. Проте, все ще бракує робіт, присвячених вивченню регуляції поведінки як системи, у взаємодії, взаємозв'язку різних її аспектів, впливу особливостей особистості на регуляторний процес. В той же час недостатня увага приділяється вивченню саме вікової динаміки системи регуляції поведінки.

Теоретичний аналіз поняття «регуляція поведінки», на наш погляд, дає підстави розглядати її як систему в організації якої наявні три типи взаємозв'язків: субординаційний, координаційний та егординаційний.

С. Д. Максименко [3] виокремлює такі етапи становлення регуляції поведінки особистості: базальна емоційна, волева та ціннісно-смыслова, які і виступають як її рівні. Попередні ланки не зникають у процесі розвитку, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати, підкорюючись більш високому рівню регуляції — тобто між рівнями існують зв'язки субординаційного типу. Основою для виокремлення рівнів регуляції поведінки стає регуляційний механізм, який переважає на тому чи іншому рівні. Так, для емоційної регуляції таким механізмом є невідкладна розрядка напруги, що зумовлена актуальною потребою, для волевої — волеве зусилля, а для ціннісно-смыслової — смыслові зв'язування.

Координаційний тип взаємозв'язку проявляє себе як взаємодія між компонентами системи регуляції поведінки. У найбільш загальному вигляді регулятори поведінки розділяють на системні (внутрішні) та суперсистемні (зовнішні), але, враховуючи принцип активності суб'єкта, можна констатувати значущість саме внутрішніх регуляторів, оскільки зовнішні впливи опосередковуються ними. До внутрішніх регуляторів поведінки І. М. Трофімова [7] відносить: мотиви, установки, цінності та досвід суб'єкта. Проте не розглядається взаємодія між ними та не пояснюється в цілому, чому саме означені психологічні утворення було обрано. Системний розгляд компонентів регуляції поведінки

здійснено А. В. Петровським та М. Г. Ярошевським [4]. У ролі основних регуляторів ними визначено: потреби, мотиви та цінності. При цьому дослідники реалізують принцип розвитку та вважають, що мотив є якісно новою формою потреби, а цінність – мотиву. У відповідність кожному регулятору ставиться особливий тип поведінки: потреби – реакція, мотиву – дія, а цінності – діяльність, тобто регулятори поведінки еволюціонують, ускладнюються разом із ускладненням поведінки суб'єкта. Враховуючи єдність субординаційних та координаційних зв'язків, внутрішні регулятори можуть бути співвіднесені з рівнями регуляції поведінки. Відповідно, регулятором на рівні емоційної регуляції виступає потреба, вольової – мотив, а ціннісно-смісловий – цінність.

Наявність егординаційного типу взаємозв'язків вказує на підпорядкованість усіх регуляційних утворень власне суб'єкту, який з точки зору В. В. Рибалки [5] є особистість як джерело та носій, організатор культуротворчої діяльності, соціальної поведінки та загалом життєдіяльності. З цього витікає, що особливе значення для процесу регуляції поведінки мають не лише якості особистості, її потреби, мотиви або цінності, а й її здатність до рефлексії своєї поведінки, самої себе і побудови на цій основі глобального само відношення: відношення до себе як до суб'єкта власної поведінки. Термін «самовідношення» був введений Н. І. Сарджвеладзе [6], визначається як ставлення суб'єкта потреби до ситуації її задоволення, яке спрямоване на самого себе. Самовідношення актуалізується на всіх етапах здійснення поведінкового акту, починаючи з його мотивуючих компонентів і закінчуючи власною оцінкою досягнутого ефекту поведінки, бере участь у регуляції поведінки від рівня конкретної ситуації діяльності до рівня тривалої реалізації ідейних задумів.

У той же час функціонування системи регуляції залежить від вікової динаміки і особливо важливим виявляється у студентському віці, що на думку Б. Г. Ананьєва [1] є періодом формування особистості в якості суб'єкта суспільних відносин та власного розвитку. Цей вік Б. Г. Ананьєв називає «стартом» життєвого шляху, розглядаючи усі попередні вікові періоди як «підготовчі». Особливе значення для системи регуляції поведінки мають такі особливості студентського віку як: соціальна ситуація розвитку «я-соціум» із двоєдиною тенденцією індивідуалізації/соціалізації, учбово-професійна діяльність як ведуча, психологічні новоутворення: самовизначення, розвиток самосвідомості, перехід до ціннісно-смісловий регуляції поведінки. За думкою А. В. Петровського [4] цей віковий період є фазою інтеграції у соціалізації особистості, коли вона врівноважує свої об'єктні та суб'єктні прояви, отримує здатність до індивідуальної, самостійної діяльності але співвідносить її із соціумом.

Все вищезазначене стало теоретичною основою нашого емпіричного дослідження метою якого було визначення особливостей вікової динаміки системи регуляції поведінки студентів. У дослідженні були використані наступні методики: Методика діагностики ступеня задоволеності основних потреб (В. В. Скворцов), Друга шкала диференціальних емоцій (К. Ізард), Діагностика мотиваційної структури особистості (В. С. Мільман), Опитувальник «Вольові якості особистості» (М. В. Чумаков), Опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки – ССП-98» (В. І. Моросанова), Методика діагностики емоційного інтелекту (Н. Холл), «Профіль особистості» для дослідження цінностей (Ш. Шварц), Опитувальник самовідношення (В. В. Столін). Для обробки результатів було застосовано методи математичної статистики: тест Колмогорова-Смирнова, описові статистики (середнє, стандартне відхилення, мінімум та максимум), дисперсійний аналіз, кореляційний аналіз за Пірсоном, трендове моделювання. У дослідженні взяли участь 297 студентів Харківського національного університету у віці від 17 до 22 років.

Зупинимося на результатах дослідження.

Відповідність емпіричного розподілу результатів вибірки нормальному закону дозволило використання середніх показників за методиками у подальшій математичній обробці, а також застосування параметричних методів математичної статистики. Застосування дисперсійного аналізу підтвердило існування статично значущої різниці у показниках вікової динаміки усіх компонентів регуляції поведінки студентів. Таке положення дозволило побудову та аналіз трендових моделей. Вони будувалися на основі середніх показників, впорядкованих за віком, при цьому відповідно до вимог трендового моделювання вікові періоди ранжувалися: так 1-ий ранг – 17 років, 2-ий – 18 років, 3-ий – 19 років, 4-ий – 20 років, 5-ий – 21 рік, 6-ий – 22 роки. Це дозволяє їх подальше використання у рівнянні прогнозування.

У дослідженні найбільшу відповідність лінії тренду, що моделювалася, емпіричним даним забезпечило використання поліноміальних апроксимуючих функцій. Адекватність моделей емпіричним даним було підтверджено за допомогою критерію Фішера.

Покомпонентний аналіз вікової динаміки системи регуляції поведінки дозволив констатувати: вікова динаміка емоційного рівня регуляції поведінки студентів характеризується зростанням рівня вираженості позитивних (стенічних) емоцій та спадом негативних (астенічних) – ми виділяємо загальну тенденцію покращення емоційного стану у студентському віці. При цьому підвищується рівень вираженості соціальних потреб та потреби у визнанні, у той же час, рівень матеріальних потреб, потреби у безпеці та потреби у самовираженні – спадає.

Вікова динаміка вольового рівня регуляції поведінки також має дві протилежно спрямовані тенденції. Вольові якості: цілеспрямованість, відповідальність, уважність та енергійність мають тенденцію до зростання, а ініціативність, рішучість, витримка, наполегливість – до спадання. Така ситуація узгоджується з результатами дослідження О. В. Бикова [2], який відмічав: вольові якості другого типу формуються у підлітковому віці. Дослідник вважає, що завдання юнацького віку – оволодіння вищевказаними вольовими якостями через надбудову над ними нових вольових утворень. Можна зробити припущення, що вольові якості першого типу знаходяться у стані активного формування у студентському віці, а другого – вже були сформовані на попередньому віковому етапі. Це дозволяє нам вважати, що перший тип надбудовується над другим та оволодіває ним, при цьому вольові якості другого типу мають відношення до процесуальних характеристик поведінки, а вольові якості першого – до ціннісно-сміслових.

У студентському віці відбувається зростання вираженості саморегуляції особистості студентів у єдності всіх її компонентів, при цьому ведучу роль займає здатність до планування, яка пов'язана із цілепокладанням та вказує на те, що студенти вміють ставити чіткі, стійкі, деталізовані, ієрархічно організовані цілі. Важливою характеристикою виступає також гнучкість саморегуляції, тобто здатність студентів прилаштовувати поведінку до умов, що змінюються.

Мотиви стають більш різноманітними, тенденцію до зростання отримують як індивідуальна мотивація підтримання життєзабезпечення, так і особистісний мотив – творча активність, так і соціальні мотиви: спілкування та громадська (суспільна) корисність. Мають тенденцію до спаду мотиви комфорту та загальної активності. Перехід від загальної активності до творчої можна розглядати як специфікацію мотивів у студентському віці. Тенденції до зростання набуває емоційний інтелект, що вказує на координацію та субординацію регуляційних утворень особистості. Завдяки емоційному інтелекту особистість оволодіває власними емоціями. Особливу вікову динаміку у структурі емоційного інтелекту має компонент управління своїми емоціями рівень якого загалом має тенденцію до зниження у студентів, проте він підвищується у кризові періоди (17, 20, 22 роки) разом із підвищенням переживання негативних емоцій. Таким чином, визначаємо провідну роль цього компоненту для регуляції астеничних станів.

У структурі ціннісно-смыслового рівня набувають зростання цінності: досягнення, влада, конформність та безпека, тобто соціальні цінності, які забезпечують включення особистості до суспільних відносин. Індивідуально орієнтовані цінності: самостійність, стимуляція, гедонізм; направлені на особистість інших: доброта, універсалізм; орієнтовані на минуле: традиції – спадають. Має тенденцію до зростання самовідношення особистості та всі його компоненти, окрім самозвинувачення, що відбиває загальний контекст становлення студентів у якості суб'єктів учбово-професійної діяльності та суспільних відносин.

У дослідженні було виявлено дві типові трендові моделі вікової динаміки системи регуляції поведінки студентів. Перша відображає зростаючу (прогресивну) (Див. Рис. 1) тенденцію динаміки компонент регуляції поведінки, а друга – спадаючу (регресивну) (Див. Рис. 2). Для того щоб зробити наочними прогрес та регрес вікової динаміки поверх найбільш прогностичної та адекватної нашим даним поліноміальної функції було покладено лінійну.

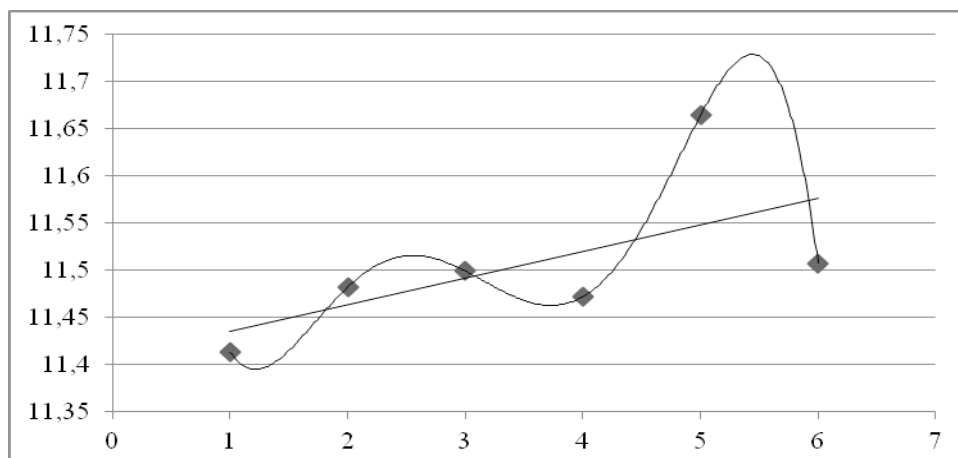

Рис. 1 Прогресивна (зростаюча) трендова модель вікової динаміки

У прогресивній моделі виділяємо кризові періоди – періоди різкого спадання вираженості тієї чи іншої компоненти, у 17, 20 та 22 роки, а ті компоненти, що змінюються за регресивною моделлю – навпаки у ці періоди отримують найбільшої своєї вираженості.

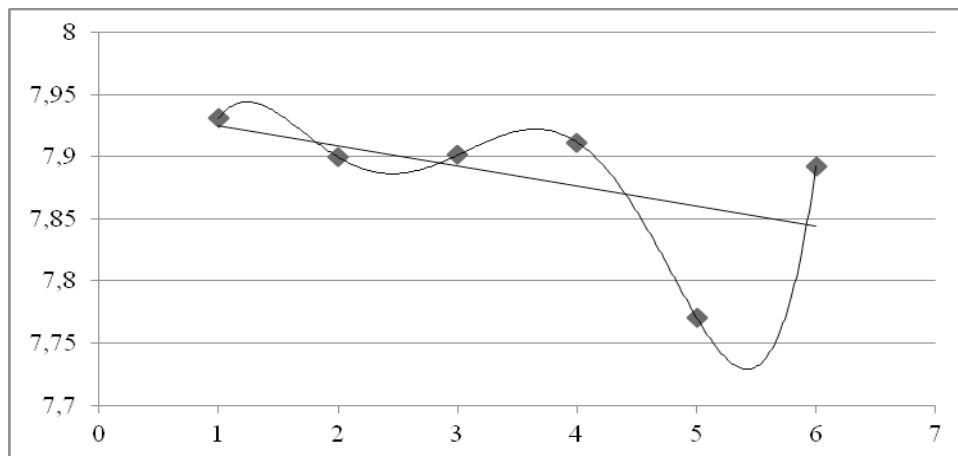

Рис. 2 Регресивна (спадаюча) трендова модель вікової динаміки

Узгодження двох закономірностей дозволило побудувати загальну модель вікової динаміки системи регуляції поведінки студентів (Див. Рис. 3), у якій стрілка вгору означає прогресивну вікову динаміку, униз – регресивну. У колонці зліва зазначаються ті компоненти системи регуляції поведінки, які мають загальну тенденцію до зростання у студентському віці, а справа – ті, що мають тенденцію до спадання. У кризові періоди напрями змінюються на протилежні (позначається пунктирними стрілками).

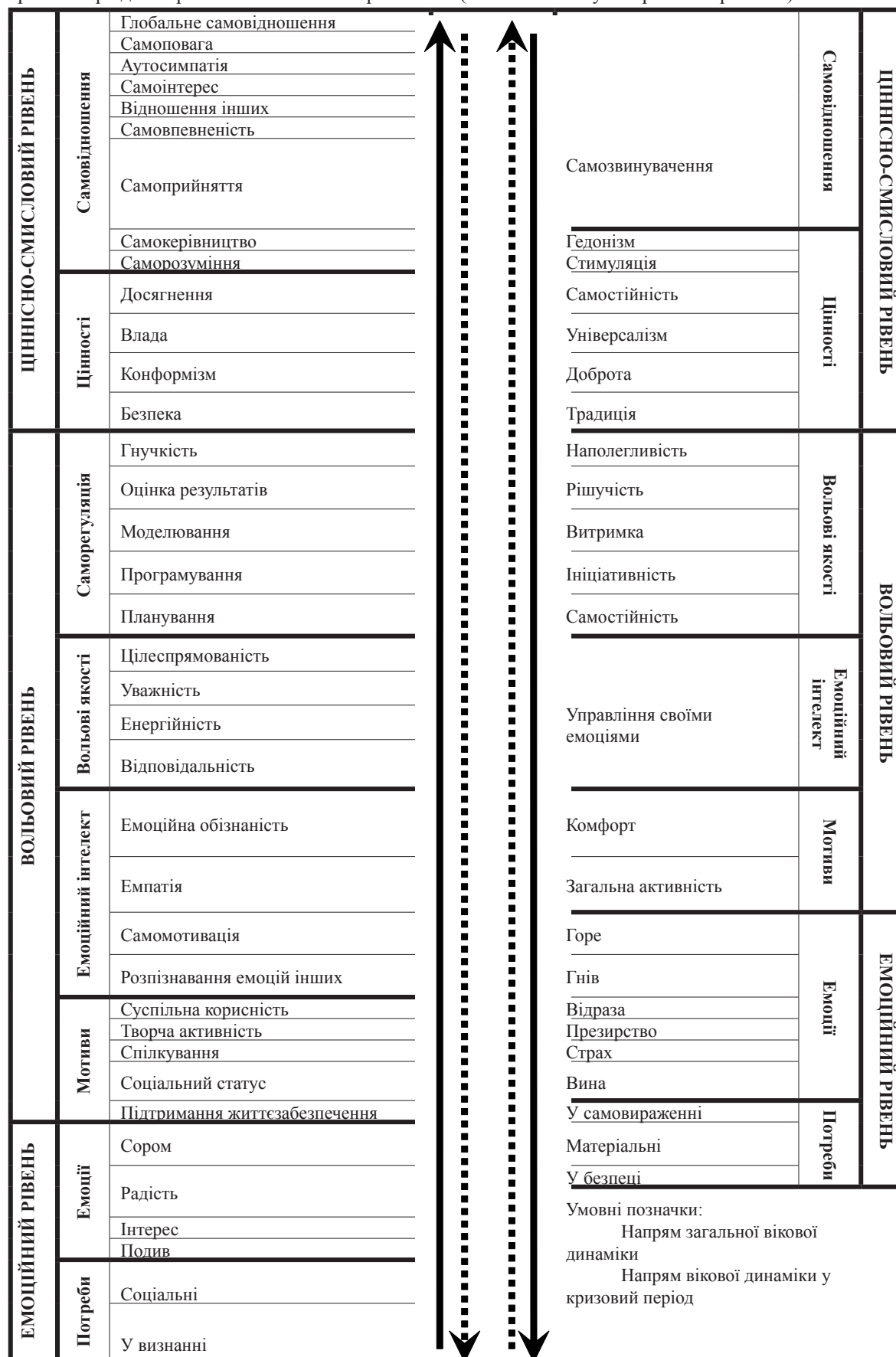

Рис. 3 Загальна модель вікової динаміки системи регуляції поведінки студентів

Між показниками вікової динаміки компонентів, що мають прогресивну динаміку наявна статистично значуща прямопропорційна кореляція, яка підтверджує узгодженість їх вікових змін. Наявність прямопропорційної кореляції властива також тим компонентам, що мають регресивний тип вікової динаміки. Між показниками вікової динаміки компонентів регуляції поведінки, які відносяться до різних типів спостерігається зворотньопропорційна кореляція. Таким чином, вікова динаміка системи регуляції поведінки у студентському віці не є однорідною, вона характеризується наявністю протиріч, різноспрямованістю, має кризовий характер.

Розгляд тих компонентів, які мають загальну прогресивну вікову динаміку у студентському віці вимагає виявлення характеристик, що властиві їм усім. До найважливіших з них ми відносимо: їх соціальний та суб'єктний характер. У юнацькому віці зростання набуває «самовідношення», воно стає більш позитивним, інтегрованим, у студентів зростає здатність до саморегуляції, до володіння власними емоційними станами; у той же час вони все більше включаються у суспільні відносини, що має відображення в їх мотиваційній та ціннісній сферах. Таке становище відбивається на всій системі регуляції поведінки. Наявність взаємозв'язків між динамікою цих регуляторів поведінки, які пояснюються узгодженістю вікових змін у загальному контексті вікової динаміки може вказувати на координаційні та субординаційні взаємозв'язки між ними. Так, безумовно, самовідношення та цінності як інтегральні утворення ціннісно-смыслового рівня у юнацькому віці опосередковують систему регуляції поведінки, визначають її спрямування та характер, від чого «більш соціальними та суб'єктивними» стають і мотиви, і вольові якості, і емоції.

Аналіз складу компонентів, які мають регресивну динаміку дозволяє констатувати: ці регулятори у своїй більшості мали вираженість у підлітковому віці, їх головною ознакою є – індивідуалістичність, орієнтація на самовираження та на близьке оточення (референтну групу).

Проте, як було зазначено, перебіг вікових змін системи регуляції поведінки характеризується неоднорідністю. Вираженість компонентів, вікова динаміка яких має загальний прогресивний характер, у 17, 20 та 22 роки різко спадає, а тих, що мають регресивну динаміку – підвищується. Ці періоди можуть розглядатися як кризові. У 17 років особистість переходить із підліткового віку в юнацький із відповідними складними соціальними та психологічними перетвореннями, у 22 роки особистість переходить від юності до зрілості, а 20 років – криза середини навчання.

Важливою характеристикою цих кризових періодів є те, що загальні напрямки вікової динаміки системи регуляції поведінки студентів змінюються на протилежні. Ті компоненти, які мають прогресивну динаміку, у кризові періоди регресують, а ті, що мали регресивну, навпаки – прогресують. Таке положення є особливо цікавим, оскільки, у кризові періоди підвищується рівень вираженості негативних емоцій, але разом з тим, підвищується й рівень вираженості такої компоненти емоційного інтелекту, як управління своїми емоціями. Це дозволяє студентам оволодіти власною емоційною сферою. У кризові періоди студенти звинувачують себе, почуваються небезпечно, шукають підтримки у близьких, потребують комфорту, нових вражень, почуттєвих задовольень, тобто регуляція їх поведінки функціонує у іншому режимі, який більш нагадує підлітковий, ніж юнацький. Проте, подолання кризи призводить до нового підйому, «сплеску» вираженості тих компонентів регуляції поведінки, які мають загальну прогресивну вікову динаміку.

Таким чином, вікова динаміка системи регуляції поведінки студентів характеризується прогресивною та регресивною тенденціями. Компоненти регуляції поведінки, яким властива загальна тенденція до зростання у студентському віці, мають суб'єктний та соціальний характер, забезпечують становлення особистості у якості суб'єкта суспільних відносин та розвитку, досягнення рівноваги між індивідуалізацією та соціалізацією. Компоненти, яким властива регресивна динаміка, мали вираженість у підлітковому віці та характеризуються – індивідуалістичністю, орієнтацією лише на близьке оточення. Важливою характеристикою вікової динаміки системи регуляції поведінки є те, що у кризові періоди (17 років, 20 років, 22 роки) напрямки змінюються на протилежні: компоненти, що мали прогресивну динаміку, регресують, а ті що спадали – навпаки, зростають.

Перспективи наших подальших досліджень полягають у визначенні взаємозв'язків між системою регуляції поведінки та структурою життєвого шляху студентів, їх індивідуального досвіду, виявленні особливостей регуляції окремих видів та типів поведінки, побудові тренінгових програм, спрямованих на оптимізацію регуляційних процесів особистості студентів.

Література

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. 3-е изд./Б. Г. Ананьев – СПб.: Питер, 2010. – 288 с.
2. Быков А. В. Генезис волевой регуляции : Дис. д-ра психол. наук : 19.00.07/А. В. Быков – М.: РГБ, 2003 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки) – 407 с.
3. Максименко С. Д. Генезис существования личности/ С.Д. Максименко – К.:ООО «КММ», 2006. – 240 с.
4. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Основы теоретической психологии/А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский – М.: ИНФРА-М, 1998. - 528 с.
5. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології/В. В. Рибалка – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
6. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой/Н. И. Сарджвеладзе – Тбилиси: «Мецниереба», 1989. – 437 с.
7. Трофимова И. Н. Регуляция поведения/И. Н. Трофимова// Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах/Ред.-сост. Л. А. Карпенко. — М.: ПЕР СЭ, 2005. С. 137

Розділ: Психологія праці та професійної діяльності

УДК 159.9:35.

Характеристика і класифікація управлінських рішень, що приймаються у системі ОВС України

Александров Ю.В.

У даній статті здійснена спроба класифікації управлінських рішень, що приймаються в органах внутрішніх справ України. Показано, що в результаті багатофункціональної діяльності ОВС, великого об'єму задач, що виконуються у цій системі і наявності персональної відповідальності керівного складу за приймаємі управлінські рішення, диференціювати їх досить складно. Сформульовані визначення різних видів управлінських рішень. Всі вони можуть класифікуватись залежно від їх виду, об'єму, юридичної значущості, тривалості дії, її направленості, за ступенем обов'язковості виконання, за формою вираженості.

Здійснена характеристика управлінських рішень, в якій визначено вимоги якими повинна керуватись особа, яка приймає управлінське рішення. Визначені та узагальнені умови і принципи, які є неодмінними у будь-якому управлінському рішенні, тобто виявлені загальні вимоги до різних управлінських рішень. Установлені основні етапи у підготовці і прийнятті управлінських рішень. Зазначені позитивні і негативні чинники у процесі прийняття індивідуальних і групових управлінських рішень.

Ключові слова: правоохоронна система, органи внутрішніх справ, характеристика управлінських рішень.

В данной статье предпринята попытка классификации управленческих решений, принимаемых в органах внутренних дел Украины. Показано, что в результате многофункциональной деятельности ОВД, большого объема задач, выполняемых в этой системе и наличия ответственности руководящего состава за принимаемые управленческие решения, дифференцировать их довольно сложно. Сформулированы определения различных видов управленческих решений. Все они могут классифицироваться в зависимости от их вида, объема, юридической значимости, продолжительности действия, ее направленности, по степени обязательности исполнения, по форме выраженности.

Осуществлена характеристика управленческих решений, в которой определены требования которыми должно руководствоваться лицо, принимающее управленческое решение.

Определены и обобщены условия и принципы, которые являются неперемненными в любом управленческом решении, т.е. выявлены общие требования к различным управленческим решениям. Установлены основные этапы в подготовке и принятии управленческих решений.

Указаны положительные и отрицательные факторы в процессе принятия индивидуальных и групповых управленческих решений.

Ключевые слова: правоохранительная система, органы внутренних дел, характеристика управленческих решений.

In this article an attempt classification of administrative decisions made in the internal affairs of Ukraine. It is shown that as a result of multi-ATS, a large amount of tasks to be performed in this system and the availability of personal responsibility for the management of the management decisions, to differentiate them is difficult. The definition of different types of management decisions.

They can be classified according to their type, volume of legal significance, duration, its orientation, the degree of binding performance in the form of severity.

Committed response management solutions, which sets out the requirements that should guide the person taking management decisions. Identified and summarized the conditions and principles that are essential in any management decision that found the general requirements for different management decisions. Checking the main stages in the preparation and management decisions. These positive and negative factors in making individual and group decisions.

Keywords: law enforcement, police, characteristics of managerial decisions.

Постановка проблеми. Проблема прийняття управлінських рішень є особливо актуальною для органів внутрішніх справ, де функції підготовки і прийняття рішень на всіх рівнях системи МВС України є найбільш відповідальними та складними. Відповідальними тому, що у актах приймаємих рішень торкаються долі людей та інтересів держави, а складними від того, що у органах внутрішніх справ часто треба мати справу з багатофакторними і недостатньо прогнозуємими явищами соціальної дійсності. До того ж, в умовах різко зростаючого динамізму соціального середовища зростає складність вибору рішень, приймаємих з питань організації боротьби з правопорушниками, зростає значимість їх наслідків.

Отже, удосконалювання системи управління в ОВС є актуальною і практично важливою проблемою. Метою даного дослідження був теоретичний аналіз управлінських рішень у системі ОВС України.

Результати дослідження та їх обговорення. Проблема управлінського рішення у процесі його прийняття стає і вирішується у роботах ряду науковців, які досліджували проблеми управління у

системі МВС України [2, 3, 9, 11].

Залежно від цілей, сфери та рівня дослідження у науковій літературі даються різні визначення управлінського рішення в ОВС. Так, рішення визначається як «програма вирішення суперечностей в управлінській системі (підсистемі), яка є результатом вибору між можливими варіантами на основі поєднання знань та волі» [10]. Справедливо підкреслюється «інформаційна сутність управлінського рішення, що представляє згусток інформації, спеціально зібраної, проаналізованої та переробленої суб'єктом управління» [1]. В інших визначеннях виділяють такі «важливі, притаманні рішенню ознаки як вольовий фактор, діалектичне усвідомлення взаємозв'язку мети та засобів, моделювання, аналіз та оцінка» [5]. У акті прийняття управлінського рішення підкреслюється також його «усвідомлений характер, пов'язаний з вибором мети дії, шляхів, способів та засобів його досягнення» [7]. Ю. А. Тихомиров [12] визначає управлінське рішення як соціальний акт, підготовлений на основі варіантного аналізу та оцінки, прийнятий у встановленому порядку, який має обов'язкове значення, який містить вказівку на мету та засоби їх досягнення, який організовує практичну діяльність суб'єктів та об'єктів управління.

Найбільш припустимо для нашого вивчення визначення Д. А. Дерюгіна [4], який пише, що «управлінське рішення в органах внутрішніх справ – це волевиявлення суб'єкта управління, прийняте відповідно до нормативних актів та процедури, направлене на розв'язання питань (справ) та ситуацій, що виникають у сфері управління внутрішніми справами. Воно має організуючий, регулюючий, державно-владний характер».

Не зважаючи на розбіжність вище розглянутих дефініцій, можна виділити найбільш суттєві властивості управлінського рішення, які, на думку С. С. Маїляна [8], є доцільним об'єднати у три групи: правові, змістовні та організаційні ознаки.

До правових ознак відносять такі обов'язкові властивості рішення як правочинність суб'єкта, дотримання встановленого порядку прийняття рішення, а також непротиворічність конкретного рішення іншим діючим рішенням вищестоящих систем управління (в тому числі законам та підзаконним актам).

Змістовні ознаки рішення: цілепокладання, аналіз та оцінка, визначення шляхів та засобів досягнення цілей.

До організаційних ознак слід віднести властивості рішення бути керованою командою, організувати практичну діяльність, мати обов'язкове значення. Слід особливо підкреслити нерозривну єдність цих ознак управлінського рішення. Відсутність хоча б однієї з них виключає можливість віднесення рішень до числа управлінських або передбачає дефектність рішення.

Основами прийняття управлінських рішень в ОВС є: вказівка вище стоячих органів; збої, відхилення у роботі об'єкта управління; закінчення терміну дії попереднього рішення; необхідність корегування раніше прийнятого рішення; суттєві зміни умов діяльності керованого об'єкта; зміна штату та ресурсів забезпечення інші обставини.

У силу багатофункціонального характеру діяльності органів внутрішніх справ та великого обсягу задач рішення, вироблювані ними, вельми різні за змістом та формою.

У системі органів внутрішніх справ можна виділити три великі групи управлінських рішень, кожна з яких відповідає конкретному змісту:

- рішення в області боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку;
- рішення в області кадрової роботи;
- рішення в області фінансово-господарської діяльності та матеріально-технічного забезпечення.

Незалежно від належності до тієї чи іншої групи, абсолютно всі управлінські рішення мають конкретне призначення, яке має бути винесено у заголовку управлінського рішення відповідного виду (наприклад: наказ «Про додаткові міри щодо посилення охорони громадського порядку у громадських місцях»).

Вид управлінського рішення відповідає його назві. Кожний із видів має відповідати вимогам забезпечення управління (за зовнішнім видом і змістом) та мати строго визначене призначення:

- Наказ – це акт суб'єкта управління, який має вищу юридичну силу.
- Положення – це форма управлінського рішення, у якій систематизовано викладено правові норми (про порядок утворення чого-небудь, про задачі, функції, типові обов'язки і права тощо).
- Інструкція – це документ довгострокової дії, який містить систематизовані норми для організації діяльності кого-небудь.
- Указ – це форма управлінського рішення, в якому викладаються конкретні умови на нетривалий період часу або за рішенням приватних питань.
- Рішення колегії – управлінське рішення, яке розроблялось публічно, колективно, як правило, торкається діяльності відразу декількох структурних ланок, різного напрямку оперативно-службової діяльності.
- Плани – особливий різновид управлінських рішень. Плани роботи носять організаційно-розпорядчий характер, тому, зазвичай, затверджуються відповідним наказом по ОВС для встановлення посадової відповідальності указаних у плані працівників-виконувачів.

Таким чином, з одного боку, перелік видів управлінських рішень є обмеженим, з іншого боку, з практичної мети, розповсюджені й інші види документальних рішень: плани роботи, письмові резолюції, укази, договори тощо. В цілому, достатньо складне питання про упорядкування примінення та уніфікацію окремих видів управлінських рішень у системі органів внутрішніх справ залишається до кінця не вирішеним.

Незалежно від ознаки до тієї чи іншої групи, а також від виду – всі управлінські рішення можуть бути класифіковані відповідно до ознак:

1. Залежно від обсягу вирішуваних питань управлінські рішення поділяються:

- Загальні – які мають відношення до всіх нижче стоячих за ієрархією рівнів управління і всіх структурних ланок управління;
- Приватні – які мають відношення до вирішення конкретного питання оперативно-службової діяльності;
- Локальні – які мають відношення до діяльності конкретного ОВС, його служби, структурного підрозділу (локальної зони обслуговування).

2. За юридичними властивостями управлінські рішення поділяються:

- Нормативні – встановлюють норми, регламенти, обов'язкові вимоги здійснення оперативно-службової діяльності;
- Загально значимі – мають відношення до діяльності всіх служб та підрозділів, незалежно від виконуваних функцій;
- Індивідуальні – адресовані конкретній посадовій особі (керівнику, працівнику, виконавцеві);
- Змішаного характеру – які мають юридичні властивості трьох названих груп.

3. За значенням управлінські рішення поділяють:

- Керівні – відображають зміст загальних функцій управління;
- Нормативно-організаційні – встановлюють норми організаційної властивості, тобто направлені на упорядкування роботи;
- Оперативно-розпорядчі – встановлюють норми діяльності поточної, повсякденної, оперативної властивості.

4. За тривалістю дії рішення поділяють:

- Довгострокові – які діють протягом року та більше;
- Поточні – які приймаються для виконання на конкретний період часу (місяць, квартал, півроку тощо);
- Оперативні – які приймаються для виконання негайно і, як правило, які закінчуються після виконання.

5. За направленістю своєї дії розрізняють:

- Зовнішні – які направлені на діяльність структурних ланок ОВС нижче стоячих або аналогічних за рівнем управління;
- Внутрішні – які направлені на діяльність власних структурних ланок ОВС (служб та підрозділів).

6. За ступенем обов'язковості виконання розрізняють:

- Імперативні – обов'язкові для виконання у встановлені строки;
- Рекомендаційні – приймаємі до уваги (як правило, у випадках, коли недоцільно обмежувати ініціативу підлеглого, виконавця).

7. За формою вираження рішення поділяють:

- Усні – виражені мовою, словесно;
- Письмові – оформлені з виконанням вимог єдиної державної системи документаційного забезпечення і призначені для ознайомлення виконавці під підпис [Іванов Н.Н. Управленческие].

Для розв'язання кожної конкретної проблемної ситуації процес прийняття рішення інтерпретується по-своєму. У практиці роботи органів внутрішніх справ проблемні ситуації виникають щодня, вони носять приватний характер – це надзвичайні події та злочини. Рішення у такого рода ситуаціях завжди приймають в умовах дефіциту часу та інформації. Характерним для цих ситуацій є те, що відсутній який-небудь суттєвий часовий інтервал для підготовки та узгодження рішення. Керівник органів внутрішніх справ має швидко адаптуватися до обстановки і прийняти єдине правильне рішення при мінімальній інформації про причини та умови надзвичайної події.

Для прийняття рішення в умовах дефіциту часу та інформації керівник органів внутрішніх справ має керуватися:

- 1) Чітким знанням своїх прав та обов'язків, вимог законів України і нормативних актів, які регламентують оперативно-службову діяльність;
- 2) Теоретичним знанням особливостей своєї професійної діяльності і практичними навичками, які набуто під час засвоєння теорії, тобто набутих досвідом професійної діяльності;
- 3) Умінням швидко адаптуватися до оперативної обстановки, що складається, зберігати психологічну стабільність і мобілізувати волю для виконання службового обов'язку;
- 4) Умінням швидко орієнтуватися у потоці інформації різного характеру і виділяти головні напрямки, які потребують негайного розв'язання;
- 5) Умінням розподіляти зони уваги, контролю, а також доручати рішення приватних задач іншим виконавцям, тобто володіти навичками організаторської діяльності;
- 6) Умінням чітко, лаконічно і коректно вести бесіду, ставити задачі, з'ясовувати необхідні додаткові свідчення, вимагати виконання.

У своїй діяльності органи внутрішніх справ зустрічаються з різними надзвичайними обставинами. Одні з них мають вузько направлений характер, інші можуть бути поєднані з великими людськими жертвами, високим матеріальним збитком, з погрозою соціально-політичної нестабільності, значними екологічними збитками. Перераховані ситуації, точніше їх наслідки, мають не локальний характер. Сам епіцентр виникнення надзвичайної події, зазвичай, локалізовано у чітких межах, а наслідки

розповсюдження цих надзвичайних пригод можуть охопити територію населених пунктів, районів, областей.

Органи внутрішніх справ, в силу специфіки своєї діяльності, повинні приймати участь у локалізації таких надзвичайних подій та ліквідації їх наслідків. Причини цих подій умовно поділяють на три великі групи: природного характеру, техногенного характеру, соціального характеру. Такий розподіл необхідний для забезпечення готовності будь-якого ОВС до дій у відповідних обставинах. Для цього на основі глибокого та всебічного аналізу особливостей території обслуговування (географічне положення, кліматичні характеристики, розподіл транспортних, повітряних магістралей, трубопроводів, дислокація об'єктів з екологічно шкідливими технологіями тощо) в ОВС розробляються типові управлінські рішення.

Особливістю типових рішень є те, що вони за своїм змістом є гіпотетичними, абстрактними. Тобто на основі вивчення території обслуговування у типових рішеннях розробляються варіанти розвитку надзвичайних подій природного, техногенного або соціального характеру. Згідно з цим у типовому рішенні має бути детально обґрунтовано комплексне використання сил та засобів, які є у наявності, а також порядок їх сповіщення, збір за тригоного, вирушення на місце надзвичайної події та розгортання на місці, включаючи засоби управління, забезпечення та обслуговування.

Для максимально можливого наближення типових планів до реальних дій, вони, по-перше, «прив'язуються» до масштабу території обслуговування, тобто оформляються на картах; по-друге, типові рішення перевіряються у спеціальних штабних іграх, вченнях і тренуваннях.

Таким чином, типове рішення – це нормативний акт управління і комплексного використання сил та засобів органу внутрішніх справ, який розробляється спеціальними службами та затверджується керівником ОВС завчасно з метою підготовки особового складу до дій з ліквідації наслідків надзвичайних подій природного, техногенного, соціального характеру.

Не дивлячись на різноманітність, управлінські рішення в ОВС мають наступні ознаки і характеристики:

1. Управлінське рішення приймаються людьми, а значить воно носить суб'єктивний характер. Якість рішення визначається, перш за все, якою мірою воно враховує об'єктивно існуючі закономірності у суспільстві. Знання закономірностей громадського розвитку, середовища функціонування та врахування особливостей конкретної ситуації дозволяють підходити з наукових об'єктивних позицій до винесення рішень.

2. Рішення має директивний, владний характер і обов'язково для тих, кому адресовано. Виконання рішення гарантується, а за необхідності забезпечується мірами примусу.

3. Управлінські рішення приймаються в результаті узгодження волі суб'єкта управління з волею виконавця або одного лише волевиявлення суб'єкта управління. У тому та іншому випадку рішення приймається в односторонньому порядку: воно - від компетентного органу, посадової особи – суб'єкта управління, наділеного відповідними повноваженнями.

4. Управлінське рішення або встановлює обов'язкові правила поведінки, або регулює управлінські відносини. Відтак, рішення може регулювати як абстрактні, так і конкретні суспільні відносини в соціальних системах. І в цьому управлінське рішення є рішенням-регулятором соціальних відносин.

5. Суб'єкт управління має обрати оптимальний варіант рішення. Від нього вимагається творчий науковий підхід, вміння передбачити наслідки прийнятого рішення, обачність у виборі засобів виконання рішення.

6. Управлінські рішення приймаються суб'єктами управління у межах своєї компетенції. Компетенція суб'єктів управління визначається відповідними положеннями, уставами, посадовими інструкціями та іншими нормативними актами, інакше кажучи, правовим статусом суб'єкта управління.

7. Управлінське рішення приймається у встановленому порядку. Процедура прийняття рішення регламентується відповідними нормативними актами.

Незалежно від виду, форми та змісту всього різновиду управлінських рішень, приймаємих в органах внутрішніх справ, будь-яке з них повинно відповідати загальним вимогам:

1. Наукова обґрунтованість, тобто врахування об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Виконання цієї вимоги забезпечується приміненням наукових методів розробки та реалізації управлінських рішень.

2. Законність, тобто базуватися на законах України. Виконання цієї вимоги забезпечується, по-перше, постійним контролем за розробкою та реалізацією рішень, а по-друге, високими вимогами до професійної підготовки тих осіб, які беруть участь у розробці та організації виконання рішень.

3. Всебічність, тобто врахування взаємозв'язків та наслідків приймаємого рішення. Виконання цієї вимоги забезпечується проведенням обов'язкового аналізу цієї проблеми, у зв'язку з виникненням якої приймається рішення, та науково обґрунтованих прогнозів.

4. Компетентність, тобто ступені пізнання вирішуваної проблеми. Виконання цієї вимоги забезпечується приміненням у ході аналізу вирішуваної проблеми різних наукових методів, а в окремих випадках залученням наукових спеціалістів, даних соціологічних досліджень та засобів обчислювальної техніки для їх опрацювання.

5. Несуперечність, тобто єдність задач, засобів та методів реалізації рішення. Виконання цієї вимоги забезпечується приміненням комплексного підходу до рішення проблеми.

6. Повноважність, тобто врахування правового статусу та повноважень як суб'єкта, так і об'єкта управління у рішенні конкретної проблеми. Виконання цієї вимоги забезпечується приміненням

системного підходу, тобто розділення кола вирішуваних питань, визначенням їх взаємозв'язків і точним адресуванням плануємих заходів компетентними виконавцями.

7. Конкретність, тобто відсутність двозначності трактування рішення. Виконання цієї вимоги в органах внутрішніх справ забезпечується, по-перше, використанням юридично точної, однозначної термінології, а по-друге, перевагою серед рішень наказової форми – найбільш лаконічної і точної.

8. Своєчасність, тобто врахування бюджету часу, необхідного для організації та виконання рішення. Виконання цієї вимоги забезпечується, по-перше, плануванням в органах внутрішніх справ самого процесу управління, який передбачає регулярний аналіз усіх сторін діяльності ОВС, а по-друге, системою контролю, яка в ОВС також має планову основу, передбачає своєчасний розгляд проблемних ситуацій і донесення рішень до виконавців. Спадкоємність, тобто розроблюване рішення має враховувати результати виконання раніше прийнятих рішень. Виконання цієї вимоги забезпечується постійним контролем за виконанням рішень і аналізу обставин, які привели до неналежного виконання наміченого.

Вироблення та прийняття управлінських рішень в ОВС здійснюється у певній послідовності і складається із ряду стадій. В основі ділення процесу підготовки і прийняття рішення на стадії лежить логіка управлінської роботи. Практика свідчить, що незалежно від види рішення процес їх підготовки і прийняття може бути в принципі однаковий.

Етап виникнення ситуації: проблема вже виникла внаслідок причин та умов її обумовивши, але масштаб проблемної ситуації для ОВС не досяг дезорганізуючого рівня.

1. Етап визначення проблеми: проблема реально впливає дестабілізуючи і відображається на діяльності ОВС.

2. Етап описання проблемної ситуації: сутність проблемної ситуації сформульована у формі доклада керівникові ОВС для прийняття необхідних мір.

3. Етап обробки інформації: сутність етапа – оцінка ступеня складності, неординарності проблемної ситуації і наявності в ОВС ресурсних засобів для адекватного реагування. Цей етап у свою чергу включає під етапи:

3.1. Збір інформації – передбачає концентрацію різного роду свідчень, які кількісно та якісно описують проблемну ситуацію.

3.2. Обробка інформації – передбачає узагальнення зібраної інформації і представлення її у вигляді, зручному для осмислення взаємозв'язків.

3.3. Аналіз інформації – передбачає примінення різних методів для виділення у зібраній інформації конкретних причин та умов, які викликали дестабілізацію роботи.

3.4. Прогнозування – передбачає оцінку ступеня складності майбутнього розвитку проблеми, а також стан керованої системи під час примінення тих або інших стабілізаційних мір.

4. Етап формування проекту управлінського рішення: на основі отриманих висновків із аналізу і прогноза розробляється проект управлінського рішення з мірами, які повинен зробити ОВС.

5. Етап узгодження пропозицій: розроблені міри (заходи) узгоджуються з припускаємими виконавцями – зміст заходів, строки їх реалізації, ресурсне забезпечення заходів, а також збір додаткових пропозицій.

6. Етап варіації управлінського рішення: в результаті узгодження з'являються варіанти (варіації) управлінського рішення, які зводяться до єдиного в результаті виконання підетапів:

6.1. Варіанти – передбачають вивчення, аналіз варіантів, отриманих в результаті узгодження.

6.2. Корисні рішення – передбачається відбір продуктивних, корисних, найбільш ефективних мір (заходів).

6.3. Вибір – передбачається включення (відбір) до кінцевого варіанту управлінського рішення найбільш доцільних мір (заходів), які пройшли узгодження.

7. Етап затвердження управлінського рішення керівником: на цьому етапі можливі дві форми прийняття рішення – одноосібне або з обговоренням серед керівного складу ОВС.

7.1. Рішення затверджуються одноосібно керівником ОВС, як правило, з питань роботи з кадрами, фінансового та ресурсного забезпечення, з питань оперативно-службової діяльності локального або місцевого характеру.

7.2. Рішення затверджуються керівником ОВС після колегіального обговорення серед керівного складу ОВС, як правило, з питань оперативно-службової діяльності комплексного, загального характеру.

8. Етап доведення рішення до виконавців: затверджене управлінське рішення доводиться до виконавців, проводиться інструктаж та роз'яснення.

9. Етап організації виконання рішення: на цьому етапі керівник забезпечує виконання поставлених задач за допомогою надання матеріально-технічних ресурсів, організаційної підтримки мотивації виконання тощо.

10. Етап контролю виконання рішення: за прийнятим управлінським рішенням організовується проведення поточного контролю (у ході виконання заходів) та наступного (кінцевого) контролю щодо виконання рішення.

11. Етап модифікації проблеми та управлінського рішення: прийняте рішення не вичерпує усіх необхідних мір, до того ж з часом змінюються і самі причини проблемної ситуації. Тобто відбувається модифікація як проблемної ситуації, так і управлінського рішення.

Слід мати на увазі, що на процес підготовки і прийняття управлінських рішень впливають багато

факторів: зміст проблеми; обстановка, що склалася; кадрові та матеріальні ресурси; організаційні; часові; психологічні та ін. фактори. У зв'язку з цим, не може бути встановлена жорстко запрограмована процедура підготовки та прийняття рішення. Мова йде про логіку дій суб'єкта управління у процесі вироблення та прийняття рішення. Залежно від особливостей ситуації і типа вирішуваної проблеми перераховані стадії можуть укрупнюватися, а деякі з них і зовсім упускатися.

У процесі підготовки управлінського рішення прийнято виділяти етап затвердження рішення – це найбільш відповідальний момент, тому що рішення приймається до виконання зі всіма витікаючі ми із нього наслідками. У діяльності органів внутрішніх справ існують два основних підходи до затвердження рішення: індивідуальний та колегіальний. Хоча можна розглядати цю процедуру з іншої точки зору і виділяти централізоване прийняття рішення і децентралізоване, за участі майбутніх виконавців рішення та неучасті. Тим не менш, індивідуальне та колегіальне рішення – найбільш характерна ознака типів рішення в органах внутрішніх справ.

Індивідуальне рішення більш переважне у тих випадках, коли час для обговорення відсутній або характер вирішуваної ситуації цілком входить до компетенції керівника і відсутня необхідність узгодження дій з іншими керівниками. Основна перевага індивідуального прийняття рішення – скорочення часу між виникненням проблеми і вибором засобів для її розв'язання. Основний недолік – підвищення ризику появи помилок через суб'єктивну оцінку проблеми.

Колегіальний підхід прийняття управлінського рішення базується на двох положеннях: група керівників приймає рішення легше (проекту рішення передують етап узгодження) і групове рішення легше виконувати (групове рішення передбачає процес координації дій різних виконавців).

У діяльності ОВС групові рішення керівників приймаються або на нарадах керівників служб і підрозділів (у нижній ланці управління) або на колегіях (верхня ланка управління) – в обох випадках існує затверджений регламент прийняття управлінського рішення. Характер питань, вирішуваних колегіями та нарадами – це комплексні питання правоохоронної діяльності, виявлення стратегічних її напрямів, протидія обставинам, які ускладнюють оперативну обстановку.

У тих рішеннях, які приймаються групою, існують очевидні переваги.

1. У групи вище здатність до рішення задач, тому що їх важливість розуміється ширше, так же як і причинні питання.

2. Група приймає всебічно розглянуте, зважене рішення, тобто висловлюються різні точки зору на вирішувану задачу.

3. Прийняте групою рішення має низький ступінь недовіри виконавців, тому що знижується ризик допущення помилки, неточності тощо.

Одночасно групове рішення може мати й недоліки. Найбільш суттєвим із них спеціалісти називають «групове мислення». Інший суттєвий недолік – тривалий час, необхідний для узгодження рішення, його обговорення і внесення нових відповідних змін.

Що стосується оцінки ефективності управлінських рішень, то вкрай обґрунтовано вважати, що ефективність приймаємих рішень може служити засобом виміру ефективності діяльності всього апарату управління ОВС. Таким чином, оцінюючи ефективність приймаємих рішень, можна стежити за ефективністю керованої системи.

Поняття ефективності управлінського рішення не може бути розглянуто ізольовано від його реалізації. Справа в тому, що ефективність рішення є не стільки в його абсолютній правильності, скільки в тому, якщо воно послідовно і в строк реалізовано, завдяки своїй правильності, досягне поставленої мети.

Отже, ефективність управлінських рішень обумовлюється як якістю самих рішень, так і якістю їх здійснення.

ВИСНОВКИ

1. Показані складнощі у процесі класифікації і характеристики управлінських рішень, що приймаються в ОВС України. Сформульовані визначення різних видів управлінських рішень та їх класифікація залежно від соціально об'єктивних чинників. Установлені вимоги, якими повинні керуватись особи, що готують і приймають управлінські рішення. Виявлено взаємозв'язок характеру управлінських рішень і результатів їх виконання.

2. Показані етапи у підготовці і прийнятті управлінських рішень і особливості цього процесу в системі ОВС України. Виявлені позитивні і негативні чинники при підготовці індивідуальних і групових управлінських рішень.

Перспективою подальших досліджень може бути пошук шляхів удосконалення процесу підготовки і прийняття управлінських рішень у надзвичайних ситуаціях, в умовах політичної нестабільності, масових безладів тощо.

Література

1. Афанасьев В. Г. Социальная информация и управление обществом / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1975. - 147 с.

2. Бандурка О. М. Організація діяльності ОВС / Олександр Маркович Бандурка. - Харків : Основа, 1996. - 398 с.

3. Барко В. І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ : Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Барко Вадим Іванович. — К., 2004. — 44 с.

4. Дерюгин Д. А. Подготовка и принятия управленческих решений / Д. А. Дерюгин. - СПб. : Санкт-

Петербургский Гос. универ., 1999. – 221 с.

5. Дружинин В. В. Идея, алгоритм, решение / В. В. Дружинин, Д. С. Конторов. - М. : Нооиздат, 1972. – 18 с.

6. Иванов Н. Н. Управленческие решения и организация процесса управления правоохранительной деятельностью ОВД / Н. Н. Иванов. - М. : Академия МВД РФ, 1999. – 127 с.

7. Ипакян А. П. Подготовка и принятие управленческих решений в органах внутренних дел / А. П. Ипакян. - М. : ВШ МВД СССР, 1971. – 144 с.

8. Маилян С. С. Подготовка и принятие управленческих решений в органах внутренних дел : Опыт системного исследования групповых форм / С. С. Маилян. - М. : Учебно-консультационный центр «ЮрИнфоР», 2000. – 159 с.

9. Медведев В. С. Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Медведев Володимир Степанович. — К., 1999. — 35 с.

10. Савин С. А. Повышение качества управленческих решений / С. А. Савин // Сб. Научные основы управления экономикой. - Вып. 2. – М. : Мысль, 1974. с. 156.

11. Сафін О. Д. Людський чинник в особливих умовах діяльності та праці : психологічний аспект / О. Д. Сафін // Проблеми екстремальної та кризової психології. – Вип. 8. – 2010. – С. 108-120.

12. Тихомиров Ю. А. Управленческие решения / Ю. А. Тихомиров. - М., 1972. – 33 с.

УДК 159.61

Психологічні особливості змісту професійної діяльності інспекторів з нагляду (контролю) за станом пожежної та техногенної безпеки

Волков С.В.

У запропонованій статті розкриті деякі питання, стосовно змістовному наповненню професійної діяльності державного інспектора з нагляду (контролю) за станом пожежної та техногенної безпеки. Здійснено опис умов та змісту основних професійних операцій діяльності, наведено основні функціональні обов'язки інспектора згідно вимог керівних документів державної служби України з надзвичайних ситуацій та кваліфікаційних характеристик професії. Особливу увагу приділено існуючим негативним і небезпечним факторам умов праці та механізму їхнього впливу на функціональні стани й працездатність інспектора. На основі результатів дослідження складено психограму інспектора ДПТБ.

Ключові слова: державний інспектор з нагляду у сфері пожежної та техногенної безпеки, професійна придатність, функціональні стани.

В предложенной статье раскрыты некоторые вопросы, касательно содержательному наполнению профессиональной деятельности государственного инспектора по надзору (контролю) за состоянием пожарной и техногенной безопасности. Осуществлено описание условий и содержания основных профессиональных операций деятельности, приведены основные функциональные обязанности инспектора согласно требований руководящих документов государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям и квалификационных характеристик профессии. Особое внимание уделено существующим негативным и опасным факторам условий труда и механизму их влияния на функциональные состояния и работоспособность инспектора. На основе результатов исследования составлена психограмма инспектора ДИПТБ.

Ключевые слова: государственный инспектор по надзору в сфере пожарной и техногенной безопасности, профессиональная пригодность, функциональные состояния.

Some questions are exposed in the offered article, concerning to the rich in content filling of professional activity of government controller from a supervision (to control) on the state fire and technogenic safety. Description of terms and maintenance of basic professional operations of activity is carried out, basic functional duties over of inspector are brought in obedience to the requirements of leading documents of government service of Ukraine from emergencies and qualifying descriptions of profession. The special attention is spared to the existent negative and dangerous factors of terms of labour and mechanism of their influence on the functional states and capacity of inspector. On the basis of results of research psychogram of inspector GCFTS is made.

Keywords: government controller from a supervision in the field of fire and technogenic safety, professional fitness, functional states.

Постановка проблеми. Аналіз наукових досліджень свідчить про те, що зміст і ефективність діяльності кожного працівника в межах своєї професії значно залежить від відповідності його психологічних, психофізіологічних та інших особистісних властивостей до вимог професії. Опис професій відповідно до їх вимог, які вони ставлять до людини, є предметом вивчення низки психологічних наук: прикладної психології, експериментальної і кризової психології, військової психології, психології праці. Професіограми, як стверджують дослідники, використовуються фахівцями переважно під час визначення придатності до обраної нею професії [1,2,5,9]. В той же час аналіз наукової літератури [1,3,7,8] дозволяє робити висновок про недостатню розробленість професіограм працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС). У теперішній час в нашій державі, ще досі залишається не розроблений опис професії державного інспектора з нагляду у сфері пожежної та техногенної безпеки (далі – ДПТБ). Тому для здійснення якісного відбору як кандидатів на навчання у спеціалізованих навчальних закладах так і кандидатів на вакантні посади й, як наслідок, забезпечення якісного та ефективного виконання функціональних обов'язків інспекторським складом ДПТБ вкрай важливим є вивчення та здійснення професіографічного опису даної професії ДСНС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Описом психологічних особливостей та розкриттям змісту професійної діяльності представників різних професій в різні часи займалися такі науковці, як: Рижов В.О., Іванова Є.М., Клімов Є.А., Левієва С.М., Шнейдеров В.С., Романова О.С., Суворова Г.А., Фукін О.І., Макаренко І.В., Котелова Ю.В., Пухов Б.А., Кольченко М.В. та інші. В свою чергу описання професійної діяльності інспекторів різної відомчої належності здійснювали: Васильєв В.Л., Тімченко О.В., Бандурка О.М., Бочарова С.П., Земляньська О.В., Мар'їн М.І., Єфанова І.М., Поляков М.М. Що стосується професій ДСНС України, то на теперішній час виконано лише професіографічний опис фахівця аварійно-рятувального підрозділу [3].

Метою даної роботи є вивчення психологічних особливостей, розкриття основних складових змісту та умов професійної діяльності державних інспекторів з нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Діяльність державного інспектора з нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки (далі – ДПТБ) відноситься до профілактичного напрямку, оскільки він є основною одиницею в ДПТБ, яка здійснює державний нагляд і реалізує вимоги, пропоновані до профілактичної діяльності.

За специфікою підрозділів можна виділити три групи інспекторів: МУДСНС, РУДСНС, РВДСНС міст; РВ (відділи) та відділення ДСНС, які дислокуються у сільській місцевості; об'єктових пожежних частин.

Діяльність інспекторів ДПТБ проводиться відповідно до діючих законодавчих документів: Закон України Про правові засади цивільного захисту; Закону України від 01.07.2013 р. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності; Кодексу цивільного захисту України від 02.10.2012р № 5403 – VI, глава 14; Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затверджене Указом Президента України від 16.02.2013 р. № 20 Про деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій, які визначають порядок організації й здійснення посадовими особами ДПТБ ДСНС України державного нагляду за дотриманням вимог пожежної та техногенної безпеки всіма органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями, іншими юридичними особами незалежно від їхніх організаційно-правових форм і форм власності, а також посадовими особами та всіма громадянами[4,6,7].

Незважаючи на певну спільність основних напрямків діяльності інспекторів ДПТБ, кожен має свої особливості.

Інспекторів міського відділу більше доводиться займатися організацією профілактичної роботи на об'єктах, характерних тільки для міської інфраструктури (метрополітен, електротранспорт, висотні будинки, будинки із масовим перебуванням людей і т. ін.). Рівень спеціальної й загальноосвітньої підготовки осіб, з якими інспекторів ДПТБ доводиться вирішувати службові питання, у місті істотно вище, ніж у селі. Це висуває певні вимоги до його роботи.

Інспектор ДПТБ сільської місцевості багато уваги приділяє питанням створення й підтримки необхідного рівня боєздатності пожежних формувань, йому частіше й більш всебічно доводиться вирішувати питання із головами адміністрацій місцевих органів самоврядування. Крім того, сільський інспектор ДПТБ витрачає багато службового часу для того, щоб добратися до закріплених за ним населених пунктів. В умовах Західної України й Криму на це може піти цілий робочий день, використовуються різні види транспорту. На діяльність інспекторів ДПТБ сільської місцевості значно впливає елемент сезонності. Це - збирання врожаю, підготовка до стійлового утримання худоби, період льодоставу й паводка й т. ін.

Робота інспектора ДПТБ об'єктових пожежних частин має свої особливості, обумовлені специфікою об'єкта, який охороняється. Для інспекторів даної групи характерно глибоке знання технологічного процесу й пожежної безпеки застосовуваних у ньому речовин і матеріалів, більш скрупульозна взаємодія з адміністрацією структурних підрозділів охоронюваного об'єкта з безпосереднього забезпечення протипожежного та техногенного захисту.

Посада інспектора за основним видом діяльності відноситься до профілактичної, за категорією - до виконавської, за ступенем складності виконуваних функцій - до 3-го ступеня за 10-бальною шкалою.

На посаді інспектора проходять службу, як чоловіки, так і жінки, хоча число останніх порівняно невелике (8,3 %). Основна маса інспекторів ДПТБ у віці до 40 років (86,9 %), які пройшли обстеження за вимогами, пропонованими до співробітників органів ДСНС.

Основні функціональні обов'язки.

Інспектор - посадова особа ДПТБ, наділена відповідно до діючого законодавства й нормативних правових актів ДПТБ повноваженнями зі здійснення державного пожежного нагляду.

Функції інспектора в основному зводяться до пожежно-технічного та техногенного обстеження підприємств, будинків, споруд і інших закріплених об'єктів (населених пунктів у сільській місцевості), аналізу пожежно-профілактичної роботи, розробці обґрунтованих пропозицій з посилення протипожежного та техногенного захисту закріплених об'єктів господарювання незалежно від відомчої приналежності й форм власності (населених пунктів), надання допомоги в їхній реалізації; до пропаганди з питань боротьби з пожежами й обліку пожеж.

Інспектор повинен знати вимоги наказів, статутів, настанов і розпоряджень вищих органів, методичних, нормативних і інших керівних документів за своїм напрямком діяльності в обсязі, необхідному для виконання поставлених завдань; організацію, зміст і методи пожежно-профілактичної роботи; засобів, методів і прийомів попередження пожеж, техногенних аварій; структуру, організацію, порядок взаємодії із закріпленими об'єктами, організаціями, підприємствами, підрозділами відомчої й добровільної пожежної охорони, суспільними об'єднаннями пожежної охорони, позаштатним пожежними інспекторами; методику пожежно-технічного обстеження підприємств, будинків, споруд і об'єктів, а також шляхи реалізації пропонованих заходів; основні параметри пожежної та техногенної безпеки основних речовин і матеріалів, що застосовуються у виробництві, будівництві й побуті; класифікацію й порядок визначення категорій виробництв як за пожежною, так і за техногенною небезпекою, класів приміщень за пожежовибухонебезпечною; порядок розробки й оформлення службової документації та ведення діловодства; форми і методи масово-роз'яснювальної роботи й співробітництва з органами масової інформації; специфіку роботи з організації обліку та аналізу пожеж, техногенних аварій, адміністративно-правової діяльності і дізнанню у справах про пожежі та техногенні аварії.

До кваліфікаційних характеристик інспекторів ДПТБ входить таке: інспектор ДПТБ виконує роботи на одному з напрямків діяльності відповідного підрозділу служби цивільного захисту. Здійснює контроль за забезпеченням єдності вимог державних стандартів, норм і правил у галузі пожежної та техногенної безпеки, дотриманням її вимог під час проектування, будівництва, реконструкції, технічного переоснащення та експлуатації будівель, споруд, інших об'єктів незалежно від форм власності і видів

діяльності, а також за розробленням та виготовленням пожежонебезпечних приладів, обладнання та іншої продукції, речовин і матеріалів, усуненням причин і умов, що сприяють виникненню та поширенню пожежі. Здійснює розробку відповідних заходів щодо профілактики пожеж та техногенних аварій, притягає до відповідальності посадових осіб, інших працівників підприємств, установ та організацій, громадян, винних у порушенні правил пожежної та техногенної безпеки, встановлених актами законодавства та іншими нормативними актами (стандартами, нормами, правилами, положеннями, інструкціями тощо), невиконанні розпоряджень (приписів), постанов органів державного нагляду, використанні пожежної техніки та засобів пожежогасіння та раннього виявлення загрози та оповіщення не за призначенням, що створює загрозу виникнення пожежі, техногенної аварії або перешкоджає її ліквідації, евакуації людей, а також у випадках випуску пожежонебезпечної продукції, систем і засобів протипожежного захисту з відхиленням від стандартів, технічних умов або їх відсутності. Припиняє чи забороняє роботу підприємств та окремих виробництв, експлуатацію будівель, споруд, випуск і реалізацію пожежонебезпечної продукції, неякісних систем і засобів протипожежного захисту, роботу виробничих дільниць та агрегатів, експлуатацію окремих приміщень, опалювальних приладів, дільниць електричної мережі; проведення пожежонебезпечних робіт, дію виданих дозволів на право проведення таких робіт. Бере участь у прийнятті в експлуатацію будівель, споруд та інших об'єктів, а також у відведенні території під будівництво, проведенні випробувань нових зразків пожежонебезпечних приладів, обладнання та іншої продукції. Проводить експертизу (перевірку) проектної та іншої документації, а також стану пожежної та техногенної безпеки об'єктів на відповідність нормативним актам з пожежної та техногенної безпеки та встановленому порядку. Дає дозвіл на введення в експлуатацію нових і реконструйованих об'єктів виробничого та іншого призначення, впровадження нових технологій, передавання у виробництво зразків нових пожежонебезпечних приладів, обладнання та іншої продукції, на оренду будь-яких приміщень і початок роботи новоутворених підприємств. Проводить згідно з чинним законодавством перевірки і дізнання за повідомленнями і заявами про злочини, пов'язані з пожежами та техногенними аваріями і порушеннями правил пожежної та техногенної безпеки. Здійснює контроль за підготовкою працівників, учнів і студентів з питань пожежної та техногенної безпеки. Складає звітність у терміни та за формами згідно з установленим порядком.

Умови діяльності.

Інспектори мають нормований робочий день: з 8 до 17 години. Їхній розпорядок наступний: на початку роботи інспектори збираються в приміщенні інспекції, заповнюють службові документи, приймають відвідувачів, вирішують організаційні питання, а потім розходяться по об'єктах, в кінці робочого дня вони знову збираються на своїх робочих місцях. У сільських районах організація роботи має свою специфіку й викликана тим, що інспектор протягом декількох днів підряд може перебувати в населеному пункті, що перевіряється, а потім протягом певного часу оформляти документи за підсумками перевірки безпосередньо в пожежній частині [4,6,7].

Служба інспекторів, які здійснюють профілактику на промислових підприємствах, має свої особливості. Режим їхньої праці пов'язаний з особливостями технологічного процесу охоронюваного об'єкта. Так, на атомних електростанціях існують як трьохзмінні (по 8 годин роботи), так і двозмінні (по 12 годин роботи) графіки режимів праці. Раніше проведені дослідження [3,7] дозволили залежно від рівня напруженості праці ранжувати змінні графіки режиму праці за перевагою. З урахуванням показників стомлення найбільш оптимальним є графік з 8-годинним робочим днем, при якому 3 дні - робочі та 2 дні - вихідні. Умови діяльності співробітників ДПТБ, які здійснюють державний пожежний та техногенний нагляд за об'єктами, залежать від специфіки об'єктів, технологічних процесів, небезпечних і шкідливих факторів виробництва й багато чого іншого. На інспекторів АЕС при виконанні ними функціональних обов'язків під час чергової зміни впливає низка шкідливих санітарно-гігієнічних факторів: іонізуюче випромінювання; інфрачервоні (теплові) випромінювання; промисловий шум; хімічні речовини; температура повітря; електромагнітні поля, а також психологічний фактор, пов'язаний з імовірністю отримання радіоактивного зараження й сприятливому розвитку хронічного емоційного стресу [2].

Інспектор на АЕС отримує величезну кількість повідомлень за зміну, більша частина яких не повторюється. Більшість прийнятих ним рішень діагностично різномірні, однак у нормальному режимі роботи станції переважають відпрацьовані раніше стереотипи стилю діяльності зі збереженням їхніх індивідуальних особливостей.

Інтегральний підхід до оцінки ступеня стомлення дозволив визначити рівень умов праці інспекторів під час змінних чергувань на АЕС. Коефіцієнт стомлення за чергування по всіх станціях коливається від 37 до 71 відносних одиниць і становить у середньому 53 відносних одиниць. При значеннях інтегральної оцінки від 46 до 53 балів напруженість праці за встановленими критеріями відноситься до п'ятої категорії, пов'язаної з підвищеним рівнем захворюваності, збільшенням числа виробничих травм. У цих умовах підтримка працездатності співробітників здійснюється за рахунок напруги й перенапруги компенсаторно-приспосувальних механізмів захисту, що свідчить про незадовільні умови служби інспекторського складу на АЕС.

Опитування інспекторів міських районних відділів показало, що 62,5 % з них вважають свою працю важкою. Із всіх несприятливих факторів, які впливають на напруженість праці в процесі служби, інспектори відзначили "велику кількість обов'язків" (50,7%), "більші нервово-психічні навантаження" (40,9%), "ненормований робочий день" (39,8 %), "багато часу доводиться проводити на ногах" (28,4%). Як бачимо, відзначені фактори відбивають особливості профілактичної діяльності.

Специфічні умови діяльності викликають певну незадоволеність службою. Більше половини

інспекторів (52,3%) не задоволені оплатою своєї праці, 42 % - низьким технічним забезпеченням і 29,5 % - тим, що робота неспокійна, нервова, напружена. Далі по убуванню: наявність великої кількості обов'язків і відсутність перспектив просування по службі. Однак при наявності негативних характеристик діяльності більше число інспекторів вважають, що їхні очікування від служби в ДСНС виправдалися (52,1%), служба їм подобається (70,5 %) і перейти на іншу службу вони не хотіли б (68,2 %). Сім'ям опитаних подобається їхня робота у 84,1 % випадків, що дуже важливо, тому що це побічно впливає на ефективність служби співробітника.

Напруженість праці крім відзначеного можна оцінити через такі її характеристики, як небезпека роботи та наявність ситуацій, коли необхідно миттєво зібратися. Небезпечною своєю роботою назвали 35,2 % інспекторів, 40,9 % інспекторів відзначили також дуже часте виникнення ситуацій, коли необхідно миттєво зібратися. Вважають, що втратили здоров'я на службі в ДСНС 15,9 % інспекторів, ускладнене засипання й раннє пробудження відзначили 28,4 %. Найбільш частими станами, які відмічаються в ході робочого дня, виявились втома, головний біль й дратівливість.

Діяльність інспектора протікає в колективі (інспекції) і носить індивідуальний характер - кожний інспектор має свою ділянку роботи (закріплені об'єкти), на яких він проводить значну частину часу. Субординація стосунків в інспекції може складатися по-різному. Усередині колективу є ієрархія - інспектор підкоряється старшому інженерові, взаємодіє з іншими інспекторами, перебуваючи з ними на одному рівні керування, і може мати в підпорядкуванні молодшого інспектора. Інспекції являють собою постійні мікроколективи, які складаються звичайно з 6-15 осіб.

Крім системи взаємин усередині колективу пожежної частини (інспекції) інспекторіві ДПТБ необхідно будувати систему стосунків з керівниками об'єктів, які перевіряються, активом місцевої ДСНС, представниками інших наглядових органів (енергонагляд, держміськтехнагляд, ДАБК і т.ін.), працівниками правоохоронних, страхових і інших органів, різного рівня владних структур.

Зміст діяльності.

Інспектори в процесі професійної діяльності вирішують завдання за наступними основними напрямками:

- обстеження й перевірки;
 - нормативно-технічна робота;
 - адміністративна практика;
 - перевірки й дізнання по справах про пожежі та техногенні аварії;
 - облік пожеж та техногенних аварій;
 - інформаційне забезпечення, пропаганда й навчання у сфері пожежної та техногенної безпеки;
- взаємодія зі службами органів внутрішніх справ, іншими правоохоронними й наглядовими органами.

Організація та здійснення ДПТБ проводиться на основі їхнього планування, обліку й аналізу.

Інспектор виконує свою роботу відповідно до планів, які розробляються в органах управління і підрозділах ДПТБ у порядку, встановленому ДСНС України, а також з їхніми особистими планами-графіками роботи з обліком покладених функціональних обов'язків.

Планові заходи розробляються на основі результатів аналізу ситуації з пожежами, стану пожежної та техногенної безпеки населених пунктів, підприємств, об'єктів (в тому числі ПНО та ОПН). Для кожного інспектора розробляються й затверджуються керівником підрозділу ДПТБ функціональні обов'язки з урахуванням його спеціалізації. За ним закріплюються по територіальній і відомчій ознаці населені пункти, підприємства, об'єкти.

Інспектори щомісяця складають особисті плани-графіки обстежень, перевірок населених пунктів, підприємств, об'єктів, які затверджує безпосередній начальник. Форма складання планів-графіків установлюється територіальним органом управління ДПТБ. На обстеження й перевірки виділяється не менш 15 робочих днів на місяць. Інспекторам у їхній діяльності доводиться заповнювати велику кількість службових документів.

Обстеження й перевірки - основний вид роботи інспектора, який здійснюється шляхом огляду довірених йому об'єктів і реалізації наданих повноважень із метою контролю за дотриманням вимог пожежної та техногенної безпеки й припинення їхніх порушень. Обстеження діляться на детальні та контрольні, а перевірки - на комплексні й цільові (оперативні).

За результатами обстежень і перевірок інспектором у встановленому порядку складається припис, що реєструється в журналі обліку приписів органа управління, підрозділу ДПТБ. Один екземпляр припису вручається "під розпис" керівникові підприємства, а другий залишається для контролю в підрозділі ДПТБ. Терміни виконання пропонованих у приписі заходів щодо усунення виявлених порушень вимог пожежної та техногенної безпеки встановлюються інспектором і погоджуються з керівниками підприємства (об'єкту)[4,6,7].

Така загальна схема діяльності інспекторів по здійсненню державного нагляду за станом пожежної та техногенної безпеки. Однак специфіка діяльності інспектора об'єктової пожежної частини полягає в тому, що профілактична робота здійснюється на конкретному закріпленому за ним об'єкті (ділянці).

Вплив факторів професійної діяльності на функціональні стани й працездатність інспектора.

Адаптація інспекторів на об'єктах з небезпечним і шкідливим виробництвом до сумарного впливу факторів умов праці протікає досить важко, особливо в початковий період служби. Не виключені випадки радіофобії, комунікативного дискомфорту, незадоволеності професією, умовами й режимом праці (від 40 до 63 %). Розвиваються також негативні психічні стани, знижується працездатність. Зокрема, при

інтегральній оцінці ваги праці на об'єктах атомної енергетики коефіцієнт стомлення досягає меж від мінус 46 до 53 балів (що відповідає високої, п'ятої категорії ваги праці, при якій підвищується число випадків професійної захворюваності й травм) [5]. У цих умовах підтримка працездатності особового складу здійснюється за рахунок напруги й перенапруги компенсаторно-приспосувальних механізмів захисту, що свідчить про незадовільний рівень умов служби інспекторського складу на АЕС.

У число факторів, що впливають на емоційно-вольову й психічну сферу інспекторів, входять наступні: шкідливі й небезпечні фактори умов праці; висока емоційно-вольова напруженість і відповідальність у силу значимості наслідків надзвичайних ситуацій на об'єкті; інспекційно-санкціонуючий характер діяльності, що вимагає розвинених селективних, комунікативних, емоційно-вольових якостей і зрілої мотиваційно-настановної сфери; замкнутість і монотонність виробничого й соціально-психологічного середовища; відносно невисокий престиж професії інспектора за оцінкою висококваліфікованих фахівців і, внаслідок цього, психологічний дискомфорт у міжособистісних стосунках; ненормованість якісних і кількісних оцінних критеріїв успішності праці, методів її стимулювання.

Всі перераховані фактори визначають сумарне навантаження на психіку інспектора, призводять до утруднень у професійній адаптації, зривам у діяльності, захворюваності й травматизму, погіршенню психологічного клімату в колективі, невиправдано високої плинності кадрів.

Психограма інспектора ДПТБ.

Проведені раніше дослідження показали, що основні професійно-важливі якості інспекторів ДПТБ діляться на дві групи: комунікативно-організаторські якості, специфічні для них у зв'язку з необхідністю встановлення численних міжособистісних контактів при виконанні своїх інспекційно-санкціонуючих функцій; операторські якості, необхідні інспекторам при сприйнятті й переробці інформаційних потоків, які надходять від різних технічних систем, документальних і комунікативних джерел [2].

Комунікативні професійно-важливі якості базуються на сформованості соціально-психологічних особистісних якостей, а операторські - на таких психологічних функціях, як увага, пам'ять, сприйняття, мислення й ін. При такій двоякій специфіці вимог професії інспекторів ДПТБ необхідні певна універсальність його професійно-важливих якостей і інтегративність критеріїв оцінки професійної успішності й придатності.

Виявлено, що для найбільш успішних інспекторів характерні наступні якості: уміння уникати конфліктів, уміння налагоджувати стосунки зі співробітниками, працездатність, відношення до роботи, працьовитість, досвідченість, відповідальність, зібраність у важких ситуаціях, організаторські якості. У групі ж найменш успішних інспекторів виділяються протилежні якості, які є індивідуально-особистісними протипоказаннями професії: пасивність, низькі перспективи професійного росту, погані організаторські здатності, безініціативність, конфліктність, халатне ставлення до роботи. Порівняльний аналіз цих розбіжностей показав, що серед найбільш успішних інспекторів в 1,4 рази вище оцінена зібраність у важких ситуаціях, в 1,3 рази - працездатність, а вміння уникати конфлікти - більш ніж в 7 разів [2].

Ці дані були підтвержені результатами спеціальних досліджень, які показали, що серед інспекторів провідними групами психологічних властивостей, необхідними в їхній діяльності, є: комунікативні якості, спостережливість, увага, вольові та мовні якості. Конкретні професійно-важливі якості, необхідні в діяльності, розподіляються в наступному порядку за ступенем їхньої значимості:

- професійна спостережливість;
- уміння вести бесіду, суперечку, діалог, аргументувати, доводити свою точку зору;
- уміння складно й логічно викладати свої думки в розгорнутій формі (доповідь, звіт, виступ);
- впевненість у собі;
- врівноваженість, самовладання при конфліктах;
- уміння доступно довести до слухача свої думки й наміри;
- уміння вести ділову бесіду, переговори;
- здатність до вирішення проблем (своїх і чужих);
- уміння вибирати при спостереженні дані (інформацію), необхідні для рішення поставленого завдання;
- здатність до швидкого встановлення контактів з новими людьми;
- здатність розумно сполучити ділові й особисті контакти з навколишніми;
- уміння відстоювати свою точку зору;
- уміння давати чіткі, ясні формулювання при стислому викладі думки (при відповідях і постановці питання);
- здатність розташовувати до себе людей, викликати в них довіру;
- здатність швидко знайти необхідний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану й індивідуальних особливостей співрозмовника;
- уміння дати об'єктивну оцінку діям інших людей.

Зазначені якості проявляються залежно від специфіки виконуваних завдань і в різному ступені представлені в інспекторів у зв'язку з успішністю їхньої професійної діяльності.

Висновки. Проведене дослідження показало, що серед мотивів надходження на службу інспектори в першу чергу називають схильність до воєнізованої служби, можливість мати пільги, стабільний заробіток; сімейну традицію; прагнення до активної, різноманітної, живої роботи; роботи,

пов'язаної зі спілкуванням з людьми.

У свою чергу, проведений аналіз психограми інспектора ДПТБ показав, що з 16 основних професійно-важливих якостей цього фахівця 14 відносяться до сфери професійного спілкування й визначаються рівнем розвитку комунікативної компетентності. Тобто більша частина професійної діяльності інспекторів ДПТБ пов'язана зі спілкуванням з різними категоріями людей. Для того, щоб воно було ефективним, інспектор повинен мати відповідні психологічні знання, володіти комунікативними навичками та вміннями, бути стійким до перевантажень, пов'язаних зі спілкуванням, мати засоби для саморегуляції та відновлення в процесі та після комунікативних актів. Наведені дані можуть бути використанні в подальшому при здійсненні професіографічного опису професії інспектора ДПТБ.

Література

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология: Учебник. – Харьков: Изд-во Нац. Ун-та внутр. дел, 2001. – 640 с.
2. Дежкина Ю. А. Развитие профессионально важных качеств сотрудников государственной противопожарной службы МЧС России в процессе профессионализации: дис. на соиск. канд. психол. н: специальность 19.00.03 – психология, труда, инженерная психология, эргономика / Ю.А.Дежкина. – Санкт-Петербург. – 2007. - 175 с.
3. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. Ред. проф. О.В.Тімченка – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
4. Закон України від 01.07.2013 р. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності.
5. Иванова Е.М. Основы изучения профессиональной деятельности. – М., 1987.
6. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012р № 5403 – VI, глава 14.
7. Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затверджене Указом Президента України від 16.02.2013 р. № 20 Про деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій.
8. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы. 2-е изд. СПб.: Питер, 2007. – 464 с.
9. Смирнов В. А. Формирование профессионально-правовой компетентности специалистов противопожарной службы МЧС России в вузе: дис. на соиск. канд. психол. н: специальность 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / В.А. Смирнов. – Москва. – 2007. - 163 с.

УДК: 159.923.3

Командна робота у діяльності менеджерів нафтогазової галузі

Воробйова Є.В.

У статті визначено та проаналізовано головні аспекти командної роботи, а також виявлено головні показники її ефективності у діяльності менеджера. Крім того, визначено роль менеджера у формуванні ефективної команди на підприємстві нафтогазової галузі з метою підвищення ефективності діяльності підприємства. Проаналізовано результати проведеного дослідження з виявлення проблеми командоутворення серед працівників подібних підприємств. Окреслено перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

Ключові слова: команда, командна робота, діяльність менеджера, ефективність діяльності підприємства нафтогазової галузі.

В статье определены и проанализированы главные аспекты командной работы, а также выявлены основные показатели ее эффективности в деятельности менеджера. Кроме того, определена роль менеджера в формировании эффективной команды на предприятии нефтегазовой отрасли с целью повышения эффективности деятельности предприятия. Проанализированы результаты проведенного исследования по выявлению проблемы командоформирования среди работников подобных предприятий. Определены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: команда, командная работа, деятельность менеджера, эффективность деятельности предприятия нефтегазовой отрасли.

The paper identified and analyzed key aspects of team work, and identified key indicators of its effectiveness in the activities of the manager. In addition, a manager's role in the formation of an effective team for the oil and gas industry in order to improve the efficiency of the company. The results of the research to identify problems team formation among employees of such enterprises. The prospects for further research in this area.

Keywords: team, teamwork, management activities, the performance of oil and gas companies.

Вступ. В умовах становлення ринкової економіки в нашій країні особливе значення набувають питання практичного застосування сучасних форм управління персоналом, що дозволяють підвищити соціально-економічну ефективність підприємств нафтогазової галузі.

Тема дослідження зумовлена по-перше, ситуацією конкуренції, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; по-друге, швидкими змінами умов діяльності в техніко-технологічних, промислово-виробничих, соціальних сферах; по-третє, рівнем невизначеності зовнішнього середовища, і нарешті, необхідністю диверсифікації організаціями своєї діяльності.

Сьогодні можна констатувати, що фактори, які впливають на розвиток систем управління організаціями, потребують появи в них управлінських команд. У свою чергу, такі команди є віддзеркаленням об'єктивних процесів, що відбуваються в менеджменті на сучасному етапі, і здатні вирішити багато проблем управління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій переконливо свідчить, що проблемою командної роботи займаються учені здебільшого у контексті формування ефективної команди в організації (Карамушка Л.М., Ковальова В.І., Кравченко В.О., Філь О.А, Черепаха Г.С.). Сутність команди, а також процес створення команди досліджували такі автори, як М. Бронштейн, П. Хохлова, А. Пригожин, Є. Смельянов, С. Поварничина та ін.

Проте, на думку автора розробка питання командної роботи, управлінських команд є недостатньо розробленими у промисловій, зокрема, нафтогазовій галузі.

Мета статті полягає у аналізі та подальшому визначенні головних аспектів командної роботи, зокрема, головних показників її ефективності у діяльності менеджера у нафтогазовій галузі. Методики, що використовувались у дослідженні: опитувальник Р.Блейка-Дж.Мутона «Оцінка стилю діяльності менеджера» – для дослідження орієнтації персоналу промислових підприємств на стиль діяльності «команда».

Результати дослідження. Успіх сучасної організації, підприємства чи установи залежить не тільки від професіоналізму та особистісних якостей управлінського апарату та персоналу, але й від спільної діяльності колективу в цілому. Так у спортивних командах, так званий, «командний дух» є запорукою успіху у змаганнях. Команда менеджерів також завдяки своїй згуртованості може вивести діяльність підприємства на високий рівень, допомогти підприємству вижити в умовах конкурентного середовища. Проблема формування і існування команд є актуальною для всіх видів діяльності як в комерційній, так і в некомерційній сфері.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень, а також управлінської літератури дозволяє визначити команду як спільність людей, які займаються загальною справою, співвідносять свою особисту мету із загальною, і свідомо взаємодіють один з одним з метою її досягнення, при цьому їх супроводжує процес самореалізації. По суті, команди в організації виступають як робочі групи, що створені для розв'язання певних задач. Вони мають для цього усі необхідні ресурси і повноваження для досягнення кінцевого результату, за який вони несуть повну відповідальність [1, с.231]. Для команди характерні наступні ознаки (рис. 1).

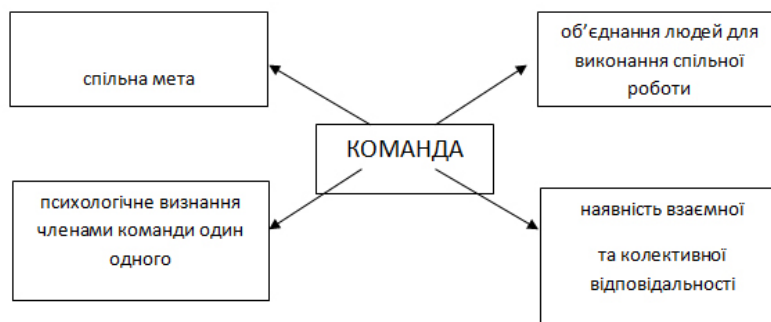

Рисунок 1. Ознаки «команда»

Аналізуючи наведені ознаки, можна зазначити, що головним у роботі команди є об'єднання людей для виконання спільної роботи. Окрім того, спільна мета, яка формується як результат взаємного впливу індивідуальних цілей членів групи або визначається із зовні, відповідно до місії організації, але завжди буде єдиною для всіх.

Психологічне визнання членами команди один одного передбачає визначення спільних інтересів, ідеалів, принципів, подібність характерів тощо. Також має місце практична взаємодія людей у процесі досягнення спільної мети. Результатом такої взаємодії виступає потенціал команди, який стає навіть більшим ніж потенціал кожного члена команди і, саме в цьому, й полягає синергетичний ефект, що досягається підсиленням інтелектуальних можливостей членів команди, підвищенням продуктивності їхньої праці внаслідок раціонального розподілу робіт, кооперації тощо.

Наявність взаємної та колективної відповідальності полягає у тому, що кожен член команди в рівній мірі відповідальний за виконання поставлених перед командою завдань.

На основі детального розгляду позицій вітчизняних та зарубіжних авторів щодо взаємодії членів команди у процесі досягнення цілей, можна виділити такі основні принципи командної роботи:

- колективна діяльність членів команди для досягнення спільної мети;
- результативність виконання завдання та діловитість спілкування;
- активність та особиста відповідальність кожного за результат діяльності команди;
- взаємна відповідальність та взаємозвітність членів команди;
- партнерство, взаємопідтримка та взаємозбагачення (взаємонавчання, взаємо-розвиток та ін.) один одного;
- створення умов для особистого і професійного розвитку членів команди, індивідуальної самореалізації (за зручності для кожного індивідуальною програмою);
- принцип довіри членів команди один одному;
- принцип гуманізму і толерантності [2, с.85].

Стосовно процесу формування команди, або командоутворення, то його визначають як новий метод розвитку організації, який з'явився в кінці 80х – на початку 90-х років в США та Західній Європі та швидко здобув популярність.

Хохлова П.Т. розглядає командоутворення не тільки як процес створення згуртованого колективу організації, але й як: «організоване зусилля із поліпшення командної ефективності. Тож, у такому контексті, командоутворення може включати:

- визначення і роз'яснення політики/цілей; пошук більш інноваційних і творчих шляхів рішення завдань;
- поліпшення управлінської практики в таких областях, як міжособистісна комунікація, ухвалення рішень, делегування, планування, наставництво, розвиток кар'єри, стимулювання;
- поліпшення взаємодії між членами команди; поліпшення зовнішніх стосунків (з клієнтами, постачальниками);
- поліпшення взаємодії з іншими робочими групами; вдосконалення продуктів і/або послуг» [3].

У процесі формування команди потрібно перш за все враховувати фактори, які впливають на даний процес, а також безпосередньо на команду. Ці фактори можна поділити на три групи:

1. Організаційні фактори. До них відносяться різні організаційні труднощі, які не можуть контролювати та якими не можуть управляти навіть самі команди.

2. Управлінські фактори: визначення цілей створення команди та очікуваних результатів; вибір напрямків діяльності команди; отримання необхідних матеріальних та нематеріальних ресурсів та механізмів для підготовки членів команди; визначення перешкод, з якими може зіштовхнутися команда та пошук шляхів їх подолання.

3. Індивідуальні фактори. При виборі членів команди, а також під час розвитку персоналу необхідну враховувати: технічні та особисті навички та можливості, які необхідні для якісного виконання командної роботи; необхідність додаткового навчання і розвитку кожного

співробітника для перетворення його в ефективного члена команди; мотивація кожного члена команди; визначення ключових ролей в команді [4, с.38].

При формуванні команди дуже часто керівники здійснюють суттєві помилки, що призводить до погіршення діяльності підприємства та швидкому розпаду команди.

Зокрема, при створенні команди дуже часто менеджери висувають на перший план сумісність працівників, не враховуючи при цьому рівень професіоналізму, спеціальних знань, навиків та вмінь учасників команди. Якщо обирати працівників лише за таким принципом, це призведе до того, що у команді не буде кваліфікованих працівників і відповідно нікому буде виконувати складні та важливі для підприємства завдання. А це, в свою чергу, негативно вплине на діяльність підприємства в цілому.

Неефективна діяльність команди зазвичай пов'язана і з тим, що керівники формують команду з лідерів. У такій ситуації працівники дотримуються моделі поведінки, що передбачає суперництво у роботі. Кожен з лідерів вважає лише себе правим та лише свої ідеї правильними та доречними. При цьому жоден з них не хоче виконувати доручення іншого, оскільки кожен хоче максимально впливати на всіх членів групи. Це призводить до розвитку внутрішніх конфліктів, які неможливо уникнути при зіткненні різних стилів керівництва.

Команда, в якій є лише один лідер, а всі інші учасники команди просто послідовники, теж приречена на невдачу. Звичайно, якщо в команді один лідер набагато легше прийти до загальної точки зору, вища згуртованість колективу, а у співробітників набагато менше проблем. У такій ситуації виникають інші проблеми. Так, учасники команди якщо і мають свою власну думку, яка суперечить думці всієї команди і в той же час є правильною, не висувають її, щоб не порушити гармонійність колективу. При цьому у працівників існує лише одна задача – триматися загальних поглядів в обговоренні. В результаті команда приймає рішення, яке не зачіпає нічиїх інтересів.

Розглянувши проблеми, які можуть виникнути у команді, можна зробити висновок, що важливу роль в командоутворенні займає менеджер. Тому саме менеджер повинен допомагати співробітникам виробити єдину систему цінностей як фундаментальну основу організаційної культури, ставити перед ними цілі, які їх надихатимуть, підтримувати в досягненні бажаних результатів, створювати необхідні умови праці і забезпечувати засобами досягнення мети.

Враховуючи сучасну економічну ситуацію, утримати персонал на роботі (особливо молодь та висококваліфікованих працівників) може допомогти, на наш погляд, саме гуманне ставлення і увага до потреб особистості кожного працівника, а також створення умов для її самореалізації.

У ході дослідження було вивчено особливості командної роботи у працівників промислового підприємства ВАТ «Іловайськнафтопродукт». За результатами його було отримані дані наведені нижче.

Таблиця 1.

Вираженість стилю діяльності «команда» у персоналу ВАТ «Іловайськнафтопродукт»

Персонал ВАТ «Іловайськнафтопродукт»	Стилі орієнтації (%)	
	Стиль „команда”	Інші стилі
Управлінський апарат	28.0	72.0
Інженери-технологи	19.5	80.5
Майстри	21.4	78.6

Хоча за методикою представлено 9 стилів діяльності, враховуючи те, що предметом нашого наукового інтересу є саме «команда» як стиль, який поєднує в собі вищий рівень орієнтації на виконання поставлених завдань та орієнтації на потреби й інтереси персоналу, основну увагу приділено аналізу орієнтації персоналу на цей стиль. Інші стилі діяльності було проаналізовано в більш узагальненому вигляді.

Аналіз даних, представлених у табл. 1., показує, що особливості орієнтації на стиль діяльності «команда» у різних професійних категорій, виявлено, що 28% управлінського апарату та 21,4% майстрів орієнтовані на стиль «команда». І лише 21,4% інженерів-технологів, орієнтовані на командний стиль діяльності.

Таким чином, важливо наголосити на необхідності підвищення управлінського статусу інженерів-технологів та їх ролі в діяльності управлінських команд досліджуваного підприємства. Це потребує, на наш погляд, спеціальної підготовки інженерів-технологів до вирішення цієї проблеми.

Така ситуація, на наш погляд, може бути обґрунтована актуалізацією потреби керівників делегувати колегам величезний обсяг управлінських повноважень, а майстрам працювати у чітко організованій та згуртованій групі.

Вирішення управлінських завдань потребує також фахової освіти у різних галузях та наявності специфічних особистісних якостей. У силу обмеженості фактора людського ресурсу, не кожен керівник може мати одночасно і високий творчий потенціал, й аналітичні здібності, і педантичність, і високий комунікативний та організаторський потенціал та інші якості. Тому керівник розуміє необхідність наявності в команді професіоналів, які зможуть залежно від наявності у них необхідних особистісних та професійних якостей допомагати здійснювати ефективне управління організацією.

При формуванні команди необхідно усвідомлювати, що команда – це не просто один з можливих ресурсів для виведення організації на новий рівень. Командоутворення діє лише тоді, коли застосовується в потрібний час і в потрібному місці. Тобто перш за все команда повинна створюватися для вирішення конкретних проблем та задач. Крім того необхідність в команді виникає тоді, коли керівник усвідомлює, що у нього накопичилась велика кількість невирішених задач, з якими він просто не в змозі справитися самостійно. А для вирішення цих задач необхідний не просто помічник, а група працівників, які б загальними зусиллями, допомагаючи та підтримуючи один одного виконали б ці завдання, позитивно впливаючи на результати діяльності підприємства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, в процесі командоутворення керівнику потрібно багато в чому вчитися і не забувати, що ефективна команда може складатися з різних учасників, а згуртованість та взаєморозуміння досягається активними методами навчання. Крім того важливою умовою створення команди є наявність у керівника лідерських якостей та організаторських здібностей.

З метою вдосконалення системи управління на підприємствах нафтогазової промисловості нами було проведено дослідження, яке дозволило виявити нагальність проблеми командоутворення серед працівників подібних підприємств. Окрім того, вважаємо за необхідне запропонувати рекомендації практичного характеру, що дозволять розв'язати означену проблему.

Література

1. Емельянов Е. Н. Психология бизнеса [Текст] / Е. Н. Емельянов, С. Е. Поварницына. — М. : АРМАДА. — 1998. — 511 с.
2. Карамушка Л. М. Технології роботи організаційних психологів: навчальний посібник [Текст] / Л. М. Карамушки. — К.: Фірма «ІНКОС». — 2005. — 366 с.
3. Хохлова П. Т. Team-building как основа современных персонал – технологий [Текст] / П. Т. Хохлова // Управление персоналом ». — 2005. — № 1-2 — С. 12
4. Бронштейн М. Управление командами для чайников [Текст] / М. Бронштейн. — «Диалектика». — 2004. — 320 с.

УДК 159.923.2:615.15-057.87

Профессиональная идентичность как научная категория

Гараев А.А.

У статті розглядаються теоретичні аспекти дослідження професійної ідентичності, у тому числі різноманітних наукових поглядів й співвідношень поняття ідентичності взагалі.

This article deals with theoretical aspects which connected with professional identity, the author throws light on the different points of view and gives us the meaning of the "identity".

Актуальность и социальная значимость вопросов изучения теоретических и практических аспектов профессиональной идентичности состоит в недостаточной разработанности этой проблемы в отечественной психологической науке с одной стороны, и запросами общества, с другой. Различные социальные институты ощущают потребность в знаниях, позволяющих понять, целенаправленно формировать и корректировать профессиональную идентичность. Предметом нашего исследования является ценностно-мотивационная составляющая профессиональной идентичности студентов фармацевтических специальностей.

Проблемы идентичности являются объектом пристального интереса социологов, психологов и представителей целого ряда гуманитарных наук, каждая из которых исследует свой аспект этой проблемы.

В философии идентичность отражает «вещь в себе», смысл субъекта основывается на том, что самосознание человека субъективно [7].

В социологии идентичность отражает принадлежность человека к определенной группе, полу, нации в целом [7].

В психологии под идентичностью понимается отождествление одного человека (субъекта) с другим человеком или группой (объектом), а также обеспечивает внутреннюю интеграцию личности, ее самопонимание и самосознание [13].

В независимости от этих, относительно устоявшихся, взглядов психологическое содержание феномена идентичности характеризуется многозначностью понятийных трактовок, зависящих от существующих теоретических подходов, используемых различными авторами. Существенная трудность изучения идентичности связана с выбором методологии научного познания. Исследователи, занимающиеся изучением идентичности – это представители различных теоретических направлений, а значит, ими использовались различные исследовательские подходы и методы. Например, основные положения, методологические принципы психоаналитической теории во многом противоположны положениям, принятым в гуманистической психологии. При этом, науке известны яркие представители обоих этих направлений, которые внесли значительный вклад в разработку идентичности, такие как Зигмунд Фрейд и Карл Роджерс. Кроме того, в психологии стали выделять различные виды идентичности, одним из которых является профессиональная идентичность, что предполагает анализ как понятия идентичности, так и ее профессионального подвида. Вместе с тем, профессиональная идентичность для отечественных исследователей является относительно новым понятием, так как история развития самого феномена идентичности происходила преимущественно в американской и западноевропейской школах психологии. Наиболее последовательно проблема идентичности разрабатывалась представителями эго-психологии (А. Ватерман, Дж. Марсиа, К. Роджерс, Г. Тэджфел, З. Фрейд, Э. Фромм, Э. Эриксон). Представленные авторы в своих теориях затрагивали и профессиональный аспект проблемы идентичности.

Так, З. Фрейд понимал под идентификацией наиболее раннее проявление эмоциональной связи человека с другим человеком. Например, ребенок привязывается к родителям или заменяющим их лицам, он желает стать таким же, как они, быть на них похожим. Именно благодаря процессу идентификации человек обретает собственное «Я». В психоанализе идентификация объясняется как некоторый бессознательный процесс подражания определенным лицам, принятию их поведения, их качеств, как своих собственных.

Дж. Марсиа определил идентичность как структуру эго – внутреннюю самосоздающуюся динамическую организацию потребностей, способностей, убеждений. Для определения понятия идентичности он выдвинул предположение, что данная гипотетическая структура проявляется феноменологически через наблюдаемые паттерны «решения проблем». Например, подросток для достижения идентичности должен решить такие проблемы, как: идти учиться или работать, какую выбирать работу. Решение каждой, даже незначительной жизненной проблемы, вносит определенный вклад в достижение идентичности. По мере принятия все более разнообразных решений относительно себя и своей жизни развивается структура идентичности, повышается осознание своих сильных и слабых сторон, целенаправленности и осмысленности своей жизни. Дж. Марсиа подчеркивает, что развитие идентичности может включать многие другие аспекты, но его модель базируется именно на аспекте решения проблем [7].

В работах А. Ватермана в большей степени делается акцент на ценностный компонент развития идентичности. А. Ватерман считает, что идентичность связана с наличием у человека четкого самоопределения, включающего выбор целей, ценностей и убеждений, которым человек следует в жизни. Цели, ценности и убеждения формируются в результате выбора среди различных

альтернативных вариантов в период кризиса идентичности и являются основанием для определения жизненного направления, смысла жизни. По мнению автора, идентичность невозможно рассматривать без учета содержательной специфики целей, ценностей и убеждений, которые человек выбирает. А. Ватерман выделяет четыре сферы жизни, наиболее значимые для формирования идентичности:

1. выбор профессии и профессионального пути;
2. принятие и переоценка религиозных и моральных убеждений;
3. выработка политических взглядов;
4. принятие набора социальных ролей, включая половые роли и ожидания в отношении супружества и родительства [7].

Э. Эриксон [14], оказавший большое влияние на современное понимание идентичности, объясняет ее содержание, как конфигурацию, которая постепенно объединяет конституциональные задатки, базовые потребности, способности, значимые идентификации, постоянные роли. Это и определяет систему ценностей человека, его идеалы, формирует его жизненные планы, объясняет его социальную роль, его включенность в конкретно-историческую жизнь общества. По Эриксону, изменение социокультурных условий существования личности ведет к утрате имеющейся и необходимость формирования новой идентичности.

Г. Тэджфел [7], автор концепции социальной идентичности, представил личность человека в виде определенной когнитивной системы. Эта система включает в себя две основные подсистемы: личностную и групповую идентичность. Личностная идентичность относится к самоопределению человека в терминах его физических, интеллектуальных и нравственных черт. Групповая идентичность представляет собой сумму групповых членств – этнической, социальной, профессиональной принадлежности.

По Э. Фромму идентичность означает стремление к переживанию индивидуальной уникальности. Личность испытывает потребность чувствовать свои природные корни. Наиболее здоровые свои корни человек находит в чувстве родства с другими мужчинами и женщинами, это и есть идентификация. Но если она не достигается индивидуальными творческими усилиями, то человек может идентифицироваться с другим человеком или группой. Например, раб идентифицируется с хозяином, гражданин с государством, сотрудник с организацией.

К. Роджерс, основывая свою теорию, концентрируется на образе «Я» – гибком и изменчивом восприятии личностной идентичности. По его мнению, человеческое поведение в большинстве случаев можно понимать, как стремление сохранить согласованность между различными образами своего «Я». Важное место он отводил системе «самоотношения» (как человек воспринимает себя в различных сферах жизни и деятельности).

Работы данных авторов показывают, что идентичность по своей природе социальна и непосредственно связана с отношением к окружающему миру через эмоциональный (Фрейд), когнитивный (Тэджфел), ценностный (Ватерман, Эриксон) и мотивационный (Фромм, Роджерс) каналы. Эта связь обеспечивает индивиду относительно стабильную, непротиворечивую картину мира и самого себя. Однако, обилие социальных, межличностных, в том числе и профессиональных ролей, часто несовместимых, постоянно ставят проблему тождественности самому себе, достижения идентичности множественных «Я» – образов. В данных работах заложена достаточная теоретическая основа для изучения профессионального аспекта идентичности в том смысле, что в процессе идентификации личность усваивает и принимает социальные роли, ценности, моральные качества другого человека или определенных социальных групп, в том числе и профессиональных, к которым он относится или частью которых он стремится стать.

Подобные взгляды в отечественной психологии рассматривались в рамках «самоопределения». Центральным компонентом этого личностного образования является складывающаяся система понимания и отношения человека к миру, окружающим людям, самому себе. Именно эти отношения и формируют ценностные ориентации личности, которые справедливо рассматриваются большинством авторов как основа самоопределения [2]. При изучении проблем «самоопределения» обычно выделяют несколько его аспектов, тесно между собой связанных, но имеющих свою психологическую специфику, – профессиональное самоопределение, социальное самоопределение. Профессиональное самоопределение – важная составная часть общего самоопределения личности, это – определение себя в профессиональной деятельности, направленность на профессиональное будущее.

Как отмечает Д.Н. Дубровин, процесс профессионального самоопределения – это меняющиеся и усложняющиеся с возрастом действия человека, направленные на самопознание и самооценку собственных способностей и ценностных ориентаций, на понимание степени соответствия способностей требованиям выбранной или желаемой профессии.

Проблема профессионального самоопределения имеет давнюю историю. Теоретические основы данной проблемы заложены С.Л. Рубинштейном в сформулированном им принципе: «внешние причины действуют, преломляясь через внутренние условия» [11 с.324]. Этот подход был далее развит в работах К.А. Абульхановой – Славской [10]. Для нее центральным мотивом самоопределения является собственная активность субъекта профессионального самоопределения, осознание стремления занять определенную позицию в жизни. Такая активность формируется и проявляется в многообразном интересе к миру, к людям и осознании себя в нем и среди них. По сути, это такое же формирование идентичности личности, исходя из понимания этого феномена в концепции идентичности Дж. Марсиа.

Профессиональное самоопределение, выбор профессионального пути всегда связаны с выбором реальных жизненных ценностей, которые определяют профессиональную мотивацию. Такой взгляд пересекается со взглядом А. Ватермана, рассматривающего формирующуюся идентичность преимущественно через ее ценностный компонент в профессиональной сфере жизни человека [7].

Д.Н. Дубровин отмечает, что в психологической готовности к профессиональному самоопределению, как и к другим видам самоопределения (личностному, социальному), ведущую роль играет самосознание, т.е. осознание своих качеств и оценка их, представление о своем реальном и желаемом «Я» [2]. Данное положение также созвучно со взглядами К. Роджерса, который основывал свою теорию, концентрируясь на образе «Я», гибком и изменчивом восприятии личностной идентичности. Человеческое поведение, исходя из его теории, в большинстве случаев можно понимать, как стремление согласовать между собой «Я» реальное и «Я» идеальное, что означает быть аутентичным – соответствовать самому себе.

По сути, идентичность и самоопределение являются достаточно близкими по содержанию, так как в процессе их формирования личность усваивает и принимает ценности, нормы, социальные роли, мировоззрение. Наиболее отличительные характеристики данных понятий кроются в возрастной периодизации развития человека. Идентичность – это наиболее раннее личностное новообразование, в основе которого лежит эмоциональное отношение и связь с окружающим миром. В основе самоопределения заложена более поздняя, осознанная, обоснованная смыслами система понимания и отношения человека к миру, к окружающим людям, к самому себе.

Как мы уже отмечали ранее, в отличие от западноевропейской и американской школ психологии для исследователей постсоветского пространства профессиональная идентичность является относительно новым понятием. Одними из первых стали разрабатывать эту проблему Н.Л. Иванова («Общая структура социальной идентичности» 2000 год), Л.Б. Шнейдер («Генезис, структура, история развития профессиональной идентичности» 2002 год), Ю.П. Поваренков («Концепция профессионального развития личности» 2004 год).

В последние годы проблемы профессиональной идентичности поднимались в работах целого ряда современных исследователей: Н.А. Абдуллаева, А.А. Азбель, Н.С. Аринушкина, Н.М. Аксенова, Ж.П. Вирна, И.Ю. Вороцкая, М.О. Головина, Е.И. Головаха, Н.Р. Гулина, В.В. Гулякина, Н.О. Евдокимова, Н.В. Евтешина, З.В. Ермакова, Е.П. Ермолаева, Д.Н. Завалишина, Г.В. Задиранова, Н.Л. Иванова, В.А. Кениг, Е.В. Конева, Н.Н. Лупенко, Л.Г. Матвеева, Т.В. Мищенко, А.С. Назыров, Е.В. Наконечная, А.С. Некрасов, П.Д. Никитенко, М.В. Панфилова, Ю.П. Поваренков, Н.С. Пряжников, Н.Л. Регуш, Т.В. Сикорская, К.С. Тороп, Е.В. Черный, А.А. Шатохин, А.А. Яшина и др.

Рост интереса к проблеме профессиональной идентичности привел к появлению широкого спектра определений профессиональной идентичности. По определению В.А. Кенига [6] основой становления профессиональной идентичности является единство процессов профессионального самосознания, профессионального самоопределения, персонализации и саморазвития, в результате которых происходит идентификация себя с представителями определенной профессии и профессионального сообщества.

Как утверждает Л.Б. Шнайдер [13] сущность и динамика профессиональной идентичности реконструируется в пространстве самоопределения, самоорганизации и персонализации, психологическая природа идентичности эксплицируется в перспективе «Профессия» (Дело), «Личность» (Образ Я), «Другие» (Профессиональное сообщество). Эта совокупность порождает целостную, устойчивую и тождественную структуру, именуемую идентичностью.

А.С. Назыров [8] под профессиональной идентичностью подразумевает уровень профессионального развития, при котором происходит отождествление личности с избранной профессией, с ее социальными и ролевыми функциями, требованиями и задачами.

Ю.П. Поваренков [10] профессиональную идентичность рассматривает как один из критериев профессионализма специалиста. Профессиональная идентичность характеризуется структурой, которая в качестве ведущих элементов включает профессионально-важные качества, профессиональные отношения, профессиональные ценности, мотивы, установки и позицию.

По определению А.С. Некрасова [9] профессиональная идентичность субъекта профессиональной деятельности имеет сложную структуру, включающую в качестве основных составляющих формирующуюся систему профессиональных ценностей и приобретаемую субъектом профессиональную компетентность.

А.А. Азбель [1] под профессиональной идентичностью понимает отождествление себя с определенной профессиональной группой людей, принятие ее целей и ценностей, осознание себя членом этой группы.

Н.В. Евтешиной [3] профессиональная идентичность определяется как многомерное, интегративное (лично-групповое), социально-психологическое явление, представляющее собой степень их отождествления с профессией и включенности в профессиональную группу на основе делового общения и социальных представлений, в результате чего происходит восприятие, а также эмоциональная оценка данными специалистами самих себя, характеристик профессии и группы.

По мнению З.В. Ермаковой [4] профессиональная идентичность – интегральный психологический феномен, который является неотъемлемым компонентом профессионализма и может быть описан как «взаимосоответствие» человека и профессии на когнитивном, эмоциональном и поведенческом уровнях.

Представленные выше определения во многом согласуются с позициями, представленными в

наиболее фундаментальных работах по проблеме профессиональной идентичности Ю.П. Поваренкова, Н.Л. Ивановой, Л.Б. Шнейдер, в которых профессиональная идентичность рассматривается как комплексная характеристика соответствия субъекта и деятельности. Дифференцированный анализ существующих определений профессиональной идентичности затрагивает такие процессы личности профессионала как: идентификацию, персонализацию, самоактуализацию, профессиональную социализацию. Применительно к свойствам личности, в своих определениях авторы чаще всего выделяют направленность, которая включает в себя: мотивы, ценностные ориентации, установки и т.д. Так же определения профессиональной идентичности, данные авторами, связаны с целевыми и эмоциональными состояниями субъекта.

Выводы. Обобщая содержательные характеристики, данные в определениях, можно говорить о том, что профессиональная идентичность представляет собой многофакторное явление, в котором выражается сложная взаимосвязь личностных характеристик, единства процессов профессионального самосознания, профессионального самоопределения, профессиональной направленности. Показательными для нашего исследования являются те определения, в которых авторы рассматривают профессиональную направленность как центральное звено в общей структуре профессиональной идентичности. Именно данное свойство личности, по мнению ряда исследователей [3,6,8,10], в наибольшей степени оказывает влияние на формирование социальных установок, ценностей, карьерных ориентаций, посредством которых человек обретает свое профессиональное «Я», свое место в профессиональной жизни, профессиональную идентичность в целом.

Литература

1. Азбель А.А. Особенности формирования статусов профессиональной идентичности старшеклассников: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07: СПб., 2004.-219 с.
2. Дубровин Д.Н. Профессиональное самоопределение в подростковом и раннем юношеском возрасте как психологический феномен и психолого-педагогическая проблема // Журнал прикладной психологии. 2004. №4-5. с. 7-10.
3. Евтешина Н.В. Социально-психологические особенности профессиональной идентичности психологов в различных сферах: сопоставительный анализ: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05: Рязань, 2008.-319 с.
4. Ермакова З.В. Профессиональная идентичность социального педагога: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03: Владивосток, 2007.-167 с.
5. Иванова Н.Л. Профессиональная идентичность и профессиональное пространство/ Иванова Н.Л., Конева Е.В.// Мир психологии.- 2004.- №2 с. 148-157.
6. Кениг В.А. Становление профессиональной идентичности у работающих студентов: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.03 М., 2008-25с.
7. Крылов А.Н. Корпоративная идентичность для менеджеров и маркетологов: Учеб. пособие.- М.: Издательство ИКАР, 2004.-226с.
8. Назыров А.С. Соотношение профессиональной идентичности и педагогической направленности студентов педвузов: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 М., 2007.-170с.
9. Некрасов А.С. Развитие профессиональной идентичности личности курсанта военного училища: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01: Краснодар, 2005.-158с.
10. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека.-М.; УРАО, 2002.- с.6-23.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб: Питер, 2002.-720с.
12. Фарінець О.О. Теоретичні аспекти дослідження професійної ідентичності // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна.- Сер. «Психологія».-2007.-№759- с.283-286.
13. Шнайдер Л.Б. Тренинг профессиональной идентичности. МПСИ, 2004.-с.208.
14. Эриксон Э. Идентичность: Юность и кризис: Пер. с англ.-М.: Прогресс, 1996.- с.28-32.

УДК 159.9:355.2

Визначення критеріїв професійного психологічного відбору на навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України

Мацегора Я.В., Воробйова І.В.

Статтю присвячено проблемі визначення критеріїв професійного психологічного відбору на навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України на сучасному етапі трансформації стандартів правоохоронної діяльності. За допомогою авторського автоматизованого психодіагностичного комплексу досліджено психологічні якості, що забезпечують загальну успішність професійного навчання курсантів Академії внутрішніх військ МВС України.

Ключові слова: професійний психологічний відбір, критерії відбору, успішність засвоєння професії, правоохоронні органи, життєстійкість.

Статья посвящена проблеме определения критериев профессионального психологического отбора на обучение в высших военных учебных заведениях МВД Украины на современном этапе трансформации стандартов правоохранительной деятельности. С помощью авторского автоматизированного психодиагностического комплекса исследованы психологические качества, которые обеспечивают общую успешность профессионального обучения курсантов Академии внутренних войск МВД Украины.

Ключевые слова: профессиональный психологический отбор, критерии отбора, успешность освоения профессии, правоохранительные органы, жизнестойкость.

Article is devoted to a problem of definition criterias of professional psychological selection on training in the highest military educational institutions of the MIA of Ukraine at the present stage of transformation of standards of law-enforcement activity. By means of the author's automated psychodiagnostic complex psychological qualities which provide the general success of vocational training of cadets of Academy of internal troops of the MIA of Ukraine are investigated.

Keywords: professional psychological selection, selection criteria, success of development of a profession, law enforcement agencies, hardiness.

Постановка проблеми. Гуманізація українського суспільства вимагає змін вимог до діяльності сил охорони правопорядку. Так, начальник Академії внутрішніх військ МВС України С.Т. Полторак вказує: “Останнім часом відзначається зростання негативного ставлення до співробітників сил охорони правопорядку, падіння престижу служби у правоохоронних органах. Зростання злочинності, прорахунки та недоліки в діяльності правоохоронців, що викликають невдоволення громадян або значний суспільний резонанс, негативний досвід особистих контактів населення з правоохоронцями – все це ставить перед співробітниками сил охорони правопорядку нові завдання, зумовлює потребу перегляду стратегічних напрямків їх діяльності, пошуку нових підходів до організації та здійснення громадського порядку і боротьби зі злочинністю” [9, с. 3].

При цьому, вже понад 5 років провідними науковцями, які безпосередньо пов'язані з підготовкою кадрів для правоохоронних органів, обговорюється необхідність нових стандартів правоохоронної діяльності і правоохоронців. Г.О. Пономаренко так описує правоохоронця нового типу: “Він повинний буде діяти на основі творчого мислення, нового розуміння відповідальності, уміння висувати конструктивні пропозиції і реалізовувати їх. Світоглядна позиція майбутнього працівника міліції, що постійно знаходиться на перетинанні світу закону і світу злочину, має надзвичайне значення. Тому, що саме від його позиції частково залежить не тільки спокій, але і життя інших людей. При цьому, виконувати свою гуманістичну місію правоохоронця можуть тільки при сформованості таких моральних принципів, як: ставлення до людини, як вищої цінності; переконаності і розуміння соціальної значущості ролі правоохоронця (“охороняти право”) у суспільстві; гуманізація і правильне розуміння ролі насильства в правоохоронній діяльності; принциповість, справедливість і толерантність; патріотизм і почуття національної гідності громадянина України, професійна солідарність... Це моральні основи діяльності правоохоронця, моральна програма-мінімум” [8].

Погоджується з необхідністю змін вимог до правоохоронців і О.М. Бандурка. На його думку, фахівці правоохоронної діяльності нового типу – це “висококваліфіковані професіонали, які мають не тільки відповідні знання та уміння, навички професійної діяльності, але і таку мотивацію і самосвідомість, що відображають ставлення до людини як до найвищої цінності” [2, с.128-129].

Зміни стандартів правоохоронної діяльності і правоохоронців мають внести корективи у критерії професійного психологічного відбору останніх, в тому числі і відбору на навчання у вищих навчальних закладах МВС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи в цілому стан психологічного відбору до правоохоронних органів, В.І. Барко вказує, що він зараз знаходиться на етапі становлення через недостатню самостійність, відсутність критеріїв і слабе правове забезпечення [3, с.15].

У пошуку нових критеріїв професійного відбору до правоохоронних органів О.В. Негодченко звертається до досвіду закордонних колег (Німеччини, США, Канади). Як наслідок, він припускає доцільним при психофізіологічному відборі акцентувати увагу на таких нових для

нашої системи відбору якостях як: слабкі місця характеру, особливості поведінки в колективі, емоційне реагування, а також ставлення до себе [6].

Втім, сьогодні розуміння професійного психологічного відбору як виявлення (діагностики) відповідності індивідуально-психологічних рис особистості вимогам професії піддається критиці. Вважається більш доцільним використовувати поняття готовності до майбутньої професійної діяльності, в основі якої лежать такі особистісні новоутворення як професійно-ціннісні орієнтації, мотиви вибору професійних переваг (Г.А. Гусева, Л.В. Радіна та ін.), “Я-концепція” майбутнього професіонала (В.С. Агапов, І.С. Шейнюк та ін.), а для екстремальних професій – здатність долати стреси. При цьому, А.С. Мельничук відзначає, що пристосування до нових мінливих умов і психологічний захист від несприятливих умов професійного середовища міцно пов’язані з творчим потенціалом особистості. Тому при підготовці фахівців необхідно включати в програму навчання дисципліни, що розвивають загальну ерудицію, яка, в свою чергу, є джерелом адаптації до змін, що відбуваються у професійній діяльності.

Провідні російські спеціалісти з проблеми професійного відбору до правоохоронних органів (Б.Г. Бовін, М.І. Мягких, О.Д. Сафронов) вказують, що ефективний професійний відбір кадрів повинен ґрунтуватися на врахуванні не стільки психофізіологічних особливостей претендентів, як це робилося донедавна, скільки на врахуванні їх особистісних якостей – соціально- і професійно-мотиваційних якостей, правосвідомості, морально-психологічної підготовленості, що є основою здатності до правоохоронної діяльності [7].

Як бачимо, попри загальну переконаність науковців у необхідності нового стандарту правоохоронця і, відповідно, нових критеріїв відбору до правоохоронних органів, немає одностайності в питаннях безпосередніх критеріїв професійного психологічного відбору. В якості останніх пропонується використовувати і відповідність вимогам професії, і готовність до професійної діяльності, і здатність до правоохоронної діяльності тощо.

Мета статті – визначення критеріїв професійного психологічного відбору на навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В дослідженні взяли участь 484 курсанти Академії внутрішніх військ МВС України. Вибірку було поділено на дві групи за результатами складання навчальної сесії, а саме:

- високоуспішні у засвоєнні професійних знань і вмінь курсанти (126 осіб);
- слабоуспішні у засвоєнні професійних знань і вмінь курсанти (84 особи).

Оцінка психологічних якостей курсантів здійснювалась за допомогою основної діагностичної батареї автоматизованого психодіагностичного комплексу “Психодіагностика” [4].

Методики, що увійшли до основної батареї, добирались таким чином, щоб охопити усі сфери особистості. За основу було взято одну із найдосконаліших класифікацій сфер особистості, що має добре виражену практичну спрямованість і є потенційно придатною для дослідження особи, як суб’єкта праці – класифікація Б.Г. Ананьєва [1]. Так, для дослідження було обрано найбільш надійні і інформативні психодіагностичні методики:

- для дослідження особливостей темпераменту використовувалась методика “Самооцінка структури темпераменту” (Б.М. Смірнов);
- для дослідження загальних здібностей, що визначають можливість оволодіння будь-якою діяльністю – Прогресивні матриці Равена;
- для визначення особливостей мотивації вибору професії військовослужбовця – закрита анкета вивчення мотивації професійного вибору абітурієнтів у ВНЗ МВС;
- для визначення особливостей характеру і їх загострень, що погіршують пристосування до нових умов і обставин життєдіяльності – методика визначення типу акцентуації рис характеру і темпераменту (К. Леонгард та Х. Шмішек);
- для визначення вольових особливостей, які свідчать про можливості здолання труднощів, перешкод, що стоять перед військовослужбовцем – опитувальник суїцидального ризику (А.Г. Шмельов);
- для визначення особливостей емоційної сфери – метод колірних виборів (Л. Собчак).

Крім того, використовувались два тести, що є узагальненими відносно обраної структури і можуть використовуватися для уточнення даних, отриманих за вищенаведеними методиками. Один з цих тестів дає узагальнену характеристику про сформовані у людини в процесі її життєдіяльності риси – 16-факторний опитувальник Кеттелла. Другий – про особливості пристосування особистості до нових умов, її толерантність до змін – багаторівневий особистісний опитувальник “Адаптивність” (А.Г. Маклаков).

Запропонований в основній батареї комплекс “Психодіагностика” набір методик дозволяє перекивати дані кожної з них, охоплювати усі сфери особистості, при цьому визначати не лише особливості, а й дефекти розвитку кожної сфери.

Результати порівняння показників високо- і слабоуспішної груп за наведеним комплексом методик представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Психологічні якості, що забезпечують загальну успішність професійного навчання курсантів Академії внутрішніх військ МВС України (в умовних одиницях)

№	Шкали	Високоуспішні курсанти	Слабоуспішні курсанти	t	p
<i>Особливості темпераменту (методика Смірнова)</i>					
1	Екстраверсія	17,71±4,63	16,05±5,76	2,22	0,05
2	Ригідність	8,55±4,12	9,44±4,11	1,54	-
3	Емоційна збудливість	3,71±3,89	4,79±4,41	1,81	0,1
4	Темп реакції	12,80±4,02	12,31±4,36	0,83	-
5	Активність	17,51±6,37	15,54±6,21	2,23	0,05
6	Шкала ширості	9,75±5,67	8,89±5,24	1,13	-
<i>Особливості інтелекту (методика Равена)</i>					
7	Інтелект	106,57±12,03	98,82±12,72	4,42	0,01
<i>Особливості мотиваційної сфери (методика мотивації)</i>					
8	Мотиви, що пов'язані з цілями і змістом професії	22,62±3,58	21,92±4,24	1,24	-
9	Мотиви, що пов'язані з особистісним і професійним удосконаленням	18,14±4,20	19,22±4,29	1,81	0,1
10	Самостійний вибір професії	17,63±4,43	17,54±5,05	0,13	-
11	Несамостійний вибір професії	11,79±4,84	12,35±5,15	0,78	-
12	Мотиви, що пов'язані з зовнішнім престижем професії	17,33±3,94	17,85±4,70	0,82	-
13	Мотиви, що пов'язані з романтичною привабливістю професії	15,83±4,29	17,61±4,33	2,92	0,01
14	Мотиви, що пов'язані з прагненням компенсувати характерологічні недоліки	20,43±3,96	20,70±4,05	0,48	-
15	Асоціальні мотиви	12,81±4,63	14,26±4,88	2,16	0,05
<i>Особливості акцентуацій характеру (методика Леонгарда-Шмішека)</i>					
16	Гіпертимний	17,86±5,24	15,61±5,33	3,02	0,01
17	Застяглий	11,57±3,38	11,38±3,61	0,38	-
18	Емотивний	9,11±4,81	9,82±4,71	1,05	-
19	Педантичний	9,85±5,09	9,52±4,38	0,51	-
20	Тривожно-боязкий	3,50±4,10	4,89±5,03	2,11	0,05
21	Циклотимічний	9,67±3,58	9,96±3,98	0,55	-
22	Демонстративний	14,54±3,55	12,93±4,44	2,78	0,01
23	Неврівноважений	6,36±4,52	6,79±4,19	0,70	-
24	Дистимічний	8,86±2,65	9,96±3,33	2,55	0,05
25	Екзальтований	10,62±4,44	11,00±4,15	0,63	-
<i>Особливості емоційно-вольової сфери (методика Шмєльова)</i>					
26	Демонстративність	21,75±16,59	25,71±19,03	1,55	-
27	Афективність	21,67±15,85	24,51±21,02	1,06	-
28	Унікальність	9,36±17,09	14,29±18,52	1,94	0,1
29	Неспроможність	24,60±11,36	28,09±17,87	1,59	-
30	Соціальний песимізм	49,42±21,17	44,76±20,59	1,59	-
31	Злам культурних бар'єрів	34,72±17,93	35,54±20,67	0,29	-
32	Максималізм	21,43±27,15	23,81±28,49	0,60	-
33	Часова перспектива	18,67±14,59	24,04±15,49	2,51	0,05
34	Антисуїцидальний фактор	32,14±27,18	35,71±27,52	0,92	-
<i>Особистісні особливості (методика Кеттелла)</i>					
35	"MD"	8,34±2,62	8,09±2,59	0,67	-
36	"A"	9,48±1,94	8,89±1,80	2,22	0,05
37	"B"	4,53±1,38	3,89±1,57	3,03	0,05
38	"C"	9,37±1,79	8,86±1,73	2,06	0,05
39	"E"	6,84±1,90	6,85±2,07	0,01	-
40	"F"	6,17±2,00	6,37±2,23	0,64	-
41	"G"	8,39±1,95	7,42±1,98	3,50	0,01
42	"H"	8,44±2,06	7,94±1,69	1,90	0,1
43	"I"	5,50±1,82	5,57±1,97	0,26	-
44	"L"	4,74±1,84	4,94±2,06	0,73	-
45	"M"	4,59±2,21	4,67±2,11	0,26	-
46	"N"	5,59±1,91	5,55±1,89	0,17	-
47	"O"	4,74±2,59	5,75±2,28	2,98	0,01
48	"Q ₁ "	6,55±2,29	6,48±1,91	0,24	-
49	"Q ₂ "	4,09±1,94	4,06±2,12	0,12	-
50	"Q ₃ "	6,82±1,67	6,68±1,74	0,58	-
51	"Q ₄ "	3,96±2,07	4,15±2,01	0,68	-
<i>Адаптивні особливості (методика Адаптивність)</i>					
52	Адаптивність	32,33±15,10	38,71±15,88	2,91	0,01

В результаті такого порівняння високо- і слабоуспішної груп курсантів було виділено 20 якостей, які пов'язані з загальною успішністю навчання курсантів в Академії. Так, високоуспішні на відміну від слабоуспішних курсантів демонструють більшу активність, спрямованість на оточуючий світ, на пізнання і товарищів. Вони краще контролюють свою поведінку, демонструють більшу нормативність, врівноваженість, несхильність до асоціальних дій. Їх сміливість є результатом контролю поведінки, а не відчайдушності. Високоуспішні курсанти менш емоційно збудливі, краще контролюють негативні переживання (тривожність, негативний фон настрою) завдяки здатностям використовувати чужий

досвід, “підніматися” над негативною ситуацією. Вони не бояться невдач і поразок у майбутньому, в тому числі, і під час засвоєння професійних знань і навичок, але, при цьому, вони не схильні сприймати свою майбутню професію через “рожеві окуляри”.

Виокремлені психологічні якості за допомогою факторного аналізу було об’єднано у чотири групи (див. табл. 2).

Таблиця 2

Групування важливих психологічних якостей курсантів
для загальної успішності навчання в Академії

№	Змінні	Фактори			
		1	2	3	4
1	Екстраверсія	0,48	0,42	0,32	-0,07
2	Емоційна збудливість	-0,59	0,31	0,28	0,11
3	Активність	0,63	0,37	0,12	-0,04
4	Інтелект (Равен)	0,33	-0,08	0,29	0,62
5	Мотиви, що пов’язані з особистісним і професійним удосконаленням	0,22	0,42	-0,64	0,18
6	Мотиви, що пов’язані з романтичною привабливістю професії	0,14	0,47	-0,56	0,28
7	Асоціальні мотиви	-0,15	0,39	-0,62	0,23
8	Гіпертимний тип акцентуації	0,55	0,50	0,37	-0,03
9	Тривожно-боязкий тип акцентуації	-0,56	0,18	0,09	0,02
10	Демонстративний тип акцентуації	0,57	0,50	0,34	-0,07
11	Дистимічний тип акцентуації	-0,33	-0,09	-0,05	0,33
12	Унікальність	-0,53	0,48	0,05	-0,22
13	Часова перспектива	-0,47	0,52	0,04	-0,27
14	“А”	0,48	0,05	-0,02	-0,11
15	“В”	0,23	0,02	0,33	0,62
16	“С”	0,61	-0,09	-0,22	-0,21
17	“G”	0,28	-0,01	-0,14	-0,15
18	“Н”	0,45	0,08	0,02	-0,02
19	“О”	-0,52	0,25	0,19	0,17
20	Адаптивність	-0,84	0,23	0,19	0,03

Ми навмисне не виконували процедуру спрощення факторної матриці, щоб з’ясувати місце кожної якості у наведеній факторній структурі. Запропонована факторна модель описує 50% сумарної дисперсії ознак.

Перший фактор (інформативність 23%) охопив дві третини аналізованих змінних. Його зміст визначається зворотними кореляційними зв’язками з наступними змінними “(Дез)Адаптивність” (-0,84), “Емоційна збудливість” (-0,59), “Тривожний тип акцентуації” (-0,55), “Унікальність” (-0,53), “О” (спокійність-тривожність; -0,52) та прямими кореляційними зв’язками з такими змінними, як “Активність” (0,63), “С” (емоційна нестабільність-стабільність; 0,61), “Демонстративний тип акцентуації” (0,57), “Гіпертимний тип акцентуації” (0,55). Крім того, зміст цього фактору уточнюють зв’язки з такими змінними, як-то: “Часова перспектива” (-0,47), “А” (замкненість-товариськість; -0,48), “Н” (боязкість-сміливість; 0,45), “Екстраверсія” (0,48), “Дистимічний тип акцентуації” (-0,33), “С” (низька нормативність поведінки-висока нормативність поведінки; 0,28). Цей фактор було проінтерпретовано нами, як здатність долати негативні життєві обставини завдяки природним ресурсам, умінню самоконтроля і стилю поведінки.

Другий фактор (інформативність 11%) корелює з такими змінними, як: “Часова перспектива” (0,52), “Гіпертимний тип акцентуації” (0,50), “Демонстративний тип акцентуації” (0,50), “Унікальність” (0,48), “Мотиви, що пов’язані з романтичною привабливістю професії” (0,47), “Мотиви, що пов’язані з особистісним і професійним удосконаленням” (0,42). Майже кожна з цих змінних передбачає вияв емоцій, їх вплив на якість виконання роботи, на ставлення до оточуючих і світу в цілому, тому цей фактор було визначено нами, як особистісне ставлення до ситуацій, які пропонують життя і професія.

Третій фактор (інформативність 9%) має зворотні кореляційні зв’язки з такими змінними, як “Мотиви, що пов’язані з професійним і особистісним удосконаленням” (-0,64), “Мотиви, що пов’язані з романтичною привабливістю професії” (-0,56) та “Асоціальні мотиви” (-0,62). Цей фактор було проінтерпретовано нами, як мотиваційний. Особливістю його є мотивація від зворотного (не бути асоціальним, не мати комплексів та “рожевих окулярів” щодо обраної професії). Ця мотивація спрямована не стільки на стимуляцію, скільки на утримання від небажаної активності. Така мотивація є основою витримки, самоконтроля.

Зміст четвертого фактору (інформативність 7%) визначається прямим кореляційним зв’язком з інтелектом (Равен; 0,62) та фактором “В” (Кеттелл; 0,62). Цей фактор однозначно було проінтерпретовано, як інтелектуальні здібності, в тому числі й ті, що передбачають певну культуру інтелекту (освіту, обізнаність тощо).

Таким чином, загальна (незалежна від обраної спеціальності) успішність засвоєння професії правоохоронця курсантом Академії внутрішніх військ МВС України зумовлена наявністю у нього здатності долати негативні життєві обставини; небаждужого ставлення до ситуацій, які пропонують життя і професія; мотивації самообмеження, самоконтроля; розвинених інтелектуальних здібностей.

Висновки. Сучасний розвиток суспільства вимагає нових стандартів правоохоронної діяльності і правоохоронців, відповідно до яких має здійснюватися професійний психологічний відбір до правоохоронних органів, в тому числі і відбір на навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України.

На сьогодні серед науковців не існує єдиності щодо критеріїв, за якими має здійснюватися професійний психологічний відбір до правоохоронних органів. Такими критеріями виступають: відповідність індивідуально-психологічних якостей кандидата вимогам професії, готовність до професійної діяльності, здатність до правоохоронної діяльності тощо.

Успішність засвоєння професії правоохоронця курсантом вищого військового навчального закладу пов'язана з наявністю в нього: 1) здатності долати негативні життєві обставини; 2) неабайдужого ставлення до ситуацій, які пропонують життя і професія; 3) мотивації самообмеження, самоконтроля; 4) розвинених інтелектуальних здібностей.

В закордонній прикладній і екзистенціальній психології такі категорії, як стійкість, залученість, контроль, здатність виносити знання і досвід з будь-яких ситуацій об'єднуються таким особистісним конструктом, як життєстійкість. Це поняття введено С. Мадді для позначення здатності витримувати стреси і не знижувати при цьому успішність діяльності. Між визначеними в ході нашого емпіричного дослідження якостями, що забезпечують успішність засвоєння професії правоохоронця, і компонентами життєстійкості існує певна відповідність, що дозволяє припустити перспективність використання останнього в якості критерія професійного психологічного відбору на навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України.

Література

1. Ананьев, Б. Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.
2. Бандурка, О. М. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією [Текст] : підручник / О. М. Бандурка та ін. – Х. : Нац.ун-т внутр.справ, 2003. – 208 с.
3. Барко, В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) [Текст] : монографія / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
4. Воробйова, І. В. Сучасні підходи до автоматизації професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу у внутрішні війська МВС України [Текст] / І. В. Воробйова, Я. В. Мацегора, А. А. Побережний, С. А. Горелишев // Академія ВВ МВС України «Честь і закон». – 2010. – №4. – С. 42-46.
5. Мельничук, А. С. Прогнозирование причин трудностей в процессе дополнительного профессионального образования кадров управления [Текст] / А. С. Мельничук // Мир психологии. – 2006. – №3. – С. 159-168.
6. Негодченко, О. В. Професіоналізм працівників органів внутрішніх справ та забезпечення прав і свобод людини [Текст] / О. В. Негодченко / Науковий вісник Юридичної академії міністерства внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – 2004. – № 3 (17). – С. 3-13.
7. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел [Текст] : справочное пособие / Под ред. Б. Г. Бовина, Н. И. Мягих, А. Д. Сафронова. – М. : НИЦПМО, 1997. – 344 с.
8. Пономаренко, Г. О. Реформування органів внутрішніх справ у контексті корпоративних інтересів та іміджу міліції [Текст] / Г. О. Пономаренко // Основні напрямки реформування ОВС в умовах розбудови демократичної держави (Одеса, 14-15 жовтня 2004.) : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора О.Ф. Довженкова. Частина 1. – Одеса : Вид-во Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ, 2004. – С. 25-28.
9. Формування корпоративного іміджу сил охорони правопорядку, як чинника психологічної безпеки [Текст] : Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (Україна, м. Харків, 10 листопада 2011 року). – Х. : Академія внутрішніх військ МВС України, 2011. – 159 с.

УДК 378.016:159.9

Формування професіоналізму і психологічна підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій

Онуфрієва Л.А.

Формування професіоналізму майбутніх фахівців соціономічних професій обумовлює в науковому і викладацькому середовищі необхідність пошуку й обґрунтування шляхів, факторів та умов, які б забезпечили ефективніший вплив психології на професійну підготовку майбутнього випускника. Формування особистості майбутнього фахівця розглядається дослідниками як тривалий і поетапний процес, який забезпечується поєднанням психолого-педагогічного курсу з використанням активних форм навчання, залученням студентів до науково-дослідницької роботи, участю студентів у громадській роботі, що уможливить подолання проблеми психологічної підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій.

Ключові слова: психологічна підготовка, професіоналізм, майбутні фахівці соціономічних професій, професійна підготовка, формування особистості, навчання, розвиток, здібності, навички.

Формирование профессионализма будущих специалистов социономических профессий обуславливает в научной и преподавательской среде необходимость поиска и обоснования способов, факторов и условий, которые смогли бы обеспечить более эффективное влияние психологии на профессиональную подготовку будущего выпускника. Формирование личности будущего специалиста рассматривается исследователями как длительный и поэтапный процесс, который обеспечивается соединением психолого-педагогического курса с использованием активных форм обучения, привлечением студентов к научно-исследовательской работе, что будет способствовать преодолению проблемы психологической подготовки будущих специалистов социономических профессий.

Ключевые слова: психологическая подготовка, профессионализм, будущие специалисты социономических профессий, профессиональная подготовка, формирование личности, обучение, развитие, способности, навыки.

Formation of professionalism future professionals sotsionomichnyh professions makes the scientific and teaching environment need to find and study ways, factors and conditions that would ensure the effective influence of psychology on the training of future graduates. The individuality of the future expert considered by scientists as a long and gradual process that provides a combination of psychological and educational courses using active forms of learning, involving students in research work involving students in social work, which will allow to overcome the problem of psychological training of future specialists sotsionomichnyh professions.

Key words: psychological preparation, professionalism, future professionals sotsionomichnyh professions training, identity formation, training, development, abilities, skills.

Постановка проблеми. У наш час гуманізація всіх сфер життя передбачає розкриття творчих можливостей особистості і створення умов для її гармонійного розвитку, формування соціальної активності, відповідальності та професійності. Сьогоднішні надзвичайно складні соціальні умови характеризуються особливою гостротою, постійно відбувається ламка стереотипів, пов'язаних з мотивацією діяльності й особистістю майбутнього фахівця, процесами навчання та виховання загалом. Дослідження нагального питання підготовки майбутніх фахівців соціономічних професій у нашій країні є одним із основних у педагогічній і психологічній науках. Немає потреби когось переконувати у величезному впливі соціально-культурних змін на якість життя людини.

На думку польських дослідників, особливо істотним є явище, що спостерігається в Польщі (і в інших країнах також), головним чином на зламі XX і XXI століть, яке є результатом системної трансформації після 1989 року, знане як „постмодернізм”, або „епоха пізнього модерну”, для якого характерні відмінні умови життя, а також нездатність пристосування до складної, динамічної та непрозорої дійсності, що диктується вільним ринком.

Головним показником, вважають М. Палюх, Б. Земба, виступає криза ринку праці та відчуття небезпеки, які торкаються практично кожної сфери людського життя без огляду на достатки, походження та соціальну позицію людини.

Наступним новим складником постмодерністського сприйняття дійсності – головним чином через суспільні науки – виступає плюралізм, відправною точкою якого множинність пропозицій (правд, суджень, рішень і т.д.), з яких жодна не виступає важливішою чи, тим паче, домінуючою над іншою. Проте, на мою думку, в постмодернізмі велику загрозу для устрою, спокою, порядку та соціальної безпеки може скласти вплив помітного релятивізму моральних норм, який проявляється в підриві фундаментальних правд та цінностей, а тим самим відкидання традицій, що в результаті призводить до посилення та обумовлюють соціальні патології.

Соціальні цінності, такі як: працьовитість, щирість, надійність, лояльність – деякими особами сприймаються як наївність, недостатній контакт з дійсністю, оскільки навіть у фільмах для дітей, в популярних мультфільмах для малюків представлено героїв казок, які своєю хитрістю, підступністю, лукавістю отримають більше матеріальних благ. Тому існує загроза, що оминаючи моральне виховання з наймолодших поколінь та не створюючи відповідних прикладів для наслідування з боку старших, прокладаємо тим самим шлях до розвитку соціальних дисфункцій, патологічних явищ, які йдуть в розріз з моральними аспектами суспільного життя та появи девіантної поведінки не тільки в окремих осіб, але й навіть цілих груп різноманітних соціумів, особливо меншин [3, с. 18-19].

“Професіоналізм майбутніх фахівців соціономічних професій” концентрує в собі наявність не лише необхідного високого рівня знань у різних галузях наук, а й оволодіння сукупністю професійних знань та навичок як фахівця: формування постійного інтересу до особистості (учня, клієнта, пацієнта

та ін.) і його світогляду, професійного такту та професійної відповідальності. Саме ці риси повинні формуватися у свідомості майбутнього фахівця ще з студентської лави, тому проблема формування професіоналізму майбутніх спеціалістів в умовах ВНЗ є актуальною для сучасних дослідників, на думку яких професійна відповідальність - це інтегральна якість особистості: усвідомлення соціальної значущості своєї діяльності [1]: чітке знання своїх професійних функцій; вимогливість у поєднанні з добродушністю; володіння вміннями і практичними навичками професійної діяльності; ініціатива; самостійність; творче ставлення до справи; чуття професії.

Мета статті – проаналізувати формування професіоналізму і психологічну підготовку майбутніх фахівців соціономічних професій.

Аналіз наукових досліджень. Теоретичну основу нашого дослідження складають праці, присвячені філософсько-психологічним закономірностям розвитку особистості (М. Бердяєв, В. Вернадський, І. Кант, А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Сковорода, В. Франкл, К. Юнг та ін.); положення теорії особистості і діяльності: принцип системного вивчення особистості й діяльності (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, П. Анохін, О. Брушлинський, Б. Ломов та ін.); концепція діяльнісного опосередкування особистісного розвитку (О. Леонт'єв, С. Максименко, А. Петровський та ін.); положення про сутність та розвиток особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (К. Абульханова-Славська, В. Брушлинський, В. Моляко, В. Роменець, Т. Титаренко, Т. Яценко та ін.); теорії діяльності, навчання і розвитку особистості (Б. Ананьєв, О. Леонт'єв, А. Петровський, С. Луценко та ін.); концепції розвитку освіти та організації навчального процесу у вищих навчальних закладах (ВНЗ) (А. Алексюк, В. Андрущенко, С. Архангельський, Є. Барбіна, В. Беспалько, С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Євтух, В. Кремін, В. Лозова, В. Лутай, І. Тихонов, Г. Троцько та ін.); положення про гуманізацію професійної освіти (Г. Балл, І. Бех, О. Бодальов, С. Бондаревська, С. Гончаренко, В. Гринькова, М. Євтух, І. Зязюн, В. Кудін, В. Лутай, В. Онищук, А. Сущенко, Т. Сущенко, Н. Талізін, Г. Щукіна та ін.); праці, в яких представлено положення особистісно-зорієнтованого підходу та педагогічного супроводу саморозвитку особистості в навчально-виховному процесі (Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, С. Бондаревська, М. Бітянова, О. Вербицький, Н. Коломінський, Н. Ключова, О. Леонт'єв, В. Лутай, О. Пехота, К. Роджерс, О. Савченко, Т. Чиркова І. Якиманська та ін.); акмеологічний підхід (О. Анісімов, О. Бодальов, А. Деркач, В. Зазикін, Н. Кузьміна, А. Маркова, А. Ситніков, В. Шадріков та ін.); наукові уявлення про особистість професіонала і закономірності його становлення (В. Бодров, К. Гуревич, Б. Ломов, А. Маркова, В. Шадріков та ін.).

Як свідчить здійснений нами аналіз психолого-педагогічної літератури та досліджень учених, фахова підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій і сьогодні залишається, в основному, просто формальною. Формування професіоналізму майбутніх фахівців здійснюється стихійно та детермінується комплексом випадкових факторів, а не цілеспрямованою психолого-педагогічною роботою з майбутніми фахівцями у цій галузі. Дослідження та аналіз цінностей має велике практичне значення для проведення діагностування в цій сфері, є важливим елементом роботи кожного педагога, психолога, соціолога та соціального працівника. Система цінностей індивіда змінює його відношення до різних індивідуальних та суспільних проблем, є напрямком та силою життєвих виборів в усіх існуючих площинах та вимірах людської діяльності. Цінності впливають на стандарти та погляди людей, які в свою чергу визначають їх поведінку. Структура цінностей впливає і на відношення до оточуючої дійсності. Цінності є не єдиним чинником, що визначає людську поведінку, а лишень одним з багатьох. Поведінка, яка здійснюється відповідно до цінностей індивіда, може бути змінена через вплив ситуації. В цій сфері важливою та ключовою проблемою є твердження, що пізнання структури переваг цінностей може, в певній мірі, уможливити передбачення поведінки індивіда та суспільства [10, с.119].

Виклад основного матеріалу. Надзвичайно тривалим є процес формування у майбутніх фахівців соціономічних професій професійної відповідальності як соціально-педагогічної категорії. Дослідники з Польщі М.Палюх, А.Хорбовський, К.Шмид вважають, що важливим завданням сучасної освіти є усунення в поведінці людини установки готовності прийняття (поважання) культурних, етнічних, релігійно-світоглядних та традиційних відмінностей. Протистояння різноманітним типам небезпеки через превентивну та профілактичну діяльність. Обмеження ксенофобії, стереотипів та різноманітних проявів світоглядного фундаменталізму та віросповідання. Формування розсудливої, критичної та розумної ідентифікації з проблематикою еволюції та основ культури соціального життя, скорочення пізнавальної та емоційної дистанції до власного досвіду та пізнання системи цінностей інших народів [9].

Відсутність чітких рекомендацій щодо проведення занять з фахових дисциплін та організації практичної діяльності з метою підвищення якості формування професійної відповідальності майбутнього фахівця створюють труднощі, що приводять до зниження ефективності педагогічного впливу. Важливим є використання таких методів і засобів навчання, які забезпечують повноцінну участь студента в процесі його професійної підготовки в умовах навчального співробітництва; вироблення студентом власних поглядів на поставлені проблеми і пошук шляхів їх вирішення, формування самостійності; оригінальності мислення. Доречним є використання ігрових методів навчання, психологічних тренінгів, колективних занять у мікрогрупах, практичної роботи в школі та інших методів і форм навчання, що дозволяють їхнім учасникам набувати навичок навчального співробітництва, розкривати індивідуальні можливості кожної особистості, творчо готувати себе до майбутньої професійної діяльності в умовах гуманістично-особистісного підходу у навчанні. З наших досліджень бачимо, що обмеження можливостей розумової діяльності студентів на лекції приводять до низької якості засвоєння навчального матеріалу, зниження рівня активності розумової

спрямованості студентів; лекції забезпечують надійне засвоєння матеріалу тільки на рівні знайомства і репродуктивного рівні, тобто сприйняття інформації про вивчений об'єкт [5, с.105]. Заняття-семинар є синтезом опрацьованої студентами наукової літератури, формування вміння критично оцінювати теоретичні джерела та допомагає у розв'язанні складних питань, що виникають у процесі засвоєння певної теми, в усвідомленні логіки теми, її зв'язку з іншими поняттями й навчальними дисциплінами і темами, але, враховуючи сьогодишню практику навчання у ВНЗ, головним завданням семінарських занять у першу чергу виступає просто перевірка знань, а не розвиток самостійності, оригінальності мислення, уміння знаходити і відстоювати свою власну точку зору. Ігнорування у навчальному процесі використання активних форм і методів не сприяє формуванню й закріпленню у майбутніх випускників професійної відповідальності, а, отже, необхідним у навчальному процесі є використання активних методів навчання і педагогічних ситуацій, завдань, спрямованих на інтенсифікацію фахової професійної підготовки; інтегрування в ній теоретичних знань і практичних умінь, забезпечення творчих умов для реалізації здібностей, розвитку особистості майбутніх фахівців, включення студентів в індивідуальні та колективні форми науково-педагогічної діяльності з поступовим ускладненням її змісту і моделюванням реальної діяльності фахівця, що є обов'язковою запорукою формування професійної відповідальності майбутнього спеціаліста. Для того, щоб студент-майбутній випускник зміг опанувати новітніми освітніми технологіями, які побудовані на діалогічному підході, потрібно суттєво змінити організацію навчально-виховного процесу у ВНЗ. Дослідниця Т. Тітова пропонує поширити арсенал організаційних форм проведення занять, в яких діалогічний метод стає домінуючим, отже, набуватимуть потужності диспути, співбесіди, самоаналіз, "мозкові атаки", моделювання, конструювання, захист творчих проєктів, проблемні та ситуаційні завдання, дидактичний театр, навчання пошуку альтернативних рішень та ін. [8, с.146]. Т.Ткачук зазначає, що часто згасає інтерес до обраної професії ще під час навчання у ВНЗ, а, отже, навіть внутрішньо мотивований вибір майбутньої професії не завжди гарантує успішність професійного самовизначення. Студент повинен упродовж професійної діяльності або в умовах, що максимально наближені до реальних професійних ситуацій, перевірити свої можливості, не сформувавши позитивного відношення до себе як до суб'єкта обраної професійної діяльності. Лише у тих студентів, які під час навчання оволоділи навичками професійної діяльності, спостерігається інтерес і впевненість у виборі майбутньої професії. Таких навичок студенти можуть набути завдяки участі у різних суспільно громадських студентських організаціях, роботі у літніх таборах праці та відпочинку та ін., маючи нагоду перевірити доцільність, обґрунтованість, глибину та дієвість власного вибору професії. Для того, щоб пізнати людину, потрібно дізнатись про систему і структуру її цінностей, які є одними з ключових регуляторів функціонування індивіда. Однак значення їх впливу на поведінку не має постійного характеру. Відомо, що структура цінностей, особливо яскраво, проявляється під час прийняття важливих життєвих рішень [6, с.16].

Досить часто у сучасних ВНЗ можна спостерігати процес відсторонення від залучення студентів до подібних акцій: все рідше можна зустріти студента, який би був членом якогось гуртка, брав би участь у якихось суспільно громадських акціях, добровільних, волонтерських чи у виховних заходах, тому вузькість інтересів майбутнього фахівця є показником його недостатньої спрямованості до професійної діяльності. Різноманітність інтересів сприяє розвитку творчого ставлення, створенню умов для формування соціальної позиції і, відповідно, високого рівня професійної майстерності майбутнього спеціаліста. На нашу думку, одним із основних напрямків формування професійного інтересу у майбутніх фахівців соціономічних професій повинно стати повернення традицій залучення студентів до активної суспільно громадської, добровільної і волонтерської роботи. Науково-педагогічні працівники повинні зробити все для того, щоб сформоване професійне самовизначення й професійний інтерес студентів не згасали і змінювалися лише у позитивному напрямку.

Проблемі формування професіоналізму майбутнього фахівця соціономічних професій в умовах педагогічного процесу приділяється багато уваги українськими вченими та викладачами, які звертають увагу на необхідність використання під час навчального процесу таких методів і засобів навчання, які забезпечать повноправну участь студента в процесі його професійної підготовки в умовах співробітництва, вироблення студентом на основі засвоєного наукового змісту власних поглядів на поставлені проблеми і пошук їхніх рішень, формування самостійності й оригінальності мислення. Організація навчально-виховної роботи повинна передбачати варіативність змісту навчання, певний ступінь його вибору студентом, залучення студентів до активної громадської роботи. Тільки побудований на цих принципах навчальний процес у ВНЗ зможе закріпити в свідомості майбутнього випускника професійну відповідальність, стійкий професійний інтерес та постійне прагнення до власного професійного вдосконалення.

Для майбутніх фахівців соціономічних професій особливої цінності набувають такі якості як самосвідомість, самостійність, сміливість, рішучість, працелюбність, наполегливість, зацікавленість, допитливість, інтуїція, захопленість, гнучкість тощо; і такі вміння, як уміння аналізувати, синтезувати, проводити аналогії і порівняння, уміння сміливо будувати і висловлювати думки, висловлювати одну і ту ж думку в різних мовних формах (мовна варіативність), доносити свої думки до розуміння інших, виділяти в інформації, процесах і явищах суттєві ознаки, узагальнювати і диференціювати предмети і явища, дії і процеси, вчинки і відношення, робити висновки та вибирати найкраще. На думку дослідників, необхідно перевести всю систему навчання з формування репродуктивного мислення на продуктивне, яке засноване на знаннях способів здатності мислити та вміннях користуватися ними реально [3; 94-103]. Завдання формування творчої особистості майбутнього фахівця обумовлюють

певну специфіку залучення студентів до участі студентів не лише в проведенні наукових досліджень, але й у впровадженні отриманих їх результатів у виробництво [3; 97]. На небезпечності збереження в навчальній процесі ВНЗ орієнтації на кінцевість освіти наголошують й такі дослідники, як Н. Комаренко, Л. Таланова, О. Цокор [8, с. 18-19], які зазначають, що стереотипи педагогічної свідомості виражені в орієнтації на вузький професіоналізм, а це призводить до випуску спеціалістів з обмеженим культурним кругозором і примітивним соціальним мисленням, що особливо небезпечно, коли мова йде про педагогічну освіту, тісний зв'язок науково-дослідної роботи студентів з практикою майбутньої роботи, адже саме в процесі практики створюються сприятливі умови для проведення реальних науково-педагогічних досліджень та впровадження отриманих результатів безпосередньо в навчально-виховний процес. Враховуючи специфіку майбутньої діяльності випускників, дослідникам уявляється перспективним, щоб в основу концепції організації науково-дослідної роботи студентів (НДРС) у ВНЗ була покладена її професійно-педагогічна спрямованість. Торкаючись аналізу стану організації НДРС, переконаємось, що на сьогодні чіткої системи в організації творчої підготовки майбутніх фахівців у більшості ВНЗ немає через перевантаження науково-педагогічних працівників навчальними заняттями, відсутність навичок дослідницької роботи студентів, не вистачає необхідної наукової літератури з цього напрямку. Як наслідок у переважній більшості випускників ВНЗ на сьогодні не сформовано установку на самостійну наукову дослідницьку діяльність, не в повному обсязі сформовано професійні дослідницькі вміння, які використовуються безсистемно та нерегулярно. Для розв'язання цих проблем вчені В. Галузинський, М. Євтух пропонують сформулювати теоретичну основу концепції організації НДРС, яка включає такі основні компоненти:

- прагнення навчити всьому і назавжди, засвоєння готових знань, перевантаження навчальних програм конкретним матеріалом, догматизм і формалізм мисленнявикористання особистості викладача лише як засобу передавання і ретранслятора знань, хоча в умовах розвитку засобів масової інформації, персональних комп'ютерів роль викладача як джерела інформації повільно переходить до інформаційних засобів, а на нього залишаються виховні функції, до виконання яких він менше всього готовий у наш час;
- негативне ставлення до творчості, що проявляється в одноманітності ВНЗ, програм, підручників.

Дослідниця О. Турініна вважає, що вирішення завдання розкриття творчих можливостей особистості майбутнього фахівця можливе за умови докорінної перебудови підготовки педагогічних кадрів, суть якої полягає у розширенні аспекту творчої діяльності, а умовою ефективного формування творчихможливостей є розробка і використання у навчанні нових освітніхтехнологій, спрямованих на розвиток особистості майбутнього спеціаліста, його образного просторового мислення і фантазії, на забезпечення режиму найбільшого сприяння для реалізації індивідуальних інтересів, можливостей і здібностей студентів [6, с. 157-159]. У нових технологіях повинна усуватись багатопредметність, за якою студенти змушені одночасно вивчати упродовж семестру 10-12 навчальних дисциплін. На думку дослідниці, важливою умовою формування творчої особистості виступає поєднання психолого-педагогічних знань і психолого-педагогічної практики, використання на заняттях таких прийомів та методів як ділові ігри, дискусії, вирішення проблемних ситуацій. Як вважає дослідниця Н. Шаповалова, проблемне навчання передбачає активне набуття знань, умінь і навичок, їх творче використання, а також розвиток пізнавальної діяльності й розумових здібностей, у ході якого розвивається мислення і пам'ять студентів, їх винахідливість, пошукові здібності [6, с. 190]. Дослідниця наголошує, що проблемне навчання студентів сприяє подоланню суперечностей між ростом інформації і обмеженим строком навчання, сприяє підвищенню якості підготовки спеціалістів як творчих особистостей і його впровадження доцільно поєднувати з інформаційно-пояснювальним методом, де водночас будуть розвиватись репродуктивне і творче мислення, в якому виробляється новий підхід, нова ідея, нова стратегія, проблема розв'язується неординарно, по-новому, одержуються нові неочікувані результати. Лише в цьому випадку можна отримати високу ефективність навчального процесу [6, с.190-191]. Ми вважаємо, щоб змінити існуючий стан підготовки творчої особистості майбутнього фахівця у кращу сторону, необхідно інтенсифікувати навчальний процес, підсилити його привабливість та результативність не лише у відношенні до певної мети, але й до всіх повсякденних форм та методів навчання. Прищеплення студентам цих здебільшого нетрадиційних і складних умінь та навичок потребує певного перегляду системи професійної підготовки, який повинен торкнутися всіх сторін навчально-виховного процесу.

Сучасні дослідники Л.Волинська, Я.Бурлака, Л.Захарова, А.Маркова, В.Семиченко, О.Скрипченко, О.Тарновська, О.Леоненко вказують на недостатнє використання потенціалу дисциплін психолого-педагогічного циклу у формуванні професійної спрямованості майбутнього спеціаліста; на теоретичних аспектах дослідження проблеми професійно-психологічної спрямованості наголошує С. Яремчик. Тому необхідно здійснити пошук та обґрунтування шляхів, факторів та умов, які б забезпечили ефективніший вплив психології на професійну підготовку майбутнього фахівця, активізували у нього стійкий інтерес до психологічних знань та умінь здобувати їх самостійно і застосовувати при вирішенні професійних завдань.

Дослідниця В. Філіппова наголошує на необхідності таких моментів викладання психології у ВНЗ:

- включення психологічної підготовки майбутнього спеціаліста у цілісний психолого-педагогічний комплекс;
- психологія у ВНЗ - структурна єдність теоретичного, методичного і практичного блоків;
- самопізнання власного «Я» студента ВНЗ із розумінням самоцінності [6, с. 166-168].

Сьогодні все більшого значення набуває підхід до формування майбутнього фахівця через розвиток спеціальних здібностей, особистісних якостей, індивідуально-психологічних особливостей. Дослідниця Л. Толстолужська акцентує увагу на вивченні мотивів діяльності та механізмів їх взаємодії як детермінанти психолого-професійної поведінки особистості майбутнього спеціаліста і тому глибокі мотивації потрібно виявляти, вивчати, переводити в усвідомлений план та корегувати ще з студентської пори [6, с. 154-157]. Важливою ланкою у проблемі формування психолого-професійної спрямованості особистості професіонала є становлення його ціннісних орієнтацій, які розглядалась з боку виховання у майбутніх фахівців пріоритетних цінностей дослідниками Р. Скульським, Н. Максимчук, З. Рябікіна.

У працях сучасних вітчизняних учених все частіше спостерігається акцентування уваги на проблемі психологічної підготовки майбутнього фахівця як необхідного компонента його професійної сформованості. Сучасні завдання реформування освіти в Україні та підготовки спеціалістів вимагають формування у студентів у процесі професійної підготовки таких особистісних утворень, що характеризуються усвідомлюваними особистістю домінуючими професійними мотивами, які визначають стійке, активно-дійове, позитивне ставлення особистості до оволодіння психологічними знаннями, навичками, вміннями, до асертивно-педагогічного стилю спілкування у суб'єкт-суб'єктних взаємовідносинах, яке забезпечує ефективність вирішення виховних, освітніх та розвиваючих завдань у майбутній професійній діяльності; робиться висновок про необхідність пошуку та обґрунтування шляхів, факторів та умов, які б забезпечили більш ефективний вплив психології на професійну підготовку майбутнього фахівця, активізували в нього стійкий інтерес до психологічних знань та уміння здобувати їх самостійно і застосовувати при вирішенні професійних завдань [2, с. 749].

Висновки. В умовах сучасної вищої освіти необхідним є формування фахівця нового типу, який гармонійно поєднував би ініціативність і самостійність, професіоналізм і творчість, розвинені загальнолюдські цінності, високий рівень культури і відповідальності. Проте ми досить часто чуємо нарікання на те, що сучасні фахівці позбавлені ініціативності і самостійності, професіоналізму і творчості. Серед недоліків організації навчального процесу у ВНЗ, які є причиною відсутності у їх випускників таких якостей, як професійна відповідальність, стійкий інтерес до професійної діяльності, відповідного фахового світогляду, такту, творчої особистості, ініціативності, прагнення до професійного самовдосконалення, до творчого пошуку, дослідники відзначають стереотипне викладання, яке гальмує запровадження в навчальний процес нових технологій, нетрадиційних форм викладання, досить слабкий рівень застосування проблемних завдань, науково-дослідницької роботи студента, що сприяє формуванню в майбутнього фахівця творчого мислення та професійної відповідальності; обґрунтування необхідності впливу психології на професійну підготовку майбутнього спеціаліста та недостатнє використання її потенціалу в здійсненні цього завдання. Це, в свою чергу, породжує в науковому і викладацькому середовищі необхідність пошуку й обґрунтування шляхів, факторів та умов, які б уможливили ефективніший вплив психології на професійну підготовку майбутніх фахівців соціономічних професій, активізували у них стійкий інтерес до психологічних знань та уміння здобувати їх самостійно і застосовувати при вирішенні професійних завдань, тобто формували у них професійно-психологічну спрямованість. Отже, формування особистості майбутніх фахівців соціономічних професій розглядається дослідниками як тривалий і поетапний процес, який забезпечується поєднанням педагогічно-психологічного курсу з використанням активних форм навчання, залученням студентів до науково-дослідницької роботи, участю студентів у громадській роботі. Забезпечення навчального процесу цими компонентами є значним кроком на шляху до подолання проблеми становлення особистості майбутніх фахівців соціономічних професій.

Література

1. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості: наук. моногр. / С.Д. Максименко. – К.: КММ, 2006. – 255 с.
2. Онуфрієва Л.А. Проблема психологічної підготовки майбутніх педагогів / Л.А. Онуфрієва. – Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 12. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С.739-750.
3. Палюх М., Земба Беата А. Людина в небезпечній ситуації. Багатомірні аспекти соціальних патологій. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – С. 18-19.
4. Палюх М. Соціальна педагогіка. Людина в системі соціально-виховної діяльності. Вибрані питання / М. Палюх, Л. Хомінська. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С.16.
5. Психологія. Збірник наукових праць. Випуск 2 (5). — К.: НПУ, 1999. — 280 с.
6. Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції НПУ ім. М.П. Драгоманова 18-19 жовтня 2000 р. / Укл. П.В. Дмитренко, О.Л. Макаренко. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. — Ч. 3. — 244 с.
7. Слостенин В.А. Профессиональная деятельность и личность педагога / В.А.Слостенин // Педагогическое образование и наука. – 2000. – №1. – С. 37-38.
8. Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Н.В.Гузій (відп. ред.) та ін. — К.: УДПУ, 1997. — 319 с.
9. Paluch M., Horbowski A., Szmyd K., Kultura elementem nowej strategii edukacyjnej. Rozprawy i szkice, Kraków 1999.
10. Paluch M., Pedagogiczne i psychologiczno-społeczne aspekty integracji Polski z Unią Europejską. Analiza wartości i postaw. Sanok 2007. – С.119.

УДК 159.9:316.77

Психологічні особливості професійних завдань у діяльності газодимозахисників МНС України

Пономаренко І.В.

У статті проведено психологічний аналіз професійної діяльності працівників газодимозахисної служби МНС України. Вказано на психологічні особливості професійних завдань газодимозахисників в підрозділах Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України, в непридатному для дихання середовищі.

Ключові слова: професійні завдання, непридатне для дихання середовище, газодимозахисна служба.

В статье проведен психологический анализ профессиональной деятельности работников газодимозащитной службы МЧС Украины. Указано на психологические особенности профессиональных заданий газодимозащитников в подразделениях Оперативно-спасательной службы гражданской защиты МЧС Украины, в непригодной для дыхания среде.

Ключевые слова: профессиональные задания, непригодная для дыхания среда, газодимозащитная служба.

This article presents a psychological analysis of professional service workers gassmoke protection Civilian Defense Ministry of Ukraine. Specified on the psychological characteristics of professional tasks gassmoke protection in units of rescue services Civilian Defense Ministry of Ukraine, unfit for breathing environment.

Key words: professional task, not suitable for breathing environment, gassmoke service.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день проблема професійної придатності людини є в центрі уваги різних галузей науки. Розглядаючи складність та небезпечність професійних завдань, які виконують газодимозахисники в непридатних для дихання умовах, під час проведення розвідки та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (НС), обумовлює застосування не лише комплексу засобів захисту органів дихання, спеціального захисного одягу та спорядження, але і вдосконалення методів психологічного розвантаження рятувальників після гасіння пожежі, ліквідації наслідків техногенних аварій та стихійних лих, пошуку й евакуації людей із палаючих будівель, яке неможливе без обґрунтування психологічного змісту основних професійних завдань газодимозахисників.

Незважаючи на роботи, пов'язані з формуванням професійно важливих якостей газодимозахисників, психологічних чинників успішності їх професійної діяльності, на сьогодні все ще не достатньо розглянуто питання, щодо психологічних особливостей професійних завдань газодимозахисників при виконанні основного оперативного завдання в підрозділах Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРС ЦЗ) МНС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення професійної діяльності газодимозахисників неможливе без розкриття загальної структури діяльності, яка залежить від специфіки виконання професійних завдань. Але перш ніж визначити її особливості, зупинимось на деяких теоріях діяльності, що були розглянуті в працях багатьох науковців.

Аналіз психологічної літератури показав, що першоджерельним етапом у вирішенні питань удосконалення діяльності повинно стати її вивчення та вивчення особливостей професійних завдань [3].

В сучасній психологічній літературі діяльність є одним із фундаментальних понять психології і професійні завдання діяльності розглядаються, як завдання діяльності, що безпосередньо спрямовані на виконання завдання (завдань), яке (які) поставлено (і) перед фахівцем як професіоналом [4]. Використання діяльнісного підходу у вивченні психологічних станів, процесів та властивостей дозволяє виявити важливі закономірності у поведінці людини. Людську діяльність можна представити як активну взаємодію з навколишнім середовищем, зміст якої становить доцільну зміну та перетворення цього навколишнього середовища на основі освоєння і розвитку наявних форм культури [12].

У контексті наукового мислення поняття «діяльність» поліфункціональне. Є.Г. Юдін виділив 5 функцій діяльності: 1) пояснювальний принцип; 2) предмет наукового дослідження; 3) предмет управління; 4) предмет проектування (переважно нових видів діяльності); 5) цінність у різних системах культури [13].

О.М. Леонтьев у макроструктурі діяльності виділяв так звані «одиниці» діяльності, до яких він відносив поняття «операції» та «дії» [5]. На думку автора, «операції» розрізняються за засобами виконання дії та становлять так званий «технічний» склад дії. Поняття «дії» виступає в якості елемента діяльності, в процесі якої досягається конкретна мета. У випадку автоматизації дії чи операції в структурі діяльності відбувається ряд перетворень. По-перше, автоматизовані дії та операції зливаються в єдиний, цілісний акт під назвою «вміння» (наприклад, складна система рухів пожежного-рятувальника, який керує складною технікою під час ліквідації пожежі). При цьому зайві, не потрібні рухи зникають, рухи, що залишились, з хаотичних стають більш точними, кількість помилок різко зменшується. Виконання операції стає автоматичним.

По-друге, контроль за дією чи операцією у разі автоматизації зміщується з процесу на кінцевий результат, а зовнішній, сенсорний контакт, замінюється внутрішнім, пропріоцептивним. При цьому значно менше витрачається сил та енергії на виконання подібної операції.

Р.С. Немов визначає діяльність як специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання та творче перетворення навколишнього середовища [10, с. 146]. У своїй діяльності людина створює предмети матеріальної та духовної культури, втілює свої здібності, будує суспільство та ін.. У діяльності формується та проявляється система психічних процесів, станів і властивостей індивіда. Завдяки продуктивному характеру діяльності людина створює знакові системи, знаряддя впливу на себе та природу. За допомогою саме діяльності, а не біологічного самовдосконалення відбувається еволюція людини [10, с. 207–209].

За С.Л. Рубінштейном, діяльність людини за допомогою автоматизації окремих компонентів, «розвантажуючись» від регулювання відносно елементарних актів, може бути спрямована на вирішення більш складних завдань [12, с. 29].

В.С. Мільман, проаналізувавши низку схем діяльності, пропонує такий варіант: потреба, мотив, об'єкт, мета, умови середовища, засоби, склад, контроль, оцінка, продукт [7].

Фізіологічною основою автоматизації компонентів діяльності та перетворення їх у навички виступає, як показав М.О. Бернштейн, перехід управління діяльністю на підсвідомий рівень регуляції та доведення дій людини до автоматизму [1]. Навички входять до структури діяльності та взаємодіють між собою. Характер взаємодії навичок різноманітний: від узгодженості до протидії, від повного злиття до їх гальмуючого впливу – інтерференції. В протилежність навичкам, уміння створюються внаслідок координації навичок, об'єднання їх в системи за допомогою дій, що знаходяться під свідомим контролем. Через регуляцію таких дій здійснюється оптимальне управління вміннями.

Отже, дією можна назвати частину діяльності, яка має самостійну та усвідомлену людиною мету, а операцією – засіб здійснення цієї дії. Характер операції залежатиме від умов виконання дії, від розвиненості в людини певних умінь та навичок, а також від засобів виконання дії. В якості останніх для людини виступатимуть ті знаряддя праці, якими вона користується, виконуючи ті чи інші професійні дії.

Праця є одним з основних видів діяльності та виступає фактором прояву, формування та розвитку психіки людини [10, с. 33]. Основним видом діяльності людини є соціально обумовлена, усвідомлена, цілеспрямована праця, головні характеристики якої властиві і професійні (предметні) діяльності [4].

Освоєння будь-якого виду діяльності підпорядковується загальним закономірностям розвитку діяльності [2]. В.В. Давидов виділяє чотири загальні закономірності розвитку діяльності. По-перше, існує процес виникнення, формування і розпаду будь-якого конкретного виду діяльності. По-друге, її структурні компоненти постійно змінюють свої функції, перетворюючись, один в одне. По-третє, різні види діяльності взаємозалежні протягом людського життя. По-четверте, кожен вид діяльності спочатку виникає та складається в зовнішньому, соціальному середовищі, а лише потім стає внутрішньою формою діяльності окремої людини. Освоєння діяльності, перетворення індивіда в суб'єкт діяльності означає оволодіння основними структурними компонентами діяльності (потребами і мотивами, цілями і умовами їхнього досягнення, діями і операціями) [2]. Стосовно до конкретної діяльності мова повинна йти про освоєння конкретних мотивів, цілей, дій та операцій. Саме такий аналіз повинен мати місце при вивченні конкретних форм професійної діяльності та психологічних закономірностей її успішності.

Професійна діяльність та професійні завдання газодимозахисників віднесені до діяльності в особливих – таких, що виходять за межі звичайних – умовах праці. До особливих умов можна віднести: тривалу діяльність без відпочинку і сну; діяльність за умов дефіциту часу, інтенсивного інформаційного навантаження, часової невизначеності появи сигналів на екрані, сенсорної депривації, гравітаційних впливів, тобто всі ті, що притаманні газодимозахисникам. Чинники напруженості у цьому випадку формуються на основі реальної частоти імовірного розподілу за умов роботи в режимі очікування, в режимі спостереження за різними формами сигналів, за умов раптових, несподіваних подій, неповної інформації.

Мета статті. Оскільки, газодимозахисна служба – спеціальна і єдина служба в гарнізонах та підрозділах ОРС ЦЗ МНС України, яка організовується з метою проведення оперативних дій в непридатному для дихання середовищі, в статті ми розглянемо психологічні особливості професійних завдань у діяльності газодимозахисників МНС України.

Основний матеріал. Основні професійні завдання, які виконує особовий склад ланки ГЗДС, при ліквідації НС та роботі в непридатному для дихання середовищі наведені в Настанові з організації газодимозахисної служби в підрозділах ОРС ЦЗ МНС України. Основні та притаманні психологічні особливості цих професійних завдань структуровано наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Структуризація психологічних особливостей, які притаманні газодимозахисникам при виконанні професійного завдання

Професійні завдання	Психологічні особливості
Аварійно-рятувальні роботи на зруйнованих висотних житлових будівлях, промислових об'єктах та на відкритій місцевості	<ul style="list-style-type: none"> - здатність тривалий час зберігати стійку увагу; - вміти швидко розпізнавати невеликі відхилення від заданої форми; - володіти навичками роботи з спорядженням ланки ГЗДС та організацією зв'язку з постом безпеки; - бути при звичаєному до висоти, швидко і впевнено виконувати на висоті всі професійні дії; - виявляти емоційно-вольову стійкість, відповідальність, самоконтроль, низький рівень тривожності; - зберігати зібраність у непередбачуваних ситуаціях.
Аварійно-рятувальні роботи, пов'язані з викидом небезпечних хімічних речовин (НХР)	<ul style="list-style-type: none"> - досконало знати особливості НХР; - оперативне визначення району забрудненості отруйними речовинами та постійний контроль за його поширенням; - мати автоматизованість та швидкість виконання основних операцій, добру координацію рухів, вестибулярний апарат, зорово-моторну координацію, м'язову витривалість та силу.
Аварійно-рятувальні роботи в обмежених (замкнених) просторах	<ul style="list-style-type: none"> - вміти виконувати завдання в обмеженому просторі (печерах, копальнях, колодязі колектора, шахти і т.д.); - вміти перемикатися від звичного способу дій (сидяча поза, ходьба) до робочої пози (просування поповзом, робота лежачи й т.д.); - мати стійкість до високої концентрації продуктів горіння; - мати стійкість до моногонії.
Робота в засобах індивідуального захисту органів дихання та процес включення і виключення із ЗІЗОД	<ul style="list-style-type: none"> - бути уважним при перевірці тиску у балонах з повітрям; - наявність колективізму, рішучість, передбачуваність, керівника гасіння пожежі оперативна оцінка; - вести радіообмін по засобам радіозв'язку, переговори із постовим на посту безпеки по мобільній радіостанції.
Пересування ланки ГЗДС у задимленому та (чи) загазованому середовищах	<ul style="list-style-type: none"> - вміти помічати незначні зміни в задимленому середовищі (приміщенні); - вибирати при спостереженні матеріал, необхідний для розв'язання проблеми (фрагменти одягу, силует тіла, можливі пози постраждалого, який знаходиться у задимленому приміщенні); - бути здатним до самоспостереження на маршруті ланкою ГЗДС; - вміти окомірно визначати густину задимлення, відстані від предметів, розміри осередку пожежі; - довгостроково вести роботу в засобах індивідуального захисту органів дихання і зору не погіршуючи якості та не знижуючи темпу.
Організація та проведення роботи щодо пошуку та рятування людей особовим складом ланки ГЗДС	<ul style="list-style-type: none"> - побудувати в уявленні образ дій у задимлених і загазованих середовищах (приміщеннях) на маршруті ланки ГЗДС; - побудувати в уявленні образ дій щодо можливих шляхів підйому або спуску та способів рятування і транспортування; - вести радіообмін по засобам радіозв'язку, чітко передаючи команди і повідомлення, зберігаючи спокійний тон у екстремальній ситуації; - переключати увагу з одного об'єкта на інший при проведенні розвідки; - бути стійким до перепаду температур; - мати професійну спостережливість; - мати здатність до передбачення, тактичного чуття, стратегії; - мати здатність до комбінації.
Робота особового складу ланок ГЗДС в умовах високої температури	<ul style="list-style-type: none"> - мати здатність до виконання рухів протягом тривалого часу; - бути здатним до мобілізації волі, мати завзятість, стійкість і здатність до оволодіння засобом пересування; - мати стійкість до статичних навантажень; - мати здатність швидко діяти в умовах дефіциту часу, прогнозувати зміни оперативної обстановки - вміти знаходити нові нестандартні рішення; - мати узгодженість рухів з процесами сприйняття.

Робота особового складу ланок ГЗДС в умовах низької температури	<ul style="list-style-type: none"> - мати стійкість до різкого перепаду температур в умовах підвищеної вологості повітря; - вміти чітко та логічно викладати свої думки; - вміння вести ділові переговори - здатність швидко встановлювати контакти з новими людьми; - мати вміння узгоджувати свої дії з діями інших людей; - уміти дати об'єктивну оцінку діям інших людей; - мати здатність до впливу на людей; - мати здатність до тривалої розумової праці без погіршення якості і зниження темпу; - мати самовладання при конфліктах; - уміти точно виконувати розпорядження.
Надання долікарської допомоги за транспортування потерпілих з задимлених приміщень	<ul style="list-style-type: none"> - вміти розподіляти та концентрувати увагу; - мати високий рівень емпатії; - володіти навичками роботи з медичним інструментом; - вміти імпровізувати з підручним спорядженням щодо конструювання носилок, волокуш та підручних засобів для накладення шин.
При виконанні вищезазначених професійних завдань газодимозахисник також повинен:	<ul style="list-style-type: none"> - запам'ятовувати оперативну ситуацію, зіставляти її зі своїм професійним досвідом; - здійснювати послідовність розумових та фізичних дій для реалізації алгоритму ліквідації НС; - вміти зберігати активність та високу працездатність в умовах стомлення, що збільшується.

Узагальнюючи таблицю слід зауважити, що психологічні особливості професійних завдань у діяльності газодимозахисників МНС України, зосереджені на професійно важливих якостях газодимозахисників, які повинні бути розвинені та реалізовані при недостатньому обсягу даних про навколишні події та інформаційній ізольованості, при дефіциті часу для прийняття рішення, при нестандартності ситуації та її несподіваній зміні, при пошуку джерел загорання та обмеженій видимості, при присутності нових незвичних подразників та значних фізичних навантаженнях під час виконання рятувальних робіт.

Висновок. Отже, у статті проведено психологічний аналіз професійної діяльності працівників газодимозахисної служби МНС України. Вказано на те, що професійні завдання, які супроводжують газодимозахисників в процесі їх діяльності, мають ряд психологічних особливостей, які необхідно враховувати при підготовці газодимозахисників, з метою підвищення ефективності їх діяльності.

Література

1. Бернштейн, М. О. На путях к биологии активности / М. О. Бернштейн // Вопросы психологии. – 1965. – № 10. – С. 65–78.
2. Давыдов, В. В. Психология деятельности как основа формирования способности и готовности к практической деятельности / В. В. Давыдов. – М. : Наука, 1997. – 231 с.
3. Дяченко, М. И. Готовность к деятельности в напряженных условиях: психологический аспект / М. И. Дяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 204 с.
4. Климов, Е. А. Человек как субъект труда и проблемы психологии / Е. А. Климов // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 12–18.
5. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
6. Ломов, Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов ; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1984. – 414 с.
7. Мильман, В. Э. Стресс и личностные факторы регуляции деятельности / В. Э. Мильман. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – С. 24 – 46.
8. Наказ МНС України № 1342, від 16.12.2011 «Про затвердження Настанови з організації газодимозахисної служби в підрозділах Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України». – Режим доступу [<http://news.yurist-online.com/laws/46775/>].
9. Наказ МНС України №575, від 13.03.2012 «Про затвердження Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту». – Режим доступу [<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0835-12>].
10. Немов, Р.С. Психология / Р. С. Немов. Кн. 1. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 688 с.
11. Платонов, К. К. Вопросы психологии труда / К. К. Платонов. – М. : Воениздат, 1970. – 264 с.
12. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1989. – 325 с.
13. Юдин, Э.Г. Системный подход и принцип деятельности / Э. Г. Юдин. - М. : Наука, 1978. – 234 с.

УДК: 159.9:316.624 (316.628.23)

Мотивація професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ з різним рівнем ургентної адикції

Шиліна А. А.

У статті розглядається проблема аддиктивної поведінки, зокрема такої її форми як ургентна залежність. Розглянуто основні психологічні особливості, які характеризують ургентного аддикта. Наводяться результати дослідження мотивів професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ з різним рівнем ургентної залежності, а також аналізуються кореляційні взаємозв'язки цих мотивів з різним рівнем ургентної адикції. Показано, які мотиви професійної діяльності властиві ургентним працівникам ОВС.

Ключові слова: аддиктивна поведінка, ургентна залежність, мотивація, професійна діяльність.

В статье рассматривается проблема аддиктивного поведения, в частности такая его форма как ургентная зависимость. Рассмотрены основные психологические особенности, которые характеризуют ургентного аддикта. Приводятся результаты исследования мотивов профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел с разным уровнем ургентной зависимости, а также анализируются корреляционные взаимосвязи этих мотивов с разным уровнем ургентной аддикции. Показано, какие мотивы профессиональной деятельности свойственны ургентным сотрудникам ОВС.

Ключевые слова: аддиктивное поведение, ургентная зависимость, мотивация, профессиональная деятельность.

In article the problem of addictive behavior, in particular its such form, as urgent dependence is considered. The main psychological features which characterize urgency addict are considered. Results of research of motives of professional activity at police officers with different level of urgent dependence are given, and also correlation interrelations of these motives with an urgent addiction are analyzed. It is shown, what motives of professional activity are peculiar to urgent police officers.

Keywords: addictive behavior, urgent dependence, motivation, professional activity.

Постановка проблеми. У сучасному житті у людини часто виникає відчуття втрати безпеки і страху перед дійсністю, які у свою чергу, провокують реакцію відходу людини від реальності. Більшою мірою до цих реакцій схильні люди з низькою переносимістю труднощів і низькими адаптаційними можливостями. Як засіб захисту від напруги і дискомфорту у таких людей розвивається аддиктивна поведінка, тобто прагнення піти від реальності шляхом зміни психічного стану за допомогою вживання деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних предметах або активностях, які викликають інтенсивні емоційні переживання. Однією з актуальних проблем в сучасній психології фахівці називають дослідження ургентної адикції як форми аддиктивної поведінки.

Аналіз досліджень і публікацій. Термін «ургентна адикція» введений Тассі у 1993 році, автор не дає точної дефініції терміну, маючи на увазі під ургентною аддикцією, головним чином, залежність від стану постійної нестачі часу. Стан обумовлений сверхзайнятістю, необхідністю брати участь в багатьох видах діяльності, прискоренням темпу життя, загальною гіперстимуляцією. Ургентна адикція відноситься до категорії так званих негативних адикцій. Психологічні механізми, що лежать в основі залежності від суб'єктивно неприємного стану важко з'ясовні, проте, вони стають зрозумілішими при порівнянні стану нестачі часу з протилежним, при якому цей чинник відсутній. В даний час феномен ургентної залежності вивчається білоруським психологом О. Л. Шибко. Як показують її дослідження, ургентна адикція найчастіше спостерігається у чоловіків періоду пізньої дорослості і у жінок періоду середньої дорослості. Короленко Ц. П. і Дмитрієва Н. В. під ургентною аддикцією розуміють звичку знаходитися в стані постійного браку часу. Перебування в цьому стані сприяє розвитку у людини відчуття дискомфорту і відчаю [2]. У сучасній культурі ургентна адикція формується у великої кількості осіб найрізноманітніших професій: бізнесменів, співробітників різних фірм, студентів, викладачів, учених і ін. Всі вони випробовують тиск часу, опиняються в тимчасовій пастці, не усвідомлюючи повністю серйозності ситуацій і її неминучих наслідків. Ургентна адикція пов'язана з поклонінням швидкості акселерації. Суспільство керується формулою: «чим, швидше тим краще». Людям нав'язується модель успіху, заснованого на виконанні все більшої кількості завдань у все коротші тимчасові інтервали [3].

Ургентна аддикція розвивається поволі, непомітно. Людина підпадає під поєднаний вплив внутрішніх і зовнішніх чинників. У разі сприятливого збігу обставин виникає відчуття можливості справитися з кількістю завдань і обов'язків, що збільшується. Вона відчуває себе повною сил і ентузіазму - все виглядає привабливо: перспективи збільшення зарплати, успішної кар'єри, великих можливостей вибору. З часом ситуація поступово міняється: обов'язків стає більше, вільний час стискується як шагренева шкіра, часу на виконання поставлених завдань починає не вистачати. Все частіше виникає в свідомості або вербалізується фраза: «у мене немає часу». Це відноситься, перш за все, не до роботи, а до сфери міжособових, особливо внутрішньосімейних відносин. Відсутність часу обмежує можливість продуктивних неформальних контактів з близькими людьми. Ургентний аддикт часто переконалив себе в тому, що він здатний контролювати час і справитися з ще більшим прискоренням, якщо він буде краще себе організувати, «взьме себе в руки», не відволікатиметься на дрібницях й таке інше. Людина з ургентною залежністю переживає час по-іншому, в порівнянні із звичайною людиною, яка спеціально не фіксована на ньому (за винятком порушень сприйняття часу у формі прискорення або уповільнення його течії при деяких психічних розладах).

Наше дослідження присвячене вивченню особливостей мотивації професійної діяльності працівників ОВС з різним рівнем ургентної адикції. У вітчизняній психологічній літературі на даному етапі розвитку науки досить небагато досліджень, що присвячені вивченню ургентної залежності взагалі, а зокрема у працівників органів внутрішніх справ, практично відсутні.

Формування цілей статті. Мета дослідження полягає у вивченні особливостей мотивації професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ з різним рівнем ургентної залежності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь працівники органів внутрішніх справ різних підрозділів та різних посад, як чоловіки так і жінки, у загальній кількості 124 людини. Усі працівники були нами розділені на три групи в залежності від рівня ургентної залежності. Першу групу досліджуваних склали працівники в кількості 37 осіб, у яких було виявлено високий рівень ургентної залежності, вони набрали за показником ургентної залежності від 51 до 55 балів. Другу групу досліджуваних склали працівники ОВС з середнім рівнем ургентної залежності, кількість досліджуваних, що увійшли у цю групу – 61 людина – це найбільш численна група, за показником ургентної залежності їм було набрано від 35 до 50 балів. Третю групу досліджуваних склали працівники ОВС з низьким рівнем ургентної залежності, в кількості 26 осіб – ця група є найменш представлена досліджуваними працівниками ОВС, за показником ургентної залежності вони набрали від 9 до 34 балів.

Рівень ургентної залежності нами визначався за допомогою методики «Діагностика ургентної залежності» [1, С. 224]. Мотивацію професійної діяльності ми визначали за допомогою методики К. Замфіра в модифікації А. Реана «Мотивація професійної діяльності».

Результати дослідження за методикою К. Замфіра «Мотивація професійної діяльності» наведені в таблиці 1.

Виходячи з даних, що наведені в таблиці 1, ми бачимо, що у працівників ОВС з різним рівнем ургентної залежності (в усіх трьох групах) на перших двох місцях знаходяться однакові мотиви професійної діяльності: «грошовий зарібок» та «прагнення до просування по роботі». У працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності ці мотиви виражені найбільше, а у працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності – найменше, відповідно $4,38 \pm 0,5$, $4,11 \pm 0,5$ та $3,96 \pm 0,4$, $4,15 \pm 0,4$. Найменш представленим мотивом професійної діяльності в усіх групах є «повна самореалізація саме в даній діяльності».

В третій групі працівників ОВС цей показник є найменшим – 2,65, трохи більший у працівників з високим рівнем ургентної залежності – 2,76 і найбільший у працівників ОВС з середнім рівнем ургентної залежності – 3,08. Таки мотиви професійної діяльності як «задоволення від процесу і результату роботи» і «потреба в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших» також мало представлені у працівників ОВС з різним рівнем ургентної залежності.

В групах працівників ОВС з різним рівнем ургентної залежності за мотивом «грошовий зарібок» реєструються вірогідні відмінності.

Таблиця 1.

Показники мотивів професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ з різним рівнем ургентної залежності ($x \pm \sigma$).

Групи Мотиви	Працівники з високим р і в н е м ургентної залежності	Працівники з середнім рівнем ургентної залежності	Працівники з низьким рівнем ургентної залежності	t 1,2	t 1,3	t 2,3
Грошовий зарібок	$4,38 \pm 0,5$	$4,28 \pm 0,5$	$4,15 \pm 0,4$	0,9	2*	1,1
Прагнення до просування по роботі	$4,11 \pm 0,5$	$4,08 \pm 0,6$	$3,96 \pm 0,4$	0,3	1,3	1
Прагнення уникнути критики з боку керівника або колег	$3,89 \pm 0,4$	$3,75 \pm 0,5$	$3,62 \pm 0,5$	1,5	2,4*	1,2
Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей	$3,84 \pm 0,5$	$4,03 \pm 0,4$	$3,65 \pm 0,5$	2*	1,4	3,8**
Потреба в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших	$3,89 \pm 0,5$	$3,95 \pm 0,6$	$3,77 \pm 0,5$	0,5	1	1,4
Задоволення від процесу і результату роботи	$3,05 \pm 0,7$	$3,33 \pm 0,6$	$3,27 \pm 0,6$	2,2*	1,3	0,4
Повна самореалізація сама в даній діяльності	$2,76 \pm 0,7$	$3,08 \pm 0,6$	$2,65 \pm 0,6$	2,3*	0,7	3*

Примітка: * $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$

У працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності цей мотив достовірно більш виражений, ніж у працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності ($4,38 \pm 0,5$ і $4,15 \pm 0,4$ при $p \leq 0,05$). Для працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності при виконанні професійної діяльності достовірно важливіше мати і отримувати грошовий зарібок, ніж для працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності.

Також достовірно більш виражений у працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності такий мотив

професійної діяльності як «прагнення уникнути критики з боку керівника або колег», ніж у працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності ($3,89 \pm 0,4$ та $3,62 \pm 0,5$ при $p \leq 0,05$). Тобто для працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності прагнення уникнути критики з боку керівника або колег більш значимо, ніж для працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності. Можливо це як раз і пов'язано з тим, що вони постійно знаходяться в стані нестачі часу.

Такий мотив професійної діяльності як «прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей» достовірно більш виражений у працівників ОВС з середнім рівнем ургентної залежності, ніж у працівників з високим рівнем ургентної залежності ($4,03 \pm 0,4$ та $3,84 \pm 0,5$ при $p \leq 0,05$) та достовірно більш виражений, ніж у працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності ($4,03 \pm 0,4$ та $3,65 \pm 0,5$ при $p \leq 0,01$). Тобто можна сказати, що для працівників з середнім рівнем ургентної залежності прагнення уникати можливих покарань або неприємностей більш значимо, ніж для працівників з високим та низьким рівнем ургентної залежності.

Також «задоволення від процесу і результату роботи» більш значимо для працівників ОВС з середнім рівнем ургентної залежності, ніж для працівників з високим рівнем ургентної залежності ($3,33 \pm 0,6$ та $3,05 \pm 0,7$ при $p \leq 0,05$). Можна припустити, що працівники ОВС з середнім рівнем ургентної залежності менше переймаються часом, ніж працівники з високим рівнем ургентної залежності, то вони більше задоволення отримують від процесу і результату роботи.

Такий мотив як «повна самореалізація саме в даній діяльності» достовірно більш значимий для працівників ОВС з середнім рівнем ургентної залежності, ніж для працівників з високим та низьким рівнем ургентної залежності ($3,08 \pm 0,6$ та $2,76 \pm 0,7$ і $2,65 \pm 0,6$ при $p \leq 0,05$). Таким чином, для працівників з нормальним рівнем ургентної залежності повна самореалізація професійної діяльності саме в тій області в якій вони працюють на даний час більш значима, ніж для двох інших груп працівників ОВС.

За результатами дослідження мотивів професійної діяльності працівників ОВС з різним рівнем ургентної залежності можна зробити наступні висновки: для працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності достовірно більш значимими мотивами професійної діяльності є такі як «грошовий заробіток» та «прагнення уникнути критики з боку керівника або колег». Для працівників ОВС з середнім рівнем ургентної залежності достовірно більш значими мотивами професійної діяльності є «прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей», «задоволення від процесу і результату роботи» та «повна самореалізація саме в даній діяльності». Тоді як для працівників ОВС з низьким рівнем ургентної залежності практично усі ці мотиви професійної діяльності достовірно менш значимі, ніж для інших груп працівників ОВС.

Для виявлення взаємозв'язків мотивів професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ з різним рівнем ургентної залежності було проведено кореляційний аналіз цих мотивів та різного рівня ургентної залежності. Дані кореляційного аналізу наведено в таблиці 2.

Виходячи з даних наведених в таблиці 2 було виявлено значущі кореляції. За мотивом професійної діяльності «грошовий заробіток» виявлена негативна значима кореляція з високим рівнем ургентної залежності ($r = -0,473$, $p \leq 0,01$) та у працівників з середнім рівнем ургентної залежності ($r = -0,240$, $p \leq 0,10$). В групі працівників ОВС з високим рівнем ургентної залежності більш тісний негативний взаємозв'язок з мотивом професійної діяльності «грошовий заробіток». Таким чином, високий та середній рівень ургентної залежності негативно корелює з професійним мотивом «грошовий заробіток».

За показником «прагнення до просування по роботі» реєструється негативна кореляція з високим рівнем ургентної залежності ($r = -0,411$, $p \leq 0,05$). Чим менш значимий цей мотив для працівників ОВС, тим більш виражена ургентна залежність. Також цей професійний мотив позитивно корелює з низьким рівнем ургентної залежності у працівників ОВС ($r = 0,411$, $p \leq 0,05$), тобто чим більш значимий мотив «прагнення до просування по роботі» для працівників ОВС, тим нижчий буде рівень ургентної залежності.

Таблиця 2.

Показники взаємозв'язків мотивів професійної діяльності з різним рівнем ургентної залежності

Групи Мотиви	Високий рівень ургентної залежності	Середній рівень ургентної залежності	Низький рівень ургентної залежності
Грошовий заробіток	- 0,473***	- 0,240*	0,146
Прагнення до просування по роботі	- 0,411**	0,036	0,421**
Прагнення уникнути критики з боку керівника або колег	0,117	0,122	0,262
Прагнення уникнути можливих покарань або неприємностей	- 0,175	0,065	0,340*
Потреба в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших	- 0,210	0,236*	0,225
Задоволення від процесу і результату роботи	- 0,134	- 0,87	- 0,078
Повна самореалізація саме в даній діяльності	0,083	0,120	0,202

Примітка: * $p \leq 0,10$; ** $p \leq 0,05$; *** $p \leq 0,01$

Такий мотив професійної діяльності як «прагнення уникнути можливих покарань або

неприємностей» позитивно корелює з низьким рівнем ургентної залежності у працівників ОВС ($r = 0,340$, $p \leq 0,10$). Тобто спостерігається тісний взаємозв'язок низького рівня ургентної залежності з прагненням працівників уникнути можливих покарань або неприємностей.

Нормальний рівень ургентної залежності позитивно корелює з мотивом професійної діяльності «потреба в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших» ($r = 0,236$, $p \leq 0,10$). Тобто середній рівень ургентної залежності тісно пов'язаний з потребою працівників ОВС в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших. За іншими мотивами професійної діяльності та різного рівня ургентної залежності значущих взаємозв'язків не спостерігається.

За результатами вивчення мотивів професійної діяльності та різного рівня ургентної залежності можна зробити наступні висновки.

Високий рівень ургентної залежності негативно пов'язаний з такими мотивами, як «грошовий зарібок» та «прагнення до просування по роботі», тобто, чим більше буде високий рівень ургентної залежності, тим менш значимими будуть ці мотиви професійної діяльності. Середній рівень ургентної залежності негативно пов'язаний з «грошовим зарібком» та позитивно пов'язаний з мотивом «потреба в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших». Низький рівень ургентної залежності позитивно корелює з такими мотивами професійної діяльності, як «прагнення до просування по роботі» та «потреба в досягненні соціального престижу і пошани з боку інших», тобто низький рівень ургентної залежності залежить від сили значимості цих мотивів для працівників органів внутрішніх справ.

Література

1. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень. / Е. П. Ильин – СПб. : Питер, 2011. – 224 с.
2. Короленко Ц. П. Психосоциальная аддиктология. / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева – Новосибирск : 2001. – 251 с.
3. Шибко Е. Л. Особенности внешних и внутренних механизмов психологических защит лиц с ургентной зависимостью / Шибко Е. Л. // Сб. научных статей по материалам Международного научно-образовательного форума «Европа-2002». Минск, 2003. С. 481-485.

Розділ: Психологія здоров'я та клінічна психологія

УДК:616.89-008.454

Принципы медико-психологической коррекции студентов с инвалидизацией с сердечно-сосудистыми заболеваниями

Алиева Т. А.

В статье проанализированы особенности психоэмоционального состояния, индивидуально-типологические особенности и наличие дезадаптации у студентов-инвалидов с заболеваниями сердечно-сосудистой системы. Исследование проводилось на базе КУОЗ Харьковской Городской Студенческой Больницы в Центре психического здоровья студенческой молодежи. В исследовании приняли участие 153 студентов с сердечно-сосудистыми заболеваниями (78 студентов-инвалидов с врожденными пороками сердца и 75 студентов с соматоформной вегетативной дисфункцией), в группу сравнения вошли больные с ишемической болезнью сердца (58 больных). Основными аспектами изучения нарушения адаптации студентов с инвалидизацией являются: психоэмоциональное состояние, мотивационная направленность личности, личностные особенности и уровень качества жизни. На основе полученных результатов разработана и внедрена программа медико-психологической коррекции для данного контингента обследованных.

Ключевые слова: студенты-инвалиды, сердечно-сосудистые заболевания, психоэмоциональные нарушения, уровень качества жизни, медико-психологическая коррекция, тревожность, депрессия, ишемическая болезнь сердца.

У статті проаналізовано особливості психоемоційного стану, індивідуально-типологічні особливості і наявність дезадаптації у студентів-інвалідів із захворюваннями серцево-судинної системи. Дослідження проводилося на базі КУОЗ Харківської Міської Студентської Лікарні в Центрі психічного здоров'я студентської молоді. У дослідженні взяли участь 153 студентів з серцево-судинними захворюваннями (78 студентів-інвалідів з вродженими вадами серця та 75 студентів з соматоформною вегетативною дисфункцією), в групу порівняння увійшли хворі з ішемічною хворобою серця (58 хворих). Основними аспектами вивчення порушення адаптації студентів з інвалідизацією є: психоемоційний стан, мотиваційна спрямованість особистості, особистісні особливості і рівень якості життя. На основі отриманих результатів розроблена і впроваджена програма медико-психологічної корекції для даного контингенту обстежених.

Ключові слова: студенти-інваліди, серцево-судинні захворювання, психоемоційні порушення, рівень якості життя, медико-психологічна корекція, тривожність, депресія, ішемічна хвороба серця.

Summary. The paper analyzes the characteristics of emotional states, individually-typological features and the presence of exclusion of students with disabilities, diseases of the cardiovascular system. The study was conducted at Kharkov City Hospital in the Student Mental Health Center students. The study involved 153 students from cardiovascular diseases (78 students with disabilities who have congenital heart disease and 75 students with somatoform autonomic dysfunction) in the comparison group included patients with ischemic heart disease (58 patients). The main aspects of the study of disorders of adaptation of students with disability are the psycho-emotional state, motivational orientation of the individual, personal characteristics and quality of life. On the basis of these results has been developed and implemented a program of medical and psychological treatment for this group of patients.

Key words: cardiovascular diseases, students with disabilities, psycho-emotional disorders, quality of life, medical and psychological adjustment, anxiety, depression, coronary heart disease.

Актуальность исследования. В последнее время особенно актуальной возникла необходимость комплексного, мультидисциплинарного подхода к изучению хронических заболеваний органов сердечно-сосудистой системы [1,2]. Сложность феноменов, изучаемых привела к выводу о необоснованности упрощенных причинно-следственных объяснительных моделей психосоматических заболеваний. В настоящее время отмечается тенденция к омоложению патологии сердечно-сосудистой системы [5]. У студентов-инвалидов наблюдается сочетание общих факторов дезадаптации, свойственной студентам при поступлении в ВУЗы, и специфических, обусловленных функциональным дефицитом студентов с инвалидностью [3-5]. В Украине создана система льготного поступления в высшие учебные заведения с инвалидностью. Значимость этой проблемы определяется ее государственной важностью, так как только здоровое в физическом и нравственном отношении поколение может обеспечить прогрессивное и поступательное развитие общества, его безопасность и международный авторитет [8].

Все вышеизложенное вызывает необходимость в особо продуманной системе медико-социального обслуживания и усиленного внимания со стороны образовательных учреждений и органов здравоохранения к сохранению, укреплению и поддержанию здоровья студентов [7,9].

Особенно актуальна эта проблема в современной ситуации, характеризующейся значительным снижением качества жизни большей части населения и, в первую очередь, его социально незащищенных групп, к которым относятся студенты, а также реформами в системе здравоохранения, сопровождающимися изменениями в организации медико-социальной и профилактической помощи [6, 8].

В современных социально – экономических условиях вузовское образование осуществляется на фоне высокой неопределенности жизненной перспективы молодых людей [6, 9].

Актуальность психопрофилактических программ и психопрофилактического сопровождения современной молодежи рассматривается в работах ряда учёных: Осиповой А.А., Эльконина Д.Б., Беличевой С.А., Божович Л.И., Максимовой Н.Ю.[5]. Потребность в разработке новых подходов к диагностике и коррекции проявлений дезадаптации, необходимость применения системного подхода к их анализу объясняется тем, что состояние дезадаптации охватывает не только отдельные звенья функционирования человека, но и успешность деятельности личности в целом.

Цель исследования. На основе изучения психоэмоциональных нарушений, личностных

особенностей, мотивационной направленности и состояния качества жизни у студентов-инвалидов с сердечно-сосудистыми заболеваниями разработать систему медико-психологической коррекции.

Материалы и методы исследования. Исследование проводилось на базе КУОЗ Харьковской городской студенческой больницы в Центре психического здоровья студенческой молодежи. В исследовании приняли участие 153 студентов с сердечно-сосудистыми заболеваниями (78 студентов-инвалидов с врожденными пороками сердца (ВПС) и 75 студентов из соматоформных вегетативной дисфункцией (СВД). Студенты-инвалиды с врожденными пороками сердца и студенты соматоформных вегетативной дисфункцией составили основные группы исследования. В группу сравнения вошли 58 больных в возрасте от 42 до 67 лет с ишемической болезнью сердца. Оценка состояния эмоциональной сферы проводилось с применением методики «Шкалы самооценки ситуативной и личностной тревожности Ч.Спилбергера», адаптированной Ю.Л.Ханиним и изучение мотивационной направленности осуществлялось с помощью методик Т. Элерса: методика диагностики личности на мотивацию к избеганию неудач и достижения успеха. Особенности личности изучались с помощью многофакторного личностного опросника FPI. (И.Фаренберг, Х.Зарг, Р.Гампел). Также проводился анализ качества жизни с помощью психодиагностической методики КЖ «SF-36 HealthStatusSurvey.

Результаты исследования. На первом этапе проводился анализ эмоционально-аффективной сферы больных сердечно – сосудистыми заболеваниями.

В группе студентов-инвалидов (СИ) с врожденным пороком сердца (ВПС) в $46,2\% \pm 5,64$ присутствовала высокая реактивная тревога, у $28,2\% \pm 5,09$ – умеренная реактивная тревога и у $25,6\% \pm 4,94$ – низкий уровень. Личностная тревожность в группе СИ с ВПС у $62,8\% \pm 5,47$ имела умеренный уровень, у $20,6\% \pm 4,57$ – наблюдался высокий уровень тревожности и у $16,6\% \pm 4,22$ – низкий уровень.

В группе 2 достоверно более выражен показатель высокого уровня реактивной тревоги – у $76,0\% \pm 4,9$ (при $p \leq 0,05$, относительно показателя группы 1), у $13,3\% \pm 3,92$ – была получена умеренная тревожность и у $10,7\% \pm 3,56$ – низкая. Аналогичное соотношение наблюдалось и в показателях уровней личностной тревожности, где достоверно чаще встречался высокий уровень тревожности – у $82,7\% \pm 4,36$ (при $p \leq 0,05$, относительно показателя группы 1), у $12,0\% \pm 3,75$ – наблюдалась умеренная личностная тревожность и у $5,3\% \pm 2,58\%$ – низкая.

Показатели группы сравнения больных с ишемической болезнью сердца в $58,6\% \pm 6,46$ достоверно более выражен умеренный уровень реактивной тревоги (при $p \leq 0,05$, относительно показателей группы 1 и 2), в $27,6\% \pm 5,86$ – высокий уровень тревоги и у $13,8\% \pm 4,52$ – низкий уровень. Также в данной группе у $63,8\% \pm 6,31$ наблюдалась высокая личностная тревожность (при $p \leq 0,05$, относительно показателя группы 1), у $18,9\% \pm 5,14$ – умеренная тревожность и у $17,3\% \pm 4,96$ – низкая.

Таким образом, у СИ с ВПС высокая реактивная тревога превалирует над уровнем личностной тревожностью; у больных с ишемической болезнью сердца обратное превалирование личностной тревожности над реактивной тревоги; у студентов группы 2 с соматоформной вегетативной дисфункцией превалируют высокие показатели, как реактивной тревоги, так и личностной тревожности.

Патоперсоналогическая характеристика больных с сердечно – сосудистыми заболеваниями. Для больных группы 1 была характерна депрессивность ($9,09 \pm 1,92$), общительность ($10,1 \pm 1,83$), уравновешенность ($8,91 \pm 1,67$), открытость ($7,27 \pm 1,71$), экстравертированная направленность ($9,27 \pm 1,17$) и эмоциональная лабильность ($10,7 \pm 1,48$). Данная группа исследования студентов с особыми потребностями (студенты-инвалиды) характеризуются наличием депрессивной симптоматики в поведении, эмоциональном состоянии, в отношении к себе и к социальной среде. Также высокие оценки по шкале эмоциональной лабильности указывают на неустойчивость эмоционального состояния, проявляющуюся в частых колебаниях настроения, повышенной возбудимости, недостаточной саморегуляции.

Группе 2 студентов с соматоформной вегетативной дисфункцией характерна выраженность следующих шкал: невротичность ($11,1 \pm 2,51$), спонтанная агрессия ($10,1 \pm 1,67$), депрессивность ($10,3 \pm 2,18$), раздражительность ($9,27 \pm 1,6$), общительность ($10,27 \pm 1,81$). В целом данный контингент обследованных характеризуется эмоциональной неустойчивостью со склонностью к аффективному реагированию, импульсивностью поведения, агрессивным отношением к социальному окружению и выраженным стремлением к доминированию.

В группе сравнения больным с ишемической болезнью сердца присуща невротичность ($11,27 \pm 2,29$), депрессивность ($12,63 \pm 1,43$), раздражительность ($8,81 \pm 1,4$), общительность ($9,09 \pm 1,5$), застенчивость ($8,45 \pm 1,61$) и эмоциональная лабильность ($12,18 \pm 1,33$). Высокие показатели по шкале невротичности соответствуют выраженному невротическому синдрому астенического типа со значительными психосоматическими нарушениями.

В целом отличительной особенностью больных с сердечно-сосудистыми заболеваниями характерна депрессивность, общительность и эмоциональная лабильность.

Изучение уровня мотивации к успеху у студентов с особыми потребностями у $46,2\% \pm 5,64$ имела умеренный уровень, у $28,2\% \pm 5,09$ – средний у $25,6\% \pm 4,94$ – низкий, высокий уровень отсутствовал. В группе студентов с СВД наблюдалось аналогичное распределение показателей уровня мотивации к успеху: превалировал умеренный уровень мотивации достижения успеха у $76,0\% \pm 4,9$, у $13,3\% \pm 3,92$ – средний и у $10,2\% \pm 3,56$ – низкий. В группе сравнения больных с ишемической болезнью сердца достоверно превалировал средний уровень мотивации к успеху ($58,6\% \pm 6,46$), умеренный уровень присутствовал у $27,6\% \pm 5,86$ и низкий – у $13,8\% \pm 4,52$. Достоверно более высокий уровень мотивации

избегания неудач превалировал в группах студентов с СВД ($82,7 \pm 4,36$) и больных с ИБС ($63,8 \pm 6,31$) относительно результатов групп СИ с ВПС (при $p \leq 0,05$)

Анализ данных позволил оценить социально-психологическое состояние проблемы контингента студенческой молодежи с инвалидизацией. Оценку социально-психологического статуса проводили с применением психодиагностической методики КЖ ЯЖ «SF-36 HealthStatusSurvey». Установлено значительное снижение КЖ у студентов-инвалидов с врожденными пороками сердца и студентов соматоформных вегетативной дисфункцией. Особенно отмечалось снижение показателей характеристики физического состояния, которое у студентов-инвалидов с ВВС и студентов из СВД ограничивало повседневную и трудовую деятельность. Значительной интенсивности достигал болевой синдром в группе студентов из СВД, была существенно снижена активность студентов и повышенная их утомляемость. В целом состояние физического функционирования у студентов-инвалидов и студентов оказалось сниженным. Полученные данные свидетельствуют о том, что ограничение физической активности вносит наиболее существенный вклад в снижение КЖ студентов-инвалидов с ССЗ. Повышение точности оценки КЖ, предполагает раздельный анализ его физической, психоэмоциональной и социально-экономической составляющих.

Установленные нарушения психоэмоциональной сферы у студентов-инвалидов с ВВС и студентами из СВД позволили разработать комплекс психокоррекционных мер, которые направлены на стабилизацию их состояния. Это осуществлялось с помощью рациональной психотерапии, аутогенной тренировки (групповые занятия), когнитивно-бихевиоральной терапии (групповые занятия) и последующего психологического сопровождения. Основными принципами построения медико-психологической коррекции студентов с инвалидизацией с нарушениями сердечно-сосудистой системы являлись: этапность, мультимодальность, социальной поддержки, сохранности.

Выводы. Полученные данные свидетельствуют о том, что ограничение физической активности вносит наиболее существенный вклад в снижение КЖ у студентов-инвалидов с ССЗ. В ходе исследования психологического статуса было выявлено, что у студентов-инвалидов с врожденными пороками сердца имеет место повышенная напряженность большинства механизмов психологической защиты. Это свидетельствует об актуальности психической адаптации студентов к стрессу и о наличии психотравмирующей ситуации, связанной с непосредственной угрозой жизни. Для них была характерна повышенная степень депрессивного состояния. Таким образом, полученные данные свидетельствуют о том, что КЖ студентов-инвалидов с пороками сердца и студентов с СВД значительно снижены. Повышение точности оценки КЖ, предполагает раздельный анализ его физической, психоэмоциональной и социально-экономической составляющих. Полученные результаты психодиагностического исследования психоэмоциональной сферы студентов-инвалидов с сердечно-сосудистыми заболеваниями, позволили разработать комплексную, структурированную модель медико-психологической коррекции, которая показала свою эффективность в 73% случаях на базе Центра Психического здоровья студенческой молодежи.

Литература

1. Кришталь В. В. Психосоматическая патология: генез и подходы к коррекции // Междунар. мед. журн.— 2007.— Т. 7, № 1.— С. 37–40.
2. Маркова М. В. Психосоціальний стрес та негативний вплив макро- й мікросоціальних чинників як складоварозвитку хвороб системикровообігу / Маркова М. В., Бабич В. В., Степанова Н. М // 36. наук. праць співробітників НМАПО ім. П. Л. Шупика.— 2008.— № 4.— С. 336–348.
3. Михайлов Б. В. Проблема оценки эффективности и качества оказания психотерапевтической помощи // Український вісник психоневрології. Том 18, вип. 3 (64), 2010. С. 137-138.
4. Михайлов Б. В. Проблема оценки эффективности и качества оказания психотерапевтической помощи // Укр. вісн. психоневрології.— 2010.— Т. 18, вип. 3 (64).— С. 137–138.
5. Смулевич А. Б. Депрессии при соматических и психических заболеваниях.— М.: Мед. информ. агенство, 2003.— 432 с.
6. Фактори, що в найбільшому ступені впливають на показники врахованої захворюваності та поширеності психічних розладів серед населення України (Перше повідомлення) / В. С. Підкоритов, О. І. Серіков, Л. І. Дьяченко та ін. // Укр. вісн. психоневрології.— 2009.— Т. 17, вип. 2 (59).— С. 51–57.
7. Шевченко Н. Ф. Якість життя в умовах хронічної хвороби: медичні й психологічні аспекти / Н. Ф. Шевченко // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19-20 квітня 2010 року). Т. II. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. - С. 347 – 350.
8. Dobson K. S. A meta-analysis of the efficacy of cognitive therapy for depression // J. Consult. Clin. Psychol.— 1989.— Vol. 57.— P. 414–419.
9. Naaga D. A., Dyck M., Ernst D. Empirical status of cognitive theory of depression // Psychol. Bull.— 1991.— Vol. 110.— P. 215–236.

159.922.5:616.39-053.2/.5

Ставлення до себе підлітків, що страждають на ожиріння

Беляєва О.Е.

В статті представлені результати дослідження неусвідомлюваних аспектів самоствавлення підлітків з ожирінням. Виявлені особливості самоствавлення, пов'язані зі статтю, віком та ступенем ожиріння. Показаний зв'язок самоствавлення із проявами тривожності та депресивності хворих. Доведено, що конфліктні варіанти ставлення до себе підлітків з ожирінням сполучені із посиленням тривожності та депресії. Виявлені тенденції щодо посилення у підлітків із конфліктним самоствавленням тривожності у стосунках з батьками та в разі перебування в експертній ситуації.

Ключові слова: підлітки, ожиріння, психологічні особливості, ставлення до себе

В статье представлены результаты исследования неосознаваемых аспектов самоотношения у подростков с ожирением. Выявлены особенности самоотношения, связанные с полом, возрастом и степенью ожирения подростков. Показана связь конфликтного самоотношения с проявлениями тревожности и депрессивности больных. Установлено, что конфликтные варианты самоотношения подростков с ожирением сопряжены с усилением тревожности и депрессии. У подростков с конфликтным самоотношением выявлены тенденции усиления тревожности в отношениях с родителями и в случае пребывания в экспертной ситуации.

Ключевые слова: подростки, ожирение, психологические особенности, самоотношение.

The paper presents the results of studying unconscious aspects of the self-attitude in adolescents with obesity. Some peculiarities in the self-attitude related with gender, age and degree of obesity have been revealed in our adolescent patients. The relationship between the conflicting self-attitude in patients and manifestations of their anxiety and depression has also been shown. It has been established that conflict variants of the self-attitude in obese adolescents are associated with an increase in anxiety and depression. An increased anxiety tendency in relationships with parents and in case of staying in the expert (test) situation has been found in obese adolescents with conflicting self-attitude.

Key words: adolescents, obesity, psychological peculiarity, self-attitude.

Проблема дослідження самоствавлення особистості досить актуальна, адже уявлення людини про себе відіграють визначну роль в регуляції поведінки, при цьому адекватне ставлення до себе є запорукою благополучного функціонування індивіда як суб'єкта суспільних відносин [1,2]. Відомо, що підлітковий вік є сенситивним періодом розвитку самосвідомості й формування Я-концепції. В цей час розвивається рефлексія, диференціюється структура образу "Я", підлітки інтенсивно збагачують уявлення про себе, в них динамічно змінюється самооцінка, формується емоційно-ціннісна складова самосвідомості, при цьому спостерігається посилення критичного ставлення до себе [3,4]. Останнім часом відбувається зростання розповсюдженості ожиріння серед дітей, високий ризик формування метаболічних та серцево-судинних ускладнень цієї патології становить загрозу для здоров'я підлітка в майбутньому. [5,6]. Водночас, ожиріння як психосоціальний феномен несе також негативні психологічні наслідки, чинить значний вплив на самооцінку, формування ідентичності, соціальні стосунки та адаптацію підлітка [6,7]. В дослідженнях психологічних чинників ожиріння у дітей, науковці фокусуються на вивченні особистісних, емоційних та мотиваційних складових зазначеної патології, розглядають особливості образу тілесного "Я" при ожирінні [6, 7,8]. Але проблематика психологічних складових ставлення до себе підлітків із ожирінням до останнього часу лишається малодослідженою.

З метою визначення особливостей ставлення до себе підлітків із ожирінням проведено психодіагностичне дослідження.

Обсяг та методи дослідження. Обстежено 96 підлітків з ожирінням різного ступеню, хлопців та дівчат віком 12-17 років, що надходили для лікування до ендокринологічного відділення ДУ "ІОЗДП НАМН".

Проведено психологічне дослідження із використанням Колірному тесту ставлення для оцінки ставлення хворих до себе та членів своєї родини; Госпітальної шкали тривоги та депресії, методики багатовимірної оцінки дитячої тривожності (МОДТ), а також опитувальника якості життя MOS-SF-36. Математична обробка отриманих даних проводилася із використанням параметричних та непараметричних методів.

Результати та їх обговорення. За даними колірному тесту ставлення визначали неусвідомлюване ставлення хворих до себе. Відтворюючі колірний образ своєї особистості підлітки з ожирінням найчастіше обирали жовтий (27,1%) або зелений (25,0%) колірний еталон. Жовтий пов'язується із жвавістю, зацікавленістю, відкритістю, потягом до спілкування. Синьо-зелений колір на психологічному рівні відбиває риси незворушності, самодостатності, вимогливості та напруження. Уявлення про себе як енергійну, діяльну, рішучу та сильну людину виявляли 15,6% підлітків з ожирінням, асоціюючи себе з червоним (жовто-гарячим) колірним еталоном.

Тривожною ознакою особистісного неблагополуччя поставала ідентифікація з сірим колірним еталоном – 12,5% обстежених обирали для відтворення власного образу сірий колір, що пов'язується з якостями млявості, нерішучості, пасивності, невпевненості. 8,3% хворих асоціювали свій характер з чорним кольором – що відбиває прояви незалежного, впертого, відлюдькуватого та ворожо

налаштованого стилю поведінки. Найменш придатними для психологічної самоідентифікації підлітків з ожирінням виявилися фіолетовий (5,2%) та коричневий (3,1%) еталони, що втілюють, відповідно, риси мрійливої зачарованості та злагідної поступливості.

Відмінності між хворими різної статі виявлялися у частоті самоідентифікації з сірим еталоном, що було суттєво більш властиво хлопцям з ожирінням (19,1% проти 6,1% у дівчат; $P_f < 0,03$). Майже кожен п'ятий хлопчик з ожирінням асоціював власний образ із кольором, що несе психологічний зміст відстороненості та потайливості. Дівчата з ожирінням дещо частіше за хлопців обирали для самовизначення зелений (30,6% проти 19,1% у хлопців), але відмінності не сягали статистичної значущості.

Вікові особливості самоставлення хворих на ожиріння визначалися у частоті самоідентифікації обстежених з жовтим еталоном, що символізує інтерес, нецілеспрямовану активність, сподівання та прагнення змін. Подібне самовизначення найчастіше реєструвалося в старшій віковій підгрупі (16-17 років) – 34,5%; в групі 14-15- річних хворих такий вибір привернув 25,7% обстежених; в молодшій групі (12-13 років) самоідентифікація з жовтим реєструвалася лише у 12,5% хворих ($P_f < 0,02$ порівняно з старшою віковою групою).

У хворих з різним ступенем ожиріння відзначалися суттєвими відмінностями колірної самоідентифікації. Підлітки з ожирінням I ступеню асоціювали свій характер переважно з жовтим кольором – 39,3%, втричі частіше, ніж хворі з ожирінням II ступеню (13,3%; $P_f < 0,07$). Підлітки з ожирінням I ступеню рідко обирали червоний для відображення свого характеру (3,6%). В групі з ожирінням II ступеню червоний обирався для самоідентифікації найчастіше (22,2%; $P_f < 0,01$ порівняно з ожирінням I ст.). В групі з ожирінням III-IV ступеню для самоідентифікації обирався переважно жовтий (34,8%) або зелений еталон (30,4% випадків); з червоним ці хворі співвідносили свій характер вдвічі рідше – 17,4%, але, тим не менш, суттєво частіше, ніж підлітки з I ступенем захворювання.

Емоційне прийняття, відкидання або нейтральне ставлення до себе визначалося за рангом кольору самоідентифікації в індивідуальній розкладці колірних переваг обстеженого. Більший ранг означає більше відкидання, а менший ранг більше прийняття. Отримані ранги розподілялися на три категорії: 1-3 ранг відповідав позитивному самоставленню, виявленню самоповаги, впевненості у собі; 4-5 ранг – нейтральне ставлення; 6-8 негативне самоставлення.

В групі підлітків з ожирінням позитивне ставлення до себе визначалося у 78,1% хворих, нейтральне - у 15,6%. Неусвідомлюване самовідкидання реєструвалося у 6,3% обстежених хворих.

За характером колірних самовизначень виділена група підлітків з ожирінням із конфліктним ставленням до себе, до якої були віднесені хворі з негативним ставленням до себе й такі, що асоціювали свій характер з ахроматичними колірними еталонами (сірий, чорний) та коричневим – 26 підлітків (27,1%). Проведений порівняльний аналіз психодіагностичних показників хворих залежно від наявності конфліктного самоставлення.

Хворі на ожиріння із конфліктним самоставленням мали тенденцію до підвищення тривожності порівняно із хворими, що сприймали себе позитивно. За даними МОДТ в цій групі хворих спостерігалася тенденція до більш високих проявів тривоги у стосунках із батьками ($P_U < 0,06$) та в ситуації перевірки знань ($P_U < 0,08$). Виявлена також тенденція погіршення рівня психічного здоров'я за даними опитувальника якості життя ($P_U < 0,09$).

Хворі на ожиріння із конфліктним самоставленням відрізнялися за показником тривоги в тесті Люшера ($P_U < 0,02$), в них реєструвалися більш високі середні показники тривоги ($P_t < 0,05$) і депресії ($P_t < 0,05$) за даними госпітальної шкали рівень депресії за даними госпітальної шкали тривоги та депресії.

Висновки. Таким чином, доведено, що конфліктні варіанти ставлення до себе підлітків з ожирінням сполучені із посиленням тривожності та депресивності. Виявлені тенденції щодо підвищення у підлітків із конфліктним самоставленням тривожності у стосунках із батьками а також за умов перебування в експертній ситуації. Поглиблення знань щодо особливостей самоприйняття підлітків, які страждають на ожиріння, дозволяє визначити напрямки корекційного втручання, пов'язані з формуванням у хворих адекватного образу свого "Я" та створенням у них більш гнучкого й позитивного самоставлення. Розвиток самоприйняття підлітків, хворих на ожиріння, постає важливим чинником їх адаптації до сучасних умов суспільного функціонування та сприяє покращенню якості їх життя.

Література

1. Регуш Л. А. Самоотношение подростков и переживание проблем школьной жизни /Л.А. Регуш // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2009. – №100. – С.57-65.
2. Чевачина А. Современные эмпирические исследования по проблеме самоотношения у подростков /А. Чевачина // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. праць / [За заг. ред. проф. В.І. Сипченка]. – Спецвип. 9. –Слов'янськ : СДПУ, 2012. – 309.
3. Максименко С.Д. Реалізація нужди у підлітковому віці / С. Д. Максименко // Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського: зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 4. – Миколаїв: Іліон, 2010. – С.6-10.
4. Зонтов О.В. Методологічні засади дослідження підліткового віку у контексті задач сучасної психології / О.В. Зонтов // Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського: зб. наук. праць. Серія «Психологічні науки» / [За ред. С.Д. Максименка, Н.О. Євдокимової]. – Т. 2. – Вип. 4. – Миколаїв: Іліон, 2010. – С.91-95.

-
5. Аверьянов А.П. Ожирение в детском возрасте /А.П.Аверьянов Н.В. Болотова, Ю.А. Зотова // Лечащий врач. – 2010. – №2. – С. 30-35.
 6. Психосоматичний аспект проблеми ожиріння з інсулінорезистентністю у дітей / Е.А. Михайлова, О.А. Будрейко, Д.А. Мітельов, Л.Д. Нікітіна // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 2011. – № 4 (446). – С. 101.
 7. Vander Wal J.S. Psychological complications of pediatric obesity / J.S.Vander Wal, E.R.Mitchell // *Pediatr Clin North Am.* – 2011. – Vol.58(6). – P. 1393-1401.
 8. Тарасова Т.В. Физический образ “Я” у подростков, страдающих ожирением / Т. В. Тарасова, Н. В. Гвоздева // Вестник Мордовского госуниверситета. - 2011. - № 2. - С. 241-243.

УДК 159.922.1–055.26

Основные направления исследований в перинатальной психологии

Кочарян А.С., Свиначенко Ю.В.

Статья посвящена проблеме возникновения и теоретического обоснования перинатальной психологии. Рассматривается состояние развития перинатальной психологии и проблемы ее практического применения. Описаны существующие подходы теоретического обоснования. Рассмотрены некоторые методологические проблемы и особенности исследований в данной области.

Ключевые слова: перинатальная психология, пренейт, биопсихосоциальный подход.

Стаття присвячена проблемі виникнення та теоретичного обґрунтування перинатальної психології. Розглянуто стан розвитку перинатальної психології та проблеми її практичного застосування. Описані існуючі підходи теоретичного обґрунтування. Розглянуті деякі методологічні проблеми й особливості досліджень у цій області.

Ключові слова: перинатальна психологія, пренейт, біопсихосоціальний підхід.

The article deals with the problem of beginning and theoretical foundation of perinatal psychology. In this article we are considering the state of perinatal psychology and the problem of it's practical application. The condition of the development of perinatal psychology and problem of it's practical application are considered here. The existing approaches of theoretical justification are described. And also some methodological problems and features of researches in the field are considered.

Key words: perinatal psychology, perinate, biopsychosocial approach.

Перинатальная психология, как важный раздел перинатологии, возник относительно недавно, в последней четверти 20 века. Первой организацией, объединившей перинатальных психологов, стало созданное в Вене в 1971 году психоаналитиком Густавом Хансом Грабером Международное общество перинатальной психологии. В 1986 году оно было преобразовано в Международное общество пре- и перинатальной психологии и медицины (ISPPM). С того времени началось целенаправленное накопление научных данных о психических процессах у еще неродившегося ребенка (пренейта). Позже результаты научных исследований позволили принять «Декларацию прав неродившегося ребенка» на 16-м Всемирном Конгрессе ISPPM в 2005 году в Гейдельберге. В настоящее время ISPPM объединяет специалистов из многих стран мира [1]. На территории стран постсоветского пространства интерес к исследованиям в области перинатальной психологии сформировался лишь в последнее десятилетие 20 века [2].

В марте 1997 года в Санкт-Петербурге на учредительной конференции было принято решение о создании Межрегиональной ассоциации перинатальной психологии и медицины (МАППМ). Президентом ассоциации был избран акушер-гинеколог, доктор медицинских наук, профессор Г.И. Брехман. В 2001 году МАППМ была переименована в Российскую ассоциацию перинатальной психологии и медицины России (РАППМ). Ежегодных конференций, которые проводились в рамках данной организации, было не достаточно. Так, у специалистов в области перинатальной психологии возникла потребность чаще обмениваться знаниями и опытом. В связи с этим в 2000 при Санкт-Петербургском психологическом обществе была создана секция перинатальной психологии, психопатологии и психотерапии. Руководителем секции был избран Добряков И.В. (кандидат медицинских наук, доцент). Позже была создана отдельная секция перинатальной психологии. Сопредседателем Добрякова И.В. стала Филиппова Г.Г. (доктор психологических наук). Принципиальным моментом здесь являлось сотрудничество медика и психолога [2].

На данный момент существует множество определений перинатальной психологии. Добряков И.В., резюмируя все подходы и теории, определяет перинатальную психологию, как область психологической науки, которая изучает возникновение, динамику и особенности психологического и психического развития системы «мать-дитя», закономерности самых ранних этапов онтогенеза человека от зачатия до первых лет жизни после рождения в его взаимодействии с матерью [2]. Из-за отсутствия единства взглядов существует большое количество программ обучения перинатальных психологов, которые во многом противоречат задачам перинатальной психологии и значительно отличаются друг от друга качеством и содержанием. Из всего многообразия теоретических взглядов можно выделить четыре подхода к обоснованию перинатальной психологии: 1) эклектически – дилетантский подход; 2) медико – редуционистский подход; 3) психолого - редуционистский подход; 4) интегративный биопсихосоциальный подход [2].

1) Эклектически – дилетантский подход характерен недостатком медицинских и психологических знаний, который компенсируется набором случайных, не связанных друг с другом идей, сведений, резонерскими мистическими рассуждениями. В русле этого подхода работают люди, которые, как правило, не имеют никакого отношения к психологии. Задачи

перинатальной психологии в данном подходе сводятся лишь к дородовой подготовке, причем основной задачей является снижение тревоги и создание хронической эйфории у беременной. Существует ряд признаков эклектически - дилетантского подхода:

- отсутствие теоретической основы и ее подмена набором случайных идей и сведений;
- отождествление перинатальной психологии с дородовой подготовкой;
- использование повышенной внушаемости беременных женщин, склонность к образованию сверхценных идей, часто религиозно-мистического содержания;
- преобладание в арсенале психокоррекционных техник арт-терапевтических и релаксационных;
- нередко огульное отрицание любой медицинской помощи, нежелание сотрудничать с медицинским персоналом.

2) Медико - редуционистский подход характерен недооценкой роли психологии в решении проблем, связанных с репродуктивным здоровьем. Отсутствие доверительных отношений и эмоционального контакта между беременной и медиком, приводит к дефициту информации, или же избытку нежелательной информации для беременной. Все это является причиной возникновения ятрогений у беременных. Для медико - редуционистского подхода характерно:

- биологический подход к решению любых проблем репродуктивного процесса;
- недостаточное внимание (вплоть до полного игнорирования) к психологическому состоянию беременной;
- общение с пациентками ограничено медицинскими темами;
- недостаточное внимание к личности и индивидуальности беременной;
- большая степень риска развития ятрогений.

3) Психолого - редуционистский подход возник как ответная реакция на игнорирование врачами психологических проблем, связанных с репродуктивными процессами. В этом подходе психологи впадают в иную крайность, отрицая пользу медицины вообще. Редуционизм проявляется уверенностью в том, что все проблемы человечества связаны с перинатальным периодом. Подобные ситуации дискредитируют перинатальных психологов в глазах медиков, тем самым увеличивая разрыв между психологией и медициной. От эклектически - дилетантского психолого - редуционистский подход отличается наличием стройной теоретической базы. Основными признаками данного подхода являются:

- огульное отрицание любой медицинской помощи;
- попытка навязать свое мировоззрение, веру;
- умение устанавливать с пациентками доверительные отношения, завоевывать авторитет;
- склонность к резонерству, часто религиозно-мистическому;
- недостаточное внимание к биологическим проблемам клиента, при их очевидности;
- недостаток знаний в области физиологии, биологии и медицины.

4) Интегративный биопсихосоциальный подход представляет собой соединение биологических, социальных и психологических теоретических основ в единую теоретическую модель.

В связи с тем, что перинатальная психология возникла на стыке нескольких наук, наиболее оптимальным является системный биопсихосоциальный подход, который подразумевает нелинейные отношения между переменными. В координатах нелинейной динамики систему «окружающий мир - мать - дитя» гипотетически можно рассматривать как саморазвивающуюся структуру со сложным поведением, которое регулируется предположительно простыми, но пока неизвестными алгоритмами. Таким образом, результат влияния на эту систему различных факторов часто непредсказуем. Динамическая структура «окружающий мир - мать - дитя» является особо чувствительной по отношению к любым колебаниям.

Биопсихосоциальная модель перинатальной психологии возникла на основании теорий, предлагающих системный подход к исследованиям:

- концепция Ухтомского - Аршавского о материнской доминанте, состоящей из физиологического и психологического компонентов;
- теория Отто Ранка о влиянии полученной при рождении травмы на психическое развитие и становление личности человека;
- представления Д.В. Винникота о единстве системы «мать - дитя», о формировании в этой системе объектных отношений, о значении переходного объекта;
- вышедшая из психоанализа теория привязанности Дж. Боулби и М.Эйнсворт;
- понимание В.Н. Мясищева личности как системы отношений;
- системный подход к психологии семейных отношений и семейной психотерапии С. Минухина [2].

Неопределенность в построении теоретической базы перинатальной психологии, безусловно, влечет за собой методологические проблемы перинатальных исследований. Тем не менее, исследования в области перинатальной психологии можно разделить на несколько направлений, в зависимости от метода и цели. Ряд ученых изучает непосредственное эмоциональное взаимодействие между матерью и пренейтом во время беременности, используя современные методы исследования (электрофизиологические, ультразвуковые, биохимические, др.) [1].

Израильские ученые Инге и Ханс Кренц в своих работах затрагивают вопросы о важности внешней среды в развитии пренейта и внутриутробном обучении ребенка. Факторы окружающей среды влияют на развитие пренатального ребенка «с самого начала» и даже до того, например, через уникальные индивидуальные качества спермы и яйцеклетки, через качество физической и эмоциональной экологии женского тела и т.д. Это применимо не только к анатомии и физиологии, но и к поведению и эмоциональному опыту будущего ребенка. Таким образом, эмоциональный опыт будущей матери оказывает влияние на формирование личности уже в перинатальный период [4].

Эти идеи основываются на теории вероятностного эпигенеза Гильберта Готтлиба. Суть теории заключается в том, что (пренатальное) развитие определяется критическим взаимодействием эндогенных и экзогенных факторов на четырех уровнях (генетическая деятельность, нейрональная деятельность, поведение и окружающая среда). С этой перспективы функция (опыт, или «функциональная деятельность», или «поведение») влияет на соответствующую структуру. То есть, отношения между структурой внутриутробного развития и функцией должны рассматриваться как двусторонние. Резюмируя, можно сказать, что там, где происходит развитие, факторы окружающей среды определенно играют роль, нет развития без опыта [4].

Другое направление включает в себя исследование связи психических проблем с условиями прохождения беременности и родов. В русле подобных исследований выявлена важная роль телесно – ориентированной психотерапии в работе с беременными. Так, в исследовании российского ученого Швецова М.В. была доказана высокая эффективность телесно - ориентированной психотерапии в устранении симптомов угрозы невынашивания. А также, обоснованы преимущества психотерапии для улучшения психоэмоциональных состояний беременных по сравнению с медикаментозным лечением [6].

Следующее направление исследований в области перинатальной психологии касается диагностики и психотерапии нервно-психических расстройств беременных. Ряд работ направлен на создание экспериментальных моделей [1, 2, 4].

Сегодня в средствах массовой информации становится популярно говорить о жизни и переживании человека до рождения. Все это, безусловно, указывает на рост популярности идей перинатальной психологии в нашем обществе. Вместе с тем, качество предоставляемых психологических услуг в области перинатальной психологии очень часто оставляет желать лучшего, это обусловлено рядом причин.

Прежде всего, это связано с отсутствием единого концептуального и категориального аппарата перинатальной психологии в мировой науке. До сих пор не сформированы целостные представления о многих сложнейших механизмах различных психологических аспектов репродуктивной функции человека. Следует отметить, что этому препятствуют дефинитивные барьеры и отсутствие общего биопсихосоциального подхода [5].

Также важно, что беременные и врачи, которые их наблюдают, не знают показаний для обращений за психокоррекционной помощью. Сегодня в Украине в женских консультациях и родильных домах не предусмотрено оказания пациенткам психотерапевтической помощи. В некоторых отдельных случаях эти учреждения сотрудничают с психологом, однако специфика его деятельности сводится к участию в подготовке женщин к родам. Диагностикой возможных нервно-психических расстройств беременных и психотерапией они не занимаются. В итоге, выходит, что лишь счастливые единицы, из тех, кому действительно необходимо, получают квалифицированную психотерапевтическую помощь [3].

Исходя из вышесказанного, можно утверждать, что попытки уточнения определений и выделения отдельных направлений перинатальной психологии и психотерапии актуальны и необходимы обществу для обеспечения репродуктивного здоровья населения и оптимизации внутриутробного развития ребенка.

Таким образом, развитие перинатальной психологии позволит обеспечить уникальную и наилучшую возможность для первичной профилактики соматических, психологических и социальных расстройств, для улучшения условий жизни человека в обществе.

Обобщая все вышесказанное можно выделить ключевые моменты статьи:

1. Перинатальная психология является новым и перспективным направлением в современных научных исследованиях. Эта актуальная область научного знания, которая возникла на стыке нескольких наук в конце 20 века.

2. Перинатальная психология область психологической науки, которая изучает возникновение, динамику и особенности психологического и психического развития системы «мать-дитя», закономерности самых ранних этапов онтогенеза человека от зачатия до первых лет жизни после рождения в его взаимодействии с матерью.

3. Выделяют несколько основных направлений исследований в перинатальной психологии на данный момент: изучение непосредственного эмоционального взаимодействия между матерью и пренейтом во время беременности; исследование связи психических проблем с условиями прохождения беременности и родов; диагностика и психотерапия нервно-психических расстройств у беременных; создание экспериментальных моделей.

4. В Украине отсутствует единая система психологического сопровождения женщин во время

беременности, а также пре- и постнатального периода.

5. Необходима дальнейшая выработка единого концептуального и категориального аппарата в области перинатальной психологии, а также разработка психокоррекционных программ.

Литература:

1. Брехман Г.И. Плод как человек. : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.andoula.com/Plod_kak_chelovek.html ;

2. Добряков И.В. Перинатальная психология. - Питер: 2011. - С 271.

3. Добряков И.В. Перинатальная психотерапия. – Хрестоматия по перинатальной психологии: Психология беременности, родов и послеродового периода/ Сост.А.Н. Васина. – М.: Изд-во УРАО, 2005 С.38-41

4. Инге и Ханс Кренц. Пренатальные отношения. Размышления об этиологии расстройств личности. : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php>;

5. Филиппова Г.Г. Перинатальная психология: история, современное состояние и перспективы развития//»История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции по истории психологии «IV московские встречи», 26—29 июня 2006 г.»/Отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник. М.: Издательство «Институт психологии РАН», 2006. С. 346-352

6. Швецов М.В. Факторы риска невынашивания и вклад телесно-ориентированной психотерапии в комплексное лечение беременных женщин. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора медицинских наук. Томск, 2002.

УДК: 159.922.76:392.3

Ефективність програм раннього втручання для дітей з порушенням психічного розвитку

Кукуруза Г.В.

В роботі представлені результати оцінки ефективності програм раннього втручання для дітей з порушеннями психомоторного розвитку з використанням показників, які віддзеркалюють індивідуальний, міжособистісний та соціально-психологічний рівні функціонування дітей, батьків та спеціалістів. Результати оцінки динаміки розвитку дитини, якості дитячо-батьківських відносин, стабільності участі в програмах раннього втручання, якості робочого альянсу, організації розвиваючого середовища, емоційному комфорту спеціалістів при роботі з родиною, розширенню соціальних контактів довели високу ефективність програм раннього втручання.

Ключові слова: раннє втручання, діти раннього віку, порушення розвитку, ефективність

В работе представлены результаты оценки эффективности программ раннего вмешательства для детей с нарушениями психомоторного развития, с использованием показателей, которые отражают индивидуальный, межличностный и социально-психологический уровень функционирования дитни, родителей и специалистов. Результаты оценки динамики развития ребенка, качества детско-родительских отношений, стабильности участия в программах раннего вмешательства, качества рабочего альянса, организации развивающей среды, эмоционального комфорта специалистов при работе с семьей, расширение эмоциональных контактов доказали высокую эффективность программ раннего вмешательства.

Ключевые слова: раннее вмешательство, дети раннего возраста, нарушения развития, эффективность.

The results of evaluating the effectiveness of early intervention programs for children with developmental delays, using indicators that reflect the individual, interpersonal, social-psychological level of functioning. Results of the evaluation of the dynamics of child development, the quality of parent-child relations, stability of participation in early intervention programs, the quality of the working alliance, the organization developing environment, emotional comfort professionals working with the family, the expansion of emotional contacts have proved highly effective early intervention programs.

Key words: early intervention, early age children, developmental delays, efficiency.

Розробка новітніх технологій абілітації та розвитку дітей раннього віку з особливими потребами набуває все більшої значущості. Відмічається стала тенденція до збільшення кількості дітей з порушеннями здоров'я та розвитку. В той же час, найбільшу пластичність мозок виявляє у ранньому віці, також доведена важливість ранніх дитячо-батьківських відносин для розвитку дитини. Суттєві зміни, які протягом останніх десятиріч спостерігаються в багатьох країнах щодо гуманізації відношення до дітей з порушеннями розвитку, підвищують увагу до проблем та потреб сім'ї, де виховується така дитина, і змушують шукати результативні форми психологічного супроводу таких сімей [1-3]. Раннє втручання є системою міждисциплінарної сімейно-центрованої допомоги дітям та сім'ям, що їх виховують [4-6]. Системний підхід, який становить методологічну основою раннього втручання, забезпечує цілісний погляд на розвиток дитини з порушенням та розглядає можливості та потенціал розвитку дитини в контексті сімейних та більш широких соціальних відносин.

В ході дослідження була розроблена технологія раннього втручання як системи психологічного супроводу родин, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку. Запропонована послідовність етапів включала є первинну та поглиблену оцінку розвитку дитини та якості дитячо-батьківських відносин, розробку та виконання індивідуальної програми раннього втручання підставі послідовного визначення узгодженого функціонального запиту, ключової проблеми та цілі, моніторингу та оцінки результатів виконання програми.

Оцінка динаміки та аналіз ефективності програм раннього втручання проводились за показниками, які віддзеркалювали індивідуальний, міжособистісний та соціально-психологічний рівні функціонування всіх учасників, які були задіяні в реалізації програм раннього втручання: дитини, батьків та фахівців.

Для оцінки ефективності програм раннього втручання в ході дослідження були визначені такі показники як розвиток дитини, якість дитячо-батьківських відносин, стабільність участі в програмах раннього втручання, якість робочого альянсу, організації розвиваючого середовища, емоційний комфорт спеціалістів при роботі з родиною, розширення соціальних контактів сім'ї поза межами центру.

В дослідженні прийняли участь 122 родини з дітьми віком до 3 років з порушеннями психомоторного розвитку, які отримували допомогу в центрі раннього втручання. Для оцінки всіх показників використовувались результати тестування, спостереження за дитиною та дитячо-батьківською взаємодією, опитування батьків та самозвіт фахівців. Кожний з показників отримував оцінку від 1, 2 або 3 бали, яка відповідала низькому, середньому або високому рівню. Динаміка оцінювалась один раз на шість місяців. В ході аналізу динаміки фіксувались випадки, коли високий рівень показника відмічався з самого початку та не змінювався в ході програм раннього втручання. Це розцінювалось як умовно позитивна динаміка. Покращення визначалось у разі, коли оцінка збільшувалась на один або два бали в

динаміці спостереження. У випадку, коли перша оцінка відповідала низькому або середньому рівню та залишалась такою при повторному обстеженні, це визначалося як умовно негативна динаміка. Випадків, коли б було зафіксовано погіршення хоча б одного з показників не встановлено.

Аналіз результатів дослідження свідчив про те, що показник стабільності участі в програмах раннього втручання в 62,29 % випадків залишався високим на протязі всього часу відвідування родинами центру раннього втручання, що демонструвало досить високу мотивацію батьків та їх готовність і спроможність підтримувати сетінг, дотримуватися певних правил взаємовідносин з фахівцями, які працюють безпосередньо з родиною, та центром як організаційною структурою в цілому. З часом слідування правилам доповнювалось розвитком ініціативи та активності батьків у їх участі в реалізації програми на всіх етапах та перенесенням у щоденні рутини знань та навичок, отриманих під час занять в центрі. Покращення цього показника відмічалась в 24,59 % випадків. Таким чином, у 87,88 % випадках можна було говорити про позитивну динаміку, яка проявлялась формуванні у батьків свідомого та відповідального ставлення до участі у програмах раннього втручання.

Якісні показники робочого альянсу у 34,44 % батьків характеризувались високим рівнем, позитивно змінились вони майже у половині батьків (49,18 %). З часом такі батьки демонстрували здібність підтримувати та розвивати партнерську співпрацю із спеціалістами, знаходячись під час занять в кімнаті, реалізували свою експертну функцію та дотримувались визначених спільно із спеціалістами зон відповідальності на всіх етапах розробки та реалізації програми раннього втручання. У 16,39 % випадків була зафіксована умовно негативна динаміка. Батьки мали труднощі в утриманні психологічних кордонів, їм була притаманні примітивні психологічні захисти у вигляді ідеалізації або знецінення фахівців, вони демонстрували непродуктивні стилі взаємодії та дисфункціональні моделі поведінки.

Практично в половині випадків (49,19 %) показник власного емоційного комфорту оцінювався фахівцями як стабільно високий, в 40,98 % випадків була зафіксована його позитивна динаміка та лише в 9,13 % він характеризувався відсутністю позитивних змін, що виражалось в почуттях емоційної напруги, тривоги, негативних емоцій, які стабільно виникали у спеціалістів в процесі взаємодії з батьками. Випадків, коли б почуття емоційного дискомфорту було викликано взаємодією з дитиною, не зафіксовано.

Аналіз динаміки показника, який характеризував якість організації домашніх рутин, дозволив встановити позитивну динаміку більше, ніж у половині випадків (57,37 %). 31,14 % сімей мали цей показник стабільно високим. В 11,47 % випадків фіксувалась умовно негативна динаміка, яка відображала факт, що проблемною зоною для батьків була організація розвиваючого середовища, яке б в достатній мірі враховувало наявний рівень та зону найближчого розвитку дитини, її фізичні, емоційні, соціально-психологічні та особистісні потреби.

Розширення соціальних контактів родини в період перебування в програмах раннього втручання було визначено в 67,21 % випадків. 18,03 % сімей в динаміці спостереження мали обмежене коло спілкування, яке включало в переважній більшості найближчих родичів, у цих сімей не було відмічено тенденції до розширення бази соціально-психологічної підтримки. Слід відзначити, що показник розширення соціальних контактів зустрічався найрідше серед стабільно високих (14,75 %) та був вірогідно меншим ніж стабільність відвідування програм раннього втручання ($P_f \leq 0,01$), організація рутин ($P_f \leq 0,05$), дитячо-батьківські відносини ($P_f \leq 0,01$) та емоційний комфорт спеціалістів ($P_f \leq 0,01$). Це віддзеркалювало факт, що однією з провідних проблем для сімей, які виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку, є формування кола зовнішньої підтримки та встановлення зв'язків із соціальним оточенням.

Аналіз динаміки загального показника розвитку дозволив встановити позитивні зміни в 96,92 % випадків, які полягали в індивідуальному збільшенні віку розвитку дитини в середньому на 7 місяців. Умовно негативна динаміка була зафіксована у 3,38 % дітей. Це були діти, які мали важкі множинні порушення, що охоплювали всі сфери розвитку, супроводжувались порушеннями здоров'я у вигляді регулярних епілептичних нападів, резистентних до медикаментозної терапії. Таким чином переважна більшість дітей демонструвала розширення когнітивних, мовних, моторних, соціально-емоційних можливостей. Позитивна динаміка розвитку крупної та дрібної моторики була встановлена в 72,14 % та 95,09 % відповідно. Прогресування в якісних та кількісних характеристиках експресивної та імпресивної мови було відзначено в 78,69 % та 86,89 %, покращення соціально-емоційного реагування встановлено у 85,25 % дітей. Покращення якості уваги спостерігалось в 91,73 % за рахунок значного збільшення дітей, які могли зосередитися та утримувати увагу при зовнішній мотивації та участі дорослого (з 24,81 % на 40,16 %). У 8,19 % дітей зберігались значні труднощі, які проявлялись у дуже швидкій втраті інтересу до іграшки або діяльності, короткостроковими епізодами зосередження, які легко переривалися зовнішніми або внутрішніми подразниками.

Оцінка динаміки дитячо-батьківських відносин дозволив встановити, що в 68,85 % випадків відмічалась позитивна динаміка. Це проявлялось в якісних змінах дитячо-батьківської взаємодії, збільшенні взаємності при спілкуванні, більш адекватному темпі реагування на сигнали дитини та розвитку здатності батьків до розуміння психічних та емоційних станів дитини, формуванні засобів її емоційної та поведінкової регуляції. Слід відзначити, що разом з випадками умовно-позитивної динаміки кількість сімей, які характеризувались розвиваючими дитячо-батьківськими відносинами становила 95,07 %.

Таким чином, проведене дослідження показало ефективність програм раннього втручання.

Встановлено, що запропонована система дозволила покращити якість розвиваючого середовища, яке б в достатній мірі враховувало наявний рівень та зону найближчого розвитку дитини, її фізичні, емоційні, соціально-психологічні та особистісні потреби, розширити соціальні контакти родини, поліпшити дитячо-батьківські відносини та здатність батьків будувати та підтримувати партнерські відносини з фахівцями. Позитивний ефект був отриманий у 86 % - 94 % випадків.

Література

1. Стребелева Е.А. Современные формы помощи семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии [Текст] / Е.А. Стребелева, А.В. Закрепина // Дефектология. – 2005. – № 1. – С. 3-10.
2. Ткачева В.В. О некоторых проблемах семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии [Текст] / В.В. Ткачева // Дефектология. – 1998. – № 4. – С. 3-9.
3. Браткова М. О психолого-педагогической помощи семьям, воспитывающим детей раннего возраста с проблемами развития [Текст] / М. Браткова, Т. Бутусова // Дошкольное воспитание. – 2010. – № 4. – С. 55-60.
4. Handbook of Early Childhood Intervention [Text] 2nd / ed Jack P. Shonkoff, Samuel J. Meisels. – Cambridge University Press, 2000. – 734 p.
5. Служба раннего вмешательства: метод. рекоменд. для практ. работы с детьми в службе ранней помощи / Л.В. Блохина [и др.]. – М.: Нац. фонд защиты детей от жестокого обращения, 2007. – 200 с.
6. Старшинова А.В. Раннее вмешательство в реабилитации детей с тяжелыми нарушениями здоровья // Психолого-социальная работа в современном обществе: проблемы и решение: материалы междунар. научно-практ. конф. СПб, 22-23 апреля 2010 года. – СПб: СПбГИПСР, 2010. – Разд. 6. – С. 539-542.

УДК: 616.8 (086.076)

Медико-психологічний супровід студентів з особливими потребами, які навчаються в вищих навчальних закладах

Лобунець Г. Ю.

Розглянуто основні напрямки надання медико-психологічної реабілітації студентам - інвалідам у ВУЗах. Проведено теоретичний огляд проблеми, виділені патопсихологічні механізми формування реакцій дезадаптації у студентів-інвалідів, обумовлені певною конфігурацією варіантів особистісної акцентуації. Описано особливості афективно-емоційної сфери студентів-інвалідів та проведено аналіз їх стану. Для реалізації цілей і завдань, поставлених у дисертації, проводилося скринінгове дослідження серед 300 студентів - інвалідів та 300 студентів, під наглядом перебували 220 студентів від 18 до 24 років. Розроблена система медико-психологічної корекції дезадаптаційних станів у студентів-інвалідів ВНЗ на підставі вивчення їх структури та психологічних механізмів формування.

Ключові слова: студенти-інваліди, афективно-емоційна сфера, медико-психологічна реабілітація, тривожність.

Рассмотрены основные направления оказания медико-психологической реабилитации студентам - инвалидам в ВУЗах. Проведен теоретический обзор проблемы, выделены патопсихологические механизмы формирования реакций дезадаптации у студентов-инвалидов, обусловлены определенной конфигурацией вариантов личностной акцентуации. Описаны особенности аффективно-эмоциональной сферы студентов-инвалидов и проведен анализ их состояния. Для реализации целей и задач, поставленных в диссертации, проводилось скрининговое исследование среди 300 студентов - инвалидов и 300 студентов, под наблюдением находились 220 студентов от 18 до 24 лет. Разработана система медико-психологической коррекции дезадаптационных состояний у студентов-инвалидов вузов на основании изучения их структуры и психологических механизмов формирования.

Ключевые слова: студенты-инвалиды, аффективно-эмоциональная сфера, медико-психологическая реабилитация, тревожность.

The main directions of the provision of medical and psychological rehabilitation of students - people with disabilities in higher education. A theoretical overview of the problem are highlighted pathopsychological mechanisms of reactions exclusion of students with disabilities due to certain configuration options personal accentuation. The features of the affective-emotional development of students with disabilities and the analysis of their condition. To achieve the goals and objectives of the thesis, screening study was conducted among 300 students - 300 students with disabilities and, under supervision were 220 students from 18 to 24 years. A system of medical and psychological conditions in disadaptative correction disabled students of universities based on the study of their structure and psychological mechanisms of formation.

Keywords: students with disabilities, affective-emotional, medical and psychological rehabilitation, anxiety.

Актуальність дослідження. Проблема здоров'я осіб молодого віку названа одним із пріоритетних напрямків діяльності ВООЗ в ХХІ столітті. Негативні тенденції погіршення здоров'я студентської молоді обумовлені впливом медико-соціальних, генеалогічних, психологічних та інших факторів [1-3]. Об'єктивне дослідження механізмів етіології і патогенезу захворювань, в походженні яких провідну роль відіграє психогенний фактор, можливо лише на основі багато розмірності досліджуваних явищ [4]. Актуальність вдосконалення профілактики, діагностики та лікування студентів-інвалідів пов'язана з їх соматизації [5], зниженням працездатності і якості життя і здоров'я [6], що підкреслює медико-соціальну значимість наукових робіт цієї проблематики, зокрема в міждисциплінарному контексті. Зближення методологічних підходів теоретичних і профільних прикладних клінічних дисциплін відкриває перспективи вирішення проблемних питань первинної та вторинної профілактики, стратифікації ризику, діагностики та медико-психологічної корекції студентів-інвалідів [2,4]. Найбільше значення пошук нових ефективних патогенетичних методів психотерапевтичної корекції та реабілітації має для хворих студентів-інвалідів у зв'язку з можливістю більш істотного позитивного впливу на якість життя, працездатність і сприятливий прогноз подальшого перебігу захворювання. [7]. Все вищевикладене визначає актуальність і доцільність проведення дослідження, присвяченого розробці системи медико-психологічної корекції розладів адаптації у інвалідів навчаються у вищих навчальних закладах на підставі вивчення їх структури, динаміки психопатологічних механізмів формування. Мета дослідження: розробити систему медико-психологічної корекції дезадаптаційних станів у студентів-інвалідів ВНЗ на підставі вивчення їх структури та психологічних механізмів формування.

Методи дослідження. У процесі виконання дисертаційної роботи використовувався комплекс теоретичних, психодіагностичних та статистичних методів.

Психодіагностический метод включав вивчення: психоемоційного стану за методиками шкали депресії А.Т. Бека (Є.П. Ільїн, 2001) та методики вимірювання рівня тривожності шкала Дж.Тейлор (В.І. Долгова, О.А. Шумакова, Я.В. Латюшин, 2004); особистісних особливостей - тип акцентуації характеру вивчали за допомогою опитувальника К. Леонгарда - Г. Шмішека (за А.В. Батаршев, 2007), визначення темпераменту, рівня нейротизму, екстра-та інтроверсії проводилося за допомогою опитувальника EysenckPersonalityInventory (EPI, Eysenck H.I., 1963); психосоціальних особливостей - по розробленю анкету. Визначення ефективності

впровадження системи психокорекційних заходів здійснювали за наступними критеріями: наявність об'єктивних і суб'єктивних ознак порушення адаптації у студентів-інвалідів за допомогою повторного діагностичного дослідження. Дослідження проводилося в Центрі Психічного здоров'я студентської молоді КУОЗ Харківської міської студентської лікарні. Для реалізації цілей і завдань, поставлених у дисертації, проводилося скринінгове дослідження серед 300 студентів - інвалідів та 300 студентів, під наглядом перебували 220 студентів від 18 до 24 років. За час дослідження з 2006 по 2011 рік нами було відібрано 120 студентів-інвалідів у групу дослідження та 100 студентів у групу порівняння (40 - студентів-інвалідів без ознак ДА та 60 студентів). Група дослідження була розділена на підгрупи: підгрупа 1.1 - з відсутністю суб'єктивних і наявністю об'єктивних ознак ДА - 35 студентів-інвалідів; підгрупа 1.2 - з наявністю суб'єктивних і об'єктивних ознак дезадаптації (ДА), до якої увійшли 45 студентів-інвалідів.

Формування підгруп для досліджень здійснювалося за наявністю або відсутністю суб'єктивних і об'єктивних ознак дезадаптації. Суб'єктивні ознаки порушення адаптації вимірювалися за наступним критерієм: - Наявність порушення міжособистісних стосунків у сім'ї та в навчальному колективі; - Зниження загального психосоматичного стану за період навчання; - Незадовільна успішність навчальної діяльності; - Наявність скарг з боку емоційного і фізичного спектру. До об'єктивних ознак порушення адаптації були віднесені: наявність високого рівня тривожності і депресії. На першому етапі дослідження проводився скринінг порушення адаптації у студентів-інвалідів, які навчаються у вузах. Виявлені порушення психологічної адаптації у студентів-інвалідів зумовили подальше формування груп дослідження.

Другий етап включав психодіагностичне дослідження, що дозволило виявити предиспозиційні фактори формування дезадаптації у студентів-інвалідів, а саме: стан психоемоційної сфери. Індивідуально-психологічної та психосоціальної сфер.

На третьому етапі проводилася медико-психологічна корекція. Основним призначенням якої була стабілізація психоемоційного стану та інформування студентів-інвалідів про особливості свого стану, можливостей у законодавчій системі, соціального статусу, зміни якості життя. Отримані дані індивідуально-психологічних особливостей студентів-інвалідів дозволили розробити ступеневу систему психокорекційних заходів з мультидисциплінарним підходом.

Четвертий етап дослідження був націлений на аналіз впровадженої програми медико-психологічної корекції для студентів-інвалідів і його оцінку ефективності. Критерієм ефективності є стабілізація психоемоційного стану СІ (зниження рівня тривожності і депресії), конструктивна взаємодія з соціальним навчальним оточенням і оцінка загального соматичного стану. Результати дослідження.

Проведений аналіз психопатологічної симптоматики в СІ показав наявність порушення емоційної сфери, і скарги, щодо фізичного стану. У підгрупі 1.1. переважали скарги фізичного спектра, а саме спостерігалася: в 91,4% - порушення сну; у 88,5% - зниження працездатності у 97,1% - скарги на загальне положення; у 85,7% - відчуття дискомфорту та у 77,1% - скарги на часті захворювання. Також спостерігалися скарги емоційного спектру: у 97,1% - тривожність, 85,7% - зниження емоційного фону, в 77,1% - дратівливість, у 45,7% - агресивність, у 42,8% - почуття гноблення. У підгрупі 1.2. переважали скарги емоційного спектру, а саме: в 97,7% - зниження емоційного фону, у 93,3% - почуття агресії, в 97,7% - тривожність, в 88,8% - почуття гноблення, і в 84,4% - дратівливість. Скарги фізичного спектру достовірно менш виражені, але мали наступні показники зустрічальності: в 88,8% - порушення сну, в 77,7% - зниження працездатності, у 73,3% - відчуття дискомфорту, в 71,1% - загальний стан, у 64,4% - скарги на часті захворювання. Загальний аналіз суб'єктивної оцінки в СІ показав високий ступінь виразності скарг фізичного та емоційного спектру. З метою визначення рівня тривожності у студентів - інвалідів до проведення медико - психологічної корекції нами використовувалася особистісна шкала проявів тривоги, запропонована Тейлором, яка дозволяє оцінити емоційний стан особистості. Розподіл рівня тривожності у студентів - інвалідів до проведення медико - психологічної корекції з визначенням коефіцієнта достовірності представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл рівнів тривожності у студентів - інвалідів до проведення медико - психологічної корекції

Рівень тривожності	Група 1				Група 3 n=40	
	Підгрупа 1.1 n=35		Підгрупа 1.2 n=45			
	абс.к	%±m	абс.к	%±m	абс.к	%±m
Низький	-	-	-	-	-	-
Середній (з тенденцією до низького)	11	31,4±7,8	6	13,3±5,1*	19	47,5±7,8**
Середній (з тенденцією до високого)	18	51,4±8,4	21	46,7±7,4	16	40±7,7
Високий	6	17,1±6,3	18	40±7,3*	5	12,5±5,2

* - При $p \leq 0,05$ (при зіставленні результатів підгрупи 1.1 з підгрупою 1.2)

** - При $p \leq 0,05$ (при зіставленні результатів групи порівняння з групою дослідження) У підгрупі 1.1. (З наявністю об'єктивних ознак порушення адаптації) переважаючим рівнем тривожності є середній, з тенденцією до високого ($57,2\% \pm 8,3$), у $17,1\% \pm 6,3$ - високий і лише в $25,7\% \pm 7,3$ - спостерігається середній рівень з тенденцією до низького, низький рівень тривожності відсутня. При проведенні аналізу рівнів тривожності в підгрупі студентів - інвалідів з суб'єктивними і об'єктивними ознаками порушення адаптації нами було встановлено, що у $46,7\% \pm 7,4$ - рівень тривожності з тенденцією до високого, у $40\% \pm 7,3$ високий рівень тривожності, і тільки у $13,3\% \pm 5,1$ - спостерігалася відсутність тривожності. У групі порівняння студентів-інвалідів без ознак порушення адаптації показник рівня тривожності у $47,5\% \pm 7,8$ був середнім, з тенденцією до низького, у $40\% \pm 7,7$ CI - з тенденцією до високого і у $12,5\% \pm 5,2$ студентів-інвалідів спостерігався високий рівень тривожності. Аналіз результатів підгруп дослідження в CI з різними ознаками порушення адаптації показав достовірні відмінності. Так в підгрупі 1.1 достовірно вище показник середнього рівня (з тенденцією до низького) тривожності ($31,4 \pm 7,84\%$), ніж в підгрупі 1.2 ($13,3 \pm 5,1\%$, при $p \leq 0,05$). Тоді як в підгрупі 1.2 достовірно вище показник високого рівня тривожності ($40,7 \pm 7,3$) у порівнянні з показником підгрупи 1.2 ($17,1 \pm 6,3$, при $p \leq 0,05$). Нами також було проведено аналіз розподілу рівня депресії у студентів-інвалідів з наявністю або відсутністю ознак порушення адаптації.

У обстежуваної підгрупі 1.1 показники депресії мали наступний розподіл: в $14,2\% \pm 5,9$ високий рівень у $54,3\% \pm 8,4$ CI - наявність депресії середнього рівня в $14,3 \pm 5,9\%$, в $17,2 \pm 6,3\%$ CI - відсутня депресія. Аналіз даних показав, що у студентів - інвалідів групи дослідження з суб'єктивними і об'єктивними ознаками порушення адаптації достовірно більш виражений високий рівень депресії ($55,5\% \pm 7,4$, при $p \leq 0,05$, в обох випадках). Також був присутній середній рівень депресії, який склав $35,5\% \pm 7,1$ CI і наявність легкої депресії ($9,1\% \pm 4,2$). У групі порівняння CI з відсутністю ознак порушення адаптації в $45 \pm 7,6\%$ спостерігалася відсутність депресії або наявність легкого рівня лише у $42,5 \pm 7,8\%$; лише $10 \pm 4,7\%$ CI групи порівняння мали середній рівень депресії і $2,5 \pm 2,4\%$ - високий. Проведений аналіз емоційно - афективної сфери у студентів - інвалідів групи дослідження показав, що для студентів - інвалідів групи 1.1 характерний був середній рівень тривожності і низький рівень депресії, а група 1.2 відзначалася як високим показником тривожності, так і високим показником депресії. Наступним етапом дослідження було визначення типології індивідуально-психологічних особливостей у студентів-інвалідів як предиспозиційних чинників формування порушення адаптації. Встановлено, що студентам-інвалідам з порушенням адаптації були притаманні змішані типи акцентуацій особистості: студенти-інваліди підгрупи 1.1 був притаманний демонстративний ($17,4 \pm 3,2$), гіпертимний ($17,5 \pm 2,24$) і емотивної ($15,7 \pm 3,41$), а студенти-інваліди підгрупи 1.2 - демонстративний ($16,5 \pm 2,7$), екзальтований ($16,4 \pm 2,2$) і циклотимний ($17,5 \pm 1,61$). Для студентів-інвалідів без ознак порушення адаптації характерний демонстративний ($15,1 \pm 3,8$) акцентуації, як і для студентів другої групи порівняння - демонстративний тип ($16 \pm 3,4$). Проведений аналіз типів акцентуацій особистості показав, що для CI з об'єктивними ознаками ПА з демонстративною, гіпертимним і емотивним типами акцентуацій були характерні підвищений емоційний фон з жагою діяльності але поряд з цим вони характеризувалися демонстративною поведінкою, підвищеною здатністю до витіснення і соціальну бажаність. У студентів-інвалідів з суб'єктивними і об'єктивними ознаками ПА з демонстративним, екзальтованим і циклотимічним типами акцентуації відзначалася схильність до маніпулятивної форми поведінки, яка спрямована на соціальне схвалення і своєрідну демонстративну емоційність. Отримані дані у студентів - інвалідів з відсутністю суб'єктивних і об'єктивних ознаками порушення адаптації показали в $68,6 \pm 7,8\%$ достовірно високий рівень нейротизму, у $22,8 \pm 7,1\%$ - середній і в $8,5 \pm 4,7\%$ - низький.

У групі CI з суб'єктивними і об'єктивними ознаками порушення адаптації значно частіше зустрічалися особи з високим рівнем нейротизму, відповідно $35,6 \pm 7,13\%$.

При аналізі розподілу показників нейротизму у групі CI з ознаками порушення адаптації була виявлена високий ступінь нейротизму, для всієї групи втручання у студентів - інвалідів з об'єктивними і / або суб'єктивними ознаками порушення адаптації.

Перший етап включав формування партнерської взаємодії і мотивації до подальшої співпраці (1-2 сесії) та обізнаність CI;

Другий етап - психодіагностичних: виявлення чинників формування порушення адаптації у студентів-інвалідів (вивчення психоемоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей і психосоціальних складових) і визначення мішеней медико-психологічної корекції;

Третій етап - психокоректувальний: спрямований на стабілізацію психоемоційного стану та формування конструктивних патернів поведінки у взаємодії з навчальною середовищем;

Четвертий етап - закріплюючий / завершальний: закріплення навичок і обізнаність щодо підвищення загальної якості життя і спостереження за станом свого здоров'я.

П'ятий етап - психологічний супровід: співпраця з CI в програмі допомоги іншим CI з ознаками ТАК, психопросвітницькі лекції з підвищення рівня психічного здоров'я (відкриті групи «Клубу» протягом всієї навчальної діяльності CI). Після проведення медико - психологічної корекції у студентів-інвалідів з ознаками порушення адаптації був проведений повторний

психодіагностический аналіз психічного стану СІ.

Отримані результати психодіагностичного дослідження після проведеної медико-психологічної корекції показали ефективність впровадженої програми. У підгрупі 1.1 з наявністю об'єктивних ознак порушення адаптації спостерігалася достовірне зниження рівня тривоги. Так, достовірно знизилася кількість студентів-інвалідів з високим рівнем тривожності ($2,85 \pm 2,8$, де $p \leq 0,05$), тоді як із середнім рівнем, з тенденцією до низького достовірно збільшилося і склало $42,9\% \pm 8,3$ студентів-інвалідів. Також були отримані низькі результати по рівню тривожності у $8,5\% \pm 4,7$ студентів-інвалідів з об'єктивними ознаками дезадаптації. У підгрупі 1.2 також був отриманий позитивний результат проведеної корекційної програми, який відбивався в зниженні рівня тривожності у студентів-інвалідів з об'єктивними і суб'єктивними ознаками порушення адаптації. Достовірно зниження рівня тривожності спостерігається у кількості студентів-інвалідів з низьким рівнем тривожності ($13,3\% \pm 5,1$, де $p \leq 0,05$) та з тенденцією до низького ($35,6\% \pm 7,1$, де $p \leq 0,05$). Тоді як з високим рівнем тривожності спостерігався у $8,9\% \pm 4,2$ (де $p \leq 0,05$), що вказує на достовірне зниження показника.

Висновок. Отримані дані дозволили виділити патопсихологічні механізми формування реакції дезадаптації у студентів-інвалідів, обумовлені певною конфігурацією варіантів особистісної акцентуації. Отримані дані лягли в основу обґрунтованої системи психокорекційних заходів, побудованої за мультимодальних принципом. Впроваджена програма медико-психологічної корекції показала свою ефективність у $77,14 \pm 7,09\%$ випадків студентів-інвалідів з об'єктивними ознаками порушення адаптації; та в $84,4 \pm 5,41\%$ СІ з суб'єктивними і об'єктивними а психологічознаками порушення адаптації.

Література

1. Марута Н.О. Стан психічного здоров'я населення та психіатричної допомоги в Україні. // *НейроNews* психоневрология и нейропсихиатрия. №5 (24), 2010, С. 83-90.
2. Михайлов Б.В. Проблема оценки эффективности и качества оказания психотерапевтической помощи. // *Український вісник психоневрології*. Том 18, вип. 3 (64), 2010. С. 137-138.
3. Гавенко В. Л. Психологическая служба ВУЗа: структура, содержание работы, перспективы / В. Л. Гавенко, В. М. Сінайко, И. М. Соколова // *Мат. межрегион. Российской науч.-практ. конфер. „Современные проблемы психотерапии, пограничной психиатрии и медицинской (клинической) психологии,* - Ставрополь, 2000. - С. 146-148.
4. Маркова М.В. Система психогієни та психопрофілактики порушення функціонування студентської сім'ї. // – *Український вісник психоневрології*. Том 18, вип. 3 (64), 2010. С. 133.
5. Жулина Е. В. Основы социальной реабилитации и профориентации / Е. В. Жулина, В. А. Кудрявцев. -М.: ТЦ Сфера, 2005-С.17 - 21.
6. Соколова И. М. Психофізіологічні основи попередження дезадаптації студентів перших років навчання / И. М. Соколова. Дис... д-ра наук: 19.00.02-2008.

УДК 615-05-053.4:159.96

Психологическое здоровье и его роль в становлении личности дошкольника

Мальнева Н.А.

В статье описаны подходы к пониманию психологического здоровья в различных психологических школах, определены критерии и уровни психологического здоровья, обозначены основные факторы риска и условия становления психологического здоровья у дошкольников. Установлено, что этот феномен является важным условием самодостаточности личности как следствие внутренних осознанных ориентиров, к которым относится множество внутриличностных структур, требующих дальнейшего тщательного теоретико-эмпирического исследования.

Ключевые слова: психологическое здоровье, дошкольный возраст, развитие личности

An opinion to understanding of psychological health in different psychological schools have been described in this article, criteria and levels of psychological health were certain, basic factors of risk were marked and the conditions of becoming of psychological health were certain for preschool children.

Keywords: psychological health, preschool age, development of personality

У статті описані підходи до розуміння психологічного здоров'я в різних психологічних школах, визначені критерії і рівні психологічного здоров'я, позначені основні чинники ризику і визначені умови становлення психологічного здоров'я у дошкільнят. Встановлено, що цей феномен є важливішою умовою самодостатності особистості як наслідок внутрішніх усвідомлених орієнтирів, до яких належать багато внутрішньоособистісних структур, які потребують подальшого ретельного теоретико-емпіричного опрацювання.

Ключові слова: психологічне здоров'я, дошкільний вік, розвиток особистості

Произошедшие в нашей стране коренные политические и экономические изменения затронули все сферы жизни общества, в том числе систему образования и ее первую ступень - дошкольное воспитание. В связи с процессами гуманизации обучения, его направленности на развитие индивидуальности каждого ребенка появились новые направления в разработке учебных программ, развивающих физические, интеллектуальные, специальные и другие способности. В то же время усиливаются негативные тенденции, связанные с ранним обучением в дошкольных учреждениях. Во многих из них учат читать, считать, а иногда и писать, что является следствием традиционного взгляда на преемственность между детским садом и школой, в соответствии с которым качество работы определяется уровнем подготовки детей к обучению в школе. Таким образом, происходит отождествление мира дошкольника и ребенка-школьника. При этом задачи общего психологического развития в детском саду зачастую отходят на второй план, уступая место обучению, которое осуществляется на специально организованных занятиях-уроках. Массовый характер приобретает предметная подготовка дошкольников на базе общеобразовательных школ, где дети вынуждены по несколько часов сидеть за столами-партами, выполняя навязываемые им виды учебной работы, что отрицательно сказывается на их физическом и психологическом здоровье. Сложившаяся ситуация во многом является результатом недооценки самооценности дошкольного детства, его значения в развитии ребенка.

Сегодня проблема психологического здоровья является актуальной и разрабатывается рядом исследователей (Т.И. Безуглая, В.Б. Войнов, М.В. Гамезо, И.В. Дубровина, В.В. Колпачников, Л.К. Кондаленко, В.А. Куковская, А.З. Рахимов, О.В. Хухлаева и др.). Проблеме психологического здоровья детей посвящены труды В.В. Давыдова, И.В. Дубровиной, Г.С. Никифорова, О.В. Хухлаевой, Д.Б. Эльконина и др. В работах исследователей рассматриваются различные подходы к пониманию психологического здоровья (О.С. Васильева, В.И. Слободчиков, А.В. Шувалов), выделяются его основные критерии (В.В. Колпачников), изучаются механизмы и условия формирования (М.В. Ермолаева), разрабатывается типология психологического здоровья (А.З. Рахимов), исследуются уровни и качества психологического здоровья (И.В. Дубровина), а также факторы, оказывающие влияние на нарушение и сохранение психологического здоровья (В.С. Мухина, Л.Ф. Обухова). Однако остается недостаточно изученной роль психологического здоровья в становлении личности дошкольника, отсутствуют систематизированные представления о взаимосвязях психического и личностного развития старшего дошкольника, в частности специфики его самосознания, самооценки, самоконтроля, мотивационной и ценностно-смысловой сфер, особенностей эмоционального реагирования, с особенностями становления его психологического здоровья. Поэтому построение и проведение комплексного исследования, направленного на изучение роли психологического здоровья в становлении личности детей старшего дошкольного возраста, является чрезвычайно актуальным и имеет большое психолого-педагогическое значение.

Все вышеизложенное определило цель данной статьи – проанализировать существующие подходы к пониманию психологического здоровья в различных психологических школах и определить роль психологического здоровья в становлении личности дошкольника.

Появление термина «психологическое здоровье» связано с развитием гуманитарной методологии познания человека. И.В. Дубровина в книге «Психическое здоровье детей и подростков» определяет «психическое здоровье» как нормальную работу отдельных психических процессов и механизмов, а термин «психологическое здоровье» относит к личности в целом, к проявлениям человеческого духа и позволяет отделить психологический аспект от медицинского, социологического, философского. Именно психологическое здоровье делает личность самодостаточной [3].

Психологи, практикующие в рамках гуманистической психологии, выделяют основные критерии психологического здоровья: осознанность и осмысленность человеком самого себя; полнота «включенности», переживания и проживания настоящего; чувство свободы; ощущение собственной дееспособности; социальный интерес; состояние устойчивости, стабильности и определенности в жизни и оптимистический настрой [8].

В рамках антропологической парадигмы (Слободчиков В.И., Шувалов А.В.) психологическое здоровье традиционно интерпретируется как собственная жизнеспособность индивида, обеспеченная полноценным развитием и функционированием психического аппарата. Подробный анализ данной проблемы в рамках антропологического подхода представлен в одной из последних работ Шувалова А.В, где автор обращает внимание на принципиально важный момент: «...образование, обеспечивающее детям культурно и духовно наполненную среду, полагающие нормой ценность саморазвития, становления индивида субъектом собственной жизни, направленное на актуализацию личностного начала в ребенке, формирующее с необходимостью нравственную позицию человека, является оптимальной (естественной) формой поддержания психологического здоровья детей. Вопрос реальных влияний современного образования на психологическое здоровье детей – это повод для специальных исследований и дискуссий» [16:30].

В психологии здоровья многие авторы (Васильева О.С., Безуглая Т.И., Гамезо М.В.) придерживаются системного подхода к его рассмотрению. В самом общем приближении выделяют биологический, психологический и социальный уровни функционирования. Рассматривая здоровье человека, исследователи на биологическом уровне ищут механизмы, обеспечивающие нормальную его жизнедеятельность; на психологическом уровне рассматривают понятие «здоровой личности» и условий ее формирования; на социальном уровне делают акцент на полноценном выполнении человеком своих социальных функций [6].

В.Пахальян в своих работах рассматривает психологическое здоровье как динамическое состояние внутреннего благополучия (согласованности) личности, которое составляет ее сущность и позволяет актуализировать свои индивидуальные возрастно-психологические возможности на любом этапе развития [10].

Р.Ассаджоли описывал психологическое здоровье как баланс между различными аспектами личности человека; С.Фрайберг - между потребностями индивида и общества; Н.Г.Гаранян, А.Б.Холмогорова - как процесс жизни личности, в котором сбалансированы рефлекторные, рефлексивные, эмоциональные, интеллектуальные, коммуникативные, поведенческие аспекты.

Широко распространено понимание психологического здоровья в рамках адаптационного подхода (Никифоров Г.С., Хулаева О.В.). В данном подходе здоровый человек – это успешно адаптирующийся и имеющий гармоничные отношения с окружающими. По мнению О.В.Хухлаевой, понимая психологическое здоровье как наличие динамического равновесия между индивидом и средой, психологическое здоровье следует считать критерием гармонии между ребенком и социумом. В этой связи ею выделяются уровни психологического здоровья: высший – креативный, с наличием устойчивой адаптации и активным творческим отношением к действительности; дезадаптивный – дети с нарушением регулятивных процессов, с нарушением баланса «ребенок-общество», средний – адаптивный, на котором дети в целом адаптированы к социуму, но могут проявлять признаки дезадаптации в отдельных сферах, повышенную тревожность [15].

В экспериментально-научном труде «Природосообразная технология обучения и здоровье школьников» профессор А.З.Рахимов дифференцирует понятие «здоровье» на четыре типа: соматическое, психическое, психологическое и нравственное, определяя психологическое здоровье как самоосуществление и способность человека ставить перед собой цели, соответствующие его внутренней сущности [11].

Следует отметить, что в отечественной психологии последних лет осуществляются попытки преодолеть методологическую и понятийную несогласованность понятия «психологическое здоровье». В основном, все исследователи сходятся в таких ключевых позициях, что психологическое здоровье подразумевает стрессоустойчивость, гармонию и духовность. При этом отмечается, что уровень и качество психологического здоровья характеризуются показателями социальной, социально-психологической и индивидуально-психической адаптации личности [4]. Как показывает анализ литературы, психологическое здоровье в большей мере рассматривается в качестве характеристики личностных проявлений.

В качестве критериев психологического здоровья детей выделяются: адекватный возрасту уровень эмоционально - волевой и познавательной сфер личности; способность планирования своей деятельности; позитивный образ Я-концепции; возможность саморегуляции психических состояний; самокритичность; самостоятельностью; способность к рефлексии, эмпатии; сформированность навыков общения. Результатом психологического здоровья детей является здоровая личность [9, 12].

Психологическое здоровье детей имеет свою специфику. Для того чтобы ее рассмотреть, можно еще раз обратиться к взглядам И.В. Дубровиной о соотношении психологического здоровья и развития личности. И.В. Дубровина утверждает, что основу психологического здоровья составляет полноценное психическое развитие на всех этапах онтогенеза. Следовательно, психологическое здоровье ребенка и взрослого будет отличаться совокупностью личностных новообразований, которые еще не развились у ребенка, но должны присутствовать у взрослого. Таким образом, можно говорить о том, что психологическое здоровье – это прижизненное образование, хотя, безусловно, его предпосылки создаются еще в пренатальном периоде.

Анализ литературы и исследование О.В. Хулаевой позволяют утверждать, что психологическое здоровье можно описать как систему, включающую аксиологический, инструментальный и потребностно-мотивационный компоненты [14].

В психологической литературе выделены и достаточно глубоко проанализированы факторы, оказывающие влияние на психологическое здоровье ребенка. Большинство из этих факторов носят социально-психологический, социально-культурный и социально-экономический характер.

Социально-культурный характер факторов, оказывающих неблагоприятное влияние на психологическое здоровье, обусловлен ускорением темпа современной жизни, дефицитом времени, недостаточными условиями для снятия эмоционального напряжения и для расслабления. Следствием этого являются чрезмерная загруженность родителей, их невротизация, появление множества личностных проблем. Подобная личностная дисгармония родителей находит свое отражение в развитии детей и оказывает негативное влияние на их психику [16, 17].

На эмоциональную атмосферу в семье и на психологическое состояние ее членов влияют также социально-экономические факторы, среди которых А.И. Захаров выделяет такие, как неудовлетворительные жилищно-бытовые условия, занятость родителей, ранний выход матери на работу и т.д. [7].

К социально-психическим факторам, влияющим на психологическое здоровье детей, относятся, прежде всего, такие, как дисгармония семейных отношений и дисгармония семейного воспитания или нарушения в сфере детско-родительских отношений [2].

Специалисты единодушны во мнении, что субъективное состояние ребенка имеет непосредственную связь с окружающей его обстановкой (В.И. Гарбузов, В.А. Гурьева, А.И. Захаров, А.С. Спиваковская и др.). Основывая свои выводы на анализе исследований, проведенных в различных странах мира, эксперты ВОЗ констатировали, что нарушения психического здоровья гораздо чаще отмечаются у детей, живущих в ситуации дисгармоничных отношений со взрослыми. Эти же исследования обнаружили, что преобладающая часть нарушений психического здоровья в детском возрасте имеет две характерные черты: во-первых, они представляют собой лишь количественные отклонения от нормального процесса психического развития, во-вторых, многие их проявления можно рассматривать как реакцию на психотравмирующие ситуации [1].

Проблеме супружеских и детско-родительских отношений и их роли в становлении психологического здоровья уделяется пристальное внимание, как в отечественной, так и в зарубежной литературе [2]. Выделяются причины и характер внутрисемейных конфликтов, рассматриваются особенности их влияния на психологическое здоровье дошкольников. Большинство психологов (Давлетбаева З.К., Коломинский Я.Л., Непомнящая Н.И., Смирнова Е.О., Юраш А.Г.) считают, что психологическое здоровье или нездоровье ребенка неразрывно связаны также со стилем родительского воспитания, зависят от характера взаимоотношений родителей и детей. К. Флейк-Хобсон, исследуя факторы риска психологического здоровья детей дошкольного возраста, выделяет следующие ситуации повышенного опасности:

1. Ситуации, связанные с отсутствием или утратой чувства защищенности: враждебная, жестокая семья; эмоционально отвергающая семья; семья, не обеспечивающая надзора и ухода; негармоничная семья (распадающаяся или распавшаяся); чрезмерно требовательная семья (доминирующая гиперопека); появление нового члена семьи (отчим, мачеха, брат, сестра); противоречивое воспитание или смена типа воспитания; чуждое окружение за рамками семьи (язык, культура).

2. Ситуации, вызывающие беззащитность из-за отрыва от семьи: помещение в чужую семью; направление в детское учреждение; госпитализация [13].

Такого рода ситуации, оказывая существенное влияние на весь ход психологического развития, способны серьезно нарушить социальную адаптацию ребенка, сильно деформировать его психику. Различные психосоматические и нервно - психические расстройства у детей, с которыми нередко сталкиваются медицинская и психологическая практика, являются, как правило, следствием таких долговременных патогенных воздействий. Перечисленные ситуации

охватывают наиболее существенные, значимые жизненные отношения ребенка, поэтому их наличие должно предопределять серьезные отрицательные последствия для развития личности.

По мнению И.В. Дубровиной, О.В. Хухлаевой и других исследователей, психологическое здоровье следует целенаправленно формировать. При этом особое внимание уделяется формированию внутренней картины здоровья, подразумевающей особое к нему отношение. Внутренняя картина здоровья выражается в осознании его ценности, в активно-позитивном стремлении к его совершенствованию [5, 14]. По О.В. Хухлаевой, под формированием психологического здоровья следует понимать создание возможностей психологически здорового функционирования детей через организацию их жизнедеятельности. Так, автор формулирует педагогические условия становления психологического здоровья:

а) наличие трудных ситуаций, препятствий в жизни детей. По мнению О.В.Хухлаевой, такие ситуации способствуют развитию воли, накоплению опыта преодоления препятствий, мотивируют к саморазвитию. Следует добавить, однако, что интенсивность психоэмоционального напряжения в таких ситуациях не должна превышать индивидуальный порог адаптации, иначе воздействия трудных ситуаций могут привести к негативным последствиям в личностном развитии. И. В.Дубровина также приводит доказательства положительной роли трудных ситуаций, препятствий в развитии. Препятствия вызывают активность субъекта, порождают потребность искать и находить способы и вырабатывать стратегии преодоления их [14].

б) наличие положительного фона настроения. Здесь предполагается наличие у учащегося способности к самостоятельному сохранению душевного равновесия, то есть способности в различных ситуациях приходиться к состоянию внутреннего покоя. По сути, здесь речь идет о развитии саморегуляции у ребенка, в частности, регуляции собственных состояний.

в) обучение детей умению быть счастливым. Следует как можно раньше формировать у ребенка установку на позитивное мировосприятие, учить находить разные источники положительных эмоций. Здесь велика роль ближайшего окружения, прежде всего родителей [15].

В ряде работ, подчеркивающих адаптивное значение психологического здоровья, способность к эффективной саморегуляции рассматривается как один из основных критериев психического и физического здоровья человека (Дубровина И.В., Ермолаева М.В., Кряжева Н.Л., Хулаева О.В.). Соответственно ведущей тенденцией становления психологического здоровья в онтогенезе можно назвать постепенное развитие у ребенка способности к стрессоизменчивости.

Итак, наличие трудных ситуаций, разрешаемых ребенком самостоятельно или с помощью взрослых, в целом положительный фон настроения и фиксация на прогрессе ребенка с анализом причин этого прогресса могут, по мнению многих исследователей, рассматриваться как основные педагогические условия становления психологического здоровья детей.

Таким образом, подводя итоги анализу психологической и педагогической литературы по проблеме психологического здоровья дошкольников, следует отметить несколько важных аспектов данной проблематики.

1. Современное общество становится все более информированным, технически грамотным и интеллектуально развитым. И, как обратная, дуальная сторона этого процесса – общество становится все более психологически нездоровым. Современное общество живет в ситуациях, отнюдь не способствующих развитию гармонии и уравновешенности, стабильности личностного развития человека. Природные катаклизмы, резкие смены социальных норм, политическая нестабильность, урбанизация, отрыв от природы с ее извечными нормами гармонии действительно делают понятие «психологическое здоровье» наиболее актуальным на современном этапе развития человечества.

2. Психологическое здоровье – состояние, характеризующее процесс и результат нормального развития субъективной реальности в пределах индивидуальной жизни; максима психологического здоровья есть единство жизнеспособности и человечности индивида. «Психологическое здоровье» характеризует личность в целом и влияет на формирование личности ребенка. Психологическое здоровье ребенка включает в себя разные компоненты жизнедеятельности: состояние психического развития ребенка, его душевного комфорта; адекватное социальное поведение; умение понимать себя и других; более полная реализация потенциала развития в разных видах деятельности; умение делать выбор и нести за него ответственность.

3. Проблема психологического здоровья детей дошкольного возраста является центральной в разработке научных основ детской практической психологии. Безусловно, такая реальность, как психологическое здоровье, требует всестороннего рассмотрения и глубокого изучения не только на теоретическом уровне, но и на уровне организации практической психологической работы с детьми на всех этапах их онтогенетического развития.

Проведенный теоретический анализ литературы по проблеме психологического здоровья у дошкольников позволяет говорить, что изучение данного аспекта у детей старшего дошкольного возраста имеет большое практическое медико-социальное и психолого-педагогическое значение и является чрезвычайно актуальным на современном этапе развития общества.

Література

1. Войнов, В.Б. Психоневрологическая оценка состояния детей в динамике 1-3 классов [Текст]/ В.Б.Войнов, А.Ф.Сысоева, И.Ю.Варвулева // Физиология развития человека. Материалы международной конференции. – М., 2000.-140 с.
2. Давлетбаева, З.К. Супружеские отношения как фактор психического здоровья детей [Текст]: Психическое здоровье как предмет комплексного междисциплинарного исследования/З.К.Давлетбаева. – Уфа: БГПУ, 2007. – 134с.
3. Дубровина, И.В. «Психическое здоровье детей и подростков» [Текст] / И.В.Дубровина. –М.: Академия, 2000. – 256 с.
4. Дубровина, И. В. Руководство практического психолога: психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы[Текст] / И.В.Дубровина.– М: Академия, 1995. – 168 с.
5. Дубровина, И.В. Практикум по возрастной и педагогической психологии [Текст] / И.В.Дубровина.– М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 160 с.
6. Ермолаева М.В. Психология развития [Текст]/ М.В.Ермолаева. –М, 2003.-246 с.
7. Захаров, А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка [Текст] /А.И. Захаров. - С-Пб., 1997 г. – С.54-82.
8. Колпачников, В.В. Индивидуальные модели консультативного процесса и психологического здоровья в консультировании [Текст] /В.В.Колпачников //Журнал практического психолога, 1997, № 5, с.20-22.
9. Непомнящая, Н.И. Становление личности ребенка 6-7 лет [Текст]/ Н.И.Непомнящая. - М., 1992.- С.-23-56.
10. Пахальян, В.Э. Развитие и психологическое здоровье: Дошкольный и школьный возраст [Текст]/В.Э. Пахальян. – М.: Питер, 2006,С.11-32.
11. Рахимов, А.З. Природосообразная технология обучения и здоровья школьников [Текст]: Дифференциация понятий «соматическое», «психическое», «психологическое», «нравственное» здоровье/А.З. Рахимов. – Уфа: «Башгоспедуниверситет», 2005 – 196с.
12. Смирнова, Е.О. Психология ребенка: от рождения до 7 лет [Текст]/ Е.О.Смирнова. - М., 1994.- С. 264.
13. Флейк-Хобсон, К. Развитие ребенка и его отношений с окружающими [Текст]/К. Флейк-Хобсон. - М., 1993 г. – С.27-45.
14. Хухлаева, О. В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции [Текст]/ О.В.Хухлаева: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
15. Хухлаева О.В. Формирование психологического здоровья у школьников [Текст]/ О.В.Хухлаева: Автореф. дис. ...докт. психол. наук. М., 2001.- 142с.
16. Шувалов, А.В. Гуманитарно-антропологические основы теории психологического здоровья [Текст]/ А.В. Шувалов //Вопросы психологии, 2004, № 6, С. 13-20.
17. Юраш, А.Г. Актуальность охраны психологического и психического здоровья детей на современном этапе развития общества [Текст]/А.Г. Юраш // Психологическая газета, 1997, № 10(25). – С.167-172.

УДК 159.9.07

Результаты исследования готовности родителей здоровых детей к инклюзии организации активного совместного досуга со сверстниками, имеющими физические ограничения

Мозговой В.И.

В статье представлены результаты исследования, проведенные сотрудниками общественной организации Черниговской городской ассоциации «Конкордия». Предметом исследования являлось выявление отношения родителей к организации совместного активного досуга их детей со сверстниками, имеющими физические ограничения. Выявлено снижение общей социальной активности у здоровых детей, а также арсенала активных коммуникативных навыков необходимых в реальной жизни при взаимодействии со сверстниками, имеющими физические ограничения. В тоже время, родители здоровых детей готовы к организации проведения совместного досуга с детьми-инвалидами. Это позволяет сделать позитивный прогноз в организации мероприятий совместного досуга, направленных на формирование инклюзивного сознания и воспитания детей и подростков по месту жительства.

Ключевые слова: инклюзия, дети-инвалиды, инклюзивное воспитание, организация досуга.

У статті представлені результати дослідження, проведені співробітниками громадської організації Чернігівської міської асоціації «Конкордія». Предметом дослідження було виявлення ставлення батьків до організації спільного активного дозвілля їхніх дітей з однолітками, що мають фізичні обмеження. Виявлено зниження загальної соціальної активності у здорових дітей, а також арсеналу активних комунікативних навичок необхідних у реальному житті при взаємодії з однолітками, що мають фізичні обмеження. У той же час, батьки здорових дітей готові до організації проведення спільного дозвілля з дітьми-інвалідами. Це дозволяє зробити позитивний прогноз щодо організації заходів спільного дозвілля, спрямованих на формування інклюзивної свідомості та виховання дітей і підлітків за місцем проживання.

Ключові слова: інклюзія, діти-інваліди, інклюзивне виховання, організація дозвілля.

The paper presents the results of a study conducted by the NGO Chernihiv City Association «Concordia». The subject of the study was to determine the relationship of parents to organize a joint leisure activities of their children with other children who have physical limitations. Showed a reduction in the total social activity in healthy children, and the arsenal of active communication skills needed in real life when interacting with their peers, have physical limitations. At the same time, the parents of healthy children are ready for the organization of joint leisure with children with disabilities. That leads to a positive outlook in the organization of joint leisure activities aimed at creating awareness and inclusive education of children and adolescents in the community.

Keywords: inclusion, children with disabilities, inclusive education, recreation.

Актуальность темы. С каждым годом количество детей с особыми потребностями в Украине растет. Сейчас в стране живет более 165 тысяч таких детей в возрасте до 18 лет.

Со времени ратификации Украиной Конвенции ООН о правах ребенка наибольшее признание, и распространение приобретает социальная модель общественного бытия, связанной с соблюдением прав человека. Для реализации социальной модели общественного бытия наиболее приемлемой является инклюзия (процесс реального включения инвалидов к активной общественной жизни), в частности инклюзивное воспитание и образование.

Анализ последних публикаций, в частности В. Бондарь, А. Колупаевой, Т. Евтухова, В. Ляшенко, И. Иванова, А. Столяренко, А. Шевчук, О Савченко и других показал, что исследователи сосредоточились в основном на изучении проблемы привлечения детей с особыми потребностями к обучению в общеобразовательных учебных заведениях, их реабилитации и социализации с общественными нормами, роли коррекционного воспитания в подготовке к школьному обучению, механизмов формирования их социально-коммуникативной активности. В исследованиях ученых изучалась история становления и развития отдельных направлений специального образования детей школьного возраста с различными психофизическими нарушениями. Одновременно анализировалась история возникновения научных взглядов на те, или иные проявления аномального развития и средства их психолого-педагогической коррекции.

Концепция инклюзивного образования отражает одну из главных демократических идей - все дети являются ценными и активными членами общества. Как показывают исследования, в инклюзивных классах упор делается в первую очередь на развитие сильных качеств и талантов детей, а не на их физических или умственных проблемах. Взаимодействие с другими детьми способствует когнитивному, физическому, речевому, социальному и эмоциональному развитию детей с особыми образовательными потребностями. При этом дети с типичным уровнем развития демонстрируют соответствующие модели поведения детям с особыми образовательными потребностями и мотивируют их к целенаправленному использованию новых знаний и умений.

В тоже время реализация концепции инклюзивного воспитания и образования в Украине идет очень медленно. С одной стороны, этому препятствуют межведомственные барьеры и отсутствие финансирования. Но самое главное, окружающее общество в лице здоровых детей и их родителей психологически неготово к принятию и включению детей, имеющих физические ограничения к совместному проведению досуга и соответственно обучению.

Взаимодействие между подростками с особыми потребностями и детьми с типичным уровнем развития содействует налаживанию между ними дружеских отношений, благодаря чему дети учатся естественно воспринимать и толерантно относиться к человеческим различиям, становятся более чуткими, готовыми к помощи.

На наш взгляд, подготовка общественного мнения, в частности формирование социальной среды из числа родителей здоровых детей и подростков, проживающих по месту жительства ребенка-инвалида является первым шагом на пути реализации концепции инклюзивного воспитания и образования.

Цель статьи проанализировать данные, полученные в результате исследования по выявлению отношения готовности родителей здоровых детей к проведению активного досуга со сверстниками, имеющими физические ограничения.

Исследование было проведено при поддержке управления внутренней политики Черниговской ОДА в рамках « инклюзивной программы по инициированию родителями развития активного и безопасного досуга детей и молодежи в контексте реформирования образовательной системы».

В рамках реализации программы были выдвинуты следующие исследовательские задачи:

1. исследовать структуру детского досуга;
2. выявить рейтинг предпочтений у детей и подростков между активным и пассивным досугом глазами их родителей;
3. выявить предпочтения родителей в выборе места проведения досуга со своим ребенком;
4. выявить родительскую оценку деятельности органов местного самоуправления в организации детского досуга;
5. выявить установку родителей на предмет готовности их детей проводить досуг с детьми, имеющими физические ограничения;
6. выяснить связывают ли родители организацию досуга детей с развитием личности своего ребенка.

Для решения поставленных задач исследования сотрудниками общественной организации Черниговской городской ассоциации «Конкордия» была разработана анкета-опросник, которая состояла из пяти основных блоков: 1) какой вид досуга предпочитают дети, 2) что влияет на родителей при выборе места отдыха с ребенком, 3) на сколько оценивают родители вклад местных властей в организацию досуга детей и подростков; 4) оценка родителями способности их детей к взаимодействию с детьми-инвалидами; 5) влияет ли, по мнению родителей, то, как организован досуг на развитие личности ребенка.

Члены общественной организации совместно со студентами-волонтерами факультета социальной работы Черниговского государственного технологического университета и волонтерами психологического факультета Черниговского национального педагогического университета провели анкетирование родителей здоровых детей, проживающих в спальных микрорайонах г. Чернигова рядом с которыми проживают также дети-инвалиды.

В анкетировании приняли участие 57 родителей обоего пола 72% женщин (41 чел.) и 28% мужчин (16 чел.) соответственно.

В первом блоке «какой вид досуга предпочитают дети и подростки» опрашиваемым родителям предлагалось проранжировать по степени значимости виды пассивного, социально-направленного и активного отдыха, которые составляют структуру досуга их детей.

Анализ выявленных результатов, представленный в таблице 1 позволяет сделать такие выводы: 1) в целом все виды досуга приблизительно в равной степени представлены в структуре досуга детей и подростков. Вместе с тем, по мнению родителей, первое место занимает активный досуг их ребенка, связанный с целенаправленной коммуникацией со своими сверстниками - 35,1% , второе – пассивный 32,7% и третье активный социально-направленный досуг с целью посещения общественных социально значимых мест таких, как театр – 10,4%; кино – 13,9%; музеи – 7,8% , который составляет 32,1% от общей структуры досуга. Такое распределение видов досуга обусловлено прежде всего психологией поведения и развития детей младшего и среднего школьного возраста. 2) В тоже время, анализ структуры каждого вида досуга показал, что занятия на компьютере (включая социальные сети – 11,4% и онлайн игры - 10,9% соответственно), как пассивный вид досуга в общем рейтинге досуга ребенка занимают ведущее место и составляют 22,3%, тогда, как активный досуг – прогулки во дворе 18,3% и в городе 16,8% соответственно занимают второе и третье место. 3) Самый низкий рейтинг выявлен в структуре социально-направленного досуга это посещение музеев 7,8%.

Таблица 1

Структура досуга	Виды досуга	Рейтинг вида досуга в %	Рейтинговое место в %
Пассивный	Занятия на компьютере: в социальных сетях в онлайн играх	22,3% 11,4% 10,9%	32,7%
	Просмотр дома ТВ	10,4%	
	Активный	Прогулки во дворе Прогулки в городе	
Социально-направленный	Посещение Кино	13,9%	32,1%
	Посещение Театра	10,4%	
	Посещение Музея	7,8%	

По второму блоку вопросов «Чем вы руководствуетесь при выборе места досуга с ребенком» 46,29% родителей отметили, что на их выбор места досуга для своего ребенка влияет «безопасность» данного места; 37,03% родителей предпочитают место досуга, «где присутствуют сверстники их детей» и просто «дети, с которыми их дети могли бы играть» и только 11,11% родителей будут выбирать место

досуга руководствуясь «интересами» своего ребенка. 5,55% родителей в выборе места досуга для своего ребенка отдают предпочтение «окружающей природе».

По третьему блоку вопросов « насколько позитивно родители оценивают вклад местных властей в организацию досуга их детей по месту жительства». При оценке этого вопроса родители критично высказывались не только по поводу отсутствия необходимого количества организации детских площадок во дворах, но и отмечали содержательную скудость организованных для проведения досуга детей мероприятий в целом. Так, положительно оценивают деятельность органов самоуправления в этом направлении - 8,5%; нейтрально - 6,38%; негативно - 85,12%.

В четвертом блоке родителям предлагалось «оценить способность своих детей к взаимодействию с детьми-инвалидами». Большинство опрошенных родителей, 68,7%, оценивают позитивно взаимодействие их детей с детьми-инвалидами во время проведения совместного досуга (очень положительно 23,4%; позитивно 19,14%; хорошо 25,53% соответственно). Нейтральную оценку дали 17,02% родителей; отрицательно высказались 12,75% родителей.

В пятом блоке вопросов «влияет ли, по мнению родителей, досуг ребенка на развитие его личности» 95,75% родителей ответили утвердительно и только 4,25% отрицательно. Большинство родителей отметили, что активное взаимодействие со сверстниками во время досуга оказывает позитивное влияние на развитие коммуникативных навыков у детей и подростков и на развитие личности ребенка в целом.

Выводы. Анализ результатов проведенного исследования позволяет сделать следующие выводы: 1) в общем и целом активный досуг детей является основным в общей структуре досуга и составляет 35,1% . В тоже время, первое место в рейтинге занимают занятия на компьютере, что безусловно влияет на снижение общей социальной активности детей, их изоляции и снижении арсенала активных коммуникативных навыков необходимых в реальной жизни при взаимодействии со сверстниками; 2) фактор «безопасности» для 46,29% родителей является основным в выборе места досуга для своих детей, что с одной стороны подчеркивает их родительскую заботу за жизнь и безопасность ребенка. С другой, страх и гиперопеку родителей, обусловленную недоработкой коммунальных и социальных служб органов местного самоуправления в создании безопасных рекреационных зон для досуга детей. 11,11% родителей будут выбирать место досуга, руководствуясь «интересами» своего ребенка; 3) 85,12% родителей негативно оценивают действия органов местного самоуправления в организации досуга детей. Более внимательного изучения требует вопрос создания комфортных рекреационных зон для отдыха детей и подростков по месту их жительства; 4) 68,7% родителей здоровых детей позитивно оценивают возможность взаимодействия их детей с детьми-инвалидами и проведения совместного досуга, что позволяет сделать позитивный прогноз в организации мероприятий, направленных на формирование инклюзивного досуга таких детей по месту их жительства; 5) 95,75% родителей считают, что правильно организованный досуг позитивно влияет на развитие личности их ребенка.

Таким образом, правильно организованный досуг и социальная инклюзия могут выступать в качестве инструмента, способствующего как формированию личности ребенка, так и позволяющего преодолеть (маргинализацию) отчуждение детей с особенностями психофизического развития от их здоровых сверстников.

Литература:

- 1.Кукін В. Психологічний супровід дітей в установах компенсаторного типу // Психолог. – 2005. - №20 (вкладка).
- 2.Мамайчук И.И., Ильина М.Н. Помощь психолога ребенку с задержкой психического развития: Научно-практическое руководство. – СПб.: Речь, 2004.
- 3.Основы специальной психологии: Учеб.пособие для студ.сред.пед.учеб. заведений / Под ред. Л.В.Кузнецовой. – М.: Академия, 2002.
- 4.Селигман М. Обычные семьи, особые дети: системный подход к помощи детям с нарушениями развития /М. Селигман, Р. Дарлинг. - М: Теревинф, 2007 – 368 с.
- 5.Слободяник И.П. Психологическая помощь школьникам с проблемами в обучении: Практическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2004.
- 6.Семак С.М. Инклюзивна освіта: сутність, поняття, термінологія.
- 7.Ткачева В.В. Психокоррекционная работа с матерями, воспитывающими детей с отклонениями в развитии. – М.: Гном и Д, 2000.

УДК 159.9.072.

Хронопсихологічне прогнозування перебігу пульмонологічних захворювань

Савенкова І.І.

В статті представлені результати дослідження проявлених «С-метрики» на прикладі пульмонологічних захворювань в різні періоди хвороби.

Експериментально доведено, що обострення захворювання співпадає або з кінцем поточного великого біологічного циклу, або з кінцем його поточної чверті. Результати дослідження переконують, що у різних індивідів їх «предпочитаемая» хвороба проявляється з певною «С-періодичністю», коли організм знаходиться в мінімумі своїх можливостей.

Ключевые слова: пульмонологические заболевания, хронопсихологическое прогнозирование, С-метрика, большой биологический цикл жизни человека.

The results of the study manifestations of the "C-metric" for example, pulmonary disorders in different periods of the disease.

Experimentally proved that the acute illness or coincide with the end of the current large biological cycle, or to the end of its current quarter. Results of the study are convinced that different individuals of their "preferred" the disease manifests itself with a certain "C-frequency" when the body is at a minimum of its features.

Keywords: pulmonological disease hronopsihologicheskoe forecasting, P-metric, a large biological cycle of life.

У статті представлені результати дослідження прояву «С-метрики» на прикладі пульмонологічних розладів у різні періоди хвороби (загострення, реконвалесценції та ремісії).

Експериментально доведено, що місце найменшого опору виявляється найбільш враженим на кінці тривалого великого біологічного циклу або їх тривалих чвертей.

Результати дослідження переконують, що для більшості обстежених хворих на психосоматичні захворювання загальним є те, що клінічні прояви хвороби не тільки співпадають з кінцем чвертей тривалих циклів та й з їх кінцями, але і починають повторюватися з періодичністю $\frac{1}{4}C$, $\frac{1}{2}C$, $\frac{1}{16}C$, $\frac{3}{4}C$ в залежності від належності до типологічної групи. Хвороба приймає хронічний характер, тому що не діагностується на ранніх етапах онтогенезу.

Ключові слова: пульмонологічні захворювання, хронопсихологічне прогнозування, С-метрика, великий біологічний цикл життя людини.

Постановка проблеми дослідження. Психосоматичні розлади перебувають у центрі уваги медичної психології вже не одне десятиріччя. В останній час особливо актуальною стала необхідність комплексного підходу до вивчення психосоматичних захворювань органів дихання. Складність феноменів, що вивчаються, довела необґрунтованість спрощених причинно-наслідкових пояснювальних моделей психосоматичних розладів. Об'єктивне дослідження механізмів етіології і патогенезу психосоматичних розладів можливе лише з врахуванням багатовимірності досліджуваних явищ.

Зріс рівень вимог, які життя ставить зараз до людини. Сучасні культурні, економічні і соціальні трансформації вимагають від неї надзвичайної мобілізації когнітивних, емоційних і особистісних ресурсів, постійної готовності вирішувати життєві проблеми, що виникають. Хронічне перенапруження і внутрішня психологічна реактивність - повсякденний стан сучасної людини, що відчуває на собі постійний тиск з боку соціуму. Все це є причиною значного зростання кількості хронічних захворювань, етіологія яких тісно пов'язана з особливостями психологічної сфери індивідуума. За сучасними даними, психосоматичні розлади в індустріальних країнах поширені серед 50 - 70 % населення і цей показник є досить стабільним.

Сучасна медицина офіційно прийшла до визнання факту, що всі причини психосоматичних захворювань треба шукати не в зовнішніх, а у внутрішніх процесах індивіда, враховуючи прояв останніх у поведінці особистості.

Науковці, вивчаючи фактори, які впливають на формування реакції на захворювання, акцентують увагу на тому, що індивідуально-психологічні особливості є більш інформативними для прогнозу особистісних реакцій на захворювання, ніж клінічна оцінка важкості захворювання. Саме індивідуально-психологічні особливості особистості зумовлюють, на нашу думку, певний симптомокомплекс соматичних розладів, до яких відносять психосоматичні захворювання. Ми звернулися до розгляду цього питання, зважаючи на індивідуальні особливості динамічного переживання часу та дані узагальнених профілів зазначеної категорії, і спробували визначитися з критеріями типології переважаючих хвороб.

Можливість своєчасного прогнозування перебігу пульмонологічних захворювань робить можливим попередження загострення цього порушення. На жаль, до цього часу у пульмонології ще далеко не завжди вдається використати найбільш раціональний, етіологічний, принцип лікування, однак своєчасні та діючі медико-профілактичні заходи впливу можуть у ряді випадків суттєво змінити прогноз. Актуальність та невирішеність проблеми своєчасної діагностики хвороб органів дихання і спонукала нас до проведення хронопсихологічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відповідно до даних наукової літератури [5; 6; 8], тип суб'єктивного сприйняття часу або часова спрямованість є одним із об'єктивних показників динамічних властивостей психіки індивіда, що відображає послідовний процес змін, які відбуваються з людиною протягом її життя. Отже, зміни, що відбуваються в організмі індивіда, як психічні, так і соматичні, тісно пов'язані з часовим аспектом.

Б.Пуканов наголошував, що життя індивіда від народження до смерті може бути розбито на ряд періодів [6]. Виділені багатодобові, багатомісячні та багатолітні цикли [3;5;9]. Вчений виокремив у житті людини поворотні пункти, тобто певний вік, в якому відбуваються «психологічні переломи» та назвав їх вузловими точками. Таким чином, дискретний відлік індивідуального часу призводить до того,

що на рівні суб'єктивних переживань і поведінкових проявів життя людини проходить нерівномірно, тобто протягом життя чітко виділяються періоди, у середині яких людина знаходиться в оптимальній психосоматичній формі, а на початку і в кінці – у мінімумі своїх можливостей. Такі періоди отримали назву великого біологічного циклу. Його тривалість для середньостатистичного суб'єкта становить 7,65 року [6]. Міжіндивідуальний діапазон коливань у відповідності до значень «т-типів» - від 6,5 до 9,5 років. Сьогодні ми з упевненістю говоримо про те, що в масштабі великих біологічних циклів відбувається віковий розвиток психіки, коливання успішності діяльності, загострення хронічних неінфекційних захворювань, а також психосоматичні кризи особистості [9].

Своєчасно проведена профілактика психосоматичного захворювання двічі на рік (весна – осінь) при використанні відпрацьованих схем диспансерного спостереження не запобігає загостренню хвороби в індивідів, які страждають на ці порушення. Медична практика автора показує, що, не зважаючи на проведені профілактичні заходи, у пацієнтів виникають загострення хвороби у різні пори року [4]. Це означає, що профілактичні заходи були проведені не своєчасно. Цю несвоєчасність попередження порушення ми пояснюємо тим, що медицина неспроможна передбачити загострення психосоматичного захворювання. На нашу думку, причина цього явища в медицині – це відсутність принципу індивідуального підходу у лікуванні та профілактиці захворювання, що вимагає комплексного врахування психологічних особливостей кожної особистості, який не випадково покладений у підґрунтя розв'язку важливої проблеми сучасної медицини – прогнозування перебігу пульмонологічних захворювань.

Відсутність в науковій літературі трактувань таких понять, як «психосоматичний фактор часу», «психосоматична С-метрика» захворювань, пов'язаних із хронопсихологічним прогнозуванням перебігу психосоматичних захворювань, вимагала їхнього уточнення.

Ми звернулись до розгляду цієї проблеми з врахуванням тривалості біологічного циклу життя індивіда [6, с.134-166]. А саме, співвідношення тривалості біологічного циклу життя індивіда та періодичності загострення пульмонологічного захворювання.

На достатньо чітку вікову повторюваність при межових нервово-психічних розладах вказував ще О.Кербіков [3, с.134-140]. У дослідженнях Б.Цуканова [6] також виявлена виражена періодика прояву серцево-судинних розладів. Повторне загострення захворювання спостерігається і при інших психосоматичних порушеннях, що зумовлює хронізацію патологічного процесу. Так, у медицині вважається можливим загострення гломерулонефриту протягом п'яти років після перенесеного порушення. Це так званий період ремісії (затухання) хвороби. А відповіді на питання: чому саме має місце загострення хвороби і коли воно буде мати місце у окремого хворого, в медицині не існує.

У зв'язку з цим ми спробували шляхом аналізу наукових джерел та експериментального дослідження порівняти періодизацію онтогенетичного розвитку людини та періоди загострення пульмонологічних захворювань.

Загалом, багато дослідників наводять вікову періодизацію онтогенетичного розвитку людини та виділяють певні цикли та фази соматичного, статевого, нервово-психічного, інтелектуального дозрівання. Це ми знаходимо у працях Г.Грімма, який розглядає питання конституційної біології та антропометрії; І.Кона, який вивчав психологію старшокласників, J.Вігген [9] - у віковій психології; R.Врун [10, с.263-268] - у психології людського віку. Б.Ананьєв вказує, що ці цикли та фази розвитку „є характеристики часові” [1, с.186] і вони не можуть бути незалежними від ходу центральних годин індивіда. Враховуючи безперервність ходу центральних годин, Б.Цуканов [6] висунув припущення, що передаточне число 1:4 зберігається у індивідів, які знаходяться в діапазоні $0,8\tau \leq \tau \leq 1,0\tau$ при переживанні ними багатодобових, багатомісячних та багаторічних циклів. Спираючись на ряд досліджень [5; 6; 8], Б.Цуканов припускає, що передаточне число залишається незмінним незалежно від того, знаходиться індивід у стані бадьорості чи у стані сну. У межах цих періодів у деяких людей при переході від денної зміни у нічну спостерігається поступова інверсія температурних кривих циркадіанного циклу. Це відмічають у своїх працях С.Шноль [7] та П.Фресс [5]. В дослідженнях Б.Цуканова [6, с.151] виявлено, що у індивідів із гіпертонічною тенденцією через періоди $T_{n=3}$ спостерігається різкий стрибок артеріального тиску. На думку вченого, різкий перепад артеріального тиску, що співпадає з періодом $T_{n=3}$, можна розглядати як своєрідну позначку моменту „кінець-початок” багатодобового циклу у часі, що переживається суб'єктом.

Для „середньогрупового суб'єкта”:

$T_{n=5} = 1,92$ роки = 2 роки, тобто отриманий дворічний цикл, який виділили Хельбрюгге, J.Вірен [9, с.96-98].

При $n = 6$ $T_{n=6} = 8,51\tau$ (років).

Цей період був названий Б.Цукановим [6, с.153] великим біологічним циклом.

Періодизації індивідуального розвитку базуються на тому, що у природознавстві, психології, медицині, педагогіці накопичений „величезний фонд знань про нерівномірність та гетерохронність росту і диференціювання тканин, кісткової та м'язової системи, різних залоз внутрішньої секреції, головних відділів ЦНС... У деталях відомі явища гетерохронності загально соматичного, статевого та нервово-психічного дозрівання” [10, с.66]. Якщо життя індивіда складається з ряду циклів, що змінюють один одного, то чи не проявиться великий біологічний цикл у періодах загострення, ремісії (затухання) та реконвалесценції (видужання) психосоматичних захворювань? Шляхом тривалих спостережень гетерохронних змін в онтогенезі Б.Ананьєвим встановлено [1, с.76], що процеси соматичного, статевого та нервово-психічного дозрівання протікають прискорено, а процеси зрілості та старіння уповільнюються. Виходячи з величини С (великого біологічного циклу), Б.Цуканов показав, що період немовляти продовжується $\frac{1}{4}C$ [6]. Для досягнення початку періоду дитинства необхідно прожити $\frac{3}{4}C$. До початку періоду статевого дозрівання необхідно

прожити половину другого великого біологічного циклу, зрілість продовжується $3 \frac{1}{4} C$, а пізня зрілість триває $3 \frac{1}{2} C$ відповідно до вікової періодизації Біррена [9, с.110].

У наших попередніх дослідженнях було доведено, що в межах $0,7c \leq \tau \leq 0,8c$ здебільшого локалізуються групи індивідів, у яких переважають пульмонологічні захворювання. Отримані результати дослідження дозволили встановити систему взаємозв'язку і взаємозалежності прояву психосоматичних захворювань від хронопсихологічних особливостей суб'єкта, зокрема, його часових параметрів при соматичних порушеннях. Так як ці порушення належать до типу «психосоматичні захворювання» [4; 9; 10], то ми статистично обробили вікові дані хворих на пульмонологічні захворювання.

Для пояснення гетерохронності періодичності захворювань у людей, які страждають на хронічні захворювання дихальної системи, було висунуто припущення, що їх початок співпадає або з кінцем тривалого великого біологічного циклу, або з кінцем його тривалої чверті. Для кожної групи хворих розраховувався середній вік, прожитий від дати народження до початку захворювання, у значенні великого біологічного циклу та переведений у роки.

Мета дослідження – проаналізувати періодичність загострення захворювань дихальної системи в онтогенетичній розгортці з урахуванням тривалості біологічного циклу життя індивіда.

Ми поставили завдання: дослідити прояв „С-метрики” на прикладі пульмонологічних розладів у різні періоди хвороби (загострення, реконвалесценції та ремісії).

Аналіз результатів дослідження. За законом переживання власного часу суб'єктом [6, с.153], великий біологічний цикл індивіда визначається за формулою:

$$C = 8,5\tau \text{ (років)}$$

де τ – власна одиниця часу індивіда. Ця одиниця виконує роль „кроку”, яким вимірюється плин часу життя кожного індивіда з моменту народження.

Було обстежено 940 пацієнтів із захворюваннями органів дихання. Із них: на бронхіальну астму страждало 730 хворих, рецидивуючий трахеобронхіт - 210 хворих.

Статистичній обробці підліг вік хворих на бронхіальну астму, у яких власна одиниця часу знаходиться у діапазоні: $0,7c \leq \tau \leq 0,79c$.

У даних груп хворих (92% від загальної кількості із експериментальної вибірки) спостерігається „С-періодичність” загострення захворювання, що співпадає з $\frac{1}{2} C$, $\frac{3}{4} C$, C , $1\frac{1}{4} C$, $1\frac{1}{2} C$. Розрахункові та статистичні роки обстежених індивідів, що мають хвороби органів дихання у період загострення, зведені до таблиці 1.

Наведемо індивідуальні дані деяких хворих із групи індивідів, які страждають на хронічні пульмонологічні розлади. У них спостерігається „С – періодичність” прояву захворювання.

Хворий В. ($\tau = 0,7c$ $C = 5,95$ р.). Дата народження: 2.05.1962 р.

На диспансерному обліку у поліклініці з 17 років 8 місяців 2 днів з діагнозом: бронхіальна астма.

Друге загострення - 29 років 8 місяців 3 дні.

Третє загострення - 41 рік 7 місяця 14 днів.

Розрахунковий вік першого загострення: $3C$.

Розрахунковий вік другого загострення: $5C$.

Розрахунковий вік третього загострення: $7C$.

Періодичність загострення: $2C$.

Таблиця 1

Розрахунковий та статистичний вік початку загострення бронхіальної астми

Група	„ τ -тип” (в сек.)	C	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих	σ	t
Чоловіки (122інд.)	$0,7 \leq \tau \leq 0,72$	6,0	5C	7C	9C	30-42-72	1,7	0,001
			30	42	72			
Жінки (124інд.)	$0,7 \leq \tau \leq 0,72$	6,0	5C	$6\frac{1}{2}C$	8C	30-39-48	1,3	
			30	39	48			
Чоловіки (120інд.)	$0,73 \leq \tau \leq 0,75$	6,29	7C	$7\frac{3}{4}C$	$8\frac{1}{2}C$	44-46-53	1,2	
			44	46,7	53,5			
Жінки (126інд.)	$0,73 \leq \tau \leq 0,75$	6,29	$7\frac{1}{4}C$	8C	$9\frac{1}{4}C$	45-50-61	1,1	
			45,6	50	61,3			
Чоловіки (128інд.)	$0,76 \leq \tau \leq 0,79$	6,64	$4\frac{3}{4}C$	6C	$7\frac{1}{4}C$	31-39-48	1,6	
			31,5	39,8	48,1			
Жінки (100інд.)	$0,76 \leq \tau \leq 0,79$	6,64	6C	$6\frac{1}{2}C$	7C	39-43-46	1,3	
			39,8	43,12	46,5			

Хвора Т. ($\tau = 0,76c$ $C = 6,46$ р.). Дата народження: 25.07.1967 р.

Потрапила у терапевтичне відділення з діагнозом: бронхіальна астма, період загострення - у віці 42 років 8 днів.

Розрахунковий вік: $6\frac{1}{2}C$.

Перше загострення - 38 років 8 місяців 16 днів.

Розрахунковий вік: 6С.

Періодичність загострення: $\frac{1}{2}$ С.

Наступне загострення захворювання потрібно очікувати у віці 45 років 3 місяці 19 днів. До цього часу необхідно спланувати психопрофілактичні заходи щодо загострення захворювання та запобігти подальшому розвитку цієї хвороби.

Серед хворих, які страждають на рецидивуючий трахеобронхіт, було обстежено 210 пацієнтів. Власна одиниця часу цих індивідів визначилась у діапазоні: $0,79\text{с} \leq \tau \leq 0,86\text{с}$, що вказує на певну локалізацію хронічної пневмонії у безперервному спектрі „ τ -типів”.

Дані результатів дослідження підлягли статистичній обробці вікових даних хворих на хронічні захворювання органів дихання у значенні великого біологічного циклу та переведені у роки. У даних груп пацієнтів, які страждають на хронічні захворювання органів дихання, спостерігається „С-періодичність” їх загострення, що співпадає з $5\frac{1}{4}\text{С}$, $7\frac{1}{2}\text{С}$, $9\frac{3}{4}\text{С}$. Розрахункові та статистичні літа-роки обстежених пацієнтів, що мають хвороби органів дихання у період загострення, зведені до таблиці 2.

Наведемо індивідуальні дані деяких хворих із групи пацієнтів, які страждають на хронічні пульмонологічні розлади у вигляді рецидивуючого трахеобронхіта. У них спостерігається „С – періодичність” прояву захворювання.

Хвора Ц. ($\tau = 0,82\text{с}$ С = 0,82 р.). Дата народження: 05.02.1955 р.

Потрапила у терапевтичне відділення лікарні у віці 55 років 2 місяці 12 днів з діагнозом: рецидивуючий трахеобронхіт.

З анамнезу хвороби: перше загострення - у віці 34 років 6 місяців.

Таблиця 4.5

Розрахунковий та статистичний вік початку загострення рецидивуючого трахеобронхіту

Група	„ τ -тип” (в сек.)	С	Цикли (у роках)			Статистичний вік хворих	σ	t
Чоловіки (35інд.)	$0,79 < \tau \leq 0,82$	6,9	5С	7С	9С	34-48-62	1,3	0,001
			34,5	48,3	62,1			
Жінки (32інд.)	$0,79 < \tau \leq 0,82$	6,9	5С	$6\frac{1}{2}\text{С}$	8С	34-48-55	1,1	
			34,5	48,4	55,2			
Чоловіки (31інд.)	$0,82 < \tau \leq 0,84$	7,0	7С	$7\frac{1}{4}\text{С}$	$8\frac{1}{2}\text{С}$	49-55-59	1,2	
			49	55	59,5			
Жінки (34інд.)	$0,82 < \tau \leq 0,84$	7,0	$7\frac{1}{4}\text{С}$	8С	$9\frac{3}{4}\text{С}$	49-56-68	1,1	
			49	56	68,3			
Чоловіки (48інд.)	$0,84 < \tau \leq 0,86$	7,3	$4\frac{3}{4}\text{С}$	6С	$7\frac{1}{4}\text{С}$	35-44-53	1,6	
			34,7	43,8	53			
Жінки (30інд.)	$0,84 < \tau \leq 0,86$	7,3	6С	$6\frac{1}{2}\text{С}$	7С	43-47-51	1,3	
			43,8	47,5	51			

Друге загострення - у віці 48 років 4 місяців 24 днів.

Розрахунковий вік третього загострення: 8 С.

Розрахунковий вік другого загострення: $6\frac{1}{2}\text{С}$.

Розрахунковий вік першого загострення: 5 С.

Періодичність загострення: $\frac{1}{2}$ - $1\frac{1}{2}$ С.

Виходячи з даних періодів загострення захворювання, лікар може спрогнозувати та своєчасно провести профілактику захворювання, таким чином, попереджуючи загострення цієї хвороби у кожного окремого хворого.

Висновки.

Результати проведеного нами обстеження переконують, що у різних індивідів їх домінантна хвороба проявляється з певною „С-періодичністю”.

Аналіз віку хворих від дати народження до початку захворювання показує, що місце найменшого опору виявляється найбільш враженим на кінці тривалого великого біологічного циклу або їх тривалих чвертей.

Для більшості обстежених хворих на пульмонологічні захворювання загальним є те, що клінічні прояви хвороби не тільки співпадають з кінцем чверті тривалих циклів та й з їх кінцями, але і починають повторюватися з періодичністю $\frac{1}{4}\text{С}$, $\frac{1}{2}\text{С}$, $\frac{1}{16}\text{С}$, $\frac{3}{4}\text{С}$ в залежності від належності до типологічної групи. Хвороба приймає хронічний характер, тому що не діагностується на ранніх етапах онтогенезу.

Таким чином, дискретний відлік індивідуального часу призводить до того, що нарівні суб’єктивних

переживань і поведінкових проявів життя людини проходить нерівномірно, тобто протягом життя чітко виділяються періоди, у середині яких людина знаходиться в оптимальній психосоматичній формі, а на початку і в кінці – у мінімумі своїх можливостей.

Література.

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1. – 342с.
2. Здоровье // Ежемесячник. - 2011. - № 5. - С. 118-123.
3. Кербиков А.В. О востриятии времени: [избранные труды]. / А.В. Кербиков. - М.: Высшая школа, 1971. – 321с.
4. Савенкова І.І. Диференціація часових характеристик у суб'єктів із нефрологічними порушеннями / І.І.Савенкова // Актуальні проблеми психології: [Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України] / за ред. акад. В.О.Моляко. – К., 2009. – Т.12. – Випуск 6. – С.267-274.
5. Фресс П. Приспособление человека к времени: [Монография] / П. Фресс; [пер. с англ. А.Андриенко]. – М.: Прогресс, 1961. – 342с.
6. Цуканов Б.Й. Время в психике человека: [Монография] / Б.Й. Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 198с.
7. Шноль С.Э. Предисловие к русскому изданию // Биологические часы / С.Э. Шноль. – М.: Мир, 1964. – С. 5-10.
8. Элькин Д.Г. Восприятие времени / Д.Г.Элькин – М.: АПН РСФСР, 1962.- 246с.
9. Birren J.E. The psychology of ageing / J.E. Birren. – New Jersey, 1964. - 113 p.
10. Brun R. Traite general des nevroses / R. Brun. - Paris, 1956. - 476 p.

УДК 159.923.31

Тип отношения к дефекту у женщин с односторонним укорочением нижней конечности травматического генеза

Сейдаметова С.И.

В статье представлены результаты исследования типов отношения к дефекту у женщин при травмах нижней конечности, приведших к одностороннему укорочению. Осуществлен сравнительный анализ типов отношения к укорочению конечности при длительно и недавно приобретенном дефекте. При длительно существующем дефекте преобладают типы отношения к дефекту, для которых характерна интрапсихическая направленность личностного реагирования на дефект, среди адаптивных типов отношения к дефекту преобладает эргопатический тип.

Ключевые слова: травма нижней конечности, укорочение конечности, тип отношения к дефекту.

У статті представлені результати дослідження типів ставлення до дефекту у жінок при травмах нижньої кінцівки, що призвели до одностороннього укорочення. Здійснено порівняльний аналіз типів ставлення до вкорочення кінцівки при довгостроково і недавно придбаному дефекті. При тривало існуючому дефектові переважають типи ставлення до дефекту, для яких характерна інтерпсихічна спрямованість особистісного реагування на дефект, серед адаптивних типів ставлення до дефекту переважає ергопатичний тип.

Ключові слова: травма нижньої кінцівки, вкорочення кінцівки, тип ставлення до дефекту.

The results of the study related to the defect types in women with lower extremity injuries leading to unilateral shortening. The comparative analysis of the types of relationships to a shortening of limbs, long-term and newly-acquired defects. When long-existing defects predominate types of attitude to the defect, which have a personal reaction intrapsychic focus on defect types of adaptive relationship to the defect ergopatichesky predominant type.

Key words: trauma of the lower extremity, shortening, type of attitude to the defect.

Постановка проблемы. В настоящее время высокий уровень травматизма является общепризнанной клинической реальностью. Травма наносит ущерб не только физическому, но и психологическому здоровью. Травмы нижних конечностей, лишая больших возможностей активного движения, приводят к формированию значительных изменений в структуре личности и ее отношений с миром. Исследования (В. Н. Мясищев, И. Харди, В. В. Николаева, Е. Т. Соколова, А. Ш. Тхостов и др.) личности при соматических заболеваниях и различных физических дефектах обнаруживают общие особенности ее нарушений: нарушение целостности системы отношений, эмоционально неблагоприятное отношение к себе и основным сферам функционирования, нарушения межличностных отношений в семье и других значимых для пациента сферах взаимодействия. Вместе с тем, своеобразие соматического дефекта определяет наиболее уязвимые звенья системы значимых отношений личности, что специфически оформляет нарушение всей системы, а в крайних вариантах клиническую картину и течения невротических состояний.

Ортопедический дефект травматического генеза изменяет отношение человека к самому себе, к миру и сказывается на отношениях с людьми. Физический дефект может вызывать социально-психологический вывих, аналогичный телесному вывиху и реализовываться как социальная ненормальность поведения (Л. С. Выготский). Несмотря на предпринимающиеся в клинической психологии попытки дифференциации переживания различных ситуаций соматической патологии (Е.Т.Соколова, В.В.Николаева, А.Ш. Тхостов и др.), активные психологические исследования, посвященные ортопедическому дефекту, практически отсутствуют. Некоторые авторы (Goffman, MacGregor) утверждают, что люди с физическими недостатками являются стигматизированными, таким образом в такой групповой структуре социальная энергия может поддерживать, усиливать неконструктивные, морбидные личностные характеристики с помощью создания деструктивных и дефицитарных полей (Г. Аммон, С. В. Духновский). Изменение внешнего облика и нарушение внутри- и межличностных отношений приводит к нарушению личностной и социальной адаптации (Е. А. Беул, Ю. П. Попова). Таким образом, физическое достоинство человека является важным аспектом социальной стратификации, символически оформляющим и закрепляющим взаимные оценки, притязания и ожидания.

Описание выборки и методов исследования. Группу 1 составили 73 женщины от 28 до 49 лет, средний возраст $37 \pm 4,5$, с односторонним укорочением конечности, наличие существования дефекта травматического генеза от 3-х лет. Условия получения травмы и их процентное распределение представлены на рис.1.

Рис.1 Условия получения травмы конечности (%) женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом

Группу 2 составили 64 женщины в возрасте от 27 до 51 года, средний возраст $38 \pm 3,9$, с односторонним укорочением конечности от 0,6 месяцев. Условия получения травмы и их процентное распределение представлены на рис.2.

Рис.2 Условия получения травмы конечности (%) женщин с недавно приобретенным ортопедическим дефектом

В группы были включены испытуемые без психической и выраженной соматической патологии со стороны других органов и систем.

С целью изучения типа отношения к дефекту была использована тестовая методика «Тип отношения к болезни» [8].

Результаты исследования. Результаты сравнения между типами отношения к дефекту в двух группах женщин представлены в табл. 1. Среди женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом достоверно значимо преобладал эргопатический тип отношения к дефекту, который характеризуется снижением критичности к своему состоянию, преуменьшением «значения» дефекта, «уходом» в работу. При этом выраженной дезадаптации при таком типе отношения к дефекту не наблюдается. Характерно сверхответственное, стеничное, подчас одержимое отношение к работе, желание не смотря ни на что продолжать работу, сохранить профессиональный статус. Так же установлена достоверно значимая разница между группами по неврастеническому типу отношения к дефекту, который наиболее выражен в группе женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом в виде укорочения конечности. Поведение при данном типе отношения к дефекту раздражительное; раздражение нередко изливается на первого попавшегося и заканчивается раскаянием и угрызениями совести.

Достоверно значимая разница установлена по типу меланхолического типа отношения к дефекту, который наиболее часто встречается в группе женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом. При меланхолическом (витально-тоскливом) типе отношения к дефекту наблюдается сверхудрученность болезнью, депрессивные высказывания.

Сензитивный тип отношения к дефекту достоверно чаще наблюдается в группе женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом. Такому типу отношения к дефекту присуща чрезмерная ранимость, уязвимость, озабоченность возможным неблагоприятным впечатлением, которое может произвести на окружающих дефект. Опасения, что окружающие будут жалеть, считать неполноценным, пренебрежительно относиться. Колебания настроения связаны в первую очередь с межличностными контактами.

При анализе типов отношения к дефекту в двух группах женщин обратил на себя внимание тот факт, что в группе женщин с длительно существующим дефектом значимо доминируют «чистые» типы, в то время как при недавно приобретенном дефекте наибольшему числу исследуемых присущи диффузные типы отношения к дефекту (рис.3,4). Данное обстоятельство может быть объяснено тем, что при недавно приобретенном дефекте отношение к последнему еще не приобрело устоявшейся структуры и однозначного его толкования, тогда как при длительно существующем дефекте отношение становится устойчивым и характеризует целостную концепцию дефекта и отношения к нему.

Таблица 1

Различия между ТОД					
ТОД (чистый)	Гр.1		Гр.2	φ^* -критерий	p
Гармоничный	абс.	2	2	0,13	0,10
	%	3	3		
Эргопатический	абс.	22	7	2,85	0,00
	%	30	11		
Неврастенический	абс.	19	5	2,94	0,00
	%	26	8		
Меланхолический	абс.	12	0	4,87	0,00
	%	16	0		
Сензитивный	абс.	8	0	3,94	0,00
	%	11	0		
Смешанные ТОД					
Сензитивно-ипохондрический	абс.	3	0	2,38	0,00
	%	4			
Сензитивно-эгоцентрический	абс.	3	0	2,38	0,00
	%	4			
Сензитивно-эгоцентрично-неврастенический	абс.	2	5	-1,35	0,09
	%	2	8		
Неврастенично-ипохондрично-меланхолический	абс.	2	5	-1,35	0,09
	%	2	8		
Диффузный ТОД					
Неврастенично-ипохондрично-сензитивно-тревожный	абс.	0	17	-6,32	0,00
	%	0	27		
Ипохондрично-неврастенично-меланхолично-апатично-сензитивный	абс.	0	7	3,93	0,00
	%	0	11		
Неврастенично-сензитивно-эгоцентрично-паранойяльный	абс.	0	7	3,93	0,00
	%	0	11		
Неврастенично-сензитивно-эгоцентрично-дисфорический	абс.	0	9	4,49	0,00
	%	0	14		

Примечание: жирным шрифтом выделены значимые различия

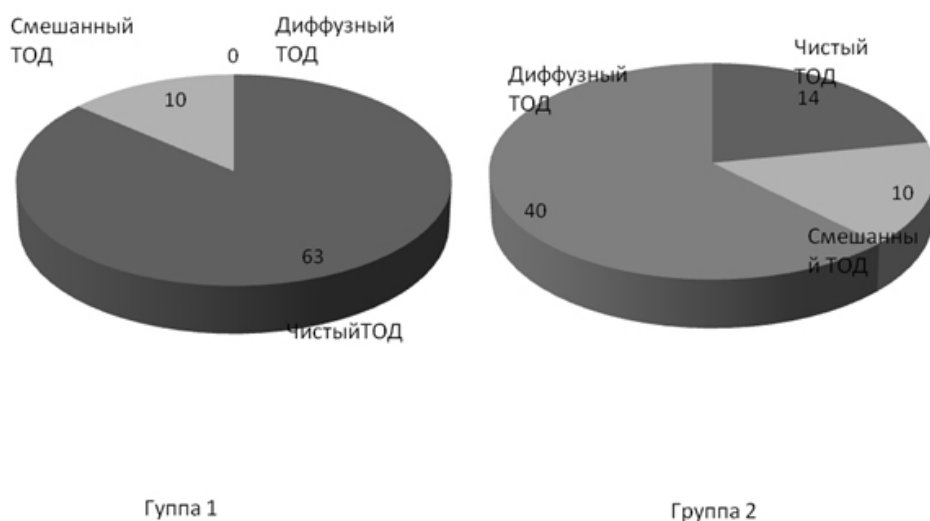

Рис.3 Абсолютное число испытуемых

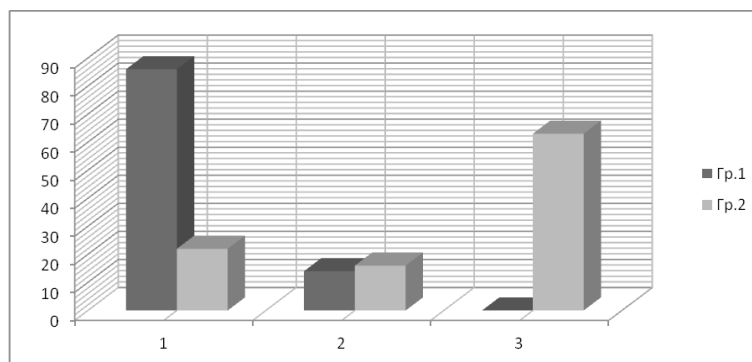

Рис.4 Процентное распределение испытуемых по ТОД

Примечание:

1-Чистый ТОД

2- Смешанный ТОД

3- Диффузный ТОД

В группе женщин с длительно существующим ортопедическим дефектом наиболее выражены типы отношения к болезни интрапсихической направленности (44%); гармоничный тип отношения к дефекту был присущ 33% женщин и интерпсихическая направленность отношения к дефекту была присуща 15 % (рис. 5).

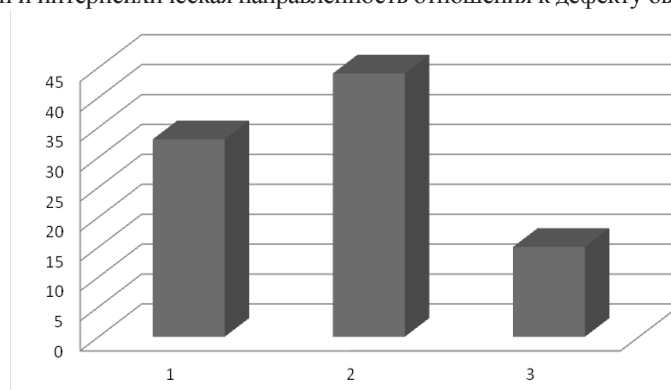

Рис. 5 Распределение испытуемых по типам отношения к болезни адекватной, интер и интрапсихической направленности (Гр.1)

Примечание:

1-Гармоничный ТОД.

2-Интрапсихический ТОД.

3-Интерпсихический ТОД.

Выводы. При длительно существующем ортопедическом дефекте вследствие травмы конечности, приведшей к ее укорочению, преобладают типы отношения к дефекту, для которых характерна интрапсихическая направленность (неврастеничный, меланхолический) личностного реагирования на дефект, обуславливающая нарушения социальной адаптации. Эмоционально-аффективная сфера отношений проявляется в дезадаптивном поведении: реакциях по типу раздражительной слабости, угнетенном, тревожном состоянии. Среди адаптивных типов отношения к дефекту преобладает эргопатический тип, характеризующийся стеничным отношением к профессиональной деятельности. Характерно данной группе испытуемых также сензитивное отношение к дефекту.

При недавно приобретенном дефекте преобладает диффузный тип отношения к дефекту, что свидетельствует о неформленном, нестойком отношении к дефекту на ранних этапах его существования.

Литература

1. Котельников Г.П. Травматическая болезнь: клиничко-патогенетическое, диагностическое и прогностическое значение изменений в системе гомеостаза / Г. П. Котельников, В. А. Кондурцев, И. Г. Чеснокова // Клиническая медицина.-1998.-№1.- С.31-34.
2. Чеснокова И.Г. Изменения в иммунной системе при травматической болезни (клиничко-патогенетическое, прогностическое значение и коррекция) / И.Г.Чеснокова // Иммунология.- 2000.-№6.-С.39-42.
3. Арина Г. А. Психология телесности: методологические принципы и этапы клиничко-психологического анализа / Г. А. Арина, В. В. Николаева // Психология телесности между душой и телом.– М.: АСТ: АСТ Москва, 2007.– С.222–236.
4. Николаева В. Н. Влияние хронической болезни на психику / Николаева В. Н. – М.: МГУ, 1987. – С. 22-139.
5. Ташлыков В. А. Психология лечебного процесса / Ташлыков В. А. – «Медицина», 1984. С. 22–53.
6. Тхостов А. Ш. Психология телесности/ Александр Шамилиевич Тхостов. – М.: Смысл, 2002. – 287 с.
7. Мясичев В. Н. Психология отношений/ Владимир Николаевич Мясичев. – М.: МПСИ Б, 2003. – 400 с.
8. Психологическая диагностика отношения к болезни. Пособие для врачей / [Л. И.Вассерман, Б. В.Иовлев, Э. Б.Карпова, А. Я.Вукс.] - СПб, 2005. – 32 с.

УДК: 159. 923.2:330.33.01

Психологическая реабилитация лидеров бизнеса

Чернявская Т.П.

В статье приводится теоретико-методологическое обоснование обеспечения психологической реабилитации лидеров отечественного бизнеса посредством развития их личной эффективности. Описаны условия, в которых приходится работать современным руководителям бизнеса и последствия для их психологического здоровья.

Разработан и внедрен в практику корпоративного обучения управленческого персонала бизнес-организаций специализированный тренинг «Личная эффективность». Эффективность тренинга проявилась в активизации и развитии навыков импровизации, поиска новых подходов к решению нестандартных задач у участников тренинга.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, лидеры бизнеса, бизнес-организация, бизнес-деятельность, личная эффективность.

У статті приводиться теоретико-методологічне обґрунтування забезпечення психологічної реабілітації лідерів вітчизняного бізнесу за допомогою розвитку їх особистої ефективності. Описані умови, в яких доводиться працювати сучасним керівникам бізнесу і наслідки для їх психологічного здоров'я.

Розроблений і запроваджений в практику корпоративного навчання управлінського персоналу бізнесу-організацій спеціалізований тренінг «Особиста ефективність». Ефективність тренінгу виявилася в активізації і розвитку навиків імпровізації, пошуку нових підходів до вирішення нестандартних завдань у учасників тренінгу.

Ключові слова: психологічна реабілітація, лідери бізнесу, бізнес-організація, бізнес-діяльність, особиста ефективність.

The article provides a theoretical and methodological basis of providing psychological rehabilitation of national business leaders by developing of their personal efficiency. The conditions in which modern business leaders have to work and the consequences for their mental health are described.

«Personal Efficiency» specialized training-workshop was developed and implemented in practice for corporate training of management personnel of business-organizations. Efficiency of the training proved itself in intensification and development of skills of improvisation and searching for new approaches to solving non-standard problems among the participants.

Keywords: psychological rehabilitation, business leaders, business organization, business activity, personal efficiency.

Постановка проблемы. Лидерам бизнеса для достижения целей и выполнения профессиональных задач требуется сильное напряжение, умение выстраивать нужные отношения, убеждать людей, управлять различными по составу и численности группами людей. Конкуренция как условие существования практически любого бизнеса, заставляет человека, если он хочет выигрывать, постоянно развиваться, профессионально и личностно. Поэтому психологические исследования личностных факторов конкурентоспособности, и адаптации к постоянно изменяющимся условиям бизнеса, которые проводятся в русле психологии бизнеса, являются очень актуальными сегодня.

Каждый человек и организация время от времени испытывает затруднения, неожиданные провалы и кризисы, которые могут представлять угрозу выживанию бизнеса или личности. Если эти проблемы не решить своевременно и быстро, они могут привести к краху.

В наше бурное время, связанное с интенсивной работой и большими психологическими перегрузками, психологическая реабилитация лидеров бизнеса является неременным условием сохранения и поддержания их здоровья и плодотворной напряженной работы.

Анализ актуальных исследований и научных публикаций. Для нашего исследования представляют большой интерес работы, посвященные исследованиям: эмоциональных явлений (Виллюнас В.К. [2], Гоулман, Д. [4], Изард К.Э. [8]), стресса (Вассерман Л.И. [1], Селье Г. [11]), резервов человеческой психики (Гримак Л.П. [5]), эффективности деятельности руководителей в экстремальных управленческих ситуациях (Деркач А.А. [6], Ильин Е.П. [9]), Щербина А.В. [6]), особенностей личностных деформаций бизнесменов (Гаджиева С.Н. [3], [12]), реализации индивидуального ресурса профессионального развития (Дружилов С.А. [7]).

Надо отметить, что в современной психологической литературе не нашли пока должного отражения вопросы психологической реабилитации как субъектов бизнеса, так и лидеров бизнеса.

Термин «реабилитация» происходит от латинского слова «habilis» - «способность», «rehabilis» - «восстановление способности».

Психологическая реабилитация - это система психологических мероприятий, направленных на предупреждение, восстановление или компенсацию нарушенных психологических функций, состояний, личностного и социального статуса людей. Целью психологической реабилитации является оказание помощи в восстановлении оптимального для продолжения профессиональной деятельности

психического здоровья.

А. Ребер трактует понятие «реабилитировать» следующим образом: «Восстанавливать хорошую форму или соответствующее состояние функционирования» [10, с. 361].

Энциклопедический словарь дает такое определение: «реабилитация (от позднелат. *rehabilitatio* – «восстановление») – системная деятельность, направленная на восстановление личного и социального статуса больного с помощью различных мероприятий: медицинских, психологических, социальных, педагогических и др.» [13, с. 470-471]. Они направлены на предупреждение развития патологических процессов и возвращение людей к активной жизни и профессиональной деятельности.

Процесс реабилитации изначально направлен не на факторы, которые вызвали патологический процесс, а на системы адаптации самого организма - активизируя их функции и мобилизуя на борьбу с патологической системой. В процессе активации системы адаптации организма происходит мобилизация имеющихся резервных возможностей - с целью восстановления, гармонизации и повышения их функций [12].

Целью психологической реабилитации является оказание помощи в восстановлении оптимального для продолжения профессиональной деятельности психического здоровья.

Организм человека - это очень тонкий механизм, который требует для здорового функционирования определенной культуры отношений, профессионализма. На неприемлемые условия, переутомление он отвечает головной болью, отсутствием аппетита, бессонницей и другими признаками.

Особенности работы руководителя в бизнес-организации состоят в том, что ему необходимо постоянно общаться с людьми и работать с информацией. Такая информационная нагрузка может привести к цейтноту, нервозности, т.е. стрессу. Частый стресс приводит к тому, что в организме страдает наиболее слабое звено: повышенное артериальное давление превращается в гипертонию, нарушения в работе сердечной мышцы вызывают инфаркт.

Одна из актуальных проблем сегодня - оценка режима управленческого (умственного) труда с информационных и коммуникативных позиций.

Целью исследования является теоретико-методологическое обоснование обеспечения психологической реабилитации лидеров бизнеса посредством развития их личной эффективности.

Задачи исследования:

1. Теоретический анализ актуальных исследований и научных публикаций.
2. Изучение условий, в которых приходится работать современным отечественным руководителям бизнеса и их последствий для их психического здоровья.
3. Разработка и внедрение в практику обучения управленческого персонала организаций специализированного тренинга «Личная эффективность».

Объем информации и круг людей, с которыми имеет дело руководитель, увеличиваются по мере того, как он поднимается по ступеням должностной лестницы. Как утверждают гигиенисты, без потерь для своего здоровья один человек в состоянии регулировать связи не более чем на трех - четырех ступенях административной системы (на каждой из которых по пять-семь непосредственных подчиненных).

Систематические перегрузки и, как следствие, - постоянное состояние нервного напряжения становятся для руководителей все более привычными. Современная управленческая деятельность - это очень напряженный ритм жизни.

Проводимые нами опросы руководителей бизнес-организаций показали, что современный руководитель работает, как правило, в условиях: дефицита времени; избытка информации; ненормированного рабочего дня; постоянного давления со стороны подчиненных и руководства; вынужденного риска; одновременного решения нескольких разноуровневых задач, высоких скоростей постоянных изменений.

Все это приводит к резкому увеличению «болезней века» (сердечно-сосудистых, онкологических, язвенных, психических и т.д.).

Профессиональная деформация угрожает в большей степени бизнесменам - тем, которые работают исключительно ради прибыли. Бизнесменов, которых интересуют только деньги, и они готовы ради прибыли пуститься во все тяжкие, к счастью не так уж и много.

О возможной будущей деформации полезно знать до того, как выбрать профессию. Начальнику полезно знать о возможной профессиональной деформации для эффективного управления подчиненными. Решением проблемы с профессиональной деформацией может быть сознательное усилие по овладению выходом из профессиональной роли.

У бизнесменов вне зависимости от уровня их успешности могут иметь место деформации когнитивной, эмоциональной и коммуникативной сфер личности (табл. 1).

С.Н. Гаджиева [3] установила, что при когнитивной деформации личности у высоко успешных предпринимателей преобладает ригидность, а у мало успешных - ограниченное мышление. По мнению автора, при эмоциональной деформации высоко успешных предпринимателей имеет место эмоциональное истощение и неустойчивость, у мало успешных - эмоциональная неустойчивость. При коммуникативной деформации у высоко успешных предпринимателей происходит социальное дистанцирование, у мало успешных - возникает снижение социальных контактов, приводящих к замкнутости и центрированности на себе.

Таблиця 1

Особенности личностных деформаций бизнесменов разных уровней успешности в бизнесе

Личностные деформации бизнесменов	Бизнесмены и уровень их успешности в бизнесе	
	Высоко успешные	Низко успешные
Когнитивная	Преобладает ригидность	Ограниченное мышление
	Высокая эмоциональная возбудимость, низкий уровень любознательности и потребности в познании, развитие стратегии «дистанцирования»	
Эмоциональная	Эмоциональное истощение и неустойчивость	Эмоциональная неустойчивость
	Высокая эмоциональная возбудимость и низкий самоконтроль	
Коммуникативная	Социальное дистанцирование	Снижение социальных контактов, приводящих к замкнутости и центрированности на себе
	Развитие стратегии «бегство-избегание», низкий уровень аутосимпатии и контактности	

Общие связи психических характеристик бизнесмена с разным уровнем успешности и деформациями, приводят:

- в когнитивной сфере - к высокой эмоциональной возбудимости, к низкому уровню любознательности и потребности в познании, к развитию стратегии «дистанцирования»;
- в эмоциональной сфере - к высокой эмоциональной возбудимости и низкому самоконтролю;
- в коммуникативной сфере - к развитию стратегии «бегство-избегание», к низкому уровню аутосимпатии и контактности.

Общими психологическими детерминантами деформации личности бизнесменов являются следующие особенности: познавательная активность (любопытность, потребность в познании), коммуникативные способности (контактность), психическая саморегуляция (самоконтроль), позитивный образ Я (аутосимпатия).

Специфическими, детерминантами деформации личности высоко успешных предпринимателей являются неразвитость мотивационной сферы и навыков принятия ответственных решений, а у мало успешных предпринимателей - самопонимание и гибкость общения.

У мало успешных предпринимателей частота и разнообразие деформаций личности находится в более широком диапазоне, чем у высоко успешных предпринимателей. Возникновение деформаций когнитивной, эмоциональной, смысловой и коммуникативной сфер у бизнесменов в значительной мере обуславливается индивидуально-личностными особенностями, что приводит к их достаточному разнообразию.

С точки зрения стрессогенности, управленческий труд имеет ряд особенностей. Управленческий труд связан с перегрузками, временным прессингом, постоянным переключением с одного вида деятельности на другой. Иногда побуждающей силой для работы становятся жесткие временные рамки и фиксированное расписание. Это не должно продолжаться постоянно, так как чревато стрессом. Любому руководителю, наряду с традиционными перерывами в работе, необходимы паузы (от нескольких часов до нескольких дней) между завершением одной служебной задачи и переходом к следующей. Во время этого относительного затишья он может сбросить накопившееся напряжение, оглядеться, расслабиться, избавиться от всего лишнего. Без этих передышек руководитель чувствует себя в ловушке. У него нет ни минуты, чтобы остановиться и объективно проанализировать результаты своей работы.

Для управленческого труда характерна монотонность, недостаток разнообразия. Руководитель время от времени нуждается в новых впечатлениях, чтобы сохранить собранность и творческую потенцию. Часто руководитель, собираясь на работу, испытывает почти паническое состояние, поскольку уверен в однообразности и непреложности всех событий предстоящего трудового дня. Дело не в том, что сами по себе эти события нежелательны, - просто их предсказуемость достигает той точки, за которой утрачивается ее успокаивающий эффект и появляется однообразие, монотонность, серость и ограниченность. Монотонность сопряжена со стрессом, потому что однообразие некоторых аспектов работы остро напоминает руководителю о потере времени.

Руководитель зачастую принимает решения при недостатке служебной информации либо при невозможности передать необходимые инструкции в соответствующие инстанции. Обычно это создает ощущение неполного контроля над событиями. Иногда прямая попытка получить нужную информацию превращается из короткой, легко выполнимой задачи в длительное, часто крайне бесплодное и ведущее к сильному стрессу неблагоприятное занятие.

Важно не только мудро строить жизнь, но и активно конструировать повседневную реальность. Активные люди отличаются тем, что события не застают их врасплох. Им свойственно предвосхищение событий - они определяют, что вероятнее всего может случиться, и предпринимают шаги, чтобы

избежать неприятностей, или, наоборот, извлечь пользу из того, что должно произойти, или изменить ход событий и удовлетворить собственные интересы. Они, как правило, бывают хорошо информированы и умеют оказываться в нужное время в нужном месте. Иногда по этой причине их не совсем справедливо называют счастливыми. На самом же деле эти люди кажутся таковыми благодаря своим активным и рациональным действиям.

Практика нашей консалтинговой и тренинговой работы подтверждает, что достижение высокого уровня бизнес-успешности блокируется в основном незнанием: психологических механизмов самоменеджмента; основных методов, приемов умелого решения проблем; развития гибкости мышления, общения и асертивности [14].

Тренинг «Личная эффективность», разработанный и внедренный нами в практику обучения управленцев - это система практических приемов и рекомендаций по внедрению техник личной и командной эффективности; базовых технологий принятия решений; преодоления нежелательных стрессов; развития гибкости общения и уверенного поведения.

Программа психологического тренинга
«Личная эффективность»

Цели тренинга: выявление и развитие психологических факторов личной эффективности субъектов бизнес-деятельности.

Задачи тренинга – овладение техниками индивидуального развития и личной эффективности; уверенности в себе; упорства и настойчивости, творческой энергии при принятии решений; развитие навыков эффективной бизнес-коммуникации.

Учебные модули и их содержание представлены в таблице 2.

Таблица 2

Основные модули программы тренинга
«Личная эффективность»

Модули	Содержание модулей
Управления собственной жизнью	Цели, задачи и практика самоменеджмента. Тест на навыки управления своей жизнью. Личные ценности.
Повышение личной эффективности	Тест на уровень владения техниками индивидуального развития и личной эффективности. Базовые техники личной и командной эффективности. Повышение личной эффективности средствами VIP-тренинга: станьте для себя особо важной персоной.
Преодоление проблем и принятие решений	Тест на умелое решение проблем. Базовые технологии принятия решений. Сознательное и бессознательное как два рычага принятия решений.
Уверенность в себе	Какая самооценка способствует успешности в бизнесе? Концепции, которые могут улучшить самооценку. Развитие способности влиять на себя и свое состояние в профессиональных бизнес-ситуациях. Техника переформулирования негативных мыслей. Преодоление нежелательных стрессов.
Эффективное общение	Тест на коммуникативные навыки. Эффективная деловая переписка и презентация как средство управления переменами. Техники работы с коммуникативными проблемами.

В развитии личностного потенциала бизнесменов хорошо зарекомендовала себя модульная система обучения с применением специфических конкретных влияний в ходе психологического тренинга:

а) выявление посредством экспресс-диагностических и игровых методов сильных и слабых сторон личной эффективности; б) объяснение механизмов взаимосвязи между использованием резервных возможностей человека и эффективностью процесса развития личностного потенциала субъектов бизнес-деятельности; в) обучение эффективным способам поведения, типичным для успешных лидеров бизнеса; г) знакомство с примерами владения техниками эффективного принятия управленческих решений в деятельности выдающихся бизнесменов; попытки перевоплотиться, стать на их место, попробовать думать, чувствовать, принимать решения, действовать, общаться как они в различных бизнес-ситуациях; д) изучение, апробация и рефлексия основных методов эмоционально-волевой саморегуляции.

Таким образом, одним из основных путей формирования и развития личной эффективности

является ее целенаправленное моделирование, при котором участники тренинга постоянно сталкиваются с необходимостью активно расширять и применять имеющиеся знания, умения и навыки, ставятся в условия, требующие от них проявления воображения, импровизации, интуиции, гибкости мышления и общения, уверенности в себе, упорства и настойчивости при принятии решений.

Систематичность и регулярность действий в подобных ситуациях способствует развитию личной эффективности участников тренинга.

Выводы.

1. Выявление и развитие факторов личной эффективности лидеров бизнеса, способствующих их адаптации к постоянно изменяющимся условиям бизнес-деятельности возможно при помощи специализированного психологического тренинга. В связи с этим была разработана и внедрена в практику обучения управленцев бизнес-предприятий программа тренинга «Личная эффективность».

2. Эффективность тренинга проявилась в активизации и развитии навыков импровизации, поиска новых подходов к решению нестандартных задач у участников тренинга после его прохождения.

3. Повышение стрессоустойчивости участников тренинга проявилось, по их мнению, в большей уверенности в себе, собранности, мобилизованности для решения сложных проблем в напряженных ситуациях.

4. Через пол года после прохождения тренинга у его участников были выявлены значимые позитивные сдвиги в уровне развития коммуникативных и ассертивных навыков, умений взаимодействовать с трудными людьми в команде, эффективно разрешать конфликтные ситуации.

5. Участники тренинга в течение года после прохождения тренинга значимо чаще получали повышение по службе, чем члены группы, не проходившей тренинг.

Литература

1. Вассерман Л.И. Сопереживание со стрессом. Теория и психодиагностика / Л.И. Вассерман, В.А. Абабков, Е.А. Трифонова. – СПб.: Речь, 2010. – 192 с.
2. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 142 с.
3. Гаджиева С.Н. Психологические детерминанты личностных деформаций предпринимателей: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / С.Н. Гаджиева. – Сочи, 2011. – 13 с.
4. Гоулман, Д. Деструктивные эмоции / Д. Гоулман: [пер: с англ.]. – Мн.: ООО «Попурри», 2005. – 672 с.
5. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности / Л.П. Гримак. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
6. Деркач А.А. Эффективность деятельности руководителей в экстремальных управленческих ситуациях / А.А. Деркач, А.В. Щербина. – М.: МААН, 1998. – 99 с.
7. Дружилов С.А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития / С.А. Дружилов. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2002. – 242 с.
8. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб.: Питер, 2012. – 464 с.
9. Ильин Е. П. Дифференциальная психология профессиональной деятельности / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 432 с.
10. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Т. 2. / А. Ребер: [пер: с англ.]. – ООО «Изд-во АСТ» «Изд-во ВЕЧЕ», 2003. – 560 с.
11. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М., 1979. – 124 с.
12. Современный подход к проблеме реабилитации в процессе занятий лечебной физической культурой: Научно-практический журнал «ЛФК и массаж», – 2003. № 2 (5) 2003 – Режим доступа к журн.: <http://www.breath.ru/v.asp?articleid=914>.
13. Человек: анатомия, физиология, психология. Энциклопедический иллюстрированный словарь / Под ред. А.С. Батуева, Е.П. Ильина, Л.В. Соколовой. – СПб.: Питер, 2011. – 672 с.
14. Чернявская Т.П. Психология успешности личности в бизнесе: [монография] / Т.П. Чернявская. – Одесса: Астропринт, 2010. – 288 с.

УДК 616.89:159.9:615.851

Интроепекция, как вспомогательный метод арт-терапии в клинике невротических и психосоматических расстройств у военнослужащих и сотрудников вооруженных сил Украины

Шевченко Р. П.

В статье отражены особенности использования интроепекции как вспомогательного метода при организации арт-терапии в клинике невротических и психосоматических расстройств, рассмотрены преимущества использования интроепекции в работе с больными выделенной клиники среди военнослужащих и сотрудников вооруженных сил Украины.

Ключевые слова: интроепекция, арт-терапия, невроз, психосоматическое отклонение, психотравма, стрессор, психотерапия, психосоциальная дезадаптация.

Резюме. У статті висвітлено особливості використання інтроепекції як допоміжного методу при організації арт-терапії в клініці невротичних і психосоматичних розладів, розглянуті переваги використання інтроепекції в роботі з хворими виділеної клініки серед військовослужбовців та співробітників збройних сил України.

Ключові слова: інтроепекція, арт-терапія, невроз, психосоматичне відхилення, психотравма, стресор, психотерапія, психосоціальна дезадаптація.

Introspection, as an auxiliary method art-therapy clinic neurotic and psychosomatic disorders have Armed Forces and the Armed Forces of Ukraine.

Shevchenko R.P., Associate Professor Department of Philosophy ONMU (Odessa) Applicant for the Department of Psychotherapy KhMAPE (Kharkov).

Summary. The paper describes the features of using introspection as a useful method for organizing art therapy in the clinic neurotic and psychosomatic disorders, discusses the advantages of introspection in the clinic with patients allocated among the armed forces and the armed forces of Ukraine.

Keywords: introspection, art therapy, neurosis, psychosomatic deviation psychotrauma, stressor, psychotherapy, psychosocial maladjustment.

Актуальность темы. Современный человек отличается потребностью самоанализа и самонаблюдения в оценке собственной личности, жизненных обстоятельств, перспектив развития: культурного, профессионального, социального и др. Интроепекция, как метод психологического исследования, включает в себя наблюдение субъектом собственных психических процессов без использования каких-либо инструментов или эталонов. Самостоятельный человеческий опыт философия делит на внутренний, изучающий деятельность нашего разума, контролирующей эмоциональную сферу, и внешний, ориентированный на познание окружающего мира [3, 4].

Важным положительным качеством использования арт-терапии в клинической практике является возможность активного участия больного в ходе излечения, сотрудничества в поиске первопричин развития соматического расстройства [5, 8].

Интроепективные методы, предполагающие субъективное описание внутреннего опыта, приобретают особое удобство в работе с больными невротическими и психосоматическими расстройствами среди военнослужащих и сотрудников вооруженных сил Украины в силу известных особенностей данной категории больных вследствие значительного удельного веса в механизме развития соматической болезни психо-эмоционального, трудно контролируемого со стороны внешнего наблюдателя, компонента [2, 3, 9].

Цель исследования: Разработать систему интроепективных методов в рамках занятий арт-терапией в клинике невротических и психосоматических расстройств у военнослужащих и сотрудников вооруженных сил Украины. Для реализации поставленной цели необходимо выполнение задач: во-первых, разработать систему интроепективных методов; во-вторых, исследовать возможность использования интроепективных методов в зависимости от возраста больных.

Результаты исследования. Исследование было организовано и проведено на клинической базе 417 Одесского военного госпиталя. Для работы было набрано 60 больных с невротическими и психосоматическими расстройствами, которые были разделены на три возрастные группы. В первую вошли больные в возрасте от 18 до 30 лет, во вторую от 31 года до 40 лет, в третью от 41 года до 50 лет. Занятия проводились один раз в неделю, длительность занятия составляла от 1 до 1,5 часа в зависимости от самочувствия больных, их готовности к сотрудничеству.

Для реализации первой задачи – разработать систему интроепективных методов – были составлены ряд вопросов для самоанализа больного психо-эмоционального состояния.

Важные задачи арт-терапии - установление эмоционального контакта с больными, знакомство пациентов друг с другом, изучение личностных особенностей больных для определения тактики организации дальнейших коррекционных мероприятий в рамках запланированной групповой психотерапии.

Далее при обсуждении результатов работы – рисунков больных - мы предлагали провести запланированный самоанализ больных собственного психо-эмоционального состояния. При этом

наше общение развивалось по схеме вопросов, разработанных в помощь больному лучше понять сложившуюся в его жизни ситуацию. После проведения индивидуального обсуждения рисунка проводилось внутригрупповое обсуждение, в рамках которого мы предлагали желающим больным рассказать о содержании изображенного в рисунке, переживаниях, испытанных в процессе рисования, размышлениях о том почему жизненная ситуация развилась именно так и каковы пути выхода из сложившегося положения.

Реализуя вторую задачу, исследовать возможность использования интроспективных методов в зависимости от возраста больных, мы изучили психо-эмоциональные особенности больных по возрастным категориям при помощи Стандартизированного многофакторного метода исследования личности ММРІ-2.

Процедура получения количественных показателей по методике ММРІ-2 включала в себя расчет сырых баллов, их перевод в стэны, обобщённую стандартизированную единицу, предусмотренную методикой.

Для выявления общего и различного в средних профилях больных по возрастным группам мы расположили их на одном графике (рис.1).

Анализ полученных данных позволил установить наличие определенных различий в характеристике особенностей психо-эмоциональной сферы изученных больных в зависимости от возраста. Первая возрастная категория (от 18 до 30 лет) отличается от второй (от 31 до 40 лет) и третьей (41 год до 50 лет) высоким уровнем осознания имеющихся проблем, пессимистичностью в оценке своих перспектив, выраженной глубиной переживаний, скептицизмом, самокритичностью ($p < 0,05$). В межличностных контактах для больных данной возрастной категории характерны зависимостью от значимых других, например, от авторитетной личности, объекта привязанности и т. д. ($p < 0,05$).

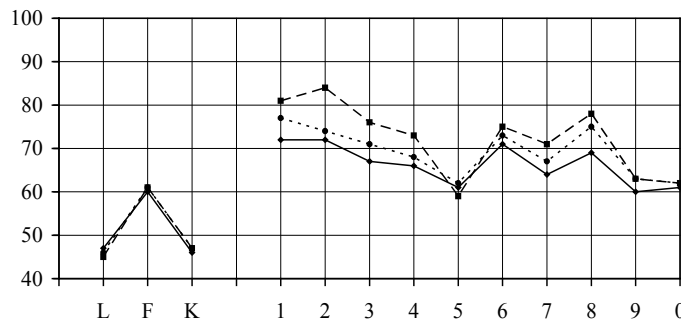

Рис. 1. Средние профили больных невротическими и психосоматическими расстройствами 1-ой, 2-ой и 3-ей возрастных групп по методике ММРІ-2

Примечание: —●— - средний профиль 1-ой возрастной группы;
 -●- - средний профиль 2-ой возрастной группы;
 -●- - средний профиль 3-ей возрастной группы;

Шкалы: L – ложь; F – достоверность; K – коррекция; 1 - ипохондрия; 2 - депрессия (тревоги и депрессии); 3. истерии (конверсиональная истерия, эмоциональная лабильность); 4 - асоциальная психопатия; 5 - мужественность, женственность; 6 - паранойя, ригидность; 7 - психастения, тревожность; 8 - шизофрения, индивидуалистичность; 9 - гиппомания, пессимизм, 10 - социальная интроверсия.

Коды по Уэлшу: 1-ая-21'83647`-5F-KL; 2-ая-18263`47950F-KL;
 3-я-126'8347509F-KL

Шкала		L	F	K	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Баллы	1 гр.	45	61	47	81	84	76	73	59	75	71	78	63	62
	2 гр.	46	61	47	77	74	71	68	62	73	67	75	63	62
	3 гр.	47	60	46	72	72	67	66	61	71	64	69	60	61

Подчинение лидирующей личности, ведомое поведение, блокировку активности можно наблюдать в поведении больных первой возрастной категории чаще, чем у представителей второй и третьей возрастных категорий в ситуации стресса ($p < 0,05$). Отказ от самореализации, усиление контроля в данном случае выполняют функцию механизма защиты субъекта от психотравмирующего воздействия социума. В то же время постоянная потребность в понимании, доброжелательном к себе отношении, любви остается нереализованной, определяя область фрустрации. Сниженный эмоциональный фон, наблюдаемый нами в наибольшей степени у больных первой возрастной категории по сравнению с представителями второй и третьей возрастных категорий ($p < 0,05$) связан, по нашему мнению, с ситуацией разочарования в собственных потенциальных возможностях в связи с заболеванием, нарушающим обычный жизненный ритм, ограничивающим активность субъекта.

Одним из мотивов, определяющих личностную направленность больных рассматриваемого соматического состояния, является соответствие нормативным критериям как в ежедневных контактах

с социумом, так и в сфере физиологических функций собственного организма. Характерное для смешанного типа реагирования противоречивое столкновение сдержанности и раздражительности в эмоциональной сфере создает своеобразную почву для психосоматических отклонений, отмеченную нами в большей степени у больных первой возрастной категории, чем у представителей второй и третьей возрастных категорий ($p < 0,05$). Эмоциональная напряженность не находя конструктивного выхода, накапливаясь, трансформируется в соматические отклонения. Присоединяющаяся к подобному эмоциональному неблагополучию гиперсоциальность установок, служит своего рода ширмой, прикрывающей раздраженность, брюзгливость, ведет к ипохондрическому развитию личности. Наличие такого механизма, отмеченное нами в большинстве случаев в первой возрастной категории, по сравнению с больными второй и третьей возрастной категории ($p < 0,05$), говорит об эмоциональной незрелости индивида, о переходе компенсирующей роли защитного механизма в устойчивый неконструктивный стиль переживания.

Выводы. Сравнительный анализ психо-эмоциональных особенностей больных невротическими и психосоматическими расстройствами, полученных при помощи Стандартизированного многофакторного метода исследования личности ММРІ-2, позволил установить наличие определенных различий в зависимости от возраста. Однако выявленная картина наличия психо-эмоциональных отклонений свидетельствует о возможности и необходимости участия в занятиях арт-терапией с использованием интроспективных методов больных всех 3-х возрастных групп.

Больные невротическими и психосоматическими расстройствами, принявшие участие в организованной работе, проводили углубленное исследование обстоятельств, послуживших причиной развития соматического расстройства. В ходе организованной психотерапевтической работы происходило познание испытуемыми характера собственных размышлений, жизненных установок, особенностей переживаний, испытываемых чувств. Таким образом, происходило определенное структурирование собственной жизненной ситуации, познание собственной личности с целью при помощи самоанализа обнаружить негативные способы реагирования, разрушающие соматическое здоровье субъекта; контроля закрепившихся в поведении субъекта негативных способов реагирования, что будет иметь по, нашим предположениям, положительный эффект в ходе комплекса организованных лечебных мероприятий.

Литература

1. Агишева Н. К. К вопросу о психологическом консультировании // Медицинская психология. – 2010. – Т. 5, №3. – С. 11 - 13.
2. Безручко О. Л. Непсихотичні психічні розлади у військовослужбовців Збройних Сил України / О. Л. Безручко, Н. М. Боровкова // Військова медицина України. – 2006. – Т. 6, № 4. – С. 25–30.
3. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б. Д. Карвасарский. – СПб. : ПитерКом, 1998. – 752 с.
4. Кожина А. М. Современные подходы к коррекции и профилактике невротических расстройств лиц молодого возраста / А. М. Кожина // Укр. вісн. психоневрології. – 2007. – Т. 15, вип. 1. – С. 190.
5. Михайлов Б. В. Проблема оценки эффективности и качества оказания психотерапевтической помощи // Укр. вісн. психоневрології. – 2010. – Т. 18, вип. 3 (64). – С. 137.
6. Михайлов Б. В. Реабилитационная стратегия в психотерапии // Архів психіатрії.–2005.–Т.11, №2 (41).–С.157–159.
7. Пшук Н. Г. Психологічна predisпозиція депресії // Всесвіт соціальної психіатрії, медичної психології та психосоматичної медицини. – 2009. – Т. 1, № 2 (2). – С. 21 – 25.
8. Шестопалова Л. Ф. Психологические особенности больных с различными формами невротических расстройств / Л. Ф. Шестопалова, Г. Ю. Каленская // Медицинская психология – 2009. – Т. 4, № 4. – С. 3 – Чабан О. С. Психосоматична медицина (аспекти діагностики та лікування) / О. С. Чабан, О. О. Хаустова // К.: ТОВ «ДСГ Лтд», 2004. – С. 96.
9. Александер Ф. Психосоматическая медицина: Принципы и практическое применение / Ф. Александер // Москва: Изд-во ЭКСМО-Пресс. – 2002. – С. 352.
10. Максименко С.Д. Психологічна допомога соматично хворим / С. Д. Максименко // Медицинская психология – 2007. – Т. 2, № 2. – С. 3 – 7.

Розділ: Соціальна психологія

УДК 316.624.2-053.5

Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти

Абсалямова К.З., Луценко О.Л.

Метою даної роботи є дослідження соціально-психологічних та особистісних аспектів булінгу в середовищі молодшої школи. Вибірку дослідження склали 100 учнів 2-4 класів та їхні класні керівники. Були використані метод експериментальних задач на заздрість, метод соціометрії, авторська анкета для виявлення основних видів цькування (фізичного, вербального, морального), психодіагностичні методики «Драматичний трикутник» та «Кактус» для виявлення соціальних ролей, рис агресивності, тривожності і демонстративності. Знайдені кореляційні зв'язки схильності до булінгу з заздрістю, негативним емоційним соціальним статусом, роллю «агресора» та «жертви», демонстративністю та тривожністю.

Ключові слова: шкільне цькування, булінг, соціальний статус, соціальна роль, агресивність, демонстративність, тривожність, заздрісність.

Целью данной работы является исследование социально-психологических и личностных аспектов буллинга в среде младшей школы. Выборку исследования составили 100 учеников 2-4 классов и их классные руководители. Были использованы метод экспериментальных задач на завистливость, метод социометрии, авторская анкета для выявления основных видов травли (физической, вербальной, моральной), психодиагностические методики «Драматический треугольник» и «Кактус» для определения социальных ролей, черт агрессивности, тревожности и демонстративности. Найдены корреляционные связи склонности к буллингу с завистливостью, негативным эмоциональным социальным статусом, ролью «агрессора» и «жертвы», демонстративностью и тревожностью.

Ключевые слова: школьная травля, буллинг, социальный статус, социальная роль, агрессивность, демонстративность, тревожность, завистливость.

The aim of this article is to study social-psychological and personal aspects of bullying in the earlier school environment. The sample of the research was 100 pupils of 2-4 school years and their class teachers. It was used experimental tasks method for envy revealing, sociometry, author's inquiry form for revealing main sorts of bullying (physical, verbal, moral), psychodiagnostic methods "Dramatic Triangle" and "Cactus" for measuring social roles, aggressive, demonstrative and anxiety traits. It was found correlation relationships of bullying with envy, negative emotional social status, "Aggressor" and "Victim" social roles, demonstrative behavior and anxiety.

Key words: school harassment, bullying, social status, social role, aggression, demonstrative behavior, anxiety, envy.

Шкільне насильство завжди було однією з найважливіших проблем освітнього середовища. Практично в кожному класі є діти, які стають «козлами відпущення» для окремих учнів, а іноді й більшості класу. Однак саме в останні 30 років психологи й педагоги б'ють тривогу - настільки частим, жорстоким, цинічним стає це явище, що призводить до важких психологічних наслідків. В лонгitudному дослідженні, яке проводилось з 1993 року в США (штат Південна Кароліна), було опитано 1420 підлітків, їхніх батьків та опікунів щодо цькувань на їхню адресу. Через 20 років медичне обстеження показало, що ті, хто раніше був жертвами переслідувань, частіше страждають на депресії, тривожні розлади, панічні атаки та агорафобії. Ініціатори переслідувань також увійшли у групу ризику, до того ж за чинником суїцидальних намірів [17].

Термін «булінг» запропонував англійський журналіст Е. Адамс на початку 90-х років ХХ століття. Тоді ж з'явилася і його конкретизація «шкільний булінг». Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задира, грубиян) означає систематичне, навмисне цькування інших з одержанням моральної або фізичної вигоди [1].

В останні 20 років поняття «булінг» стало визнаним міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, за яким стоїть ціла сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем.

На порталі MSN (Microsoft Network), що є великим інтернет-провайдером та популярною західною пошуковою системою, булінг згадується більше мільйона разів, що говорить про важливість і актуальність даної проблеми в сучасному суспільстві. Явищу булінга цілком присвячено кілька великих національних і міжнародних серверів, таких як Bullying.org, Bullying Online, Stop bullying, Bullying.net і т.д. Існують національні громадські організації по боротьбі з булінгом, спеціально звернені до дітей, педагогів і батьків.

Про насильство та цькування в групах людей у світі стали говорити й писати вже на початку ХХ століття, але серйозні дослідження почалися на Заході ледве більше 30 років тому. Піонерами в цій області виступили науковці Скандинавських країн (Roland E., Olweus D., Lane D.A., O'Moore M., Hillery B., Tattum D., Rigby K., Вайнгартен К. і ін.). Д. Лейн і Э. Міллер асоціюють булінг із цькуванням. Вони ж визначають це явище як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного й (або)

психічного, з боку одного або групи дітей до іншої дитини (інших дітей) [6]. І. Малкіна-Пих визначає булінг як агресивну поведінку, що виражається в зловмисному переслідуванні, жорстокості, спробах образи й приниження людини, підриві її репутації й т.п. [9]. Е. Роланд вважає, що булінг являє собою тривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи відносно індивіда, що не здатний захистити себе в даній ситуації [16]. І. Бердишев визначає булінг як свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту й надходить від одного або кількох людей [2]. На думку І.М. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі [7].

Відповідно до думки більшості дослідників, булінг включає чотири головних компоненти: 1) це агресивна й негативна поведінка; 2) вона здійснюється регулярно; 3) вона відбувається у стосунках, учасники яких мають неоднакову владу; 4) ця поведінка є навмисною.

Таким чином, булінг – умисна поведінка, що не носить характеру самозахисту і не санкціонована нормативно-правовими актами держави, тривале фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) відносно індивіда, і яке відбувається переважно в організованих колективах з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет). Найчастіше мова йде про відносини, що складаються в дитячому середовищі, але булінг нерідко практикують і дорослі.

Специфічність булінга на відміну від інших форм агресії полягає у відсутності причин для конфлікту, приховуванні від оточуючих ситуації, що відбувається, витончених засобів цькування [3].

Розрізняють два типи булінгу: безпосередній (фізичний) і непрямий, котрий інакше називають соціальною агресією [7]. Фізичний шкільний булінг - навмисні поштовхи, удари, стусани, побой, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; сексуальний булінг є підвидом фізичного (дії сексуального характеру). Психологічний шкільний булінг - насильство, пов'язане з впливом на психіку, що наносить психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, що ведуть до емоційної дестабілізації, непевності жертви. До цієї форми відносять: вербальний булінг, де знаряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, дражніння, поширення образливих слухів і т.д.); образливі жести або дії (наприклад, плювки в жертву або в її напрямку); залякування (використання агресивної мови тіла й інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити що-небудь); ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом); вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус що-небудь украсти); ушкодження й інші дії з майном (злодійство, грабїж, ховання особистих речей жертви); кібербулінг - приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилання неоднозначних зображень, фото- і відео-матеріалів, обзивання, поширення слухів та ін.) [11].

Явище булінгу має свої вікові, полові (гендерні) та інші особливості. Більшість даних свідчить про те, що в 5-9 класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується [4]. Щодо молодших школярів, наше більш раннє пілотажне дослідження показує, що вже у 8 років діти вміють користуватися всіма засобами булінгу, але справжніми булерами є лише деякі з них. Згідно попередніх результатів найбільш поширеними формами булінгу для молодших школярів були вербальні знущання, на другому місці – фізичні знущання та моральне пригнічення, на останньому – заборони та ігнорування [3].

Стосовно гендерного аспекту, І.Кон вказує на більшу поширеність даного явища в середовищі хлопчиків. Це пов'язано не стільки з підвищеною агресивністю хлопчиків, скільки з особливостями хлоп'ячої нормативної культури, що помітно міняється з віком. «Крутість» і агресивність сприяють підвищенню статусу хлопчика в колі однолітків чоловічої статі, а потім і серед дівчат. Крос-культурні дослідження показують, що більш напористі хлопчики мають більший успіх у дівчат, частіше мають побачення з ними. Стосовно дівчат, вони теж практикують булінг в реальному житті. Просто хлопчики й дівчата користуються різними формами булінгу. Якщо хлопчики частіше прибігають до фізичного булінгу (стусани, поштовхи й т.п.), то дівчата частіше користуються непрямими формами тиску (поширення слухів, виключення з кола спілкування) [8].

Причини булінгу пов'язуються як із зовнішніми факторами (ситуацією взаємодії, соціально-демографічними особливостями однокласників, поведінкою дорослих), так і з особистісними особливостями самих дітей, включених у ситуацію шкільного цькування. Деякими науковцями виділяється три основних причинних фактори булінгу: у дитини немає друзів; вона спілкується з тими, хто не може їй допомогти або захистити; вона не приймається групою однолітків [4]. Серед біологічних факторів називаються інстинкти, зокрема потяг до агресії, що на думку З.Фрейда і його послідовників, багато в чому визначає поведінку людини [13].

Згідно уявленням етологів, первісна ієрархія явно або неявно пронизує все наше суспільство. У відносно чистому вигляді її саме й можна спостерігати в дитячих колективах, коли ще недостатньо розвинена свідомо поведінкова саморегуляція. Піднятися в ієрархії найлегше, принизивши навколишніх. Зухвала антигромадська поведінка деяких дітей – прояв їхньої ієрархічної боротьби. Однак, якими б не були сильними ці інстинкти, їхня дія переломлюється через засвоєні дитиною норми й правила суспільства [14]. Більше того, вона не може не бути прив'язана до індивідуально- та соціально-психологічних якостей особистості.

Особливо небезпечним явище булінгу стає в середовищі молодшої школи, коли психіка дітей формується інтенсивними темпами й особливо уразлива до сприйняття домінуючих в оточенні моделей

поведінки. Тому метою нашої роботи стало дослідження соціально-психологічних і особистісних аспектів булінгу в колективах молодших школярів.

Відповідно до наших гіпотез, поведінка, що класифікується як булінг, може бути пов'язана з такими соціально-психологічними характеристиками, як соціометричний статус і соціальна роль дитини в колективі, а також з особистісними рисами агресивності, демонстративності, тривожності, імпульсивності й заздрісності.

Виходячи з мети й гіпотез дослідження були сформульовані наступні завдання:

1. Виявити поширеність різних форм булінгу серед учнів молодших класів.
2. Порівняти власну оцінку схильності до булінгу в самих учнів з її оцінкою з боку вчителів.
3. Проаналізувати зв'язок схильності до булінгу з показниками соціального статусу.
4. Виявити зв'язок схильності до булінгу із властивою для учня соціальною роллю агресора, жертви або захисника.
5. Визначити зв'язок схильності до булінгу з особистісними рисами агресивності, демонстративності й тривожності.

6. Перевірити відношення між схильністю до булінгу й заздрісністю.

МЕТОДИКА

В дослідженні взяли участь 100 учнів загальноосвітньої школи, з 2 по 4 класи, 42 дівчинки й 58 хлопчиків. Діапазон віку: 6-10 років, медіана - 8. Дослідження проводилось в рамках психодіагностичної роботи практичного психолога в школі. Тривалість обстеження кожної групи (класу) - 2 уроки, тобто 1,5 астрономічних години (у цей же час вчителем заповнювалась анкета). Психологічне тестування учнів було організовано на добровільній основі та всі учасники охоче погодилися на взаємодію із психологом.

В дослідженні використовувались наступні психодіагностичні інструменти:

1. Метод соціометрії. Тип соціометрії – параметричний, кількість виборів – від 0 до 6-ти. Два критерії – емоційний і діловий. Індeksi, що інтерпретуються, за кожним критерієм: загальний соціометричний статус, позитивний соціометричний статус, негативний соціометричний статус, індекс загальної емоційної експансивності, індекс позитивної експансивності, індекс негативної експансивності, індекс обсягу взаємодії [5].

3. Тест-опитувальник «Драматичний трикутник» О.Ю. Ніконової на основі моделі аналізу відносин С. Карпмана [10].

4. Проективний тест «Кактус» М.А. Панфілової [12].

5. Експеримент на заздрісність [15]. В ньому учням пропонувалися три завдання з цукерками, де перевірялося різними способами, чи погодиться дитина позитивним чином вплинути на те, отримає або ні інша дитина додаткові цукерки. За кожною задачею досліджуваний отримував 0 балів, якщо він виявить альтруїзм, або 1 бал – якщо проявить заздрість. Діапазон балів за методом – від 0 до 3-х.

6. Авторська анкета булінга для дітей. Анкета складалася з 32 затверджень, 16 з яких були буферними. Твердження утворювали 4 шкали відповідно до форм булінгу: вербальні знущання (обзивання, висміювання тощо), фізичні знущання (плювання, удари, ховання та пошкодження речей тощо), моральне пригнічення (негативна міміка, розиграши, покарання, вираження антипатії), заборони й ігнорування (заборона спілкуватися, робити щось, виключення з сумісних дій, бойкотування). Анкета пропонувалась під назвою «Питання з уміння дружити й постояти за себе». За кожне згадування дитиною використання нею певної форми булінгу надавався 1 бал, тобто загалом за анкетой можна було набрати від 0 до 16 балів, за кожною шкалою – від 0 до 4 балів.

7. Авторська анкета для класних керівників. Анкета являла собою короткий опис поняття «булінг», інструкцію й список учнів за абеткою. Необхідно було оцінити схильність до булінгу кожної дитини за 4-х бальною шкалою.

Методи обробки даних: створення бази даних, пошук середніх, побудова діаграм виконані у програмі MS Excel 2003, перевірка достовірності розходжень між групами за U-критерієм Манна-Уїтні, кореляційний аналіз Спірмена, перевірка нормальності розподілу за критерієм Колмогорова-Смірнова виконані у програмі StatSoft STATISTIKA 6.0.

Результати

Аналіз поширеності форм булінгу серед учнів молодшої школи виявив, що найчастіше дітьми використовуються заборони та ігнорування, які є найбільш прихованою формою цькування, на другому місці за частотою використання знаходяться вербальні знущання та моральне пригнічення, і найрідше діти вдаються до фізичних знущань – див. рис. 1.

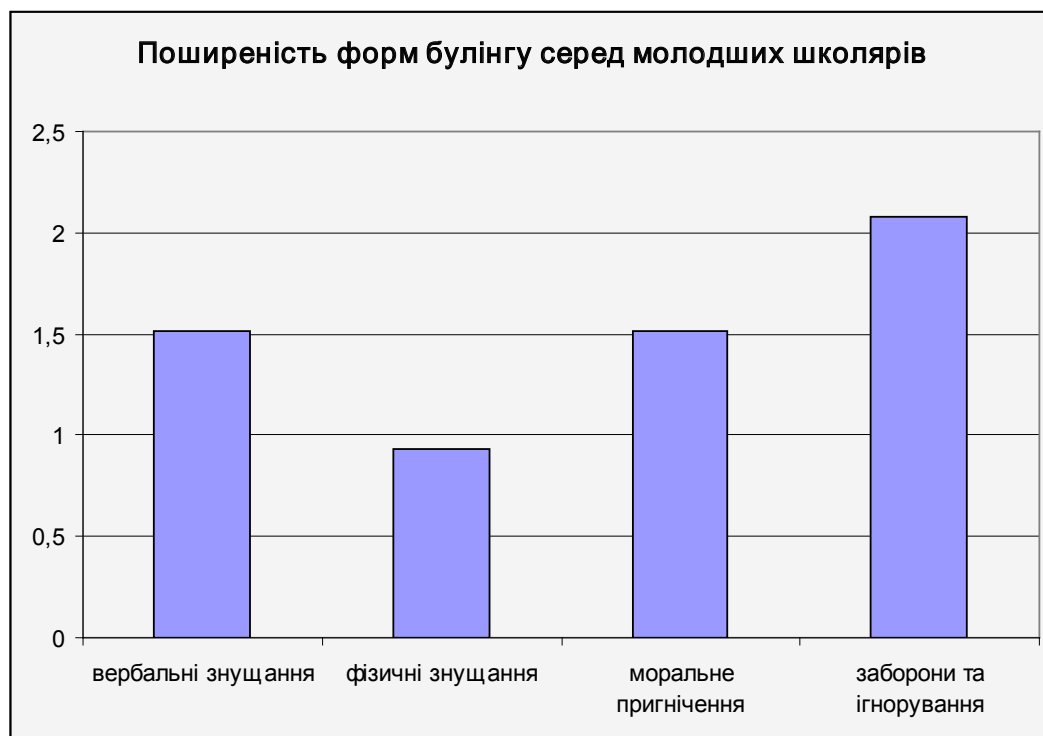

Рис. 1. Частота використання основних форм булінгу молодшими школярами

Розподіл дітей за кількістю обраного арсеналу булінгу відбувався за правилом $M \pm 3S$, де M – середнє арифметичне (6,03 балів), S – стандартне відхилення (4,8 балів): дітей, що не обрали жодного прояву булінгу або обрали лише один віднесено до категорії «низька схильність до булінгу», дітей, що використовують в своєму арсеналі від 2 до 10 типів булінгу віднесено до групи «середня схильність до булінгу», і учнів, що обрали від 11 до 16 проявів булінгу в нашій анкеті віднесено до категорії «висока схильність до булінгу». Таким чином, 25 % молодших школярів виявилися з низькою схильністю до булінгу, 54 % дітей – з середньою схильністю до булінгу, 21 % учнів – з високою схильністю до булінгу, що відповідає нормальному розподілу за критерієм Колмогорова-Смірнова ($p > 0,05$).

Розходження за усіма шкалами булінгу між групами хлопчиків і дівчат статистично значущі. Вербальні знущання ($U=885,0$, $p=0,015$), фізичні знущання ($U=861,5$, $p=0,005$), моральне пригнічення ($U=839,0$, $p=0,006$), заборони й ігнорування ($U=908,5$, $p=0,027$). За усіма формами булінгу сума рангів вище у хлопчиків.

Оцінка учнями власної схильності до цькування ровесників не співпадає з оцінкою, наданою класними керівниками, про що говорить відсутність значущою кореляції між анкетами учнів та вчителів.

Значущі кореляції отримані між схильністю до булінгу та соціометричними індексами. Прояв вербальних знущань прямо пов'язаний з негативним соціальним статусом учня за емоційним критерієм ($R=0,25$, $p=0,01$). Також з даним негативним статусом пов'язане використання морального пригнічення ($R=0,21$, $p=0,03$). Така форма булінгу як фізичне знущання негативно пов'язана із загальним індексом експансивності досліджуваного за емоційним критерієм ($R=-0,20$, $p=0,04$). З індексом емоційної експансивності також зворотно корелюють заборони й ігнорування ($R=-0,21$, $p=0,04$).

Аналіз зв'язків схильності до булінгу з соціальною роллю дозволив виявити, що використання вербальних знущань прямо пов'язане із соціальною роллю агресора ($R=0,37$, $p < 0,001$), прояв фізичних знущань – з роллю як жертви ($R=0,29$, $p=0,003$), так і агресора ($R=0,48$, $p < 0,001$), моральне пригнічення прямо корелює з роллю агресора ($R=0,38$, $p < 0,001$), та заборони й ігнорування також прямо пов'язані з агресивною соціальною роллю ($R=0,43$, $p < 0,001$).

Кореляційний аналіз схильності до булінгу з психологічними рисами агресивності, тривожності та демонстративності, які виявлялися за проективною методикою «Кактус», дозволив знайти негативний зв'язок такої форми булінгу, як заборони й ігнорування, з демонстративністю ($R=-0,20$, $p=0,043$) і позитивний – з тривожністю ($R=0,21$, $p=0,035$).

Булінг за допомогою заборон і ігнорування виявився пов'язаним прямим кореляційним зв'язком з рівнем заздрості: $R=0,24$, $p=0,01$.

ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ

Найбільш поширеною формою булінга в даному дослідженні молодших школярів виявились заборони та ігнорування. Це такі форми, які потребують узгоджених дій від кількох осіб, та вони є найбільш непомітними з боку вчителів та вихователів. Вербальні знущання та моральне пригнічення використовуються з однаковою частотою на другому місці, а фізичні знущання використовуються дітьми дуже рідко як недозволена форма поведінки, за якою скоріше за все прослідуює покарання. В

нашому попередньому пілотажному дослідженні [3] з 30-ми особами були отримані частково інші результати, зокрема, заборони та ігнорування зустрічалися найрідше, а на другому місці були фізичні знущання, які зараз відійшли на останнє місце. Таке розходження можна пояснити тим, що контингент у різних школах може дещо відрізнятися, також як і загальна виховна атмосфера. Проте результати даного дослідження можна вважати більш надійними через значний обсяг і репрезентативність вибірки. Те що співпало в обох дослідженнях – це висока поширеність вербальних знущань, які у пілотажному дослідженні були на першому місці, а зараз зайняли друге місце за частотою.

Діти розділяються у відсотковому відношенні за загальною схильністю до використання булінгу відповідно нормальному розподілу: половина учнів в середньому схильна до проявів булінгу, і приблизно по $\frac{1}{4}$ частині досліджених припадає на низький та високий рівні булінгу. Нормальному розподілу зазвичай відповідають ознаки, які мають більш біологічну, ніж соціально-культурну природу, що може свідчити на користь етологічної концепції пояснення феномену булінгу як механізму побудови групових ієрархій.

Те, що не було знайдено кореляцій оцінок схильності до булінгу з боку вчителів та учнів можна пояснити тим, що булери вдаються до хитрощів, приховуючи власну поведінку від дорослих, аби уникнути покарання. Можливо вчителі не намагаються розібратися зі справжніми стосунками між учнями, якщо це їм не заважає досягати власних цілей. Зокрема в дослідженні В.І. Вишневської та М.Л. Бутовської було виявлено, що вчителі самі здатні використовувати техніку булінгу до учнів, або провокувати її [4].

Серед соціометричних індексів з булінгом виявились пов'язаними негативний емоційний статус та позитивна експансивність. Тобто, чим більше негативних виборів отримує дитина, чим більше їй не довіряють, тим більше вона схильна до певних форм булінгу, зокрема до вербального й морального цькування. У свою чергу, чим більше виборів учень сам віддає за емоційним критерієм, тобто чим більше дитина осмислює сферу дружби й довіри, тим менше вона схильна до фізичних знущань та ігнорування оточуючих. Це свідчить, що булінг виконує компенсаторну функцію коли дитина не вміє позитивно спілкуватися та будувати відносини у колективі, бути привабливою для інших.

З'ясувалося, що діти, які схильні обирати роль «агресора», часто використовують у своїх діях усі прояви булінгу. Учні, що демонструють соціальну роль «жертви», теж схильні до використання фізичних знущань, можливо, як спосіб помститися за свої образи. Логічно, що використання ролі «захисника» не корелює зі схильністю до булінгу, тобто дитина, впевнена в собі настільки, що може захищати інших, не вдається, до цькування слабких членів колективу.

Те, що демонстративні діти не використовують заборони й ігнорування, можна пояснити тим, що вони звикли до більше помітних форм цькування, намагаючись привернути до себе увагу, а тривожні діти бояться відкрито знущатися з інших, тому їм комфортніше вдаватися до більш прихованої форми булінгу - заборон та ігнорувань.

Риса заздрісності та нездатності до альтруїзму пов'язана з таким «мовчазним булінгом», як заборони та ігнорування. Це прояв нетерпимості до певних переваг інших, завдяки чому ці переваги ігноруються разом з особистістю їх носія.

Показово, що не було виявлено зв'язку проявів булінгу з агресивністю. Це свідчить на користь того, що булінг – це скоріше форма статусної, ієрархічної, маніпулятивної, ніж справжньої агресивної поведінки, яка пов'язана зі спонтанно виникаючою деструктивною енергією (наприклад, садизмом).

ВИСНОВКИ

1. Найпоширенішим видом булінга серед дітей молодшої школи є заборони та ігнорування, які є найбільш прихованою формою цькування, за яку навряд чи послідує покарання. Хлопчики частіше використовують засоби булінгу або частіше це визнають, ніж дівчата.

2. Вчителі на помічають схильності до булінгу серед своїх учнів і неправильно оцінюють здатність кожної дитини до цькування.

3. Учні, які у соціометричному опитуванні не обираються однолітками за емоційними симпатіями і довірою, в більшій мірі схильні до булінгу ніж інші. Учні, що мають бажання дружити з багатьма учнями і демонструють власну довіру і симпатію, мають низьку схильність до булінгу.

4. Учні, що використовують у соціальній взаємодії роль «агресора» схильні до всіх форм булінгу. Діти, які схильні до соціальної ролі «жертви» теж схильні до булінгу, зокрема до його фізичних проявів.

5. Загресивністю булінг статистично не пов'язаний, через що його можна вважати більш статусною поведінкою, ніж спонтанно агресивною. Це більш інструментальна, реактивна агресія (домінантність), ніж проактивна. Демонстративні діти не використовують у власному арсеналі заборони та ігнорування, адже це не справляє яскравих вражень на інших. Тривожні діти найчастіше використовують такий вид булінгу як заборони та ігнорування, що є більш обережною стратегією поведінки.

6. Заздрісні діти схильні до використання заборон та ігнорування в міжособистісному спілкуванні, що також доводить інструментальність, а не спонтанність такої форми агресивної поведінки, як булінг. Особистості, які не можуть отримати бажане і схильні до заздрощів, використовують булінг для зниження статусу тих, кому вони заздять, тим самим підвищуючи власний. Цим вони компенсують фрустровані потреби.

ПІДСУМОК. Наше дослідження показало, що явище шкільного булінгу властиво сучасним молодшим учням, особливо хлопчикам. Стабільно високу поширеність має вербальний булінг. Частота проявів найбільш активного булінгу (фізичного) може залежати від контингенту та атмосфери школи. Положення в колективі та довірливість стосунків пов'язані зі схильністю до булінгу; залежно

від соціальної ролі діти схильні демонструвати різні форми булінгу; такі особистісні якості як демонстративність, заздрісність і тривожність пов'язані з різними елементами булінгу в повсякденному шкільному спілкуванні.

Надалі планується дослідження булінгу у середній та старшій школі, де будуть задіяні додаткові психодіагностичні інструменти, які немає можливості використовувати з молодшими школярами через особливості віку. Зокрема планується більш детально вивчити види агресивності, акцентуації характеру, ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку (примативність).

Література

1. Аверьянов А.И. Школьный буллинг в воспоминаниях студентов МГПИ / А.И. Аверьянов // Сборник научных трудов SWORLD по материалам международной научно-практической конференции. – Одесса: Куприенко С.В., 2011. – Т. 15, № 4. – С. 22 – 25.
2. Бердышев И.С. Лекарство против ненависти / И.С. Бердышев; семинар записала Е. Куценко // Первое сентября. – 2005. – № 18. – С. 3.
3. Бутовская М.Л. Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников / М.Л. Бутовская, Е.Л. Луценко, К.Е. Ткачук // Этнографическое обозрение. – 2012. – № 5. – С.139–15.
4. Вишневская В. И. Феномен школьной травли: агрессоры и жертвы в российской школе / В.И. Вишневская, М.Л. Бутовская // Этнографическое обозрение. – 2010. – № 2. – С. 55 – 68.
5. Горшков М.К. Прикладная социология: методология и методы: интерактивная учебная помощь / М.К. Горшков, Ф.Е. Шереги. – М.: ФГАНУ «Центр социологических исследований», Институт социологии РАН, 2012. – 372 с.
6. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг). Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Девида Лейна и Эндрю Миллера. — СПб.: Питер, 2001. — С. 240—274.
7. Кон И.С. Мальчик – отец мужчины / И.С. Кон. – М.: Время, 2010. – 704 с.
8. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? / И.С. Кон // Семья и школа. – 2006. - № 11. – С. 15 – 18.
9. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2006. – 1008 с.
10. Ніконова О.Ю. Розробка та стандартизація тесту «Драматичний трикутник» / О.Ю. Ніконова // Практична психологія та соціальна робота, 2011. - № 8. - С. 39 - 43.
11. Ожиёва Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Школьный буллинг / Е.Н. Ожиёва / Психология и социология / 5. Психолого-воспитательные проблемы развития личности в современных условиях. – Харьков: Харьковский гуманитарный университет, 2007.
12. Панфилова М.А. Графическая методика «Кактус» / М.А. Панфилова // Школьный психолог. – 1998. - № 43. – С. 8 – 9.
13. Фоминова А. Школьная травля / А. Фоминова. Классное руководство и воспитания школьников. Приложение в газету «Первое сентября». – 2009. - № 5. – С. 31 – 36.
14. Этология.ру. – Электронный ресурс. Режим доступа: www.ethology.ru
15. Fehr E. Egalitarianism in young children / E.Fehr, H. Bernhard, B. Rockenbach // Nature. – 2008. – V. 454. – P. 1079 –1083.
16. Roland E. Aggression and bullying / E. Roland, T. Idsoe // Aggressive Behavior. – 2001. – V. 27, № 6. – P. 446 – 462.
17. Copeland W.E. Adult Psychiatric Outcomes of Bullying and Being Bullied by Peers in Childhood and Adolescence/ W.E. Copeland, D. Wolke, A. Angold, E. J. Costello // JAMA Psychiatry. – 2013; (Published online February 20, 2013): P. 1-8. doi:10.1001/jamapsychiatry.2013.504.

УДК 159.9:316.64

Психологічні аспекти резистентності до маніпуляції свідомістю

Бучко В. Б.

У статті аналізується вплив стереотипного мислення та когнітивної складності особистості на зміну резистентності до маніпулятивного впливу; перераховано ознаки, які можуть свідчити про наявність маніпуляцій та сформувано загальні рекомендації щодо посилення психологічного опору маніпуляціям. Автор також подає результати експериментів, котрі підтверджують стійкість стереотипного мислення та сприйняття візуальних образів як більш достовірних у порівнянні з мовою. Стереотипне мислення пропонується нейтралізувати шляхом відокремлення емоційної оцінки від об'єкта та за допомогою методу парадоксальної інтенції В. Франкла.

Ключові слова: маніпуляції свідомістю, стереотипне мислення, когнітивна складність.

This article analyzes the impact of stereotypical thinking and cognitive complexity of personality on resistance to manipulative influence. The author also highlighted features that may indicate the presence of manipulation and formulated general recommendations for strengthening psychological resistance to manipulation. The author also presents experimental results that confirm the stability of stereotypical thinking and visual perception as more credible than the language. It's proposed to neutralize stereotypical thinking by separating emotional evaluation from the object and using the method of paradoxical intention of V. Frankl.

Keywords: manipulation of consciousness, stereotypical thinking, cognitive complexity.

В статье анализируется влияние стереотипного мышления и когнитивной сложности личности на смену резистентности к манипулятивному воздействию; перечислены признаки, которые могут свидетельствовать о наличии манипуляций и сформулированы общие рекомендации по усилению психологического сопротивления манипуляциям. Автор также представляет результаты экспериментов, подтверждающих устойчивость стереотипного мышления и восприятия визуальных образов как более достоверных по сравнению с языком. Стереотипное мышление предлагается нейтрализовать путем отделения эмоциональной оценки от объекта и с помощью метода парадоксальной интенции В. Франкла.

Ключевые слова: манипуляции сознанием, стереотипное мышление, когнитивная сложность.

Постановка проблеми. Формування та підсилення психічної стійкості до маніпулятивного впливу не втратило своєї актуальності, а навпаки – ця актуальність зростає пропорційно зростанню кількості самих маніпуляцій. Якщо в Єгипті затемнення сонця мотивувалось жрецькими образами Богів за, наприклад, недостатню сплату податків – хоча в той час окремі „вибрані” володіли достовірною інформацією, – то тепер з допомогою ЗМІ найрізноманітніша інформація поширюється надзвичайно швидко і масово, маніпулюючи реципієнтами на значно вищому рівні. Очевидно, що за тисячі років освіченість населення різко зросла, як і можливість доступу до різного роду інформації. Також вагомим чинником стало те, що цикл зміни наукових відкриттів різко скоротився в часі, що найпомітніше видно на прикладі комп'ютерних технологій, де такий цикл зараз вимірюється роками, а не століттями. Однак, це не лише не захищає людину від маніпулятивного впливу величезних потоків інформації, а й певним чином підсилює його. Неможливо досягнути всієї інформації і опрацювати її на предмет достовірності, а враховуючи особливості мотиваційної, емоційної та когнітивної сфери людини, зокрема психологічні особливості обмеження пізнання в об'ємі та часі, можна тільки констатувати, що потенційно завжди будуть шляхи маніпулятивного впливу. Конструктивний вихід з такої ситуації – формування саме опору (резистентності, а не звикання) психіки до таких явищ.

Аналіз сучасних досліджень та публікацій. Кількість наукових публікацій щодо проблеми маніпуляції свідомістю за останні роки значно зросла. Проте базові дослідження представлені наступними авторами: Р. Гаріфуллін, Є. Доценко, С. Кара-Мурза, В. Панкратов, С. Поварнін, М. Присяжнюк, А. Філатов, В. Шейнов та інші. Із зарубіжних досліджень привертають увагу праці Дж. Адаіра, Е. Дічтера, С. Кілінчика, А. Стефаньчика, С. Томпсон, Д. Перцеффа та Х. Фексеуса, Е. Шостром.

Мета статті – показати особливості зростання резистентності до маніпулятивного впливу. Звідси можна виокремити наступні завдання: розкрити вплив стереотипного мислення та когнітивної складності особистості на зміну резистентності до маніпулятивного впливу; перерахувати ознаки, які можуть вказувати на наявність маніпуляцій; сформувати загальні рекомендації щодо посилення опору прихованому впливу на психіку людини з метою управління нею.

Загальнонаукове значення даного дослідження полягає у підтвердженні взаємозв'язку між когнітивною складністю особистості та її стереотипним мисленням, а також запропоновано використовувати метод парадоксальної інтенції В. Франкла для нейтралізації стереотипів. Емпірично підтверджено, що людина схильна більше довіряти першій сигнальній системі (системі образів), ніж другій (мові).

Виклад основного матеріалу. Для організму в цілому та психіки людини зокрема властивий ефект звикання. Тому умовою підтримання опору проти маніпулятивного впливу є уникнення самого маніпулятивного впливу. На жаль, феномен маніпуляції не є рідкісним і неможливо від нього ізолюватись повністю. Логічно, що якщо взаємовідносини не є дружніми чи хоча б партнерськими, цілком імовірно, що буде використовуватись домінування через відкрите ігнорування інтересів, застосування сили, обману тощо або маніпулювання як прихований вплив для отримання бажаного результату. Оскільки домінування розпізнається як таке і за перераховани дії може наставити відповідальність, то при маніпуляції справжні корисні мотиви та умисел такої діяльності приховані. Відтак, природньо, що домінування як відкритий примус може застосовуватись у випадку, якщо маніпуляція не дає результатів.

Проте, як показує практика, щораз частіше застосовується саме маніпулятивний вплив на такі „чутливі” елементи особистості, як секс, спокуса досягнення слави і (або) влади, жага до грошей, багатства, потреба в їжі, безпеці, соціальній приналежності тощо.

Чуттєве та абстрактне пізнання людини є обмеженим і у значній мірі визначається середовищем (принцип детермінізму психіки). Відтак, ті знання, вміння, навички, установки тощо, котрі сприяють позитивній зміні цього середовища чи самого суб’єкта, є для людини необхідними та корисними, а котрі не сприяють – зайвими. Потреби визначають мотивацію, а мотивація – діяльність. Відповідно, можна вести мову про корисні потреби та „зайві”. Потреба (потяг, в залежності від міри усвідомлення) сприймати інформацію з точки зору маніпулятивного впливу може мати як позитивне так і негативне значення. Бажання знати абсолютно все не можливо вважати раціональним, це потяг невротика. З огляду на те, що інформації дуже багато, при чому часто суперечливої, занурення в її пізнання знижуватиме опір маніпулятивному впливу. Тому одна з умов маніпуляції передбачає перенасичення інформацією, яка не фільтрується і перешкоджає мислити раціонально (критично). Суб’єкт губиться в аргументах і не може відшукати причинно-наслідкові зв’язки між фактами, наслідками, співставити їх між собою, розставити в хронологічному порядку тощо. Досить часто інформація подається із задумом викликати ту чи іншу емоцію. З психологічної точки зору саме емоція успішно виокремлює інформацію, надає забарвлення та залишає слід (емоційна пам’ять). Наприклад, наступні способи маніпуляції здатні викликати емоцію, яка „виключає” необхідність раціонального осмислення ситуації: звернення до анонімного авторитету; заплановане контрольоване голодування; відвернення гніву суб’єкта на іншу проблему (ціль); застосування „ефекту присутності”; інформаційна блокада; циркуляція міфів, чуток не через ЗМІ, а через посередників у соціумі; інтерпретація коментатора (в більшості випадків так подана, щоб кінцевий висновок споживач інформації робив сам) та інші.

Таким чином, для підвищення резистентності до маніпулятивного впливу слід мінімально піддаватись дії вищеперерахованих технік через уже згаданий вище ефект звикання. Наприклад, внаслідок перенасичення негативною інформацією про злочини, катастрофи, теракти тощо реципієнт такої інформації перестає на неї реагувати, сприймає це як щось буденне та звичне, а не як виняток із правила. Якщо інформація стає звичною, увага на ній слабше фокусується і, відповідно, гірше обробляється раціонально. Відтак, якщо і сприймається, то в такому аспекті, як і подається. Перенасичення інформацією фізично позбавляє реципієнта співставляти її з подібною і будувати умовиводи за законами логіки.

Стереотипне мислення також є перешкодою у ефективній протидії маніпулятивному впливу, а тому його слід нейтралізувати шляхом відокремлення емоційної оцінки від об’єкта. Згідно з теорією особистісних конструктів Дж. Келлі, суб’єкт будує свою особистісну структуру конструктів шляхом спостереження за поведінкою інших, намагаючись зрозуміти і пояснити її. В залежності від структури конструктів суб’єкта аналогічні ситуації можуть по-різному сприйматись на когнітивному та емоційному рівнях. Змінюючи структуру конструкта можна змінити стереотип. Емоційний компонент можна погашати шляхом корекції біполярних полюсів конструктів, наприклад „добрий – злий”, „розумний – дурний”, „чесний – підлий” тощо. За допомогою імплікативної решітки Д. Хінкла можна вимірювати опір конструктів до їх зміни [4, с. 109]. Відтак, Д. Келлі трактує когнітивну складність як здатність бачити світ багатовимірно. Можна говорити про високу чи низьку когнітивну складність особистості. Особистість з високою когнітивною складністю, сприймаючи та оцінюючи об’єкти, оперує більшою кількістю ознак, які структуруються в ієрархічну систему. Формується багатовимірна модель реальності, котра і сприяє нейтралізації стереотипного мислення.

Особистість з низькою когнітивною складністю розрізняє відмінності між фактами, предметами, рисами особистості тощо менш диференційовано, дійсність сприймається у спрощеній формі. Люди з низькою когнітивною складністю більш схильні думати стереотипно, що підтверджується наступним експериментом.

З метою виявлення стійкості стереотипного мислення вісімдесятьма п’ятьма студентами-психологами (з них сорока трьома жіночої та сорока двома чоловічої статі) проведено експеримент, подібний до описаного С. Кара-Мурзою в книзі „Маніпуляція свідомістю” (студентам не було відомо про те, що подібний експеримент уже проводився). Суть емпіричного дослідження полягала в наступному: студентам була дана картинка, де зображена конфліктна ситуація між чорношкірим та білошкірим чоловіком. В одного з них у руці був ніж. Фон картинки схиляв до думки, що подія мала місце у Північній Америці. Завдання полягало в тому, щоб уважно вдивитися в картинку і запам’ятати ситуацію. Через три місяці було показано ту саму картинку, тільки без ножа. Треба було пригадати, у кого з учасників конфлікту в руці був ніж. 41 опитаний (48%) відповіли, що ніж був у руці чорношкірого чоловіка, хоча насправді він був зображений у руці білошкірого. Стереотип виявився сильнішим за пам’ять [3, с. 16].

Вимір когнітивної складності у тих самих респондентів за допомогою репертуарного тесту Д. Келлі показав, що „когнітивно складні” респонденти оцінюють себе як несхожих на інших, в той час як „когнітивно прості” – навпаки. Для перших більш характерна комунікабельність, розвинене почуття гумору, детальніше спостереження за співрозмовниками.

Співставлення отриманих результатів з вищезазначеним опитуванням щодо стійкості стереотипів показало, що серед сорока одного респондента, котрий вважав, що ніж був у руці чорношкірого, тільки у восьми висока когнітивна складність, тоді як серед останніх сорока чотирьох (52%), котрі не піддалися стереотипу, висока когнітивна складність у тридцяти семи.

Слід припустити, що для формування когнітивної складності, подібно як і для творчості, більше значення має дивергентне мислення, на відміну від вирішення логічних завдань (які переважають у

тестах на інтелект) і для яких характерне конвергентне мислення.

Для нейтралізації стереотипного мислення у людей, схильних до конформізму, важливо змінювати стереотипи лідерів групи. Одночасно можна коригувати конформність як соціальний феномен шляхом підвищення самооцінки особистості, її самореалізації та незалежності від групи. Однак це тривалий процес із поступовими „молекулярними” змінами, і, як показують експерименти Аша, має місце навіть при оцінці очевидних фактів.

Оскільки для маніпуляції характерний умисел, не виключене також і умисне формування стереотипів чи підсилення уже існуючих. Усвідомлення наявності мотиву підтримувати стереотип повинно покращити його нейтралізацію, сприяти логічному аналізу фактів, а не емоційного ставлення до них. Цицерон застерігав тогочасних римлян не попадатись на пастку і розглядати чужу поведінку, спосіб мислення через призму потенційної вигоди (*Cui bono? Cui prodest?* – Кому це добре? Кому вигідно?).

Дослідження показують, що стереотип, який будувється на негативних моральних якостях суб'єкта, набагато важче змінити чи погасити, на відміну від стереотипу, який будувється на негативній інформації про функціональні можливості особи [1, с. 35]. Із виборчих кампаній наглядно видно, що опонентам приписують саме негативні моральні якості у вигляді ярликів „хазарник”, „злочин”, „кримінальний авторитет” тощо, тому що такі ярлики як „недостатньо освічений”, „непрацьовитий”, „неохайний” не матимуть очікуваного ефекту і при частому їх використанні можливий ефект бумеранга, коли надто сильне глузування над функціональними можливостями опонента може викликати до нього співчуття.

За умови підсилення емоційної складової стереотипу, ефективним способом її нейтралізації можна вважати метод парадоксальної інтенції В. Франкла. Суть методу полягає в тому, щоб особа, для якої характерне стереотипне мислення, старалась побачити у представника іншого етносу ті негативні моральні якості, які формують її стереотип. Згідно теорії В. Франкла симптом породжує страх, а страх породжує і посилює симптом [5, с. 246].

Щоб за аналогією із вищезазначеним розірвати замкнене коло між стереотипом та негативними моральними якостями, які його породжують, варто намагатись побачити у людини ці негативні моральні якості. Якщо їх побачити буде важко, відповідно, має послабитись сам стереотип шляхом послаблення його емоційної складової. Маніпульована особа буде шукати негативну моральну якість, наприклад, у представника етносу чи політичного діяча і, якщо не знайде її, страх побачити таку негативну якість об'єкта чи пережити негативний досвід у взаємодії з ним „атрофується”. Хоча складність у застосуванні такого прийому якраз і полягає у тому, що ЗМІ вибірково подають інформацію, фрагментарно дозуючи її аргументами щодо позитивної чи негативної моральної якості (функціональні можливості) діяча, лідера, представника етносу тощо.

Для нейтралізації логічних помилок необхідно дотримуватись формально-логічних законів, серед яких закон тотожності, виключення третього, протиріччя, закон достатньої підстави [6, с. 26].

Оперуючи цими законами, можна виявляти протиріччя в доказах, умовиводах, а враховуючи потенційний умисел та корисний мотив відповідних осіб – можна припускати про наявність маніпулятивного впливу.

Для ефективної протидії маніпулятивному впливу варто знати про техніки такого впливу. Це збільшить вірогідність розпізнавання потенційної маніпуляції, оскільки уже відомі техніки дозволять краще розпізнати та нейтралізувати потенційний вплив. Знання техніки нейролінгвістичного програмування (НЛП), котра користується великою популярністю в середовищі технологів, дасть можливість побачити ознаки маніпулятивного впливу ЗМІ не тільки свідомістю, але й підсвідомістю людини. Як зазначає М. Присяжнюк, знання людини про те, що на неї впливають, знижує ефект дії на 70% [7, с. 139].

На людей більше впливає система образів, ніж мова. Відтак, на відміну від радіо та преси, де в процесі осмислення інформації беруть участь логіка та уява, телебачення сприяє некритичному сприйняттю інформації реципієнтом, оскільки подає візуальні та звукові образи. Відтак, те що з'являється на екрані телевізора, створює враження безапеляційної реальності [7, с. 139].

З метою знаходження розбіжностей у оцінці візуальних образів (першої сигнальної системи) та мови (другої сигнальної системи) для вісімдесяти семи студентів ми запропонували ряд картинок та письмовий коментар до них. При цьому зміст візуального образу не повністю збігався із коментарем, але і не суперечив однозначно. Однак, 82% опитаних вибрали саме візуальні образи як достовірні.

Таким чином, з метою створення опору маніпуляціям через телебачення, варто намагатись не віддавати перевагу суто візуальним образам та сприймати інформацію через призму раціонального зіставлення фактів, врахування мотивів подачі саме такої інформації, звертати увагу не тільки на фігуру, а й на фон. Слід пам'ятати, що саме завдяки стереотипному мисленню людина схильна піддаватись маніпулятивному впливу.

Оскільки маніпуляція має прихований вплив, наявність загрози адресатом сприймається, як правило, неусвідомлено. Захисні механізми також залишаються фактично непоміченими, а у випадках, коли проявляються – їм приписується мотивація. Міжособистісні механізми захисту подібні до внутрішньоособистісних захисних механізмів. Наприклад, уникнення може проявитись у спробі перервати контакт, змінити тему розмови; вигнання – у вербальній агресії; блокування – у розсіяності; управління – в контрманіпуляції [2, с. 209]. Практика застосування таких механізмів значно підвищує шанси детекції маніпуляційного впливу на підсвідомому рівні.

Захист від маніпуляції – це захист в першу чергу своєї особистості, мінімізація внутрішніх суперечностей. Також універсальним та ефективним способом підвищення опору маніпуляції є непередбачуваність. У такому випадку маніпулятору важко буде прогнозувати поведінку, установки, потреби людини тощо. Тому шаблони мислення, поведінки, переживання часто виступають предметом

маніпулятивного впливу. Культури, в яких непередбачуваність не є соціально бажаною, відповідно, є більш сприятливими для маніпуляцій [2, с. 214].

Переживаючи емоції, людина часто старається знайти їх причину виникнення. Дослідник емоційних станів Пол Екман виокремив феномен помилкової інтерпретації емоцій і назвав його "помилкою Отелло". Щоб мінімізувати проявлення вищезазначеного феномену, слід підвищувати емоційний інтелект як інструмент у протистоянні маніпулятивному впливу. Слід мати на увазі, що техніка НЛП передбачає „якоріння” для вироблення реакцій на відповідні сигнали, в тому числі емоційні реакції. Тому підвищення рівня емоційного інтелекту та здатність розпізнавати техніку „якоріння” значно підвищує резистентність до маніпулятивного впливу.

Варто виокремити деякі ознаки, котрі можуть вказувати на наявність маніпулятивного впливу:

- розбіжності в інформації, неконгруентність між мовою та мімікою, жестами, емоційним супроводом;

- схожість з відомим для реципієнта способом маніпуляції;
- дисбаланс між відповідальністю за діяльність та результатом (прийнятим рішенням);
- дисбаланс між затратами та отриманою вигодою; наявність силового впливу; поведінка, котра виходить за рамки звичного;

- схилення до стереотипного мислення, апелювання до ролевої позиції;

- регресія до інфантильних реакцій (плач, агресія, туга тощо);

- дефіцит часу, відведеного на прийняття рішення;

- звуження свідомості реципієнта;

- використання прихованих команд для створення нетипових асоціацій;

- створення „якорів” для вироблення реакцій на відповідні сигнали;

- раптова неочікувана зміна фонових станів: напруга, агресія, суєта тощо [2, с. 221].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Підсумовуючи вищезазначене, для вироблення резистентності (опору) людини до маніпулятивного впливу варто:

- оцінювати інформацію через призму припущення наявності корисного мотиву („Кому це добре? Кому вигідно?”);

- при підозрі щодо наявності маніпуляції варто уникати контакту з таким джерелом (інформацією). Бажано не завищувати „поріг чутливості” через звання до буденної маніпуляції, особливо тієї, яка періодично передається через систему образів (телебачення, інтернет);

- підвищити когнітивну складність; намагатися не мислити стереотипно; у випадках, коли є можливість, не поспішати, обдумувати ситуації, щоб не піддаватися емоціям і не приймати на їх основі швидке рішення, котре не відповідає реальним обставинам;

- практикувати розв’язування логічних задач, застосовувати формально-логічні закони для аналізу отриманої інформації.

- для нейтралізації стереотипів застосовувати метод парадоксальної інтенції В. Франкла;

- підвищувати емоційний інтелект, здатність до розпізнавання міміки та жестів;

- співставляти емоційне (інтегральне) сприйняття та раціональну оцінку потенційного маніпулятора;

- мати здатність розпізнавати „якоріння” як елемент технології НЛП для утворення умовно-рефлекторних зв’язків;

- намагатися бути непередбачуваним для потенційних маніпуляторів.

Дана стаття не охоплює усієї проблематики. Перспективними напрямками подальших розвідок є емпіричне дослідження конкретних технік маніпулятивного впливу на психіку людини. Це мало б сприяти пошуку якісно нових способів нейтралізації прихованого управління.

Література:

1. Бучко В. Б. Шляхи деескалації етнічних гетеростереотипів / Пелагогіка та психологія : проблеми науки та практики : Збірник тез наукових робіт міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21-22 вересня 2012 року). – Львів: ГО „Львівська педагогічна спільнота”, 2012. – С. 32-36.

2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции : феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – М. : ЧеРо, Издательство МГУ, 1997. – 344 с.

3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 832 с.

4. Карелин А. А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. А. Карелин. – М. : Эксмо, 2007. – 416 с.

5. Лейбин В. М. Словарь-справочник по психоанализу / В. М. Лейбин. – М. : АСТ Москва, 2010. – 1219 с.

6. Панкратов В. Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация : Практическое руководство. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 208 с.

7. Присяжнюк М. М. Використання нейролінгвістичного програмування для маніпулювання свідомістю / М. М. Присяжнюк // Соціальна психологія. – К., 2008. - № 5 (31). – С. 137-141.

УДК 159.9:316.16

Розуміння етнічної індивідуалізації в іудейській традиції

Дідух М.Л.

У статті розглянуто проблему етнічної індивідуалізації, яка в іудейській традиції має сенс повернення до свого етно-релігійного коріння та свідомого та відповідального перегляду і планування власного життя. Проявляється теза, що з моменту появи національної самосвідомості етносу майбутність нації залежить, перш за все, від сили цієї самосвідомості, від ступеня розвитку національного характеру, від засад вироблених століттями культурно-історичних підвалин і від здатності народу до подальшого самобутнього розвитку своїх творчих сил у напрямку традиційного усталеного суспільства.

Ключові слова. Індивідуалізація, релігійність, само розуміння, традиції.

В статье рассматривается проблема этнической индивидуации, которая в иудейской традиции имеет смысл возвращения к своим этно-религиозным корням, сознательного и ответственного просмотра и планирования собственной жизни. Проявляется тезис, что с момента появления национальной самосознания этноса, будущность нации зависит, прежде всего, от силы этого самосознания, от степени развития национального характера, от принципов выработанных веками культурно-исторических основ и от способности народа к дальнейшему самобытному развитию своих творческих сил в направлении традиционного установившегося общества.

Ключевые слова: индивидуации, религиозность, самопонимание, традиции.

The problem of ethnic individuation, which in Jewish tradition, it makes sense to return to their ethno - religious roots and conscious and responsible view and plan their lives. It makes more clear one thesis. Since the advent of the national identity of ethnic future of the nation depends primarily on the strength of this identity, the degree of development of the national character which is basically produced by centuries of cultural and historical values and the ability of people to further develop their original creative forces in the direction of traditional sustainable society.

Keywords. Individuation, religiosity, very understanding, and traditions.

Постановка проблеми. Процес етнічної індивідуалізації в представників єврейської спільноти має достатнє відображення у релігійній та культурологічній літературі, засобах масової інформації, що пов'язано значною мірою з вирішенням двох питань – своєї релігійної приналежності та бажаності (не бажаності) еміграції. Слово тшува [6] найпростіше перевести з івриту як «каяття». Але це зрозуміле всім слово, по-перше, несе в українській мові виразу християнську конотацію, а по-друге, не передає ряд суттєвих аспектів єврейського поняття тшува. Воно визначає процес повернення до віри у всій його філософсько-теологічній складності. Більш близьким і за значенням, і за етимологією перекладом буде «повернення»[5]. Повернення в пошуках втраченого на життєвому шляху, до обірваної розмови з власною душею. Усвідомивши неспроможність свого уявлення про світобудову, суб'єкт не зупиняється, починає міркувати і шукати причину, по якій втратили вірний напрям, і в результаті повертається до своїх витоків і коріння. Втім, навіть якщо той, хто «повертається» не був спочатку релігійною людиною, це саме процес повернення - якщо не до особистого, то до етно-культурного витoku.

Історія питання.

Особливістю єврейської етнічної ідентичності протягом багатовікової історії народу було те, що вона була тісно пов'язана з релігійністю та дотриманням традиції. Але події, що відбулися протягом двадцятого сторіччя – поширення атеїзму, Голокост, створення держави Ізраїль, призвело до виникнення такого явища як євреї, що відійшли від дотримання традиції, або взагалі прагнуть до асиміляції. Протилежним цьому є процес тшуви – повернення до себе через повернення до традиції. Розглянемо відмінності євреїв з точки зору відносин з традицією. Релігійних євреїв прийнято розрізняти - тих, хто народився в релігійній сім'ї і дотримувався традиції з народження, завдяки сімейному вихованню та оточенню і тих, хто став дотримуватися, будучи дорослим, по своєму свідомому вибору. На єврейському «сленгу» других називають - Баал-тшува. Зі зрозумілих причин, переважна більшість релігійних російськомовних євреїв Америки - це або Баал-тшува, або діти, народжені в сім'ях Баал-тшува. Важливо зрозуміти різницю між «класичним» поняттям Бааль-тшува і його емігрантським втіленням. Дослівне значення слова «тшува» - це повернення і «класичний» Бааль-тшува - це людина, яка колись був релігійним, потім сам, зробивши свій вибір, пішов з іудаїзму, і потім сам повернувся. У його біографії - два особистих вибору, коли йшов і коли повернувся. Така людина мала у дитинстві і молодості досвід дотримання і коли він повертається - він знає куди повертається, бо має сформовану етнічну ідентичність та свідоме ставлення до релігії. Для євреїв в Україні та емігрантів ситуація докорінно інша. Перший вибір (піти від Тори) робили не самі, і швидше за все навіть не їхні батьки, а ще дідусі та бабусі. І коли «український» єврей «повертається» до Тори - це не повернення до його особистого досвіду (до його відходу), а прихід в абсолютно нову для нього реальність, з якою йшов не він, а його «прабатьки». Кажуть мудреці [6], що такий прихід - це справжнє диво і подвиг, бо людина не повертається в буквальному сенсі слова, а приходять до цілком нового для себе досвіду, який до того ж «забарикадований» для масового світської свідомості безліччю забобонів, психотравм і фобій[6]. Є в ідеях Тори поняття «четверте покоління повернеться». Це - зокрема вірно і про євреїв, що живуть в Україні. Перше покоління - євреї, які ревно дотримувались традиції, жило до революції,

це прадіди. Друге покоління бунтарі-революціонери (аж до «євсекцій») - це діди, які втекли зі світу традиції. Третє покоління - це батьки, які просто нічого не знали про Тору, але були хорошими інтелектуальними світськими, радянськими людьми. Це покоління ще спілкувалося з релігійними дідусями, але вже їх не розуміло. І, нарешті, четверте покоління - сучасне, яке навіть не мало шансу побачити «живого релігійного» єврея в своїй сім'ї. З таких асимільованих євреїв відбуваються сучасні Баал-тшува - «четверте покоління повернеться». Серед людей літнього віку відсоток Баал-тшува набагато менше. Але що цікаво, відбувається ще один дуже складний процес, який в народі іронічно називався «яйця курку вчать». Він властивий багатьом сучасним пост фігуративним культурам, коли процес ретрансляції культурних цінностей здійснюється від дітей до батьків. Це коли релігійна молодь намагається долучити своїх батьків до процесу етнічної індивідуалізації і деякі з них теж змінюють своє ставлення до традиції. Деякі батьки навіть стали самі релігійними, але багато - постаралися хоча б частково долучитися до традиційного способу життя, щоб зберегти добрі стосунки з дітьми. Але у Баал-тшува - є свіжість сприйняття Тори і традиції, ентузіазм, а також досвід життя в різних «світах», що дозволить зробити розуміння Тори сучасним і привабливим. Зі середини 80-х років ХХ ст. серед єврейського населення України розпочалися процеси, які засвідчують намагання відродити національну культуру, мову та літературу, повернутися до традиції і звичаїв предків, відродити святкування релігійних і народних свят. Знаменна поява недільних шкіл, де навчання ведеться на ідиш. Створено культурно-освітні товариства в Києві, Львові, Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі. Ці й інші подібні організації прагнуть відродити єврейську культуру. Значну роль відіграло видання Львівського товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема — газета «Шофар» та Київського єврейського товариства — «Возрождение». Значну допомогу у здійсненні нашого дослідження надала громадська організація єврейської студентської молоді «Гітель», метою якої є сприяння національній освіті культурі та процесу етнічної ідентифікації серед єврейської молоді. Свій вплив на формування етнічного несвідомого виникає за рахунок мовного аспекту соціалізації. Якщо в українців, росіян та (значною мірою) кримських татар рідна мова засвоюється у дитинстві, то сучасне єврейське населення є переважно російськомовним, а ідиш або іврит вивчається лише у дорослому або юнацькому віці в процесі свідомої етнічної індивідуалізації.

Метою нашого дослідження був аналіз психологічної специфіки етно-релігійної індивідуалізації в іудейській традиції.

Аналіз попередніх досліджень. Процес етнічної індивідуалізації рівні колективного суб'єкта тісно пов'язано з трансформацією національної самосвідомості. На думку П.І. Гнатенко, національна самосвідомість, будучи компонентом національної свідомості, включає в себе «уявлення про те місце, яке займає, і про ту роль, яку відіграє дана спільнота серед інших спільнот» [1].

У сучасній юдаїці висвітлення проблем єврейського національної самосвідомості пов'язано з розкриттям сутності єврейської національної ідеї, характеристикою національної ментальності, дослідженням мовної поведінки євреїв, описом перспектив національно-культурного відродження. Так, з позиції Л. Кривега, квінтесенцію єврейського національної самосвідомості становить єврейська національна ідея, яка, спираючись на іудаїзм і сїонізм, головним своїм стрижнем має прагнення до вільного розвитку народу на його духовному ґрунті [3]. Л. Литва відзначає, що, завдяки етнічним самосвідомості єврейський народ зміг зберегти і пронести крізь століття спільність національної ментальності [4]. У зв'язку з різними трактуваннями національної самосвідомості і його історичною значимістю, представляє інтерес концепція національної самосвідомості, викладена видатним представником єврейської думки С. Дубновим. Він називає самосвідомість нації найголовнішим критерієм її існування і включає цей критерій у визначення нації: «Я усвідомлюю себе нацією, отже - існую», - така, на думку вченого, формула культурно-історичної національної групи. Згідно С. Дубнову, нація - це «культурно-історична група, яка незалежно від того, чи зберегла вона з минулого або втратила ... свої зовнішні атрибути - расовий тип, територію, державність або мову, в теперішньому усвідомлює себе нацією, в силу своєї сукупності, своєї колишньої самобутньої еволюції, і проявляє певне прагнення продовжувати цю еволюцію в майбутньому» [2]. З цього визначення випливає, що джерелом самосвідомості нації є неповторна своєрідність її історичної еволюції. Як зазначає Ш. Еттінгер, євреї - чи не єдина відома історії група, що володіє неперервним національною самосвідомістю впродовж тисячоліть [5].

Простежуючи історичні етапи формування нації, С. Дубнов вказує, що спільність походження, мови, території і держави становить первісну основу об'єднання членів однієї нації. У кінцевому ж рахунку, вони об'єднуються «внутрішньо або духовно, на підставі спільної культурної спадщини, спільних історичних традицій, духовних і соціальних ідеалів та інших типових особливостей своєї еволюції» [2]. С. Дубнов зазначає, що національні типи змінюються в результаті історичного прогресу. Вони розрізняються за переважаючим в кожен епоху ознаками і змінюють один одного в такій послідовності: 1) расовий тип, 2) територіально-політичний або соціально-автономний, 3) культурно-історичний або духовний. Єврейський народ пройшов ті ж етапи національного розвитку, що й інші народи, але завдяки своєрідності своєї історичної долі, він «встиг уже утвердитися у вищому фазі - духовному чи культурно-історичному, встиг консолидуватися, як духовна нація». Саме в цьому вчений вбачає першооснову життєвості єврейського народу.

Єврейський народ є унікальним прикладом багатовікового збереження безземельної нації в діаспорі. Причина даного феномена полягає в рішучому домінуванні в єврейському національному типі духовних елементів над фізичними і політичними, в силі національної самосвідомості. На думку

С. Дубнова [2] національну самосвідомість виявляється в напрузі національної волі, спрямованої до збереження і розвитку своєї автономії. У «Листах про старому і новому єврейство» він неодноразово говорить про національну волю і національну енергію. Особливої уваги заслуговує висловлювання Дубнова про те, що народ, який досяг найвищого ступеня культурно-історичної індивідуалізації і продовжує існувати після втрати державної самостійності, «за умови подальшого напруги національної волі, може вважатися невмирущим».

С. Дубнов [2] доводить, що з моменту появи національної самосвідомості майбутність нації залежить, перш за все, «від більшої чи меншої сили цієї самосвідомості, від ступеня гарту національного характеру, від фортеці вироблених століттями культурно-історичних підвалин і від здатності народу до подальшого самобутнього розвитку своїх творчих сил».

На рівні окремої особистості процес повернення до себе, до своєї етнічної та національної самосвідомості є проявом суб'єктної активності особистості.

Маршрут цього повернення кожен вибирає сам. Неповторність особистості людини визначає і унікальність обирається їм дороги, у нього немає і не може бути попутників. Потреба індивідуалізації з'являється у людини з усвідомленням необхідності глобальної зміни усієї сформованої у нього системи цінностей. І тут важливо не перестаратися в самозапеченні: адже, стикнувшись зі злом, завжди брудняться, так само, як завжди брудняться, маючи справу з брудом. Той, хто наближається до процесу індивідуалізації, той, хто робить тшуву, не тільки приходять до думки про необхідність виправлення, але і відчуває готовність, проаналізувавши минуле і допущені колись помилки, піднятися на новий рівень свідомості. Тшува ставить перед особистістю не тільки психологічні, але і загальносвітоглядні проблеми, перш за все, проблему розуміння категорії часу в традиційному контексті.

Односпрямованість часу вважається строго встановленим фактом, так що вираз «вчинити тшуву» звучить парадоксально: повернутися в минуле, здавалося б, неможливо. Але ж процес духовного повернення відбувається не в звичайному світі, а в просторі, невіддільних фізичним законам, в якому майбутнє і минуле існують одночасно і зливаються в нескінченність, що характерно для сучасної постнекласичної парадигми психологічної науки. У ньому немає «точки неповернення» і подій, які були б незворотні. У процесі тшуви людина опиняється в реальності, де діють зовсім інші закони; опинившись там, особистість може повністю змінитися, помінявши місцями плюси і мінуси або замінивши всю систему координат. Це робить зрозумілим наступну властивість тшуви: носії традиції переконані, що за певних умов вона перетворює гріхи минулого в заслуги.

Щоб піднятися до цього рівня, необхідно досконально розібратися в собі, проникнувши в самі затишні куточки своєї душі. Втім, завдання куди складніше, ніж всеосяжний самоаналіз. Якщо суб'єкт не просто розкаюється в гріхах минулого, але і бачить майбутнє в поверненні до віри, людині доводиться пірнати в ті найпогачіші глибини нашого єства, де душа стикається з Б-гом. Тільки там, у зоні вічних сутінок, можна знайти відправну точку для нової системи цінностей.

Цей шлях тим важчий, оскільки зазвичай являє собою безперервний процес, в якому важко, а то й неможливо, поставити крапку. Дійсно, в якийсь момент людина може вважати, що досягла необхідної глибини, але тут же усвідомлюємо, що це не так; процес триває, і ми занурюємося ще глибше. Нам часто так хочеться однозначності там, де їй немає місця. Маніхейський, контрастний поділ добра і зла не пишеться в справжню складність життя, адже навіть у такому «однозначному» жанрі, як вестерн, хороші і погані хлопці все-таки чимось схожі. Не можна очікувати, що такий складний процес, як тшува, буде розфарбований в чорний і білий кольори. Повернення до віри - це складання плану на майбутнє. Його мета - визначити нову шкалу цінностей, відповідну новому духовному рівню. Марно і шкідливо фіксувати думки про помилки, скоєних у минулому. Вони повинні стати деталями «машини часу», за допомогою якої ми не тільки ліквідуємо збиток, нанесений нашої особистості в минулому, але і перетворимо саме минуле.

У основоположній книзі Кабали «Зогар» ми читаємо: «Чим більше людина здатна перетворити темряву в світ і гіркота в солодкість, тим вище ворота, які для нього будуть розкриті». Досягнення такого рівня свідчить про високий ступінь духовного перетворення, адже мірилом досконалої інверсії є саме ступінь перетворення минулого. Аналізуючи своє минуле, свої провини, недостатньо лише молитися про прощення за зло, яке ми комусь заподіяли. Це ще не тшува, від нас потрібна більша: перетворити колишні помилки в відправну точку нової, досконалої біографії. Гранично коротко я сформулював би це так: не будьте бранцями колишніх невдач, будуйте майбутнє з переосмисленого минулого.

Джерело тшува та її первісна вихідна точка - це свобода, вибір, свідомість того, що «це залежить лише від мене».

З метою аналізу нарративу нами було обрано наступний текст, який розташовано на російськомовному сайті присвяченому проблемам іудаїзму.

«Дорогий ... ні, вперше в житті не знаю, з чого почати лист. Що це зі мною? Напевно, переповноють емоції. Це забавно, враховуючи те, що пишу не комусь конкретно, а всім, всім Бааль тшува, навіть якщо вони самі себе такими не вважають.

Що ж я хочу сказати Вам, і чому вирішила написати цей лист? Напевно, тому що ніколи б не наважилася висловити все це Вам особисто. Але вистачить вступів. І, будь ласка, дозвольте бути з Вами на «ти».

Тшува - повернення ... до чого? Хочеться запитати. І завжди чуєш «До Всевишнього». На це нема чого заперечити, але можна пошепки додати: «Не тільки. Ще й до самого себе». Не знаю, наскільки ти згоден з останньою фразою, але доводити її - не мета мого листа. Я нічого не хочу доводити, не

готова зараз ні з ким сперечатися, хочу просто сказати тобі, що дивлюся на тебе знизу вгору. Я виросла в релігійній родині і те, до чого ти йшов через сльози, сварки і численні перешкоди, я отримала з народження - Шаббат, кошерна кухня, пісні за суботнім столом, релігійні книги на полиці. Мені не доводилося потайки від батьків читати благословення після їжі, збігати від них на шаббат, не потрібно було проливати сльози, коли моя чергова тарілка була раскошерована, я не повинна молитися в транспорті, щоб не травмувати батьків. Мені не доводилося проходити через все це, але це не означає, що я закривала на це очі. Якимось у розмові з подругою ми обговорювали необхідність виконання заповідей, для того щоб наблизитися до Всевишнього. «Як можна жити інакше? - Дивувалася я. - Євреї не може жити без заповідей. Вони додають його життя сенс, дають відчуття зв'язку з Б-гом ...» Красиві, правильні слова, і вони були сказані вчасно. Моя подруга зробила перші спроби дотримуватися заповідей. Одне я не врахувала - її життєву ситуацію. Через пару днів батьки поставили їй ультиматум: релігія чи ми. Що їй було відповідати? З-під її ніг вибили опору. Тоді я подумала: «А щоб я відповіла на її місці?» Сумнівів не залишалося - те ж саме.

Тоді я почала молитися Всевишньому, можливо, це була сама справжня моя молитва за всі ці роки (тоді я, швидше за все, теж «повернулася, повернулася до Творця»): «Всевишній, Творець світу, батьку, що Ти хочеш від своїх дітей? Вони хочуть повернутися до Тебе, вони шукають Тебе, Всевишній, але не знаходять ... Ти розтинаєш моря, змушуєш сонце сяяти кожен день, Ти створив усе навколо для людини, щоб він міг наблизитися до Тебе. Ти помістив людину в конкретну часову епоху, конкретну життєву ситуацію, зробив його сином саме цих батьків, але в результаті він не може повернутися до Тебе. Чого ж ти хочеш?». Тоді я не знала відповіді, але тепер, через кілька років, знаю. На одному уроці Р. Шимона Анетдінова я почула фразу: «Там, де стоять Бааль тшува, не варті навіть найбільші праведники». І раптом ... спалах, я зрозуміла, це ж все пояснює! Якщо я не можу, це не означає, що вони не можуть. Бааль тшува можуть те, що іншим не доступно. У їх заплутаному світі, де всі пріоритети перемішані, вони можуть знайти істину. Ми насилу знаходимо її в нашому світі правильних пріоритетів.

А далі - чиста логіка. Щоб стояти вище праведників, потрібно працювати більше праведників. І це пояснює все: ті моменти, коли тобі здається, що Всевишній від тебе відвернувся, ті тертя з найближчими людьми, які виникають через виконання заповідей. Перед тобою - величезна гора, яку не можна подолати бігом, на неї можна тільки підніматися найдрібнішими, найдрібнішими кроками. Кожне твоє зусилля, кожне подолання самого себе - це ще один крок не просто в твоєму особистому духовному піднесенні, це і крок до звільнення всього нашого народу. І чим більше я намагаюся допомогти Баал тшува, тим більше розумію, хто кому по суті допомагає.

Твоя віра, твоє вміння побачити світло в темряві, твоє старання у читанні незрозумілих єврейських літер у Сидурі - це що, що дає мені сили жити. І якщо є в житті щось вічне, то це не філософія, не наука і не мистецтво, це твій шлях, шлях тшува. Коли ж прийде нагорода? Коли ти зможеш озирнутися і побачити хоча б частину гори позаду? Коли ти зможеш з упевненістю сказати, що вся ця біль була вистраждана не дарма? Коли все, до чого ти прагнеш, стане реальністю? Тут, будь ласка, дай мені помріяти.

Коли ти будеш стояти під хупою з тією людиною, яка розділить цей шлях з тобою, ти зрозумієш, заради чого все це було. Коли збудуєш щасливу сім'ю і випадково звернеш увагу на те, з якою легкістю твої діти співають ті слова з Сідур, які ще так недавно здавалися тобі недоступними. Коли твої батьки, які весь цей час хотіли для тебе кращого, зрозуміють, що живучи саме цим способом життя, ти справді щасливий. Коли до тебе прийдуть уже «нові» Бааль тшува і попросять ради. Коли твої внуки будуть розповідати своїм друзям «страшні історії» про те, як їх дідусь чи бабуся таємно дотримувалися Шаббату.

Але справжнє задоволення прийде тоді, коли через 120 років ти, перебуваючи зовсім близько до престолу Всевишнього, побачиш пройдену тобою за життя гору, і з подивом виявиш, що вся твоя біль витрачені зусилля і сльози були сходинками Третього Єрусалимського Храму.»

При змістовному аналізі текстів були нами було запропоновано наступні категорії змісту:

- Часо-просторові уявлення (де і коли відбувається подія),
- Персонажі та їх співвідношення з архетипічними образами,
- Характеристики персонажів,
- Дієво-вчинкова складова нарративу,
- Використана міфологема,
- Каузальність події,
- Сенс описаної події,
- Емоційна оцінка.

Спробуємо проаналізувати вищенаведений текст за даними ознаками.

Часо – просторові уявлення: від недавнього минулого (власного дитинства та юності до майбутнього – побудови третього храму).

Персонажі та їх співвідношення з архетипічними образами. Головними персонажами є баалей тшува, що асоціюються з образом Героя.

Характеристики персонажів: «Там, де стоять Бааль тшува, не варті навіть найбільші праведники».

Дієво – вчинкова складова нарративу: Тшува - повернення ... до чого? Хочеться запитати. І завжди чуєш «До Всевишнього». На це нема чого заперечити, але можна пошепки додати: «Не тільки. Ще й до самого себе».

Використана міфологема – «Шлях Героя». Перед тобою - величезна гора, яку не можна подолати

бігом, на неї можна тільки підніматися найдрібнішими, найдрібнішими кроками. Кожне твоє зусилля, кожне подолання самого себе - це ще один крок не просто в твоєму особистому духовному піднесенні, це і крок до звільнення всього нашого народу.

Каузальність події - особистий вибір.

Сенсописаної події: справжнє задоволення прийде тоді, коли через 120 років ти, перебуваючи зовсім близько до престолу Всевишнього, побачиш пройдену тобою за життя гору, і з подивом виявиш, що вся твоя біль витрачені зусилля і сльози були сходинками Третього Єрусалимського Храму.

Емоційна оцінка. Я нічого не хочу доводити, не готова зараз ні з ким сперечатися, хочу просто сказати тобі, що дивлюся на тебе знизу вгору.

Таким чином можна прийти до висновку, що в іудейській традиції існує своєрідне поняття «тшува», що має психологічний зміст повернення до самого себе, свого етнічного та релігійного коріння, в той же час, переосмислення власного життєвого шляху з метою його глибшого розуміння, та прийняття відповідальності за власні вчинки.

Література

1. Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность. / П.И. Гнатенко – К.: Вища школа, 1984.- 325 с.
2. Дубнов С.М. и Динур Б.-Ц. Две концепции еврейского национального возрождения. / С.М. Дубнов – Иерусалим: Библиотека Алия, 1990. – 344с.
3. Кривега Л. Еврейская национальная идея: трансформация в процессе исторического развития // Еврейское население Юга Украины. Ежегодник. – Харьков – Запорожье: «Еврейский мир», 1998. - С.236-247
4. Литва Л. К проблеме национальной самоидентификации подростков еврейской национальности // Єврейська історія та культура в Україні. – К.: Асоціація юдаїки України, 1995.- С.16-27
5. Соловейчик Р. Катарсис / Р. Соловейчик – Иерусалим: Амана-Маханаим, 2010. – 262с.
6. Шиллер М. Дорога обратно / М. Шиллер – Иерусалим: Швут Ами, 1994, - 255с.

УДК 159.922.7:793

Игровые факторы социализации подростков в социокультурных реалиях различных этапов развития общества

Казарова А.Н.

В качестве наиболее актуального и значимого для нас, мы рассмотрели социокультурный контекст самоопределения современных подростков, формирование факторов, определяющих устремления подростков к самостоятельной ролевой игре и тех, которые ей препятствуют, сопоставили подходы взрослых по осуществлению влияния на социализацию подростков через разработанные ими игровые факторы. Исследование самостоятельной ролевой игры современных подростков проводилось на основании проанализированных теоретических представлений, данных исследования предыдущих поколений подростков, разработанной нами психологической модели самостоятельной игры.

Ключевые слова: социализация, самостоятельная ролевая игра подростка, игровая роль, социальная роль, самоопределение в культуре.

В якості найбільш актуального і значущого для нас, ми розглянули соціокультурний контекст самовизначення сучасних підлітків, формування факторів, що визначають устремління підлітків до самодіяльної рольової гри і тих, які їй перешкоджають, зіставили підходи дорослих по здійсненню впливу на соціалізацію підлітків через розроблені ними ігрові чинники. Дослідження самодіяльної рольової гри сучасних підлітків проводилось на підставі проаналізованих теоретичних уявлень, даних дослідження попередніх поколінь підлітків, розробленої нами психологічної моделі самодіяльної гри.

Ключові слова: соціалізація, самодіяльна рольова гра підлітка, ігрова роль, соціальна роль, самовизначення у культурі.

As the most relevant and meaningful to us, we have considered the sociocultural context of self-determination of teenagers, the formation of the factors determining the aspirations of amateur teens to role-play and those that hinder it, to compare approaches for the implementation of adult influence on the socialization of young people through the game they have developed factors. The study of modern role-playing amateur teens conducted on the basis of the analyzed theoretical concepts, research data of previous generations adolescent psychological model we developed the amateur game.

Key words: socialization, amateur role game of teenager, playing role, social role, self-determination in a culture.

Актуальность проблемы игровых факторов социализации в условиях трансформационных процессов в мировом сообществе приобретают новый уровень. В теоретическом плане эти факторы рассматриваются в рамках различных психологических направлений как средоточие системно связанных между собой проблем. В частности, формирование самосознания подростков в ходе их самоопределения в культуре и социуме, выявление и осмысление этого процесса взрослыми, взаимодействие подростков и взрослых в определении целей, ценностей, путей развития общества и средств жизни в нем (Н. Аникеева, Г. Балл, Р. Бенедикт, В. Библер, Л. Божович, С. Выготский, Ф. Долто, Т. Конникова, Я. Корчак, С. Максименко, М. Мид, Дж.Мид, В. Роменец, К. Поливанова, Г. Холл, Й. Хейзинга, Д. Эльконин, Э. Эриксон).

В современном обществе игровые факторы социализации подростков выстраиваются в двух вариантах. Первый вариант – путем руководства взрослыми деятельностью игрового сообщества подростков, которое взрослый создает непосредственным соучастием в игре для того, чтобы ее участники восприняли цели, ценности, средства жизни общества в понимании взрослого (Р. Баден - Пауэл, О. С. Газман, Б. В. Куприянов, И. И. Фришман). При этом второй вариант разнообразия игровых факторов возникает в самостоятельной ролевой игре подростков, которые создают как игру, так и игровое сообщество без непосредственного участия взрослых. Такая самостоятельная ролевая игра возникает на основе отношения подростков как к социокультурной деятельности окружающих их взрослых, так и к созданным взрослыми произведениям культуры (В. Библер, В. Литовский).

Первое направление развития и использования игровых факторов социализации исследовался и исследуется в условиях его продуктивного развития, и в условиях его кризиса созданными для этого специализированными научными центрами, на основании деятельности которых сложились определенные научные школы (Н. Аникеева, О. Газман, И. Фришман). К исследованию второго направления ученые обращались конце XIX в. и в течение XX века в опоре на произведения выдающихся творцов культуры, которые являлись одновременно воплощением их опыта самостоятельной ролевой игры и ее рефлексией (Г.Белых и Л. Пантелеев, Л. Кассиль, Я. Корчак, М. Твен, Л. Толстой, Г. Уэллс). Плодотворными были исследования рефлексии такого опыта рядовых граждан (Н. Аникеева, В. Григорьев, О. Газман, И. Фришман, Ф. Долто, Э. Эриксон).

Мы считаем целесообразным расширить границы таких исследований, охватив период с 30-х годов до первого десятилетия XXI в., а также сопоставить все вышеуказанные подходы в контексте обнаружения развития исторически исходных игровых факторов социализации подрастающего поколения. Это позволит нам выявить многоплановые отношения между традиционными игровыми формами социализации и инновационными формами, сложившимися в последнее время, психологические особенности самостоятельной ролевой игры подростков в сопоставлении с

психологическими особенностями игровых факторов, которые для социализации подростков создают взрослые.

В качестве наиболее актуального и значимого для нас, мы рассмотрели социокультурный контекст самоопределения современных подростков, формирование факторов, определяющих устремления подростков к самостоятельной ролевой игре и тех, которые ей препятствуют, сопоставили подходы взрослых по осуществлению влияния на социализацию подростков через разработанные ими игровые факторы. Исследование самостоятельной ролевой игры современных подростков проводилось на основании проанализированных теоретических представлений, данных исследования предыдущих поколений подростков, разработанной нами психологической модели самостоятельной игры.

Для эмпирического исследования становления и развития самостоятельной ролевой игры подростков в условиях изменения социокультурных реалий общества, начиная с 30-х годов XX века до первого десятилетия XXI века, мы обратились к анкетированию (пилотажный этап) и интервьюированию респондентов, принадлежащих ко всем поколениям этого периода. Данные интервьюирования позволяют определить следующее. С начала 30-х и до завершения 80-х годов XX века самостоятельная ролевая игра осуществляется подростками в условиях развития их общекультурного уровня. В то же время, взрослые передают растущему поколению цели, ценности, средства жизнедеятельности социума, в продуктивности которых они уверены. Самостоятельная ролевая игра в подростковом возрасте выступает одним из таких средств жизнедеятельности, переходит от поколения к поколению усилиями старших подростков, юношей и взрослых. Развитие общества в течение полувека драматически разворачивалось в пределах исторически исходной парадигмы его образования. Оно выступало фактором прямого влияния на особенности осуществления самостоятельной ролевой игры каждого из поколений подростков. Таким фактором оно было и в 80-е годы, когда упоминаемая парадигма была поставлена обществом под сомнение, потерпела переосмысление и переопределение. В поисках новой парадигмы развития общества в период с начала 90-х годов и в течение первого десятилетия XXI века сложные формы самостоятельной игры разрушаются до ее простейших форм. Эти формы содержат стремление подростков к совершению игры на фоне попыток взрослых построить новые общепризнанные цели, ценности, средства жизни общества.

Каждое из отраженных в исследовании десятилетий выступает своеобразным в осуществлении подростками самостоятельной ролевой игры. В начале 30-х годов заметным в жизни общества явлением предстает создания игрового сообщества вокруг подростков, которые на основании собственной начитанности разрабатывают для сверстников сюжет игры и игровые роли. Сюжеты и роли такой игры эти подростки заимствуют из исторической и приключенческой литературы. Среди респондентов конца 40-х - 50-х годов 80,9% имеют опыт самостоятельного ролевой игры. В этот период две темы являются ведущими в развитии такой игры. Это тема защиты Отечества и требований к ее защитнику. Ее истоками появляются книги, фильмы, рассказы взрослых об Отечественной войне. Вторая тема - приключения ради самоутверждения личности. Эту тему открыли «трофейное кино» и «кино союзников», а особенно фильмы «Тарзан» и «Зорро». Среди респондентов, представляющих подростков 60-х годов, 81,3% имели опыт самостоятельной игры. В течение 60-х годов усложнение содержательных, сюжетных и ролевых измерений такой игры подростка воплощает в себе достижения страны в НТР. Сюжеты и роли в ней задают подросткам геологические экспедиции, строительство кораблей, новых городов, освоения космоса. Среди респондентов, представляющих 70-е годы, 82,9% имеют опыт самостоятельной ролевой игры. Игровые сюжеты и игровые роли, перенимаются от предыдущих поколений и формализуются подростками. Ирония, опирающаяся на эрудицию, доминирует и в общении игрового сообщества после игры по поводу игры и социокультурных реалий, воплощенных ими в игре. Среди респондентов, которые представляют 80-е годы, 81,0% имеет опыт самостоятельной ролевой игры. Усиливаются тенденции формализации игровых сюжетов и ролей. Подчеркнем двойственность в игровых отношениях подростков 80-х к ценностям их общества: они с равным удовольствием развивают как игру, в которой эти ценности осмеиваются, так и игру, в которой они утверждают себя как носителей этих же ценностей. Среди респондентов, представляющих 90-е годы, имели опыт самостоятельной ролевой игры лишь 18,3%. В то же время некоторые респонденты этого поколения указывают на собственные попытки построить сложные самостоятельные ролевые коллективные игры, постоянно терпевшие неудачу. Стремительное распространение компьютерных игр также сыграло роль в разрушении традиций самостоятельной ролевой игры подростков этого периода.

Исходным уровнем игровой творчества подростка является его мечтания на грани чтения и игры. Мечтая, подросток переживает уверенность в собственной тождественности с героем произведения в том воображаемом времени-пространстве, который окружает героя по воле автора книги. Такое отождествление с героем кажется подростку совершенным им настолько эффективно, что он решается разворачивать собственное действие и речь от имени героя во времени-пространстве собственного физического бытия. Переход от представления подростком себя героем к действиям от имени героя ведет к созданию индивидуальной ролевой игры подростка с самим собой. Но уже с этого ее уровня подросток может вывести ролевую игру, которую он создает, на уровень ее обращения коллективной игрой. Формирование игрового сообщества - процесс, возникающий как условие построения этого высшего уровня игры. Он продолжается и тогда, когда определенная игра этой общностью закончена, и коллектив играющих переходит к обсуждению игры как коллективного творческого воплощения, или к обсуждению произведений культуры и социокультурных явлений, воплощенных в игру. Осуществление игры и себя в игре подростком на каждом из вышеуказанных ее уровней опирается на то, что подросток свободно владеет всеми психологическими операциями, в системном целом образующими процесс чтения. Но в первой четверти XX века важным фактором развития подростком

игры появился кинематограф, а затем и телевидение в своеобразии психологических основ развития и восприятия кино- и телефильмов как произведений культуры. Овладение подростком в обучении теоретическими моделями существования мира и общества побуждает его к использованию этих моделей в самодетальной игре и испытанию себя в этой игре как разработчика альтернативных моделей общественного устройства. Это усиливает продуктивность создания им самим норм и правил поведения в игре и вне игры.

Эмпирическое исследование самодетальной ролевой игры современных подростков проводилось с помощью методов анкетирования, интервью, наблюдения, эксперимента. Данные интервью показали, что 39,9% современных подростков считают, что имеют опыт самодетальной ролевой игры. Характерно также, что часть из респондентов этого периода, кто указывал на отсутствие у них данного опыта, одновременно указывали, что наблюдали за ролевыми играми своих сверстников. Среди упоминаемых респондентами самодетальных игр, значительную часть составляют индивидуальные ролевые игры подростков и игры с небольшим количеством игроков. Особенности ролевой игры этого времени отражаются в их тематике и названиях, которые приводят респонденты: «Современная гражданская война», «Третья Мировая», «Войны между континентами», «Выборы и переборы», «Демонстрация». В качестве источников игры респонденты указывают на чтение ими книг и на знакомство с экранизацией этих книг в советской киноклассике, а также книги и фильмы «про хоббитов» и «про Гарри Поттера». Подростковая самодетальная ролевая игра поддерживается также сокрушительной иронией подростков начала века по отношению к художественному уровню телевизионной развлекательной продукции - сериалам, реалити-шоу, ток-шоу.

Интервьюирование современных подростков, дополнено наблюдением за реалиями развития ими самодетальной игры. Эти наблюдения выявили одновременно стремление к осуществлению игры и неспособность осуществить эти стремления. Всем без исключения группам, за которыми велось наблюдение, удавалось создать игровое сообщество, осознающее собственное общее желание построить игру. Это сообщество способно определить тему игры, определить перечень игровых ролей, заданных этой темой, и перейти к их распределению. Распределение и принятие ролей ведет к конфликтам, спорам по поводу того, кто и какую роль должна осуществлять. Распределение и принятия игровых ролей оказывается самодостаточной игрой по правилам - своеобразной игрой в игру.

В планировании и осуществлении формирующего эксперимента мы обратились к двум методикам осуществления игровых форм социализации подростков с участием взрослых: методике ситуационно-ролевой игры и методике инициирования стремлений подростков к игровому творчеству, которая разработана в учебно-воспитательном процессе Школы диалога культур. Первая из этих методик постулирует направленность подростков к созданию сложных по сюжету ролевых игр. Вторая методика исходит из представлений о том, что самодетальная ролевая игра подростков обусловлена процессом их самоопределения в культуре, развитием каждым из них отношений с произведением культуры в качестве читателя, слушателя, зрителя.

Эксперимент проводился нами в двух классах СШ № 127 г. Харькова. Экспериментальный и контрольный классы, которые принимали участие в этом эксперименте, совпадали между собой по ряду параметров. Большинство учеников в каждом из классов имели опыт неосуществленных стремлений к самодетальной игре. У значительной части учащихся каждого класса сформировалось негативное отношение к играм со сверстниками и положительное отношение к компьютерным играм. Мы предоставили ученикам возможность развернуть собственные стремления к осуществлению ролевой игры, реализовать которые они не смогли на уровне более сложном, чем определение темы игры, определение ролей и их распределение. Игровое действие разворачивалось по методике «кабинетной игры», которая имела продолжение и прерывалась моментами рефлексии над ее осуществлением. Такие рефлексии над каждым из этапов, проводились, опираясь не на методику ситуационно-ролевой игры, а на методику диалогических подходов к игре, предложенную специалистами Школы диалога культур. Это привело к тому, что подростки начали участвовать в развитии как сюжетных, так и ролевых измерений развития игры. Начали формироваться самодетальные малые творческие группы, сначала в рамках предлагаемого взрослым замысла игры, а затем и в пределах тех замыслов, которые возникали в этих творческих группах. На завершающем этапе эксперимента игровая действительность строилась как координация в рамках общего сюжета игры тех игровых сюжетов, которые формулировали подростки. При применении методики ТСЖО нами были зафиксированы статистически значимые изменения в экспериментальной группе по субшкалам 1 - цели в жизни, характеризующий наличие или отсутствие целей в будущем, придающих смысл жизни, направленность и перспективу во времени, 2 - процесс жизни, интерес и эмоциональная насыщенность жизни, а также по общему показателю.

Таким образом, можно сделать вывод о влиянии игры подростков на формирование и более полное осмысление жизненных целей, восприятия своей жизни как более интересной. Влияние игры на процесс социализации с точки зрения общения подростков исследовался нами с помощью социометрической методики. В экспериментальной группе в конце эксперимента зафиксировано увеличение взаимных положительных и положительных выборов, уменьшение количества негативных, индекс сплоченности конце эксперимента увеличился. Данные социометрического исследования позволяют сделать вывод о влиянии игры подростков на формирование отношений в коллективе и личностных характеристик подростков в сфере общения. Полученные данные анализа текстов интервью дают возможность фиксировать изменения в отношении к собственному опыту самодетальной игры в экспериментальной группе. Увеличилось количество подростков, которые оценивают участие в игре как значимое в собственном личностном развитии.

УДК. 159.922.27

Особливості батьківського ставлення в контексті дитячо-батьківської прихильності

Жихарева Л.В.

Стаття присвячена проблемам дитячо-батьківських стосунків у контексті теорії прихильності. У результаті дослідження нами було виявлено, що батьківське ставлення до дитини безпосередньо впливає на формування певних типів дитячо-батьківської прихильності.

Ключові слова: батьківське ставлення, дитячо-батьківська прихильність, дошкільний вік.

Статья посвящена проблемам детско-родительских отношений в контексте теории привязанности. В результате исследования нами было выявлено, что родительское отношение к ребенку оказывает непосредственное влияние на формирование определенных типов детско-родительской привязанности.

Ключевые слова: родительское отношение, детско-родительская привязанность, дошкольный возраст.

The article deals with the problems of child-parent relationships in the context of attachment theory. As a result of the study we found that the parental relationship to the child has a direct impact on the formation of certain types of child-parent attachment.

Keywords: parental attitudes, child-parent attachment, preschool age.

Актуальність. Проблема розвитку та формування особистості в онтогенезі - одна з найважливіших проблем психологічної науки. Значний інтерес викликає проблема дитячо-батьківських відносин у сучасній Українській державі, це пов'язано з новими соціальними, культурними та економічними умовами життя. У зв'язку із цим, актуальність даного дослідження визначається необхідністю психологічного вивчення дитячо-батьківських відносин у сучасних умовах розвитку психіки дитини.

Згідно з сучасними уявленнями про рушійні сили, джерела та умови розвитку психіки особистості, психічний розвиток дитини опосередковано спілкуванням і взаємодією з дорослим, в першу чергу, з батьками. Сім'я як найближче соціальне оточення дитини, задовольняє потребу дитини в прийнятті, визнанні, захисту, емоційної підтримки, повазі (Дж.Боулбі, Д.Винникотт, М.Клейн, М. Малер, А.Фрейд, Э.Эриксон, М.Эйнсворт). У родині дитина набуває перший досвід соціальної та емоційної взаємодії. Емоційний клімат в родині, де виховується дитина, має суттєвий вплив на формування сприйняття дитини.

Мета статті. Психологічний аналіз особливостей батьківського ставлення в контексті дитячо-батьківської прихильності.

Виклад основного матеріалу. Батьківське ставлення - як структурний компонент батьківства являє собою відносно стійке явище, що включає амбівалентні елементи емоційно-ціннісного відношення й здатне змінюватися в певних межах, що реалізується в підтримці контакту з дитиною, формах контролю й вихованні взаєминами. Батьківське ставлення містить у собі оцінки та судження про різні типи батьківського відношення, емоційний фон супроводжуючий поведінкові прояви батьківського ставлення. Так само, містить уявлення про різні засоби й форми взаємодії з дитиною, цілі цієї взаємодії, переконання у пріоритетності тих напрямків взаємодії з дитиною, які реалізують батьки, форми й засоби підтримки контакту з дитиною.

Зміст батьківського ставлення, як правило, суперечливий та амбівалентний й залежить від домінування різних його структурних складників.

Основні положення теорії прихильності, заснованої Дж. Боулбі та М. Ейнсворт, стосуються досвіду відносин, отриманого в ранньому дитинстві, і здебільшого залежать від характеру прихильності до близької людини.

Прихильність - це вроджена інстинктивна система реакцій і головний мотиватор поведінки людей. До віку семи-восьми місяців на основі зворотного зв'язку, немовля розвиває сильну емоційно забарвлену прихильність до матері. При цьому «прихильність розуміється як будь-яка форма поведінки, яка призводить у результаті до того що людина намагається або зберігає близькість до якого-небудь переважного до неї індивіда» [1 с.61].

До кінця першого року життя прихильність дитини фіксується на конкретній людині і в результаті інтеріоризації відносин з нею складається робоча модель. Робоча модель - центральне поняття теорії прихильності, яке передбачає глибинну структуру самосвідомості або відношення. Робоча модель не усвідомлюється індивідом, але крізь неї сприймається і усвідомлюється власне Я і навколишній світ.

Сприятливе функціонування психічного апарату особистості залежить від двох наборів факторів, що лежать в основі робочої моделі. В перший набір входить наявність або відсутність об'єкта прихильності. У даному контексті об'єкт прихильності це особа, яка проявляє турботу, заслуговує на довіру і здатна забезпечувати ту безпечну особисту основу, яка потрібна на кожній фазі життєвого циклу. Другий набір чинників, це особиста здатність індивіда розуміти чи є об'єкт надійною основою, чи заслуговує він довіри і на основі цього розуміння співпрацювати з

цим об'єктом. Це стає основою внутрішньої робочої моделі - моделі Я. Ці два набору факторів взаємодіють круговим чином протягом усього життя індивіда [2].

Якщо дитина прив'язалася, вона стає здатною використовувати об'єкт прихильності як безпечну базу для дослідження навколишнього середовища і місце, до якого повертаються після цього. Наскільки ефективно виявиться фігура прихильності в даній ролі, залежить від якості соціальних взаємодій, особливої чутливості до дитячих сигналів, хоча сама дитина теж не позбавлена ролі в даній взаємодії. Взаємодія у діаді забезпечується здатністю матері віддзеркалювати афективні переживання дитини, що призводить до утворення системи зворотнього зв'язку. У терміні «віддзеркалювання» Д.В.Винникотт описує механізм взаємодії матері з дитиною, при якому відношення матері до своєї дитини, відображено на її обличчі, «зчитується» дитиною. Відчуваючи те, що бачить у матері, дитина формує базисне відчуття гарного стану та безпеки [3].

Таким чином, непорушена прихильність - головна умова нормального розвитку індивіда. Нормальна прихильність припускає турботу, ніжність, любов та підтримку в розвитку. Порушена прихильність супроводжується підвищеною тривогою і може проявлятися в таких найбільш типових формах як «задушлива любов» або емоційне відчуження. Для дітей з порушеним типом прихильності властива висока ступінь фрустрації батьками їх потреби в піклуванні та захисту.

Діти вкрай чутливі до того, хто і як за ними доглядає, але ще більше вони потребують збереження сформованої прихильності. Тривала розлука з матір'ю в ранньому дитинстві супроводжується нестерпною сепараційною тривогою. Реальна втрата матері, сприймається дитиною як гостре горе, з типовими для нього фазами - протесту, відчаю і відчуженням [2].

Близькі до цього реакції спостерігаються в разі збереження об'єкта прихильності, але втрати його любові. «Знехтування, втрата любові (можливо через народження нової дитини або депресії матері) відчуження одного з батьків від іншого і подібні ситуації, всі вони мають в якості загального фактора втрату дитиною батьків, для любові і прихильності» [1 с.94].

У міру зростання дитини, позитивний фон прихильності стимулює формування навичок, інтеграцію «Его», і пізнавальну активність. Сила і якість прихильності залежать від поведінки батьків і якості їхнього ставлення до дитини [1].

Якість прихильності визначається за допомогою розробленого М. Ейнсворт тесту «Незнайома ситуація», спочатку призначеного для вивчення реакції немовлят на розлуку і зустріч з матір'ю. Було виділено три групи дітей:

1. Прихильність яка уникає, небезпечна. До цієї групи відносять дітей, які не засмучуються і не плачуть при розлуці з матір'ю та ігнорують або навіть уникають її при зустрічі. Їх поведінка свідчить про відчуження до матері і про відсутність почуття безпеки у дитини.

2. Безпечна прихильність. Діти цієї групи засмучуються і плачуть при розлуці з матір'ю і сильно радіють, прагнучи до близькості та до взаємодії при її появі.

3. Тривожно-амбівалентна прихильність. Діти цієї групи на розлуку з матір'ю реагують дуже бурхливо, гнівливо, при цьому чинять опір контакту з нею: гніваються, плачуть, не йдуть на руки, хоча яскраво демонструють бажання емоційного тепла.

Було з'ясовано, що якість прихильності дитини визначається ставленням до неї матір'ю і має панівний кореляційний зв'язок з материнською поведінкою. Так, діти другої групи мають найбільш чуйних, уважних і теплих матусь, які розуміють і задовольняють усі їхні потреби. Матері дітей першої групи відрізняються емоційною холодністю, неуважним ставленням до потреб дитини і надмірною вимогливістю. У дітей третьої групи матері характеризуються нестійкістю, непослідовністю та непередбачуваністю поведінки [3].

Важливе значення для вивчення дитячо-батьківських відносин має Балтиморське лонгитюдне дослідження М. Ейнсворт, в якому для спостереження використовувалися шкали, що включають 4 виміри материнського ставлення до дитини:

1. Чутливість – нечутливість до потреб немовляти, в якій виявляється здатність матері розуміти потребу дитини і бачити все з власної точки зору.

2. Прийняття - неприйняття, яке свідчить про ціннісну значимість дитини та її ролі для матері.

3. Кооперативність - втручання, в якому відображається повага матері до самостійності та індивідуальності дитини, і її схильність підтримувати ініціативу дитини або нав'язування власних бажань матері.

4. Підтримка - ігнорування, шкала, яка виявляє ступінь емоційної адекватності матері та власне її емоційність. Матері групи «В» відрізнялися високими показниками по всіх вимірах цих шкал.

У власному емпіричному дослідженні взяло участь 119 діад мати-дитина. Діти віком 5-6,5 років, 72 дівчинки й 47 хлопчиків, єдині діти в родині.

Процедура дослідження дитячо-батьківської прихильності здійснювалася за допомогою методик: проективна методика Н.Каплан для визначення особливостей емоційної прихильності дитини до матері, тест «Малюнок родини», спостереження. Вибір проективних методик дослідження відносин прихильності обґрунтовується тим, що прихильність формується в довербальний період і усвідомити якість прихильності досить складно. Психологічні захисти дитини перешкоджають процесу усвідомлення того, що її відносини з матір'ю недостатньо

благополучні.

Особливості батьківського ставлення досліджувалися за допомогою однойменного опитувальника розробленого В.В. Столиным і А.Я. Варга. Автори даної методики розуміють ставлення батьків до своєї дитини як систему різних емоцій і почуттів, засобів поводження з дитиною, особливостей сприйняття, розуміння характеру та особистості дитини, її вчинків. Опитувальник складається з 61 запитання, які включено у наступні п'ять шкал:

- Прийняття - неприйняття дитини. Дана шкала виражає собою загальне емоційно позитивне (прийняття) або емоційно негативне (неприйняття) ставлення до дитини.

- Кооперація. Дана шкала виражає прагнення дорослих до співпраці з дитиною, прояв з їх боку ширшої зацікавленості й участь в її справах.

- Симбіоз. Питання цієї шкали зорієнтовано на тому, щоб з'ясувати, чи прагне дорослий до єднання з дитиною або, навпаки, намагається зберегти між дитиною й собою психологічну дистанцію. Це - своєрідна контактність дитини та дорослої людини.

- Авторитарна гіперсоціалізація. Дана шкала характеризує те, як дорослі контролюють поведінку дитини, наскільки вони демократичні або авторитарні у стосунках з нею.

- Інфантилізація. Дана, остання шкала показує, як дорослі ставляться до здібностей дитини, до її достоїнств і недоліків, успіхів і невдач.

У результаті статистичної обробки результатів дослідження було виявлено, що такі індикатори батьківського ставлення як неприйняття, контроль, кооперація й інфантилізація впливають на формування надійного типу прихильності. Негативний зв'язок за шкалою інфантилізація ($r = -0,28$) і неприйняття ($r = -0,43$), позитивна за шкалою кооперація ($r = 0,32$) і контроль ($r = 0,41$) пояснюється тим, що мати вважає індивідуальність дитини, вона сприймає її такою, яка вона є, схвалює її інтереси. Мати зацікавлена в справах і планах дитини, намагається у всьому допомогти дитині, співчуває їй, високо оцінює інтелектуальні й творчі здібності дитини, пишається нею. Вона заохочує ініціативу й самостійність дитини, намагається бути з нею на рівних, довіряє дитині в дискусійних питаннях, намагається прийняти і її точку зору. У той же час у взаєминах присутня деяка строгість, що проявляється у вигляді підвищеного контролю. Мати вимагає успіхів, заохочує їх, карає за невдачі, але ці обставини не мають негативного впливу на позитивне ставлення до дитини.

Прихильність яка уникає, характеризується підвищеним контролем ($r = 0,36$), відкиданням ($r = 0,34$) та інфантилізація ($r = 0,41$). На самих ранніх стадіях розвитку індивіда емоційне неприйняття дитини матір'ю проявляється, насамперед, у неадекватній інтерпретації емоційних реакцій дитини. У цьому випадку мати є постійним фрустратором базисної потреби в безпеці та довірі до світу. Блокується спонтанна реалізація базисних потреб у приєднанні, афіліації, прийнятті і, як наслідок, самоприйнятті. Мати не прагне до розуміння стану дитини, ігнорує її ініціативу та ситуації що складаються, незадоволена тим як дитина її слухається й виконує вимоги. Мати не намагається створити ситуацію успіху для дитини, здійснюється лише формальне керівництво діяльністю дитини. Перевіряється лише підсумковий результат, діяльність по засобах підвищеного контролю. Інтеріоризація засобів і навичок контролю, використовуваних батьками, є важливим механізмом формування характерологічних рис дитини, відповідальних за самоконтроль і соціальну компетентність. Інтеріоризація батьківських стандартів залежить, з одного боку, від почуття страху, а з іншого боку - від почуття провини. Коли інтеріоризація перебуває на низькому рівні, контроль здійснюється страхом перед зовнішнім покаранням; коли інтеріоризація розвинена, поводження контролюється почуттям провини. Підвищений контроль у даному контексті може проявлятися в прагненні матері стежити за кожним кроком дитини, при цьому поширюватися й на емоційну і рухову активність дитини. У перші роки життя дітей, надлишок контролю спостерігається відносно прийому їжі, формуванні навичок самообслуговування. Така форма поведінки призводить до домінантності матері у стосунках з дитиною, формується беззастережне визнання дорослим істинності будь-якої своєї точки зору, категоричності суджень, нав'язуванню думок і готових рішень, обмеженню самостійності, використанню примусу й навіть фізичного покарання. Дитина у свою чергу, якщо не підкоряється дорослому, то всіляко намагається уникнути контакту з ним.

Таким чином, співпраця дитини з дорослим у такому випадку, характеризується непослідовністю та неадекватністю у вказівках, конфліктністю й суперечками. У даному контексті інфантилізація використовується як пояснення невдач дитини, дитина - невдаха тому що «мала». При такому досвіді взаємодії з матір'ю дитина відчуває себе недостатньо компетентною, починає вагатися у власних можливостях, після зауважень проявляє занепокоєння, тривогу. Захищаючись від неуспіху в діяльності, дитина відмовляється виконувати вимоги дорослого й при найменшій можливості припиняє взаємодію з ним.

Результати дослідження особливостей батьківського ставлення свідчать про те, що матері у дітей зі сформованою амбівалентною прихильністю організовують виховний процес засобами високого контролю ($r = 0,42$), високою інфантилізацією ($r = 0,34$) і симбіозом ($r = 0,38$).

Симбіоз свідчить про те, що мати використовує злиття з дитиною як прагнення задовольнити усі її потреби, але при сполученні таких параметрів як симбіоз - контроль - інфантилізація, любов до дитини заміняється афективно загостреним занепокоєнням про неї, тривога матері підвищується, коли дитина в силу певних обставин віддаляється від матері, внаслідок чого зростає

контроль, мати контролює життя дитини, її вчинки й почуття, дитячі невдачі виправдовуються її неспроможністю, дитина здається їй маленькою і беззахисною (підвищена інфантилізація). Поведінка матері виступає як комплекс нав'язливих дій, що задовольняють потребу у власній безпеці. Це може свідчити про внутрішню, іноді ретельно приховану невпевненість матері в собі, що впливає у свою чергу із суперечливості її особистості, нестійкої або заниженої самооцінки. Мати прагне оточити дитину підвищеною увагою, охороняти й захищати від уявних небезпек, «прилаштовує» до свого настрою і почуттів, очікує від неї певних учинків. Як правило, турбота потрібна не стільки дитині скільки самому дорослому, заповнюючи в нього нереалізовану й нерідко невротично загострену потребу в прихильності й любові. Така поведінка матері призводить до того, що дитина «заражається» материнською тривогою, і стає нездатною на самостійні рішення. Таким чином, мати «прив'язує» дитину до себе, робить її залежною від себе, і в результаті тривоги дитини починає проявлятися не тільки під час відсутності матері, але й у її присутності, що й лягає в основу амбівалентного типу прихильності.

Висновки. Діади, у яких сформована надійна прихильність характеризуються наступними типами материнського ставлення: позитивне відношення до дитини, прийняття її індивідуальності, схвалення уподобань і інтересів. Адекватні вимоги зовнішніх досягнень і відповідний контроль, при яких враховуються дійсні можливості дитини.

Діади, у яких сформована амбівалентна прихильність, відрізняються материнським ставленням за типом високого симбіозу, мати прагне «поглинути» дитину, прожити життя замість неї, здійснюється авторитарний контроль не тільки зовнішніх досягнень, але й всього психічного життя дитини, виправдання дитячих невдач відбувається за допомогою інфантилізації – «ще маленький».

Діади, у яких сформовано тип прихильності що уникає, відрізняються батьківським ставленням за типом неприйняття, підвищеного контролю й інфантилізації. Мати негативно ставиться до дитини, не приймає її індивідуальності, не схвалює її вподобань і інтересів. Висуває неадекватні вимоги до успіхів і досягнень, приписує дитині неспроможність і негативні вподобання.

Для гармонійного розвитку дитини необхідно певний баланс турботи, опіки, волі й автономії вже з раннього віку.

Література

1. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей / Дж. Боулби – М., 2006.
2. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби – М.: Гардарики, 2003. – 477с
3. Винникотт Д.В. Семья и развитие личности. Мать и дитя. / Д. В. Винникотт. – Екатеринбург, 2004.
4. Смирнова Е.О. Развитие теории привязанности (по материалам работ П. Криттенден) // Вопросы психологии / Е.О. Смирнова, Р. Радева - 1999. - № 1. - С. 105-117.
5. Ainsworth, M. IX: The Effects of Maternal Deprivation. In: Deprivation of Maternal Care WHO, Geneva, 1962.

УДК 159.9-042.5\8-053.6

Специфіка маніпуляції в підлітків у міжособистісних стосунках

Стойчева М.І.

В статье осуществляется психологический анализ специфики манипуляции у подростков в межличностных отношениях. Также проводится изучение трех типов направленности реакции (экстрапунитивная, интропунитивная, импунитивная) у подростков в школьном коллективе и зависимость применения манипулятивных приемов от типа направленности личности. Для получения валидных данных, были использованы проективные методы при исследовании.

Ключевые слова: манипуляция, экстрапунитивный тип, интропунитивный тип, импунитивный тип.

У статті здійснюється психологічний аналіз специфіки маніпуляції в підлітків у міжособистісних стосунках. Також проводиться вивчення трьох типів спрямування реакції (екстрапунітивна, інтропунітивна, імунітивна) підлітків у шкільному колективі та залежність застосування маніпулятивних прийомів від типу спрямованості особистості. Для отримання валідних даних, були використані проективні методи у дослідженні.

Ключові слова: маніпуляція, екстрапунітивний тип, інтропунітивний тип, імунітивний тип.

The article deals with psychological analysis of specificity of manipulation at teenagers in interpersonal communication. Also studies three types of reaction orientation (extrapunitive, intropunitive, impunitive) at teenagers in school collective and dependence of using manipulating receptions from reaction oriental type. To obtain valid results in research projective methods were used.

Keywords: manipulation, extrapunitive type, intropunitive type, impunitive type.

Довгий час термін маніпуляція не мав психологічного значення, цей термін застосовувався тільки на виробництві та в роботі з машинами. Лише наприкінці ХХ століття з'явилися праці, присвячені проблемам маніпулятивного впливу, ефектів маніпулювання поведінкою, мистецтва маніпуляції, захисту від неї. Тим не менше, з усіх представлених праць лише одну цілком присвячено безпосередньо проблемі визначення набору критеріїв, що адекватно окреслюють коло міжособистісних феноменів, належних до маніпулятивних. На підставі аналізу маніпулятивних ситуацій Дж. Рудінов істотно просунувся у розумінні специфіки маніпулятивного впливу. Він виокремив 5 груп і 2 окремих критерії, на підставі яких зміг скласти своє визначення маніпуляції.

Маніпуляція — це вид психологічного впливу, мистецьке виконання якого призводить до прихованого породження в іншій людині намірів, що не співпадають з її актуально існуючими бажаннями.[4]

У подальшому вченими було відмічено роботу Л. Прото «Кто дергает ваши струны?», яка стала вагомим внеском і викликала інтерес у розвитку галузі специфіки маніпуляцій в психології. У своїй праці автор виділяє основні пари, що внутрішньо спілкуються, між якими відбуваються свої перипетії, у результаті котрих здійснюються маніпулятивні прийоми.[2]

Е.Л. Доценко виокремив кілька видів маніпуляцій, які різняться як засобами психологічного впливу, так і за характером внутрішньоособистісних процесів.[3]

Е. Берн визначив маніпулятивний вплив як «ігри, в які грають люди, що передаються від покоління до покоління».[1]

Основним нашим завданням є - емпіричне дослідження специфіки маніпуляції в підлітковому оточенні, особливості прояву феномену маніпуляції та тип реагування особи.

Загалом ученими виконано багато дослідницьких робіт у галузі специфіки маніпуляцій, але не було жодної роботи, яка б описувала прояви маніпуляцій у підлітковому оточенні, її позитивний чи негативний вплив на процес міжособистісного спілкування та застосування прийомів маніпуляції, за умови їх усвідомлення. На всі ці питання ми намагатимемося відповісти в цій роботі.

Об'єкт дослідження: психологічна специфіка поведінки в міжособистісних стосунках у підлітків.

Предмет дослідження: специфіка прояву маніпуляції в поведінці підлітків у міжособистісних стосунках.

Мета: дослідити психологічну специфіку прояву маніпуляції та поведінку в міжособистісних стосунках у підлітків.

Гіпотеза: підлітки з екстрапунітивною спрямованістю реакції більш схильні та використовують маніпулятивні прийоми до однолітків, ніж підлітки з імунітивним типом спрямованості.

Методи дослідження: для емпіричного дослідження використовувалися наступні методики: методика психокорекції особистості Розенцвейга; Мальований аперцептивний тест (МАТ); методика «Незавершені речення»; «Тест руки» Е. Вагнера.

Експериментальна база дослідження включала в себе виборку з 58 осіб. Учні гімназії м. Сімферополя віком 12-13 років (з них 38 дівчат і 20 хлопців).

У таблиці №1 відображено показники, отримані під час дослідження психологічного аналізу міжособистісного спілкування у підлітків (у відсотковому співвідношенні) на підставі Малюнкowego тесту фрустраційної толерантності Розенцвейга.

Таблиця 1
Психологічний аналіз основних типів міжособистісного спілкування в підлітків у % співвідношенні

Тип спрямованості	%
Екстрапунітивний	18%
Імпунітивний	61%
Інтропунітивний	14%

При інтерпретації Малюнкowego тесту фрустраційної толерантності Розенцвейга ми виокремили три досліджувані групи – це екстрапунітивна, імпунітивна та інтропунітивна. У 61% опитаних було виявлено імпунітивний тип спрямованості з самозахисним типом реагування, що говорить про те, що у підлітків на високому рівні відбувається прояв агресії, грубість у стосунках, але при цьому виражається високе прагнення вирішити ситуацію мирним шляхом. Частіше імпунітивна направленість показує тактику очікування чи уникання конфліктних ситуацій. У 18% підлітків відзначається екстрапунітивний тип спрямованості з самозахисним типом реагування, що означає явне домінування негативних тенденцій щодо людей. І у 14% - інтропунітивний тип спрямованості, також із самозахисним типом реагування. Такий показник свідчить про спрямування поведінкових реакцій на себе, прагнення самостійно вирішити ситуацію, також говорить про самокритичність особистості.

На другому етапі дослідження було застосовано методику «Незавершені речення», яка відображає отримані дані психологічного аналізу співвідношення типу міжособистісних стосунків з маніпулятивними прийомами.[6]

Таблиця 2
Психологічний аналіз співвідношення типу міжособистісних стосунків з маніпулятивними прийомами на підставі методики «Незавершені речення»

№	Шкала	Середні показники за методикою
1	Стосунки в сім'ї	40% Конфлікт зі старшим поколінням (батьками)
2	Ставлення до себе та свого становище у суспільстві	53% Недовіра та байдуже ставлення до оточуючих; страх самотності та почуття провини перед батьками
3	Міжособистісні стосунки	40,3% У стосунках переважає керування з позитивною оцінкою до співрозмовника; підліток віддає перевагу залишатися незалежним від будь-кого

При апробації результатів методики «Незавершені речення» ми виділили 3 основні шкали, що є найбільш актуальними на даному етапі розвитку для підлітків. Перша шкала відображає стосунки в сім'ї. Результат показав, що в більшості підлітків у стосунках в родині домінує конфлікт зі старшим поколінням (батьками), який міг бути викликаний недостатністю уваги з боку батьків (або одного з батьків), що також виявила зазначена методика. Друга шкала стосується ставлення до самого себе та власного становища в суспільстві. Ми виявили, що більшість опитаних мають екстрапунітивну спрямованість з наявністю недовіри та байдужого ставлення до оточуючих. При цьому вони почувають страх самотності та почуття провини перед батьками. Третю шкалу було побудовано на базі дослідження міжособистісних стосунків. Щодо цієї шкали можна сказати, що в спілкуванні у підлітків, в основному, переважає керування з позитивною оцінкою до співрозмовника. І сама особа, яка спілкується, переважно, віддає перевагу залишатися незалежною від будь-кого.[6]

Після того, як було виділено 3 інтерпретаційні групи, на підставі Малюнкowego тесту фрустраційної толерантності Розенцвейга, нами було проведено додаткові дослідження, що визначають стиль спілкування та поведінки підлітків у міжособистісних стосунках.

Таблиця 3
Стиль спілкування та поведінки підлітків у міжособистісних стосунках

Типи	Імпунітивний	Екстрапунітивний	Інтропунітивний
«Тест руки»	активна діяльність; описова тенденція (мінливість настрою, що пробуджує або пригнічує діяльність)	директивний метод спілкування; активно-безособова діяльність (не направлена на будь-кого)	моторна активність; афектація (позитивне ставлення до інших); висока мотивованість йти на компроміс
МАТ	скритність почуттів; переживання почуття провини; відчаю; прагнення до самоствердження; невпевненість у власній соціальній ролі в суспільстві	відчуженість; байдужість до оточуючих; нав'язлива комунікація; агресія у спілкуванні; застосування захисту	почуття образи, переживання; почуття самотності; уникання комунікації; пряма залежність від інших людей

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження, можна зробити наступні висновки:

1. У результаті проведеної нами роботи було підтверджено гіпотезу про те, що підлітки з екстрапунітивною спрямованістю реакції більше підпадають під вплив і використовують маніпулятивні прийоми стосовно однолітків, ніж підлітки з імпунітивним типом спрямованості.

Емпірично виявлено, що 61% опитаних підлітків належить до імпунітивного типу спрямованості

особистості, 16% опитуваних - до екстрапунітивного типу.

2. На основі методик «Тест руки» і МАТ, доведено, що для опитуваних з імпульсивним типом спрямованості характерна активна діяльність (моторна активність) та описова (певний настрій, що не має асоціацій з тенденцією до дії). Відповідно МАТ, такий тип спрямованості особистості наділений скритністю своїх почуттів, переживанням почуття провини та відчаю. Також на перший план виводиться прагнення самореалізації (самоствердження) у суспільстві. Для підлітків з екстрапунітивним типом спрямованості характерні директивний метод спілкування та активно-безособова діяльність. На підставі МАТ було виявлено, що екстрапунітивна спрямованість має такі психологічні особливості: відчуження, байдужість, нав'язлива комунікація, агресія в спілкуванні.[10]

3. За результатами методики «Незавершені речення» виявлено, що в більшості підлітків у стосунках в родині домінує конфлікт зі старшим поколінням (батьками), який міг бути викликаний недостатністю уваги з боку батьків (чи одного з батьків), що також визначила дана методика.

Що стосується ставлення до самого себе та власного становища в суспільстві, то нами було виявлено, що більшість опитаних мають екстрапунітивну спрямованість із наявністю недовіри і байдужого ставлення до оточуючих. При цьому вони відчують страх самотності та відчуття провини перед батьками.

Можна сказати, що у сфері міжособистісного спілкування в підлітків переважають афектація й директивність, тобто керування з позитивною оцінкою співрозмовника, і сам мовець, зазвичай, віддає перевагу залишатися незалежним від будь-кого. Також вдалося виявити, що у більшості учнів ще не сформований ідеальний образ партнера, або ж він представляє собою образ матері чи батька.

Література

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры; [пер. с англ. А. Грузберга] — М.: «Эксмо», 2008, — 576 с.
2. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. — 3-е изд. — М.: Речь, 2003. — 304 с.
3. Доценко Е.Л. Не будь попугаем, или Как защититься от психологического нападения.— Тюмень: 2008.— 112 с.
4. Доценко Е.Л. Манипуляция: психологическое определение понятия. / Психологический журнал. 1993, 4, с. 182—138. Режим доступа к статье: http://polbu.ru/dotsenko_manipul/ch02_all.html
5. Емельянова С.Е. Практикум по конфликтологии - 3-е изд., перераб. и доп. - СПб.: Питер, 2009. - 384 с.
6. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов – М.: Эксмо, 2007
7. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. Учебное пособие - М.: Высшее образование; МГППУ, 2006
8. Пиз А. Язык телодвижений — М.: «Эксмо», 2007.— 267 с.
9. Руденко И.Л. Стиль общения и его детерминанты. Дисс. канд. психол. наук.— М., 1988.— 324 с./ Ильин Е.П. // Психология общения и межличностных отношений. – СПб.: Питер, 2009. – 576.
10. Собчик Л.Н. Рисованный апперцептивный тест РАТ – «Речь», 2007 – 32 с.
11. Шостром Э. Человек-манипулятор: Пер. с англ.— М.: Апрель-Пресс, Психотерапия, 2008. — 192 с.

Розділ: Юридична психологія

УДК: 159.947:159.922:159.9:61

Ціннісні орієнтації в системі гальмуючих агресію структур у правопорушників зі специфічними розладами особистості

Перевозна Т.О.

В статті досліджуються особливості системи ціннісних орієнтацій в структурі агресивної поведінки у осіб зі специфічними розладами особистості. Показано, що визначені структурно-динамічні характеристики ціннісної сфери аномальних особистостей опосередковано детермінують зниження можливостей саморегуляції у досліджуваного контингенту, зокрема, гальмування агресивних проявів. Визначення функціонально слабких місць в системі саморегуляції психопатичних особистостей сприяє оптимізації психологічної допомоги людям, котрі страждають специфічними розладами особистості.

Ключові слова: агресія, специфічні розлади особистості, ціннісні орієнтації, особистісні структури, що гальмують агресію.

В статье исследуются особенности системы ценностных ориентаций в структуре агрессивного поведения у лиц со специфическими расстройствами личности. Показано, что выявленные структурно-динамические характеристики ценностной сферы аномальных личностей опосредованно детерминируют снижение возможностей саморегуляции у исследуемого контингента, в частности, торможения агрессивных проявлений. Уяснение функционально слабых мест в системе саморегуляции психопатических личностей способствует оптимизации психологической помощи людям, страдающим специфическими расстройствами личности.

Ключевые слова: агрессия, специфические расстройства личности, ценностные ориентации, личностные структуры, тормозящие агрессию.

In the article the features of the system of the valued orientations and violations in the structure of aggressive at persons with specific disorders of personality. It is rotined that the exposed structural-dynamic descriptions of the valued sphere of anomalous personalities are mediatebraking determining the decline of possibilities of self-regulation at the probed contingent. brakng of aggressive displays. Getting a clear idea of the functionally weak points in the system of self-regulation of psychopathy personalities promotes optimization of psychological help people, to sufferings specific disorders of personality.

Keywords: aggression specific disorders of personality, valued orientations, personality structures, braking aggression.

Традиційним для вітчизняної науки є дослідження аномальної особистості в контексті кримінальної патопсихології. Вивчення специфіки особистісних характеристик, притаманних специфічним розладам особистості, особливостей їх формування та функціонування дозволяє наблизитись до методологічної оцінки криміногенної ролі цих особливостей та виявлення об'єктивних та суб'єктивних передумов правопорушення. () Патопсихологічні механізми суспільно небезпечних дій, котрі за своєю психологічною суттю є карно-релевантними проявами агресивної поведінки, продовжують залишатись в полі проблематики, що потребує подальшого розвитку. Загально відомо, що значна питома вага в загальному масиві агресивних правопорушень належить особистостям (психопатичним) зі специфічними розладами. Вищесказане зумовлює актуальність вивчення всіх особистісних чинників, що беруть участь у формуванні агресивної поведінки у психопатичної особистості, зокрема, особистісних структур, котрі гальмують агресивні прояви, перш за все – ціннісних орієнтацій як складової системи гальмування реалізації агресивних прагнень.

В сучасній спеціальній літературі існують різноманітні визначення агресії, зумовлені різними методологічними підходами, позиціями та науковими інтересами авторів. Класичне психологічне визначення агресії наведено в фундаментальній праці Р.Берона та Д.Річардсон. «Агресія, в якій би формі вона не проявлялась, являє собою поведінку, спрямовану на спричинення шкоди або збитку іншій живій істоті, котра має всі підстави ухилитись від подібного поводження з собою»(). З позицій судової патопсихології проблематика агресивної поведінки має відношення до поняття кримінальної агресії, що в юридичному аспекті кваліфікується як суспільно небезпечні дії. До таких дій належать всі форми вбивства, доведення до самогубства, умисне спричинення шкоди здоров'ю та інші злочини, пов'язані з насильством, приниженням, погрозами. Ф.С.Сафуанов дає наступне операційне визначення кримінальної агресії: «Кримінальна агресія – форма поведінки (конкретна дія), котра реалізує будь-який намір або спонуку по відношенню до потерпілого (мотивована дія) та пов'язана з цим наміром певними змістовними зв'язками, об'єктивно спрямована на спричинення шкоди (збитку) його життю або здоров'ю». Автором виокремлені та описані наступні психологічні механізми кримінальної агресії: безпосередня реалізація агресивності; агресія, реалізована під впливом алкогольного сп'яніння; кримінальна агресія під дією групових впливів; агресія як результат невірної оцінки ситуації; інструментальна агресія; відстрочена агресія; ситуативна агресія; агресія під впливом емоційного збудження; агресія як розрядка накопиченої емоційної напруги та агресія в стані декомпенсації.

Клінічно-психологічний аналіз механізмів кримінальної агресії дозволив В.В.Гульданду створити класифікацію мотивів протиправних дій у психічно здорових та обтяжених особистісними аномаліями правопорушників. Перший тип мотивів, на думку автора, пов'язаний з порушеннями опосередкування потреб: афектогенні мотиви, ситуаційно-імпульсивні та анетичні мотиви. Другий тип кримінальної мотивації має відношення до порушень «опредмечування» потреб: мотиви психопатичної самоактуалізації, мотиви-сурогати, сугестивні мотиви.

На виокремленні рівнів порушення регуляції психічної діяльності у різних груп правопорушників

базувала свою типологію кримінальної агресії Н.А.Раїнова. Автором описано сім груп кримінальної агресії: змістова, звично-неконтрольована, функціонально-утилітарна, ситуативно-захисна, зумовлена афективною ціллю, катастрофічна та зумовлена неадекватною актуалізацією стереотипів.

Сучасні мотиваційні теорії агресії розглядають в якості основоположних особистісних факторів агресивної поведінки поряд з тенденціями, котрі зумовлюють агресію також і тенденції гальмування агресивних проявів. Останні розглядаються як мотиви, що запобігають відкритим проявам агресії в поведінці.

Ф.С.Сафуановим в якості основ психологічної типології кримінальної агресії позиціонуються три фактори: «рівень агресивності особистості», «рівень вираженості структур, що гальмують агресію» та «рівень психотравмуючого впливу ситуації». Згідно автору, перші два вектори представляють взаємодію особистісних структур, котрі грають провідну роль в формуванні агресивних дій, а третій дозволяє розглядати механізм агресії як наслідок взаємодії особистісних та ситуативних чинників. Автором створено систему особистісних структур, котрі гальмують реалізацію в поведінці агресивних спонук та намірів. Виокремлено наступні групи гальмуючих агресію тенденцій: ціннісні, соціально-нормативні, диспозиційні, емоційні, комунікативні, інтелектуальні, а також – психологічні захисні механізми. Вищенаведені особистісні структури належать до різних рівнів особистісного функціонування тому й гальмуючу роль вони виконують на різних рівнях та на різних етапах реалізації певних дій. Згідно класичним уявленням регуляція агресивних намірів, як і взагалі регуляція особистістю власних поведінкових проявів, відбувається шляхом двох механізмів. Це регулювання поведінки шляхом опосередкування дій змістовими утвореннями особистості, що пов'язане з переходом особистості на найбільш високий ціннісно-змістовний рівень управління власною поведінкою. Відповідні дії з власними ціннісними утвореннями мають місце на етапі формування конкретних ситуативних мотивів та цілей. Другим механізмом є безперервна оцінка особистістю ситуації, в котрій реалізуються певні дії та самих цих дій, тобто контроль кожного етапу формування мотивації та корекція кожної ланки формування поведінки.

В сучасних дослідженнях при побудові концепції регуляції особистістю власної поведінки провідним чинником визнаються ціннісні орієнтації. Згідно напрацьованим в науці уявленням саморегуляція особистості розглядається як процес, орієнтований на співвідношення цілей і цінностей особистості та соціума. Саморегуляція досліджується як феномен, опосередкований складною роботою особистості з власними змістовними структурами, котрий базується на ієрархії змістовних утворень, зокрема, ціннісних орієнтацій особистості.

Разом з тим особливості впливу структури ціннісних орієнтацій на рівень структур, що гальмують агресивні прояви, вивченні недостатньо. Знання механізмів формування цих особливостей дозволить наблизитись до виявлення об'єктивних та суб'єктивних умов агресивних дій. У зв'язку з вищеозначеним, ціллю дослідження стало вивчення структурних особливостей ціннісних систем у правопорушників зі специфічними розладами особистості та виявлення зв'язку даних характеристик з механізмами формування агресивної поведінки, зокрема, гальмування агресивних проявів. В якості гіпотези дослідження було висунуто припущення, що система ціннісних орієнтацій аномальної особистості має особливості, котрі впливають на формування агресивної поведінки у даних осіб.

В якості досліджуваної групи були обстежені 68 осіб зі специфічними розладами особистості, котрі підлягали комплексній судовій психолого-психіатричній експертизі внаслідок скоєних ними агресивно-протиправних дій. Контрольну групу склали право слухняні громадяни не обтяжені особистісною патологією. Структурно-динамічні особливості системи ціннісних орієнтацій було досліджено з використанням репертуарного тесту рольових конструктів Дж.Келлі. Використовувався класичний рольовий список та класичний алгоритм обробки.

Аналіз отриманих результатів продемонстрував показники внутрішньої узгодженості, структурованості та усвідомленості ціннісних систем досліджуваних, виявив особливості та характер функціонування ціннісних орієнтацій. Отримані дані свідчать про наявність 7 областей життєвого простору, що відповідають провідним цінностям в обох досліджуваних групах. Цими цінностями виявились: фізичне та психічне здоров'я, інтимно-особистісні стосунки, відповідність соціальним вимогам, професійні якості, матеріальний добробут, інтелектуальні досягнення та ступінь задоволеності власним «Я». Крім того, виявлено ряд особливостей взаємозв'язків між означеними цінностями в системі щодо обох досліджуваних груп. Головною закономірністю для психопатичних особистостей є той факт, що всі виокремлені цінності позитивно корелюють з групою конструктів, що презентують ступінь задоволеності власним «Я» у цих людей. Це свідчить, що всі рівні їх особистісної самореалізації певною мірою зв'язані з проблематикою власної психологічної адекватності. Що зумовлює високу конфліктність, підвищену агресивну predisпозицію та готовність до її розрядки у аномальної особистості. Найбільший позитивний зв'язок проблематика прийняття власного «Я» демонструє зі сферою матеріального добробуту та професійної діяльності. Дещо менш значущим є зв'язок задоволеності власним «Я» з цінністю здоров'я та сферою інтелектуальних досягнень. В той же час найменш значимими є зв'язки провідної проблематики аномальної особистості з цінністю відповідності соціальним очікуванням. Вищеозначені закономірності свідчать, що обставини, що є найбільш провокуючими відчуття власної особистісної неадекватності у даного контингенту мають відношення до сфер матеріальних досягнень та професійної діяльності. Близькими до них за своєю декомпенсуючою дією є ситуації, пов'язані зі здоров'ям та інтелектуальними досягненнями. Разом з тим аналіз негативних взаємозв'язків показав, що найбільший їх рівень має місце щодо групи конструктів, що презентують цінність матеріального добробуту. Так, найбільший негативний показник мав місце між сферою матеріальних досягнень та відповідністю соціальним вимогам. Також сильні негативні зв'язки виявлені з інтимно-особистісною сферою та сферою інтелектуальних досягнень. Таким чином, для цінності «матеріальний добробут» всі зв'язки з іншими цінностями є негативними, що відбиває відсутність позитивних змістовних взаємозв'язків в свідомості правопорушників зі

специфічними розладами особистості між сферою матеріального добробуту та другими значущими цінностями, що свідчить про автономність функціонування даної цінності та пов'язаною з нею системою відношень. Тобто означені цінності не утворюють цілісну систему та зумовлюють не сформованість та неусвідомленість у досліджуваних шляхів та механізмів реалізації потреб, що зумовлюють ці цінності. Результати дослідження говорять також про автономність функціонування у даного контингенту інших виокремлених цінностей. Позитивні взаємозв'язки між цінностями фізичне та психічне здоров'я, інтимно-особистісні стосунки, відповідність соціальним очікуванням, професійні досягнення, матеріальний добробут та інтелектуальні досягнення представлені мінімально. Лише цінності «інтимно-особистісні стосунки», «інтелектуальні досягнення» та «відповідність соціальним вимогам» утворили підсистему з досить сильними позитивними зв'язками між ними, що свідчить про змістовний зв'язок між ними. Крім того, отримано слабкий позитивний зв'язок між цінностями «здоров'я» та «професійні досягнення». Всі інші взаємозв'язки між елементами системи мали негативний характер. Цінність «інтелектуальні досягнення» мала негативні зв'язки зі «здоров'ям» та «професійними досягненнями», цінність «інтимно-особистісних стосунків» - зі «здоров'ям» та «професійними досягненнями». З цими ж елементами системи має негативні взаємозв'язки цінність «відповідність соціальним вимогам».

В той же час в контрольній групі виявлені переважно сильні позитивні зв'язки між вищезначеними цінностями. Завдяки чому в контрольній групі ці цінності утворюють ядро ціннісної системи піддослідних. Крім того, вони демонструють позитивні зв'язки з фактором розгорнутості в часі, що вказує на наявність часової перспективи та виокремлення генеральних ліній самореалізації даних особистостей, котрі формують змістовну основу процесів саморегуляції здоровими особистостями своєї поведінки. Таким чином, в контрольній групі специфічною структурно-динамічною характеристикою функціонування ціннісно-змістовної сфери є наявність такого системо утворюючого фактору як наявність часової перспективи. Разом з тим, в групі аномальних особистостей цей фактор відсутній. Роль фактору, що структурує ціннісно-орієнтаційну систему у даного контингенту є потреба у відчутті власної психологічної адекватності та задовільного самосприйняття. Що зумовлює відвернення адаптивних ресурсів особистості від побудови адекватних механізмів регуляції власної поведінки та спрямування їх на процес адаптації до себе, а саме – відчуття власної психологічної неадекватності.

Таким чином, як було продемонстровано вище, в умовах наявності специфічних розладів особистості обтяжених агресивно-протиправною поведінкою, формуються певні структурно-змістовні особливості ціннісних систем. Система ціннісних утворень у цих людей характеризується рядом структурних трансформацій, котрі зумовлюють дефіцитарність їх в якості детермінант саморегуляції, зокрема регуляції особистістю власної агресивної поведінки. Головними структурними особливостями даних трансформацій є: недостатня структурованість елементів ціннісно-орієнтаційної системи, пов'язана зі слабкою усвідомленістю власних змістовних одиниць; низький показник узгодженості цих елементів та їх висока конфліктність, що приводить до автономії функціонування окремих цінностей, дисгармонії та непродуктивності їх в якості ведучих детермінант регуляції поведінки; низький рівень когнітивної складності ціннісно-змістовної сфери, пов'язаний з обмеженістю та недостатньою багатомірністю оціночно-орієнтаційної діяльності; недостатня усвідомленість головних ціннісно-мотиваційних тенденцій. В силу чого, виявлені в даному дослідженні особливості системи цінностей аномальних особистостей, котрі реалізували агресивно-протиправні дії мають пряме відношення до порушень у даного контингенту механізмів регуляції власної поведінки. Зокрема означені трансформації зумовлюють недієздатність системи ціннісних орієнтацій функції вати в якості особистого чинника в системі гальмуючих агресію структур у правопорушників зі специфічними розладами особистості. Отримані закономірності дозволяють прогнозувати агресивну поведінку з боку аномальних особистостей та розкривають нові можливості її профілактики.

Література

1. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии / Ю.М.Антонян, С.В.Бородин. – М. : Наука, 1991. – 248 с.
2. Бэрон Р. Агрессия / Р.Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
3. Гульдман В.В. Мотивация преступного поведения психопатических личностей / Виктор Гульдман. // Криминальная мотивация. – М. : Наука, 1986. – С.189-250.
4. Кудрявцев И.А. Криминальная агрессия / И.А. Кудрявцев, Н.А.Ратинова. – М. : Речь, 2000. – 284 с.
5. Ратинова Н.А. Саморегуляция поведения при совершении агрессивных-насильственных действий: дисс.канд. психол. наук. – М., 1998.
6. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / Артур Реан // Психологический журнал. – 1996. - № 5. – С.3-19.
7. Сафуанов Ф.С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процес се / Фарит Сафуанов. – М. : Смысл, Гардарики, 1998. – 192 с.
8. Сафуанов Ф.С. Психологическая типология криминальной агрессии / Фарит Сафуанов // Психологический журнал. – 1999. - №6. – С. 24-35.
9. Сафуанов Ф.С. Психология криминальной агрессии / Фарит Сафуанов. – М. : Смысл, 2003. – 299 с.
10. Шестопалова Л.Ф. Особенности ценностно-смысловой сферы и нарушений механизмов социальной адаптации у психопатов, реализовавших противоправные действия / Л.Ф.Шестопалова, Т.А.Перевозная // Журнал психиатрии и медицинской психологии. – 1999. - № 2. – С.81-92.
11. Шестопалова Л.Ф. Ценностно-смысловая сфера личности со специфическими расстройствами и склонностью к противоправному поведению / Л.Ф.Шестопалова, Т.А.Перевозная // Психологический журнал. – 2003. – Т.24. - №3. – С.66-71.
12. Шостакович Б.В. Психологические расстройства и преступность / Борис Шостакович // Механизмы человеческой агрессии. – М. : Наука, 2000. – С.150-159.

УДК 159.9 : 34 (075.8)

Особливості показників самовизначення засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ

Сорока А. В.

Дана стаття продовжує розкривати процес виконання експериментального дослідження запропонованої нами психодіагностичної програми дослідження розвитку ресоціалізації засуджених в період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ [11]. Метою даного дослідження є визначення особливостей показників самовизначення особистості різних груп засуджених (групи вперше засуджених, а також неодноразово засуджених – рецидивістів), що знаходяться на етапі підготовки до звільнення із пенітенціарних установ (останні від 6 місяців до 1,5 р.). За допомогою методики «Самовизначення особистості» Кілпатріка і Кантріла нами визначені особливості показників самовизначення засуджених на етапі підготовки до звільнення з пенітенціарних установ.

Ключові слова: самовизначення особистості, психодіагностична програма, психокорекційна програма, психологічні розбіжності груп досліджуваних.

Данная статья продолжает раскрывать процесс выполнения экспериментального исследования предложенной нами психодиагностической программы исследования развития ресоциализации осуждённых в период подготовки к освобождению из пенитенциарных учреждений [11]. Целью данного исследования является определение особенностей показателей самоопределения личности разных групп осуждённых (группы впервые осуждённых, а также неоднократно осуждённых – рецидивистов), которые находятся на этапе подготовки к освобождению из пенитенциарных учреждений (последние от 6 месяцев до 1,5 г.). С помощью методики «Самоопределения личности» Килпатрика и Кантрила нами определены особенности показателей самоопределения осуждённых на этапе подготовки к освобождению из пенитенциарных учреждений.

Ключевые слова: самоопределение личности, психодиагностическая программа, психокоррекционная программа, психологические расхождения групп исследуемых.

This article continues to expose the process of implementation of experimental research offered by us psychodiagnosticheskoy program of research of development of resocializacii convict in the period of preparation to liberation from penitenciarnykh establishments [11]. The purpose of this research is determination of features of indexes of self-determination of personality of different groups convict (groups of first convict, and also repeatedly convict – recidivists), which are on the stage of preparation to liberation from penitenciarnykh establishments (last from 6 months 1,5 to). By the method of «Self-determination of personality» of Kilpatrick and Kantrila the features of indexes of self-determination are certain by us convict on the stage of preparation to liberation from penitenciarnykh establishments.

Key words: self-determination of personality, psikhodiagnostichna program, psikhokorekciyna program, psychological divergences of groups probed.

Постановка проблеми. Психологічна підготовка засуджених є досить актуальною темою, особливо це важливо проводити в період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ, це є не що інше, як профілактика злочинів. На 1 червня 2012 року в 181 установі, які належать до сфери управління державної пенітенціарної служби України, утримується - 152399 осіб. При цьому у 35 установах середнього рівня безпеки для вперше засуджених утримується - 36833 осіб, а в 41 установі середнього рівня безпеки для неодноразово засуджених утримується - 44652 осіб [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій у цій галузі знань досить різноманітний. Визначені основні поняття та зміст психологічної підготовки засуджених до життя в нових умовах [4; 9], вивчаються можливості роботи психологічної служби в установах державної пенітенціарної служби України [8], використовуються різноманітні психодіагностичні методики засуджених [5], вивчається категорія особистості засудженого та її використання в теоретико – прикладних дослідженнях [10], розробляються педагогічні основи ресоціалізації злочинців [7]. Проблемі групової психологічної роботи із засудженими присвячено невелика кількість публікацій [3; 6; 1; 2]. В них головним чином представлені загальні теоретичні й методологічні основи проведення психологічних тренінгів із засудженими, пропонуються жорстко структуровані програми, спрямовані на допомогу засудженим у розумінні власної мотивації, потреб і поведінки; розвиток навичок адекватної та ефективної поведінки у складних життєвих ситуаціях; стимулювання розуміння самого себе та інших людей; особистісне зростання та максимальне використання власних можливостей; уміння долати труднощі, незважаючи на негативне ставлення до себе; формування адекватної самооцінки і готовності нести відповідальність за власний вибір та поведінку.

Однак, описання практичного досвіду роботи із засудженими, її специфічних особливостей, аналізу отриманих результатів не наводиться. Отже, не можливо зрозуміти, наскільки такі заходи були ефективними, з якими труднощами зіштовхуються психологи в роботі із засудженими, чи існує якась специфіка психологічного тренінгу із даним контингентом учасників.

На наш погляд, досить актуальною є проблема визначення особливостей показників самовизначення особистості різних груп засуджених з метою проведення відповідної психокорекційної

роботи на етапі підготовки до звільнення із ВК.

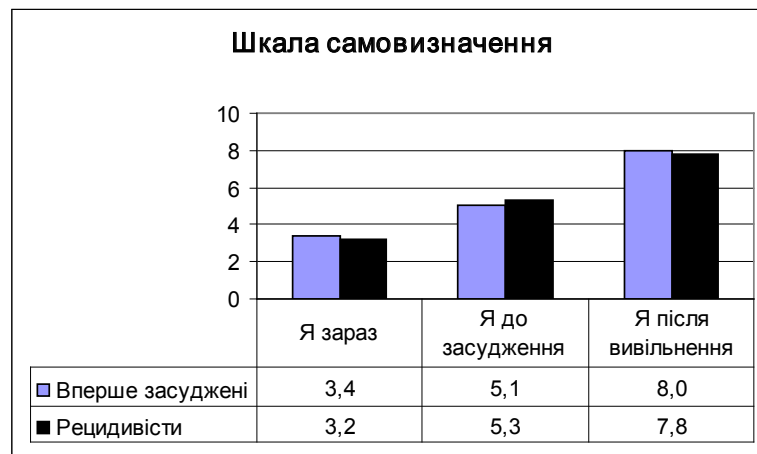
Дана стаття продовжує розкривати процес виконання експериментального дослідження, запропонованої нами психодіагностичної програми дослідження розвитку ресоціалізації засуджених в період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ [11; 12; 13].

Метою даного дослідження є визначення особливостей показників самовизначення особистості різних груп засуджених (групи вперше засуджених, а також неодноразово засуджених – рецидивістів), що знаходяться на етапі підготовки до звільнення із пенітенціарних установ (останні від 6 місяців до 1,5р.).

Виклад основного матеріалу. Попередній аналіз причин такого стану справ призводить до формулювання наступної гіпотези дослідження.

Важливо знати основні позитивні й негативні цінності особистості у світі та її уявлення про ступінь свого руху між ними щодо уникненню негативного полюса і наближенню до позитивного. Необхідно розуміти і самопрогноз людини щодо руху між цими полюсами тяжіння – відштовхування. Аналіз найбільш привабливого способу життя людини, а також її власного прогнозу в тимчасовому проміжку часу «до ув'язнення, нині, після ув'язнення». Це дасть можливість побачити реалістичність – не реалістичність цих оцінок і прогнозів, проаналізувати адекватність самих цілей і страхів ув'язнених, щоб у майбутньому провести спрямовану корекцію щодо наближення її до адекватності. Цікаво також буде порівняти переконання правослужняних громадян різного соціального статусу та віку, що знаходяться в різних життєвих ситуаціях.

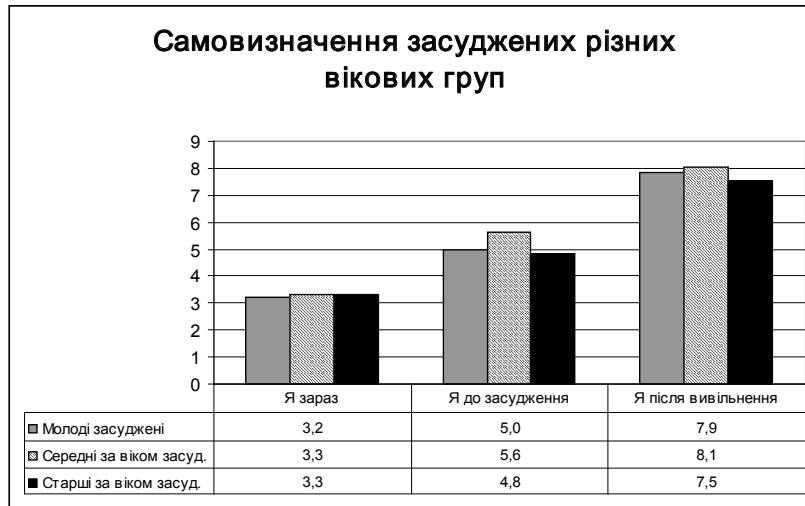
За допомогою методики «Самовизначення особистості» Кілпатріка і Кантрі (5 завдань, ідеографічна методика), нами визначено самовизначення особистості. У відповідності до цієї концепції визначено самопрогноз людини щодо руху між цими полюсами тяжіння. Визначена перевірка значущості розбіжностей самовизначення особистості між вперше засудженими і рецидивістами за критерієм Колмогорова-Смірнова, а також зроблений аналіз ролі вікового чинника щодо самовизначення особистості засуджених. Аналіз рівня самовизначення особистості груп засуджених наочно відображено на малюнку 1.

Малюнок 1. Рівень самовизначення груп засуджених

За діаграмою, що розміщена на малюнку 1 чітко видно, що засуджені період перебування «за ґратами» сприймають як найбільш віддалений від ідеального способу життя, та як найбільш наближений до антиідеалу. Власне положення до засудження сприймається як розташоване ближче до ідеалу і далі від антиідеалу, а свій стан після майбутнього вивільнення вони уявляють як дуже близький до ідеалу. Така динаміка самовизначення у часовому і мотиваційному просторі є характерною для всіх засуджених. Перевірка значущості розбіжностей груп досліджуваних щодо самовизначення особистості за критерієм Колмогорова-Смірнова у оцінюванні свого становища зараз, до засудження і після вивільнення не виявлено значущих розбіжностей, тобто незалежно від того, чи вони вперше перебувають у місцях позбавлення волі, чи не вперше.

Вплив вікового чинника щодо самовизначення засуджених оцінювався за допомогою непараметричного дисперсійного аналізу та медіанного тесту. Рівень самовизначення засуджених різних вікових груп наочно відображено на малюнку 2.

Малюнок 2. Рівень самовизначення засуджених різних вікових груп

Як видно з малюнка 2, дещо вищий показник самовизначення в ситуації «Я до засудження» і «Я після вивільнення» властивий групі засуджених середнього віку. Перевірка значущості впливу вікового чинника продемонструвала тенденцію достовірності (Kruskal-Wallis test: $H(2, N=201) = 5,011066$, $p = 0,0816$), тобто те, що саме на життєвому етапі «до засудження» люди середнього віку відрізняються у своєму сприйнятті минулого, а саме, за їхніми оцінками виявляється, що вони були ближче до ідеалу власного життя і далі від антиідеалу ніж представники інших вікових груп. Можливо дійсно група середнього віку через позбавлення волі на даному віковому етапі втратила найбільше життєвих можливостей.

За допомогою контент-аналізу орієнтирів самовизначення засуджених ми використали даний спосіб обробки з метою формування так званого «м'якого» рейтингу, коли кількість досліджуваних осіб не точно співпадає з кількістю підрахованих відповідей через те, що досліджувані часто називали одразу декілька змістовних категорій, зокрема «сім'я, робота, достаток». В таких випадках ми ці категорії підраховували як окремі, але через це кількість відповідей зростає. Наприклад, коли одна людина надає вищезгадану відповідь («сім'я, робота, достаток»), фіксується три різні категорії: 1) сім'я; 2) робота; 3) достаток, на кожну по одному згадуванню, тобто людина одна, а згадувані категорії – три.

Нами виділені ті частоти і відсоткові долі, де певна категорія відповідей загалом за вибіркою (за обома групами сумарно) набирає біля 10%, або в одній групі складає біля 5% від загальної кількості відповідей. Ми вважаємо, що це достатньо значимі величини, щоб звертати на них особливу увагу.

Якщо зробити рейтинг основних пріоритетів, то їх виявляється сім за уявленнями про найбільш гарний, ідеальний спосіб життя груп засуджених – (див. табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг основних пріоритетів в уявленнях про ідеальний спосіб життя груп засуджених

Місце у загальному рейтингу	Пріоритетні категорії	Частота в групі вперше засуджених	Рейт. для вперше засуд.	Частота в групі рецидивістів	Рейт. Для рецид.
1	сім'я, жити зі своїми близькими, мати сім'ю	49 (26%)	1	58 (28,2%)	1
2	робота, заробіток, хороша робота	32 (17,0%)	2	34 (16,5%)	2
3	багатство, достаток, гроші	24 (12,8%)	3	17 (8,3%)	4
4	не хворіти, здоровий спосіб життя	19 (10,1%)	4	21 (10,2%)	3
5	життя на свободі	11 (5,9%)	5	21 (10,2%)	3
6	дім, хороший дім	7 (3,7%)	6	12 (5,8%)	5
7	Діти	7 (3,7%)	6	9 (4,4%)	6

Зміст і частота називання типів найбільш поганого способу життя (антиідеал) в групах вперше засуджених і рецидивістів, а також якщо зробити рейтинг основних пріоритетів, то їх виявляється теж сім за уявленнями про найбільш поганій спосіб життя засуджених – (див. табл. 2).

Таблиця 2

Рейтинг пріоритетів в уявленнях про найбільш поганий спосіб життя засуджених

Місце у загальному рейтингу	Пріоритетні категорії	Частота в групі вперше засуджених	Рейт. для вперше засуд.	Частота в групі рецидивістів	Рейт. для рецид.
1	Бомж	17 (13,8%)	3	22 (16,7%)	1
2	Наркоманія	25 (20,3%)	1	10 (7,6%)	4
3	бути самотнім, коли всі відвернулися від тебе, відсутність друзів, не мати родичів, друзів; байдужість інших; бути самотнім	21 (17,1%)	2	13 (9,8%)	3
4	п'янство, алкоголізм	16 (13%)	4	10 (7,6%)	4
5	тюрма, порив гніву і тюрма, довічне ув'язнення	6 (4,9%)	6	16 (12,1%)	2
6	не знаю	4 (3,3%)	7	16 (12,1%)	2
7	не мати нічого, нужда, жебрацтво, голод	8 (6,5%)	5	6 (4,5%)	5

Зміст і частота називання явищ засудженими, які викликають відчуття власної унікальності в групах вперше засуджених і рецидивістів, а також виконавши аналіз рейтингу основних пріоритетів в уявленнях груп засуджених про явища, які викликають відчуття власної унікальності, то їх виявляється чотири – (дивись таблицю 3).

Таблиця 3

Рейтинг пріоритетів в уявленнях груп засуджених про явища, які викликають відчуття власної унікальності

Місце у загальному рейтингу	Пріоритетні категорії	Частота в групі вперше засуджених	Рейт. для вперше засуд.	Частота в групі рецидивістів	Рейт. для рецид.
1	не знаю	54 (54%)	1	42 (41,1%)	1
2	ніякі, я не унікальний, живу як усі	10 (10%)	2	9 (8,7%)	2
3	професіоналізм, моя професійна діяльність, хороша професія, розбираюсь у техніці, конструктивність і комунікабельність в роботі	6 (6%)	3	9 (8,7%)	2
4	я-людина, я-цінність, моя особистість, бути собою.	4 (4%)	4	7 (6,8%)	3

Висновки. У результаті проведення методики «Самовизначення особистості» Кіпатріка і Кантріла, нами визначено наступне:

1. Засуджені двох експериментальних груп вважають період позбавлення волі найбільш віддаленим від того способу життя, до якого вони прагнуть. Період до засудження вони вважають кращим, але теж достатньо віддаленим від ідеалу і всі вони пов'язують надію наблизитися до гарного способу життя з майбутнім звільненням із установи. Цей період уявляється їм ближчим до ідеалу, ніж період знаходження у ВК який здається їм близьким до антиідеалу власного життя. Більш песимістичні в цих надіях респонденти старшого віку. Така динаміка самовизначення у часовому і мотиваційному просторі є характерною для всіх засуджених. Перевірка значущості розбіжностей груп досліджуваних щодо самовизначення особистості за критерієм Колмогорова-Смірнова, у оцінюванні свого становища зараз, до засудження і після вивільнення не виявило значущих розбіжностей.

2. За допомогою контент-аналізу орієнтирів самовизначення засуджених ми визначили рейтинг основних пріоритетів, то їх виявляється сім за уявленнями про найбільш гарний, ідеальний спосіб життя груп засуджених – (див. табл. 1). Зміст і частота називання типів найбільш поганого способу життя (антиідеалу) в групах вперше засуджених і рецидивістів наочно відображено у таблиці 2. Зміст і частота називання явищ засудженими, які викликають відчуття власної унікальності в групах вперше засуджених і рецидивістів, а також виконавши аналіз рейтингу основних пріоритетів в уявленнях груп засуджених про явища, які викликають відчуття власної унікальності, то їх виявляється чотири – (дивись таблицю 3).

3. Нами також було виявлено, що понад 10 відсотків респондентів від загальної вибірки (особливо група рецидивістів старшого віку) які готуються до звільнення із пенітенціарних установ, на запитання «Чи є у Вас дім, де Вас чекають після звільнення із ВК?» відповіли негативно.

Відповіді на дане запитання, (загальна вибірка складає – 250 респондентів) було поділено на три вікові групи:

- А) молодші за віком засуджені (від 20 до 30 років) – 8 чоловік;
- Б) засуджені середнього віку (від 31 до 40 років) – 6 чоловік;
- В) засуджені більш зрілого віку (від 41 року і старші) – 11 чоловік.

Фактично вони не знають куди їм звернутися за допомогою щодо подальшого їхнього проживання, оформлення їх окремих особистих документів, які із різних причин були утрачені, або не отримувались взагалі ні разу та працевлаштування після звільнення із пенітенціарних установ, адже їхні соціальні зв'язки із родиною, або близькими їм людьми були порушені з різних причин. Прізвища даних засуджених були представлені керівництву ВК і регіональному управлінню ДПтСУ, а також стало завданням Харківської обласної громадської організації «Духовність і право», Громадської ради при управлінні ДПтСУ у Харківській області про можливість відкриття відповідного центру соціальної адаптації для роботи і надання допомоги подібним категоріям людей.

Майбутні наші дослідження будуть присвячені опису і реалізації нашого дослідження щодо виконання психодіагностичної та психокорекційної програм [11].

Література

1. Блэкборн Р. Психология криминального поведения. – СПб: Питер, 2003. – 496 с.
2. Дель Н.В. Социально-психологический тренинг развития личности осужденных / Научно-методические основы оказания психологической помощи осужденным. – М.: Права человека, 2001. – С. 121-140.
3. Крейдун Н. П., Поливанова Е. Е., Яворовская Л. Н., Яновская С.Г. Социально-психологические технологии индивидуальной и групповой работы с осужденными женщинами в пенитенциарных условиях. – Х.: Основа, 2001. – 76с.
4. Лактіонов О. М., Крейдун Н. П., Сорока А. В., Скоков С. І. Основи пенітенціарної психології: Навчальний посібник для вузів. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007–150с.
5. Психодіагностика осужденных: Уч. пособие / В.Г. Деев, А.И. Ушатиков: Рязанский институт права и экономики Минюста России, 2000. – 215 с.
6. Робоча книга пенітенціарного психолога. Під загальною редакцією В. М. Синьова, В. С. Медведєва. – К.: «МП Леся», 2000. – 224с.
7. Синьов В.М., Радов Г.О., Кривуша В.І., Беца О.В. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. – К.: МП «Леся», 1997. – 272 с.
8. Скоков С.І. Психологічна служба в установах кримінально-виконавчої системи України // Практична психологія та соціальна робота. - 2002. - № 6. – С. 54 – 59.
9. Сорока А. В. Юридическая психология. Краткий курс: Учебно – методическое пособие – Харьков – 2010. – 120с.
10. Сорока А. В. Категория «личность» осужденного и её использование в теоретико-прикладных исследованиях // Вісник ХНУ № 759. Серія психологія. Збірник наукових праць. - Х., 2007. - С. 247-252.
11. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення з пенітенціарних установ. Вісник ХНУ № 937 Серія: «Психологія». Випуск 45. Харків. 2011. – С. 268-271.
12. Сорока А. В. Особливості роботи психолога з різними групами засуджених у відповідності до скоєних ними злочинів. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Випуск 6. – С. 186-196.
13. Сорока А. В. Психологічні особливості різних типів кримінальних груп засуджених. Науково-практичний освітньо-методичний журнал. Практична психологія та соціальна робота № 6. Київ. – 2012. С. 45-51.
14. <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>.

Відомості про авторів

<i>Абсалямова Каміла Зайнетдінівна</i>	Практичний психолог Харківської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 67
<i>Александров Юрій Васильович</i>	Доцент кафедри загальної і практичної психології навчально–наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ
<i>Алиева Тетяна Асіфівна</i>	Практичний психолог кафедри психотерапії Харківської медичної академії післядипломної освіти
<i>Альохіна Наталія Вікторівна</i>	Доцент кафедри педагогіки і психології Національного фармацевтичного університету, кандидат психологічних наук
<i>Безроднова Ольга Володимирівна</i>	Доцент кафедри ботаніки та екології рослин Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат біологічних наук
<i>Бєляєва Олена Ерківна</i>	Науковий співробітник ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН»
<i>Білецький Олексій Миколайович</i>	Здобувач кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
<i>Богдан Жанна Борисівна</i>	Старший викладач кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», кандидат психологічних наук
<i>Бучко Василь Богданович</i>	Старший викладач кафедри загальної психології та психодіагностики Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат психологічних наук
<i>Волков Сергій Вячеславович</i>	Заступник начальника факультету Національного університету цивільного захисту України, кандидат психологічних наук
<i>Воробйова Євгенія Вячеславівна</i>	Доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», кандидат психологічних наук
<i>Воробйова Інна Вікторівна</i>	Старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ науково-дослідного центру службово-бойової діяльності внутрішніх військ
<i>Дідух Микола Леонтійович</i>	Докторант кафедри соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат психологічних наук
<i>Догадіна Тетяна Василівна</i>	Професор кафедри ботаніки та екології рослин Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, доктор біологічних наук
<i>Доцевич Таміла Іванівна</i>	Доцент кафедри філософії та психології Донецького державного університету управління, докторант кафедри практичної психології Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, кандидат психологічних наук
<i>Жихарева Лілія Володимирівна</i>	Аспірант кафедри глибинної психології і психотерапії Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського
<i>Зайка Євген Валентинович</i>	Доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Зімовін Олексій</i>	Магістр психології
<i>Казарова Ганна Миколаївна</i>	Викладач кафедри туризму і соціальних наук Харківського торговельно-економічного інституту КНТЕУ
<i>Калайтан Наталія Леонтівна</i>	Старший викладач кафедри психології Національного аерокосмічного університету ім. М.Є. Жуковського «ХАІ», кандидат психологічних наук
<i>Кирєєва Зоя Олександрівна</i>	Завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості, доктор психологічних наук, доцент
<i>Комариста Вікторія Павлівна</i>	Доцент кафедри ботаніки та екології рослин Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат біологічних наук
<i>Кострікін Олексій Вікторович</i>	Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка, кандидат психологічних наук

<i>Коцар Алла Вікторівна</i>	Доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат психологічних наук
<i>Кочарян Олександр Суренович</i>	Завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, доктор психологічних наук, професор
<i>Крейдун Надія Петрівна</i>	Декан факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Кукуруза Ганна Володимирівна</i>	Керівник групи психології розвитку, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН», кандидат психологічних наук
<i>Лобунець Ганна Юрійвна</i>	Керівник Центру психічного здоров'я студентської молоді, пошукач кафедри психотерапії ХМАПО
<i>Луценко Олена Львівна</i>	Доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Лучанінова Надія Викторівна</i>	Старший викладач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук
<i>Макаренко Амалия Олексіївна</i>	Старший викладач кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «ХАІ», кандидат психологічних наук
<i>Мальнева Наталія Олександрівна</i>	Психолог ПП «Мальнева», здобувач кафедри прикладної психології Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
<i>Мацегора Яніна Володимирівна</i>	Старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ науково-дослідного центру службово-бойової діяльності внутрішніх військ
<i>Меднікова Ганна Ігорівна</i>	Доцент кафедри практичної психології, Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Мельник Інна Михайлівна</i>	Доцент кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Мозговий Віктор Іванович</i>	Практикуючий психолог, психодраматерапевт, доцент кафедри економіки Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права, кандидат психологічних наук
<i>Научитель Олена Давидівна</i>	Доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету «ХАІ», кандидат психологічних наук
<i>Оніщенко Наталія Вікторівна</i>	Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, кандидат психологічних наук
<i>Онуфрієва Ліана Анатоліївна</i>	Доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Перевозна Тетяна Олексіївна</i>	Доцент кафедри соціальної психології Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук
<i>Петренко Марія Володимирівна</i>	Асистент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
<i>Підбуцька Ніна Вікторівна</i>	Доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», кандидат педагогічних наук, доцент
<i>Побідаш Андрій Юрійович</i>	Начальник відділення впровадження психотренінгових технологій науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, кандидат психологічних наук
<i>Пономаренко Іван Володимирович</i>	Здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України

<i>Савенкова Ірина Іванівна</i>	Доцент кафедри практичної психології Київського університету імені Володимира Грінченка, науковий кореспондент Інституту психології імені Г.С.Костюка, кандидат психологічних наук
<i>Свинаренко Ю.В.</i>	Магістр психології
<i>Сейдаметова Севіль Ільмієвна</i>	Викладач кафедри практичної психології Кримського інженерно-педагогічного університету
<i>Селезньова Ольга Станіславівна</i>	Старший викладач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
<i>Сергеева Тетяна Вікторівна</i>	Професор кафедри загальної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, доктор психологічних наук, доцент
<i>Смайлова Світлана Олександрівна</i>	Виконуюча обов'язки завідувача кафедри психології Кримського факультету Запорізького національного університету, кандидат психологічних наук
<i>Смолин Юрій Олександрович</i>	Доцент кафедри радіоелектроніки та комп'ютерних систем Української інженерно-педагогічної академії, кандидат технічних наук, доцент
<i>Смолина Надія Юріївна</i>	Викладач Харківського вищого професійного училища сфери послуг
<i>Сорока Анатолій Володимирович</i>	Доцент кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Старовойт Тетяна Павлівна</i>	Аспірант Харківського національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ»
<i>Стойчева М.І.</i>	Магістр психології
<i>Терещенко Надія Миколаївна</i>	Доцент кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, кандидат психологічних наук, доцент
<i>Туренко Римма Леонардівна</i>	Старший викладач кафедри англійської мови Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
<i>Цуканова Юлія Борисівна</i>	Асистент кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
<i>Чернявская Тетяна Павлівна</i>	Професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доктор психологічних наук
<i>Шевченко Росина Петрівна</i>	Доцент кафедри філософії ОНМУ (г. Одеса)
<i>Шиліна Алла Андріївна</i>	Доцент кафедри загальної та практичної психології ХНУВС ННІ ПМК, кандидат психологічних наук
<i>Яновська Світлана Германівна</i>	Старший викладач кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
<i>Ярова Наталія Анатоліївна</i>	Аспірант факультету психології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
<i>Яроцкая Анастасія Сергіївна</i>	Магістр психології

Правила оформлення статей для фахового збірника «Вісник Харківського національного університету. Серія Психологія»

Відповідно до постанови Президії ВАК України №7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань. Внесених до переліків ВАК України» при підготовці статей до фахового збірника слід дотримуватися таких вимог:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формування цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел у транслітерації (література оформляється відповідно до вимог ВАКу)

До редакції подаються паперова та електронна версії статті. Обсяг статті – 8 – 12 сторінок. Електронна версія подається до редакції у форматах *.doc та *.rtf, яку необхідно надіслати на адресу: yarovskaya_s@mail.ru. Шрифт Times New Roman, 14 кегль, через півтора інтервали. Поля: зверху – 2 см; знизу – 2 см; ліворуч – 2 см; праворуч – 1 см. Папір – А4. В тексті статті **забороняється використовувати** об'єкти WordArt, автофігури, кольорові діаграми та графіки.

Перед статтею подаються: УДК, назва статті, прізвище та ініціали, анотації та ключові слова російською, українською та англійською мовами. Викладення матеріалу в анотації повинно бути стислим і точним (від 500 знаків і більш). Належить використовувати синтаксичні конструкції, притаманні мові ділових документів, уникати складних граматичних зворотів, необхідно використовувати стандартизовану термінологію, уникати маловідомих термінів та символів. Не рекомендується використовувати для перекладу комп'ютерні програми.

Структура текстового документу зі статтею, що подається до Вісника має бути наступною:

УДК	Назва статті <i>(лише рядковими літерами)</i>	Прізвище І.Б.
Назва та анотація українською мовою <i>(першою повинна бути анотація на тій мові, на якій написано текст статті)</i>		
Ключові слова українською мовою		
Назва та анотація російською мовою		
Ключові слова російською мовою		
Назва та анотація англійською мовою		
Ключові слова англійською мовою		
Текст статті		
Literatura		
1. Yatsenko, T.S. Malyunok u psyhokorektsiyniy roboti psyhholopa-praktyka / T.S. Yatsenko, M.H.Chobitko, T.I.Dontsevych. – Cherkasy: “Brama”, 2003. – 216 s.		
2...		

До статті також **окремим файлом додаються рецензія та довідка про автора** (вказуються прізвище, **повні ім'я та по-батькові** автора, установа, посада, науковий ступінь та наукове звання, контактний телефон та адреса).

Редакція залишає за собою право **не друкувати статтю** в разі невиконання вищевикладених правил

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
№1046

Серія “Психологія”

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 03.04.2013 р. Формат 64x80/8.

Папір офсетний. Друк ризограф. Ум. друк. арк. 31,2. Обл-вид. арк. 36,3.

Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61022, Харків-22, майдан Свободи, 4.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Видавництво.

Надруковано з готових оригінал-макетів у друкарні ФОП Петров В.В.

61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79в, к. 137, тел. (057) 778-60-34

e-mail:bookfabrik@rambler.ru

Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Запис № 2480000000106167 від 08.01.2009